

LİŇQVİSTİKA PROBLEMLƏRİ

Beynəlxalq elmi jurnal
International Journal of Science
Международный Журнал Науки

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reysr №
4288

ISSN 2707-8469

İldə 4 dəfə çıxır.
It is published 4 times a year.
Публикуется 4 раза в год

Təsisçi və baş redaktor: Mahirə Nağı qızı Hüseynova

Redaktor köməkçisi: Könül Həsənova

Məsul katib: Həcər Hüseynova

Redaksiya heyəti

Möhsün Nağısoylu (AMEA, Azərbaycan, Bakı)

Alfiya Yusupova (KFU, Tatarıstan, Kazan, Rusiya)

Firdaus Gulmitdinovna Xisamitdinova (Başqırdıstan, Ufa, Rusiya)

Nurila Şaymerdinova (L.N.Qumilev adına Milli Avrasiya Universiteti, Qazaxıstan, Nur-Sultan)

Gulnur Kulsarina (BDU, Başqırdıstan, Ufa, Rusiya)

Qəzənfər Kazımov (AMEA, Azərbaycan, Bakı)

Fidan Qurbanova (BSU, Azərbaycan, Bakı)

İsmayıl Kazımov (AMEA, Azərbaycan, Bakı)

Mirvari İsmayılova (ADPU, Azərbaycan, Bakı) Nailə Sadıqova (ADPU, Azərbaycan, Bakı)

Adil Babayev (ADU, Azərbaycan, Bakı)

Ülviyyə Hacıyeva (ADPU, Azərbaycan, Bakı)

Hüseyn Şərqidərəcək Soytürk (TYHM, İran, Tehran)

İlkin Qulusoy (KKU, Türkiyə, Qars)

Founder and Editor-in-Chief: Mahira Huseynova Nagi

Assistant Editor: Konul Hasanova

Executive Secretary: Hajar Huseynova

Editorial staff

Mohsen Nagyshoylu (ANAS, Azerbaijan, Baku)

Alfiya Yusupova (KFU, Tatarstan, Kazan, Russia)

Firdaus Khisamitdinova (Bashkortostan, Ufa, Russia)

**Nurila Shaimerdinova (L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan)**

Gulnur Kulsarina (BSU, Bashkortostan, Ufa, Russia)

Kazanfar Kazimov (ANAS, Azerbaijan, Baku)

Fidan Gurbanova (BSU, Azerbaijan, Baku)

Ismail Kazimov (ANAS, Azerbaijan, Baku)

Mirvari Ismayilova (ASPU, Azerbaijan, Baku)

Naila Sadigova (ASPU, Azerbaijan, Baku)

Adil Babayev (AUL, Azerbaijan, Baku)

Ulviyya Hajiyeva (ASPU, Azerbaijan, Baku)

Huseyn Sharkıderecek Soy Turk (Tehran Law Center. Iran)

Ilkin Qulusoy (KKU, Turkey, Kars)

Основатель и главный редактор: Махира Гусейнова Наги

Помощник редактора: Кенуль Гасанова

Ответственный секретарь: Хаджар Гусейнова

Редакционная коллегия

Мохсун Нагысойлу (НАНА, Азербайджан, Баку)

Альфия Юсупова (КФУ, Татарстан, Казань, Россия)

Фирдаус Хисамитдинова (Башкортостан, Уфа, Россия)

Нурила Шаймердинова (Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Нур-Султан)

Гульнур Кульсарина (БГУ, Башкортостан, Уфа, Россия)

Казанфар Казимов (НАНА, Азербайджан, Баку)

Фидан Гурбанова (БГУ, Азербайджан, Баку)

Исмаил Казимов (НАНА, Азербайджан, Баку)

Мирвари Исмаилова (АГПУ, Azərbaycan, Bakı)

Наиля Садыгова (АГПУ, Azərbaycan, Bakı)

Адилъ Бабаев (АУЯ, Azərbaycan, Bakı)

Ульвия Гаджиева (АГПУ, Azərbaycan, Bakı)

Гусейн Шеркидереджек Сойтурк (ТЮЦ. Иран.Тегеран)

Илькин Гулусой (ККУ, Турция, Карс)

Mündəricat

Mahirə Hüseynova. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında qoşa samit tərkibli feillərin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	11-19
Cəfər Cəfərov. Sait – samit ahəngi və cingiltiləşmə ahəng qanununun bir növü kimi.....	20-29
Mirvari İsmaylova. Rəsmi-işgüzar üslubun linqvistik səciyyəsi.....	30-34
Sevda Abbasova, Pəri Paşayeva. Nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin tədrisi.....	35-46
Zemfira Abbasova. Xarici lüğətlərin əsas üstünlükləri.....	47-54
Səkinəxanım Vəliyeva. Məhəlli (regional) variantlılıq.....	55-60

Günay Aliyeva. Teodor Drayzerin “Kerri baci” əsərinin leksik xüsusiyyətləri.....	61-70
Könül Həsənova. Azərbaycan və dünya dilçiliyində qənaət prinsipinin tədqiqi vəziyyəti ilə bağlı bəzi qeydlər.....	71-78
Faidə İsayeva. Xarici dilin tədrisində qrammatikanın rolu.....	79-88
Aygun İsmaylova. Xarici dilin tədrisində müəllimin rolu.....	89-99
Nabat Cəfərova. Azərbaycan dilçiliyində Həsən Mirzəyevin feil məktəbi.....	100-108
Fəxrriyyə Cəfərova. Xəstə Qasımın poetik dili.....	109-117
Nazilə Rəhimova. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərinin ideya mündəricəsi.....	118-124
Təranə Nağıyeva. İsmi birləşmələrin yaranma və inkişaf xüsusiyyətləri (yanaşma əlaqəsi əsasında).....	125-133
Sevda Ağayeva. Xarici dilin öyrənilməsində yaş amili.....	134-140
Fatma Əliyeva. İngilis dilinin öyrənilməsində texnologiyaların rolu.....	141-148
İlham Abbasov. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri sintaktik təhlildə....	149-153
Aynurə Bağirova. İsa Hüseynovun əsərlərində işlənən şəxs adlarının linqvistik analizi.....	154-165
Gülhayat Abdullayeva. Müasirtədris texnikaları.....	166-173
Mehriban Mahmudova. Digər nitq hissələrinin adyektivləşməsi.....	174-181
Mətanət Miriyeva. Qrammatikanın tədrisində müxtəlif üsullar.....	182-189
Nigar Məmmədova. Dilçiliyin inkişafı və onun perspektivləri.....	190-196
Mehparə Əliyeva. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında təlim və tərbiyə məsələləri.....	197-204
Aygün Məmmədova. Britaniya sosial variantı.....	205-210
Səadət Nuriyeva. Müasir ingilis dilində ismi budaq cümlələr və onların tədqiqi.....	211-220
Saadət Əliyeva. Xarici dilin öyrənilməsində qrammatika və lüğət təliminin yazıda rolu.....	221-228
Həqiqət Məmmədova. Nizami əsərlərinin dil və üslub özəllikləri.....	229-236
Gülər Süleymanova. Nəsr mətnlərində koqeziya əlaməti kimi anaforik təkrarların struktur-semantik xüsusiyyətləri.....	237-243
Gülнар Muxtarzadə. Qədim türk abidələrinin dilində köməkçi nitq hissələri.....	244-251

Nəzrin İsmaylova. Qədim türk yazılı abidələri – Tonyukuk irsi.....	252-258
Gülöyşə Əhmədzadə. Nəsr mətnlərinin monoloqlarında parselyatların struktur-semantik xüsusiyyətləri.....	259-266
Süsən Hüseynova. Türk dillərində xüsusi nitq hissələrinin tədqiqi vəziyyəti.....	267-272
Osman Əhmədzadə. Akademik T.Hacıyevin türkoloji araşdırmalarında Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik” və Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsərlərinin linqvistik idealizəsi.....	273-280
Yeganə Salahova. Poeziyada omonim dialektizmlər məna-ifadə əhəngdarlığı yaradan linqviokultural vahidlər kimi.....	281-289
Lamiyə Əliyeva. Qədim dövr ingilis dilinin formalaşmasına təsiredən ən mühüm tarixi hadisələr.....	290-297
İntizar Kərimova. Müxtəlif kommunikativ tipli cümlələrdə mürəkkəb tonların işlənməsinə dair.....	298-303
Leyla Hüseynova. İngilis dilində ikidilli lüğətlərin yaranması.....	304-310
Оглавление	
Махира Гусейнова. Лексико-семантические особенности глаголов с двойными согласными в «Диване» Махмуда Кашгари.....	11-19
Джафар Джафаров. Гласные - как вид согласной гармонии и закон звонкой гармонии.....	20-29
Мирвари Исмаилова. Языковые характеристики официально-делового стиля.....	30-34
Севда Аббасова, Пари Пашаева. Об обучении различным видам речевой деятельности.....	35-46
Земфира Аббасова. Основные преимущества иностранных словарей.....	47-54
Сакинаханум Валиева. Местная вариация.....	55-60
Гюнай Алиева. Лексические особенности романа Теодора Драйзера "Сестра Керри".....	61-70
Конуль Гасанова. Некоторые заметки о состоянии исследования принципа экономии в азербайджанском и мировом языкознании.....	71-78
Фаида Исаева. Роль грамматики в обучении иностранному языку.....	79-88
Исмаилова Айгюн. Роль учителя в обучении иностранному языку....	89-99
Набат Джафрова. Глаголовая школа Гасана Мирзаева в	

азербайджанском языке.....	100-108
Фахрия Джафарова. Поэтический язык Хаста Касим.....	109-117
Nazila Rahimova. Содержание идеи "Сокровища тайн" Низами Гянджеви.....	118-124
Теране Нагиева. Специфичность зарождения и развития соединений существительных (На основе примыкания).....	125-133
.Севда Агаева. Возрастной фактор при изучении иностранного языка.....	134-140
Фатма Алиева. Роль технологий в изучении английского языка.....	141-148
Ильхам Аббасов. Определение третьего типа словосочетаний в синтаксическом анализе.....	149-153
Айнур Багирова. Лингвистический анализ личных имен используемых в творчестве Исы Гусейнова.....	154-165
Гульхаят Абдуллаева. Современные методы обучения.....	166-173
Мехрибан Махмудова. Адъективизация других частей речи.....	174-181
Матанат Мириева. Различные методы обучения грамматики.....	182-189
Нигяр Мамедова. Развитие языкознания и его перспективы.....	190-196
Мехпара Алиева. Вопросы обучения и воспитания в творчестве Низами Гянджеви.....	197-204
Айгюн Мамедова. Британский социальный вариант.....	205-210
Саадат Нуриева. Именные предложения в современном английском языке и их исследование.....	211-220
Саадат Алиева. Роль обучения грамматике и лексике в письменной форме в изучении иностранного языка.....	221-228
Хагигат Мамедова. Языковые и стилистические особенности произведений Низами.....	229-236
Гюляр Сулейманова. Текст научной работы на тему «Структурносемантические особенности анафорических повторов как признака связности в прозаических текстах».....	237-243
Гульнар Мухтарзаде. Вспомогательные части речи в языке древнетюркских Памятников.....	244-251
Назрин Исмаилова. Памятники древней турецкой надписи – наследие Тонюкука.....	252-258

Гулойша Ахмадзаде. Структурно-семантические парцеллы в монологах прозаических текстов.....	259-266
Гусейнова Сусан. Состояние изученности особых частей речи турецких языков.....	267-272
Осман Ахмадзаде. Лингвистическая идеализация произведений Юсифа Баласагунлу «Гутадгу-билик» и Махмуда Кашгари «Дивани-словарь-ит-тюрк» в тюркологических исследованиях академика Т.Гаджиева.....	273-280
Егана Салахова. Омонимические диалектизмы в поэзии как лингвокультурные единицы, создающие смысловую гармонию.....	281-289
Ламия Алиева. Влияние на формирование древнеанглийского самые важные исторические события.....	290-297
Каримова Интизар. О развитии сложных тонов в разных коммуникативных типах предложений.....	298-303
Лейла Гусейнова. Создание двуязычных словарей на английском языке.....	304-310
Content	

Mahira Huseynova. Lexical-semantic features of verbs with double consonants in Mahmud Kashgari's "Divan".....	11-19
Jafar Jafarov. Vowels - as a type of consonant harmony and clinking harmony law.....	20-29
Mirvari Ismayilova. Linguistic characteristics of official business style.....	30-34
Sevda Abbasova, Pari Pashayeva. About different types of teaching speech activities.....	35-46
Zemfira Abbasova. The main advantages of foreign dictionaries.....	47-54
Sakinakhanum Valiyeva. Local variation.....	55-60
Günay Aliyeva. Lexical features of Theodor Dryzer's novel "Sister Carrie".....	61-70
Konul Hasanova. Some notes on the state of research of the principle of economy in Azerbaijani and world linguistics.....	71-78
Faidə İsayeva. The role of grammar in teaching foreign languages.....	79-88
Ismayilova Aygun. The role of the teacher in foreign language teaching.....	89-99
Nabat Jafarova. Verb school of Gasan Mirzaev in azerbaijanian.....	100-108

Fakhriya Jafarova. Poetic language of Khasta Qasim.....	109-117
Nazila Rahimova. The content of the idea of Nizami Ganjavi's "Treasure of Secrets".....	118-124
Terane Nagiyeva. Characteristics of emergence and development of name compounds(on the basis of approach relationship).....	125-133
Sevda Aghayeva. Age factor in learning a foreign language.....	134-140
Fatma Aliyeva. The role of technology in learning English.....	141-148
Ilham Abbasov. Syntactic analysis of the meanings of the third half of the word.....	149-153
Aynura Bagirova. Linguistic analysis of the personal names used in the works of Isa Huseynov.....	154-165
Gulhayat Abdullayeva. Modern teaching techniques.....	166-173
Mehriban Mahmudova. A speech in other parts of adjectivalization.....	174-181
Matanat Miriyeva. Different methods of teaching grammar.....	182-189
Nigar Mammadova. Development of linguistics and its perspectives.....	190-196
Mehpara Aliyeva. Nizami Ganjavi issues training and education in youth creativity.....	197-204
Aygun Mammadova. British social option.....	205-210
Saadat Nuriyeva. The nominal clauses in modern english and their investigation.....	211-220
Саадат Алиева. The role of grammar and vocabulary teaching in writing in learning a foreign language.....	221-228
Haqiqat Mammadova. Language and stylistic features of Nizami's works.....	229-236
Gular Suleymanova. Structural-semantic features of anaphoric repetitions as a sign of cohesion in prose texts.....	237-243
Gulnar Mukhtarzade. Auxillary parts of speech in the language of ancient turkish Monuments.....	244-251
Nazrin Ismayilova. Monuments of ancient turkish writing - the legacy of Tonyukuk.....	252-258
Guloysha Ahmadzade. Structural-semantic of parcels in monologues of prose texts Features.....	259-266
Huseynova Susen. The state of research of special parts of speech in turkish languages.....	267-272

Osman Ahmadzade. Linguistic idealization of Yusif Balasagunlu's "Gutadgu-bilik" and Mahmud Kashgari's "Divani-dictionary-it-Turk" works in the Turkological researches of academician T.Hajiyev.....	273-280
Yegana Salahova. Homonymous dialectisms in poetry as linguocultural units that create semantic harmony.....	281-289
Lamiya Aliyeva. Influence on the formation of ancient Englishthe most important historical Events.....	290-297
Karimova Intizar. On the development of complex tones in different communicative types of sentences.....	298-303
Leyla Huseynova. Creation of bilingual dictionaries in English.....	304-310

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında qoşa samit tərkibli feillərin leksik-semantik xüsusiyyətləri

Mahirə Hüseynova

Filologiya elmləri doktoru, professor
huseynova.mahira@yandex.ru
<https://orcid.org/0000-0002-5135-1666>

Xülasə

Türkologiya elminin korifeyi Mahmud Kaşğari “Divan”ında çox sayda qoşa “tt” samit tərkibli feilləri qeydə almış və onları doğru-dürüst etimologiləşdirmişdir. Azərbaycan dilçiliyində Mahmud Kaşğarının lüğəti əsasında feillərin bu və ya digər xüsusiyyətləri haqqında maraqlı, dəyərli, faydalı mülahizələr söylənilməsinə baxmayaraq, hazırda araşdırılmaya ehtiyacı olan məsələlər də xeyli saydadır və onlardan biri də qoşa samit tərkibli feillərin leksik-semantik xüsusiyyətləri məsələsidir. Materiyada hər bir şey hərəkətdə olduğu üçün istər bütün dünya dillərində, o sıradan Azərbaycan dilində də hərəkətlə bağlı sözlər, digərləri ilə müqayisədə çoxluq təşkil edir. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında qeydə alınmış söz layları içərisində feillər kəmiyyət çoxluğu ilə daha çox diqqəti cəlb edir. “Obyektiv aləmdən çoxsaylı, çoxçeşidli və çoxkeçidli həyat həqiqətlərinin dildə də öz əksini belə rəngarəng şəkildə tapması, materiya və hərəkəti ifadə edən sözlərin – adlarla feillərin dilimizin lüğət tərkibində çox olması, bu sözlərin neçə-neçə mənada işlənməsi, ayrı-ayrı mətnlərdə yeni-yeni mənalar kəsb etməsi və sair səbəblər üzündən dilimizdə hərəkətlə əşya – feil ilə obyekt bildirən sözlər arasındakı əlaqə və əlaqə növləri olduqca çoxdur” (1,42). “Divan”ın morfologiyasının tarixi-genetik layında mühüm yer tutur. Nitq hissələri arasında feillərin özünəməxsus yeri vardır və qoşa samit tərkibli feillər də xüsusilə seçilir və Mahmud Kaşğari bunlara ayrıca yer ayırmışdır. “Divan”da 50-dən çox “t” samitinin feil tərkibində qoşalaşması ilə düzələn feillər qeydə alınmış və onların hansı sözlər əsasında düzəldiyi də göstərilmişdir. Məqalədə biz həmin formaların hansı nitq hissələrindən düzəldiyini, yeri gəldikcə, konseptual münasibətlərinə aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.

Açar sözlər:divan, feil, “t” samitinin qoşalaşması, arxaik və müasir feillər, konseptual münasibətlər.

**Лексико-семантические особенности глаголов с двойными
согласными в «Диване» Махмуда Кашгари**

Махира Гусейнова
доктор филологических наук, профессор

Резюме

Махмуд Кашгари, корифей тюркологии, зафиксировал в своем «Диване» многие глаголы с двойными согласными «тт» и правильно этимологизировал их. Хотя словарь азербайджанского языкознания Махмуда Кашгари содержит интересные, ценные и полезные соображения о некоторых особенностях глаголов, существует много вопросов, требующих изучения, и одним из них является вопрос о лексикосемантических особенностях глаголов с двойными согласными. Поскольку все движущееся находится в движении, слова, связанные с движением, преобладают во всех языках мира, в том числе и в азербайджанском. Среди пластов слов, зафиксированных в «Диване» Махмуда Кашгари, больше внимания своим количеством привлекают глаголы. «Многочисленные, многоликие и многогранные реалии жизни из предметного мира столь красочно отражаются в языке, слова и существительные, выражающие материю и действие, изобилуют в словарном запасе нашего языка, эти слова употребляются в нескольких значениях, новых значениях в разных текстах. В силу его приобретения и других причин в нашем языке много видов связей и соединений между действием и словами, обозначающими объект-глагол и объект» (1,42). Он занимает важное место в историко-генетическом пласте морфологии дивана. Особое место среди частей речи занимают глаголы, причем особо выделяются глаголы с двойными согласными, и Махмуд Кашгари отвел им особое место. В Диване записано более 50 глаголов, образованных парным согласным «т», и указаны слова, от которых они образованы. В статье мы попытались выяснить, из каких частей речи образованы эти формы, и, где это уместно, их понятийные отношения.

Ключевые слова: диван, глагол, сопряжение вершины «т», архаичные и современные глаголы, понятийные отношения.

Lexical-semantic features of verbs with double consonants in Mahmud Kashgari's "Divan"

Mahira Huseynova
Doctor of Philological Sciences, professor

Summary

Mahmud Kashgari, the coryphaeus of Turkology, recorded many verbs with double "tt" consonants in his "Divan" and correctly etymologized them. Although Mahmud Kashgari's dictionary of Azerbaijani linguistics contains interesting, valuable and useful considerations about certain features of verbs, there are many issues that need to be studied, and one of them is the issue of lexical-semantic features of verbs with double consonants. Since everything in motion is in motion, words related to motion are predominant in all world languages, including Azerbaijani. Among the layers of words recorded in Mahmud Kashgari's "Divan", the verbs attract more attention with their quantity. "Numerous, multifaceted and multifaceted realities of life from the objective world are reflected in the language in such a colorful way, words and nouns expressing matter and action are abundant in the vocabulary of our language, these words are used in several senses, new meanings in different texts. Due to its acquisition and other reasons, there are many types of connections and connections in our language between action and words denoting object-verb and object" (1,42). It occupies an important place in the historical-genetic layer of the morphology of the Divan. Verbs have a special place among the parts of speech, and verbs with double consonants are especially distinguished, and Mahmud Kashgari has given a special place to them. In the Divan, more than 50 verbs formed by pairing the consonant "t" are recorded, and the words on which they are formed are indicated. In the article, we have tried to clarify the parts of speech

from which these forms are formed, and, where appropriate, their conceptual relations.

Key words:divan, verb, pairing of "t" summit, archaic and modern verbs, conceptual relations.

Aktuallıq. “Divan”da “t” samit ardıcılığı ilə qeydə alınmış feillərdə diqqəti, ilk növbədə, çoxhecalı feillər çəkir və bunların xüsusiyyəti müasir Azərbaycan dili feilləri ilə müqayisədə arxaıkləşib. Əsərdə “t” samit ardıcılığı ilə işlənmiş feillərin bəzilərinin öz formasını qoruyub saxlayanlarına da rast gəlirik. Məs: ağrıtılı-ağrıtdı; öyrətli-öyrətdi; oxşattı-oxşatdı; ürküttü-ürkütdü; işlətti-işlətdi; əsnətti-əsnətdi; ağrattı-ağratdı və s. Qədim formaların bəziləri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənməkdədir. Mahmud Kaşğarının “Divan”ının əsas özəllikləri ondan ibarətdir ki, müəllif çoxlu sayda feilləri etimolojişdirərkən onların mənalarına müvafiq mikromətnlər də vermişdir ki, həmin mətnlər vasitəsilə hərəkət, fəaliyyət bildirən sözlərin konseptual münasibətlərini, konseptual integrasiyanı öyrənmək mümkündür. Mahmud Kaşğarının təqdim etdiyi mətnlərin əksəriyyətində feil (hərəkət konsepti), əşya (obyekt konsepti) bildirən sözlərlə vəhdətdə götürülür, izah edilir ki, bunlar da konseptuallığı şərtləndirir və bu şərtliliklərin koqnitiv aspektdə araşdırılması aktuallıq kəsb edən məsələlərdən biridir.

Annotasiya. Məqələdə Mahmud Kaşğarının “Divan”ında qoşa samit tərkibli feillərin leksik-semantik xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Həmin feillərdə əmələ gələn mənə dəyişikliyi nümunələr əsasında izah edilmişdir. “tt” samit qoşalığının yaratdığı mənalar diqqətə çatdırılmış, “ağnattı” feili nümunə göstərilmişdir.

Metod. Məqələdə tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma metodları və müasir dilçilik üsulları tətbiq olunmuşdur.

Giriş. Təhlilə cəlb etdiyimiz “t” qoşa samiti ilə işlənən feilləri Mahmud Kaşğari “divan”ının “Ortası və sonu sükunlu olan hər növ hərəkəsi ilə sələdi babı” bölməsinin “Bu babın müzaəf olanları” hissəsində vermiş və onları ayrı-ayrılıqda qısa etimoloji edütlər şəklində izah etmişdir. Həmin feillərin konseptual münasibətlərini aydınlaşdırmaq üçün mütləq onların leksik-semantik mənalarına, dilin qanunauyğun inkişafı prosesində dəyişikliyə uğrayıbuğramamasına etimoloji cəhətdən müəyyən mənalar kəsb etməsinə, çoxmənalı olub-olmamasına, frazeoloji birləşmə yaradıb-yaratmamasına, morfoloji əlamətlərinə, morfoloji göstərici vasitəsilə hansı sözdən əmələ gəlməsinə, hansı sintaktik quruluşda, hansı üslubi məqamda çıxış etməsinə məntiqi və qrammatik subyektin aktiv və passivliyindəki roluna nəzər salmaq lazımdır. “... obyektiv aləmdə müəyyən bir səbəb və tələbat nəticəsində hərəkət baş verir, müəyyən bir iş görülür, müəyyən bir vəziyyət yaranır. Bu zaman əşya-obyekt az və ya çox dərəcədə, bu və ya digər cəhətdən təsirə məruz qalır. Bu təsir nəticəsində əşya dəyişir, o, bir formadan

başqa bir formaya düşür, bir əşyanın yerində digəri yaranır. Həyatda dəyişməyən, bir formadan başqa formaya düşməyən, ümumiyyətlə, təsirə məruz qalmayan şey yoxdur. Təbiidir ki, hərəkət olan yerdə onun təsiri də olmalıdır. Hərəkəti təsirsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir” (2,24). Bu deyilənlərdən belə məlum olur ki, “əşya, predmet” konsepti ilə “hərəkət” konsepti zəncirvari əlaqədədirlər və bu konseptlər mətni reallaşdıran amillərdəndir. Mahmud Kaşğari feillərin leksik-semantik mənalarını izah etmə məqamında təqdim etdiyi mətnlərin hamısı semantik bağlılıq nəticəsində yaranmış mətnlərdir və bunlarda “obyekt” konsepti ilə “hərəkət” konsepti zəncirvari əlaqə şəkilində qurulmuşdur. Nümunələrə nəzər salmaqla fikri əsaslandıraraq. Arxaikləşmiş “oprattı” feilini Mahmud Kaşğari belə izah edir : “Yıpratdı, köhnəltdi ol tonunun oprattı = o, paltarını yıpratdı” (3,291). XI əsrin dil mənzərəsindən yanaşaraq deyə bilərik ki, “oprattı” feilinin əsasında “opra” sözü dayanır və həmin sözün morfoloji tərkibi “opra =ttı” şəkilində olmuşdur. Həmin dövrdə sözün “yıpratdı, köhnəltdi” kimi sinonim dubletləri də işlənmişdir. “Yıpratdı” sözü arxaikləşsə də, dilimizin lüğət tərkibindən çıxsa da, “köhnəltdi” feili işlənməkdədir. Müasir dilimizdə “ttı” formalı morfem işlənmir, lakin onun funksiyasını dilin inkişafı ilə əlaqədar yaranmış “tdı” morfoloji göstərici yerinə yetirir. Sözün əsasında, kök hissəsində duran “opra” sözü sifət kimi işlənərək “əlamət” konseptinin gerçəkləşməsinə xidmət göstərmişdir və qeyd etdiyimiz morfemi qəbul edərək feilə transfer olunmuşdur. Kaşğarinin verdiyi mikromətnə - (ol tonun opratdı) “ton, don, paltar” “obyekt” konseptinə xidmət edən leksik göstəricilərdir və “ton” sözü feillə birbaşa, özü də zəncirvari əlaqəyə girərək “əlamət” konseptini reallaşdırmışdır. Bütün bunlar bizim təsəvvürümüzdə canlandırıdığımız cəhətlərdir və digər böyük və kiçik konseptlər kimi, “obyekt”-in “əlamət” konseptləri də “... insanın gerçəkliyi dərk etməsi prosesində yaranır və ətraf aləmlə bağlı məlumatı əks etdirir” (4,191). Semantik cəhətdən mikromətnə yanaşdıqda aydın şəkildə dərk edirik ki, tonun, donun, paltarın köhnəlməsi müəyyən təsir nəticəsində baş verir və bu prosesdə “obyekt” konseptinin önündə işlənən cümlə üzvü (o əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtəda – M.H.) mühüm rol oynayır, həqiqətən də paltarın köhnəlməsinə səbəb müəyyən bir şəxsdir.

Mahmud Kaşğarinin “t” samit ardıcılığı ilə qeydə aldığı feillər, demək olar ki, isimdən, sifətdən, saydan, zərfdən düzələn leksik vahidlərdir. “Divan”da isimlə ifadə olunmuş, yaxud əsasını, kökünü isim təşkil edən “aşsattı” düzəltmə feilinə diqqət yetirək və müəllif həmin söz barədə etimologiyalaşdırmanı bu cür aparmışdır: “Aşsattı: aş, yeməyə tamahlandırı, (aşsatur, aşsatmak)(3,292). “Aşsattı” düzəltmə feilinin tərkibində ismin yönlük halının “-sa, -a” (qədim forma “sa”, müasir forma “a”) və feil düzəldən “ttı” morfemləri özünü göstərir. “Aş”, “qida” konseptinin ifadəçisi olan leksik vahiddir və morfoloji göstəricilər vasitəsilə “fəaliyyət” konseptinə inteqrasiya edilmişdir. XI əsrdə bütün yeməklərin adı ümumi şəkildə “aş” sözü ilə ifadə olunurdu : “Ol anı aşsattı = o

onu aş, yeməyə tamahlandırdı (3, 292). Bu mikromətnə cümlə üzvü kimi tamamlıq aktualaşdırılır, çünki sintaktik bütövün nüvəsində əsas yeri “aş, yeməyə” leksik vahidləri tutur, həmin leksik vahidlər konseptualaşaraq konkret-obrazlı xarakter daşıyır, “nəyə” – sualına cavab verir. Deməli, “qida” konsepti ilə “fəaliyyət” konsepti güclü şəkildə əlaqələnərək gerçəkliyin konseptual mənzərəsini yaradır.

“Divan”da “t” samit qoşalığı ilə qeydə alınmış feillərdən biri də “avlatı” leksik vahididir. Təhrikətmə məzmununu qabarıq şəkildə əks etdirən isimdən düzələn bu feili Kaşğari aşağıdakı kimi izah edir: “Avlatı: ol mana ıvık avlatı = o mənə keyik ovlatdırdı” (3,295). Azərbaycan dilinin dialekt arealında sözün əsasını təşkil edən “ov” leksemi “av” sait əvəzlənməsi ilə işlənir, deməli, dialektal areal sözün qədim formasını daha yaxşı qoruyub saxlamışdır. Müasir dilimizdə “ov” sözü “ov ovladı” sintaktik təkrarın tərkibində də qəliblənmiş şəkildədir. Bu sintaktik təkrarda “ov” obyekt konseptinə, “ovladı” isə “fəaliyyət” konseptinin leksik ifadəçiləri kimi çıxış edirlər. Kaşğarının təqdim etdiyi formanı morfoloji tərkib etibarilə “av+lat+tı” modelində götürüb təhlil etmək fikrimcə, daha düzgündür. Semantik baxımdan feil düzəldən “-lat” və “tı” morfemlərində təhrikedicilik məzmunu qabarıqdır və “-lat” şəkilçisi müasir dilimizdə intensiv işlənir. Müasir dilimizlə müqayisədə “-tı” morfemi 2 şəkilçisi funksiyasını yerinə yetirir və bu şəkilçi çağdaş dilimizdə “dır + dı” modelində işlənir. İzahdan da aydın şəkildə görüldüyü kimi, “avlatı” feilinin qədim forması yığcamlığı, qısalılığı özündə ehtiva etdirir, dilimizin tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq şəkilçidə genişlənmə prosesi baş vermişdir: ttı – dır+dı. Mikromətnə “fəaliyyət” konseptinin ifadəçisi olan “avlatlı feilinin “obyekt” konseptinin ifadəçisinə “keyik” sözünə münasibəti aydın şəkildə müşahidə olunur. Başqa sözlə desək, bu feilin semantikasına, onun mətn daxilindəki mövqeyinə nəzər salmaqla konseptual münasibətləri aşkara çıxarmaq mümkün olur. Mikromətnə təsirlilik xüsusiyyəti qabarıqdır və bu xüsusiyyət, şübhəsiz ki, - ttı morfoloji göstəici ilə gerçəkləşdirilir, yəni o, təsirli feil növü kimi səciyyələndirilməlidir. Bu, həmin şəkilçinin semantik – qrammatik xüsusiyyətidir. Mətnə dğər bir aspektdən yanaşdıqda aydın şəkildə görünür ki, “ıvık”, “keyik” sözləri ismin təsirlik halındadır, yəni həmin halın şəkilçisi impeist (gizli) şəkildədir. Əslində isə təsəvvürümüzdə “ıvıki, keyiki avlatı” – şəkildə mentalaşır, dərk edilir. Hər hansı bir mətnə təsirli feilləri müəyyənləşdirmə məqamında prof. H.Mirzəyevin dəyərli elmi tezislərinə istinad etməklə araşdırma işinin səmərəliliyini yüksəltmək olar. Alim göstərirdi ki, “... təsirli feillərin semantikasi, birinci növbədə, obyektin təsirlik halda olmasını tələb edir, onun başqa hallardan sözlərlə əlaqəsi, yəni obyektin yön, yerlik, çıxışlıq hallarda idarə etməsi son plana çəkilir, bu sonrakı etaplarda həyata keçirilir. Cümlədə ismin təsirlik halında olan müstəqim obyekt müəyyənləşdikdən sonra başqa hallardakı obyektlər axtarılmğa başlanır” (2,82).

Beləliklə, deyə bilərik ki, “avlatdı” feilinin semantikasi təkidlilik çaları ifadə edərək obyekt (keyiki) təzyiqə məruz qoyur, nəticədə, onun mahiyyəti dəyişib və feilin məna tələbi, təsiri ilə obyekt məhv edilir, öldürülür, çünki “avlatmaq” feilinin semantikasında “öldürmək” mənası da mövcuddur.

“Divan”da “t” samitinin qoşalaşması şəklində əksini tapan feillərdən biri də “öklüttü” sözüdür və leksik – semantik baxımdan mənbədə belə izahını tapır : “Öklüttü: Çoxaltdı, ol nənqini öklüttü = o, malını çoxaltdı” (3, 294). Bu mikromətnə “öklüttü” feili qeyri-müəyyən sayla ifadə olunmuşdur və həmin sözü kök + şəkilçi modelinə görə belə sxemləşdirmək olar: “ök +lüt +ti”. Müasir dilimizdə mövcud olan “çox” sözü XI əsrdə müxtəlif türk ləhcələrində “ök” fonetik tərkibində işlənməmiş, şəkilçi hissələrdəki “lüt” və “ti” morfemi müasir dövrdəki “lat” və “dı” morfoloji göstəricilərinin qədim formalarıdır.

Cümlədə “öklitti” feilinin məna tələbi ilə obyektin miqdarı qeyri-müəyyən sayda artırılır, “nənqini” (malını) sözü ismin təsirlik halında işləndiyindən feil təsirlilik kateqoriyasının göstəricisi kimi çıxış edir.

Tarixi ensiklopedik lüğətdə leksik – semantik aspektdə əksini tapan “t” qoşa samitli feillərdən biri də “edhlətti” sözüdür və bu leksem sifətlə ifadə olunmuş və Kaşğari onu belə etimolojişdirmişdir: “Edhlətti: yaxşılaşdırdı, ol tavarın edhlətti = o, malını yaxşılaşdırdı, keyfiyyətini artırdı” (3,294).

Arxaikləşmiş “t” samit ardıcılığı ilə lüğətdə əks etdirilmiş bu sözü kök+şəkilçi modelinə görə belə sxemləşdirə bilərik: edh + lət+ ti : Müasir sxemi belədir: yaxşı +laş + dır + dı. Mikromətnə feildən əvvəl işlənən “tavarın” sözündə ismin təsirlik halının morfoloji göstəricisi implist şəkildədir, yəni gizlindədir. Çağdaş dil aspektindən yanaşdıqda “tavarın”, sözü “tavarını” şəklində olmalıdır, yəni təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş formada. Mikromətnə hərəkət bildirən söz “edhlətti” leksemdir və həmin feilin təsiri ilə obyektin (tavarın) hal-vəziyyəti, əlaməti dəyişmişdir. Qeyd etməliyik ki, mətnə obyekt sözü yerində işlənən və feilin təsirlilik kateqoriyasının yaranmasına şərait yaradan “tavar” sözü Azərbaycan dilinin dialekt areallarında “davar” fonetik tərkibində çıxış edərək “mal, qoyun-keçi sürüsü” mənasını bildirir. Ona da şübhə etmirik ki, müasir rus dilində “mal, yük” mənasında işlənən “tovur” sözü bu dilə türkcələrdən keçmişdir.

“Divan”da “t” qoşa samit ardıcılığı ilə qeydə alınmış sözlərin demək olar ki, əksəriyyəti təsirli feillərdir, çünki onlar özlərindən əvvəl gələn sözlərin ismin təsirlik halında olmasını tələb etmişlər. “t” qoşa samit ardıcılığı ilə lüğətdə əksini tapan “əlgətti” feilinə nəzər salaq: “Əlgətti: Ələtdirdi, ol anı un Əlgətti = o ona un ələtdirdi (3,294). Sözdə müəyyən fonetik hadisələri nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, müasir dilimiz üçün bu leksem arxaikləşmişdir və feildə semantik cəhətdən təhrikətmə çaları güclüdür. Mikromətnə obyekt yerində işlənən söz (un) ismin qeyri-müəyyən təsirlik halındadır və biz belə güman edirik ki, XI əsrdə ismin müəyyən təsirlik halının -ı, -i, -u, -ü şəkilçiləri bir o qədər inkişaf etməmişdir. Məs:

İşlətti : işlətdi: ol anqar iş işlətti = o ona iş işlətdi, iş gördürdü; İklətti : tapdatdı : ol anqar yer iklətdi = ona yer tapdatdı (3,295) və s. Mikromətnlərdə obyekt sözləri yerində işlənən iş sözü işi, yer sözü yeri şəklində çıxış etməli idi. “Əlgətti” feilini kök + şəkilçi modelinə görə belə sxemləşdirmək olar : əl +gət+ti. “Əl” leksik vahidi insan bədən üzvlərindən birinin adını bildirir və müəyyən morfoloji göstəricilər artırılaraq isimdən feil əmələ gətirilmişdir, deməli, bu feil isimdən inkişaf tapmışdır. “Əlgətti” feilinin tələbi ilə obyekt söz (un) ismin təsirlik halında işlənərək feilin təsirlilik kateqoriyasının göstəricisi kimi çıxış edir.

“Divan”da “t” qoşa samitli feillərin omonimliyinə də rast gəlirik. Kaşğari belə modelə malik feilləri də qeydə almış və onların eyni cür səslənib, müxtəlif mənalar ifadə etməsinə də diqqət yetirmişdir. Məsələn, “ağnatı” feillərinin lüğətçi tərəfindən izahlarına nəzər salaq : “1) *Ağnatlı: ağnatdı, ol atın toprukka ağnatı = o atını torpaqda ağnatdı*” ; 2) *Ağnatı : buruşdurdu, ol yağak anıq tılın ağnatı = o ceviz onun dilini buruşdurdu, onu kıldatdı* (3,296). Birinci omonim feil dialekt və şivələrimizdə öz izini qoruyub saxlasa da, ikincisi tamamilə arxaikləşmişdir. Bu omonim cütlüklər Kaşğari dövründə də feilin təsirlilik kateqoriyasına xidmət edən nitq vahidləri kimi işlənmişlər.

Digər bir feilin omonim cütlüyünə baxaq: “1) *Əsnətti – “əsdirdi, tənqri əsin əsnətti = tanrı yel əsdirdi* ; 2) *Əsnətti – yek anı əsnətti = şeytan onu əsnətdi*” (3,295). Birinci forma və məna müasir ədəbi dilimizdə işlənməsə də, ikincisi həm forma və həm də məna baxımından işlənməkdədir və hər iki omonim feillər obyektin (yel-yeli; insan-insanı) hal-vəziyyətini dəyişir. Birincisində feil “təbiət” konseptinin ifadəçisi kimi çıxış edir.

Mahmud Kaşğarının qeydə aldığı düzəltmə feillər içərisində “aş” komponentli vahidlərində də omonimlik özünü göstərir. Məs: 1) *Aşlattı – təmir etdirdi, ol ayak aslatdı = o, qabı təmir etdirdi*; 2) *Aşsattı – aş, yeməyə tamahlandırı, ol anı aşsattı = o, onu aş, yeməyə tamahlandırı*” (3,292 – 295). Yuxarıda qeyd etdiyimi kimi, birinci mikromətnə “aşsattı” feili “məişət” konseptinin, ikincisində isə “qida” konseptinin leksik ifadəçiləri kimi çıxış edərək hər ikisi “hərəkət” konseptinə transfer olunur.

“Divan”da təkcə “t” samitinin qoşalaşması şəklində özünü göstərən feillərin omonimliyi deyil, digər fonetik tərkibdən olan feillərin də omonimliyinə xeyli sayda rast gəlirik ki, onlardan birinə nəzər salmaqla kifayətlənəcəyik: “1) *Üyükti – gömüldü, anıq adhamı kumda üyüktü = onun ayağı quma gömüldü*; 2) *Üyükti –incidi, anıq adhamı üyükti = onun ayağı daşa dəyərək incidi, yaralandı* (3,292). Hər iki mikromətnə feillər eyni obyekt bildirən sözlə (ayaq) bağlı olsalar da, tamamilə başqa anlam kəsb edirlər. Birincisində “batmaq”, ikincisində isə “yaralanmaq” anlamları, mənaları qabarıqlaşdırılır.

Nəticə. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “t” samitin qoşılığı ilə qeydə alınmış feillər mikromətnlərdə rəngarəng semantik çalarlarda özünü göstərir, daha

çox təsirlilik xüsusiyyəti kəsb edib obyekt sözlərlə güclü şəkildə əlaqələnərək “fəaliyyət” konseptinin reallaşmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

- 1.Mirzəyev H. Azərbaycan dilində sadə feillər. Bakı, “API”-nin nəşri, 1984, 121 s.
- 2.Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı, “Maarif”, 1986,320 s.
- 3.Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. Hazırlayan: R.Əskər. Dörd cildə, I c. Bakı, “Ozan”, 2006, 512 s.
- 4.Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Zərdabi LTD. MMC. Bakı, 2011,22 s.

Sait – samit ahəngi və cingiltiəşmə ahəng qanununun bir növü kimi

Prof. Cəfər Cəfərov

ADPU, Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Xülasə

Türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində ahəng qanunun bir növü də sait –samitlə ahəngidir. Sait-samit ahənginin 2 növü var: 1) Əmələ gəlmə yerinə görə həmcins sait-samit ahəngi; 2) Səs tellərinin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahəngi.

Dilçiliyimizdə sait-samitlərin ahəngi barədə xeyli tədqiqat işi aparılrsa da, onun bir çox cəhətləri mübahisəli olaraq qalır. Məsələn Ə. Dəmirçizadə cingiltiəşmənin ahəng qanununun bir növü olduğunu qeyd edir. Ağamusa Axundov isə bunun əksini söyləyərək, ahəng qanunun bir növü olmasını qəbul etmir. Eləcə də sait-samitlərin ahənginin növləri barədə də müxtəlif mülahizələrə rast gəlmək mümkündür. Bu xüsusiyyətlər barədə tədqiqat işində ətraflı bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: ahəng, sait, samit, qanun, səs...

Гласные - как вид согласной гармонии и закон звонкой гармонии

Проф. Джафар Джафаров

ADPU, кафедра Современного

Азербайджанского Языка

Резюме

В турецком языке, как и в азербайджанском, одним из законов гармонии является гармония гласных и согласных. Различают 2 вида гласно-согласной гармонии: 1) Однородную гласно-согласную гармонию по месту образования; 2) Гармония согласных с родственными гласными по состоянию голосовых связей.

Хотя в нашей лингвистике было проведено много исследований гармонии гласных, многие ее аспекты остаются спорными. Например, А. Демирчизаде отмечает, что звон — это своего рода гармонический закон. Агамуса Ахундов, напротив, говорит обратное и не признает, что гармония есть своего рода закон. А также можно встретить различные мнения о типах

согласного-согласного лада. Эти особенности подробно обсуждаются в исследовании.

Ключевые слова: гармония, гласный, согласный, закон, звук...

Vowels - as a type of consonant harmony and clinking harmony law

Prof. Jafar Jafarov
ADPU, Department of Modern
Azerbaijani Language

Summary

In Turkish, as well as in Azerbaijani, one of the laws of harmony is harmony with vowels and consonants. There are 2 types of vowel-consonant harmony: 1) Homogeneous vowel-consonant harmony according to the place of formation; 2) Harmony of consonants with similar vowels according to the condition of the vocal cords.

Although much research has been done on the harmony of vowels in our linguistics, many aspects of it remain controversial. For example, A. Demircizadeh notes that clinking is a kind of harmonious law. Agamusa Akhundov, on the other hand, says the opposite and does not accept that harmony is a kind of law. As well as

It is also possible to come across various opinions about the types of consonant-consonant harmony. These features are discussed in detail in the study.

Keywords: harmony, vowel, consonant, law, sound ...

Aktuallıq. Bütün türk dillərində ahəng qanununun olmasını hələ əsrlər öncə böyük dilçi alim M.Qaşqarlı kəşf etmiş və məşhur “Divanü-luğat-it türk” əsərində yazmışdır. Türk dillərinin qızıl qanunu adlanan ahəng qanunu türk dillərini bir-birinə bağlayan, onların qohumluğunu, bir ailəyə mənsub olmasını isbat edən ən mühüm əlamətdir. Bu cəhətdən də zaman – zaman bu dil hadisəsinin araşdırılması aktualdır.

Annotasiya. Təqdim edilmiş məqalədə ahəng qanunu, onun müxtəlif növləri haqqında geniş məlumat verilmiş, nümunələr əsasında izah edilmiş, bu fonetik qanunun ekspressivlik yaratmasına diqqət yetirilmişdir.

Metod. Tədqiqat işində müasir dilçilik metodlarından, tarixi-müqayisəli, təsviri və üslubi metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş.

1.Sait – samit ahəngi məsələsi. Məlum olduğu üzrə ahəng qanunu səs tellərinin və ağız üzvlərinin iştirakına görə formalaşan səslər üzrə 2 yerə: 1) Saitlər ahəngi, 2) Samitlər ahəngi; Əmələ gəlmə yerinə görə yaranan səslər üzrə isə 1 yerə saitlər – samitlər ahənginə ayrılır. Qeyd etmək lazımdır ki, 1) saitlər, 2) samitlər ahəngi üzrə xeyli tədqiqat işləri aparılmışdır. Demək olar ki, bu sahədə elə bir aydınlaşdırılmamış məsələ qalmamışdır. Amma sait-samit uyuşması (ahəngi) barədə müəyyən dəqiqləşdirilməyən cəhətlərə rast gəlmək mümkündür.

Dilçiliyimizdə bu barədə qeyd olunur ki, əmələ gəlmə yerinə görə saitlər və samitlər oxşarlıq təşkil edir: Məs. arxa sıra saitləri və arxa sıra samitləri, orta sıra samitləri, orta sıra saitləri ön sıra saitləri, ön sıra samitləri. Bunlara uyğun da samit-sait uyuşması –ahəngi yaranır. Məs. arxa sıra sait-samit ahəngi, orta sıra sait-samit ahəngi ön sıra sait-samit ahəngi. Ancaq bu sahədə bəzi dəqiqləşdirici cəhətlərə ehtiyac duyulur. Birinci növbədə bu məsələyə 2 cəhətdən yanaşmaq lazımdır.

I. Arxa, orta, ön sıra samitlərinin özlərinin müəyyənləşdirilməsi II.

Arxa, orta, ön sıra sait-samit ahənginin müəyyənləşdirilməsi.

Əvvəla, birinci münasibətlə onu demək lazımdır ki, istər arxa sıra, istərsə də orta sıra samitləri və onları ifadə edən hərflər münasibəti mübahisəli qeyd edilmişdir. Məsələn: Ə. Dəmirçizadə arxa sıra samitlərini belə: **ğ, x, q, (k')** kimi göstərmişdir (1.133). Bu halda bu işarələrin hərfləri və ya səsləri ifadə etməsi aydın başa düşülmür. Əgər bu işarələr hərfləri göstərsə, əlifbamızda **(k')** belə hərf yoxdur. Əgər səsi bildirirsə, **q** hərfi bir çox səsi bildirir. Bu halda heç olmasa, **(k')** işarəsini belə **q(k')** kimi göstərmək daha münasib olardı.

Ə. Dəmirçizadə orta sıra samitlərini də belə: **k, g(x')** şəklində vermişdir (2,133). Əgər burada da bu işarələrlə səslər nəzərdə tutulursa, onda heç olmasa, bu şəkildə **k, g, k(x'), y** kimi verərək deyilməli idi ki, bu işarələrlə ifadə olunan səslər orta sıra samitləridir. Belə olduqda həm arxa və həm də orta sıra samitlərinin hər ikisinin həm kar, həm də cingiltili qarşılıqları öz əksini tapmış olardı: arxa sıra samitləri : **ğ, x, q, q (k')**; orta sıra samitləri **k, g, k(x'), y**.

B. Xəlilov da arxa sıra sait və samitləri barədə qeyd edir: "Bu mənada **a, i, o, u** saitləri ilə **ğ, x, q, (k')** samitləri arxa sıra səsləri kimihəmcins səslərdir". Əvvəla, samitləri bu şəkildə göstərdikdə bu işarələrin hərflərini, səslərini

bildirməsi məlum olmur. Əgər hərflər nəzərdə tutulursa belə (**k'**)hərflər əlifbamızda yoxdur və ya əksinə səs nəzərdə tutulursa, q işarəsi ilə hansı səsin ifadə olunması aydın olmur. Yaxşı olardı ki, qeyd oluna idi. Bu işarələrlə ifadə olunan samit səslər arxa sıra samitləridir: **ğ, x, q, q (k')**.

B. Xəlilov həmçinin orta sıra samitlərini də g, k, (x') kimi göstərmişdir.Əvvəla , burada y samiti qeyd edilməmişdir. İkincisi, bu işarə (x') belə göstərilə idi k (x') bu daha münasib olardı, yəni orta sıra samitləri g, k, k (x'),y şəklində müəyyənləşdirilmiş olardı.

Deməli, arxa sıra samitləri : **ğ, x, q, q(k')**; orta sıra samitləri **g, k , k (x'),y** kimi qeyd olunduqda arxa sıra samitlərin həm kar – **x, k'**həm də cingiltili qarşılığı – **q, ğ**; Orta sıra samitləri : **kar-k, k (x')**, cingiltili **g, y** növləri öz əksini tapmış olardı.

İkinci münasibətə arxa, orta, ön sıra sait samit ahəngi növlərinin müəyyənləşdirilməsinə gəldikdə deyə bilərik ki, arxa sıra sait və samit uyuşmasının – ahənginin dilçiliyimizdə izahında elə bir dəqiqləşdiriləsi cəhətin olduğunu deyə bilmərik. Amma orta və ön sıra sait-samit ahəng növlərinin dəqiqləşdirilməsində xeyli mübahisəli cəhətlərə rast gəlmək mümkündür. Əvvəla, buradakı samitlər dil önu yox, dil ortasıdır. İkincisi bizcə, dil önü samitlərin ilə dil önü saitlərində ahəng qanunu təsir göstərmir. Sözdə dilönü sait və samitlərindən sonra istənilən hər hansı bir sait vəsamit gələ bilər. Məs.:çöl, çal, çən və s.

B.Xəlilov da, öz növbəsində, qeyd edir: “Söz kökündə əvvəlcə ön sıra samitlərindən hər hansı biri olduqda, ondan sonra ön sıra samiti gələ bilər: dil,diş və s. Əlbəttə gələ bilər, arxa sıra saiti də gələ bilər. Amma Ahəng qanunuburada özünü göstərmir, yəni təsiri yoxdur.

Sonra B. Xəlilov həmin səhifənin qeyd hissəsində yazır: Azərbaycan dilində saitlərlə samitlərin ahəngi zamanı incə saitlərlə bir hecadə işlənən samitlər incə, qalın saitlərlə bir hecadə işlənən samitlər isə qalın olur: nənələrdən, ə-mi-lər-dən, qol-suz və s.....”(2.151).

Burada incə samit termini yerinə düşməmişdir.

Çingiltişmə ahəng qanunun bir növ kimi:

Səs tellərinin iştirakına görə səslər 2 cür olur.1) ünlü, 2) ünsüz səslər. Bu ünlü ünsüz səs materiyası ağız boşluğuna daxil olduqda ağız üzvləri bu səs materiyalarını müxtəlif səslər kimi biçir: ünlü səslərin bir qismi ağız boşluğunda heç bir maneyə rast gəlmədən ancaq dilin və dodaqların müxtəlif şəkildə düşməsinə görə müxtəlif cür formalaşır, bunlar saitlər adlanır. II qismi cüzi maneyə rast gələrək sonorlar şəklində formalaşır.III qismi ünlü materyaya malik səslər isə tam maneyə rast gəldiyinə görə küy qarışır.Ünlü-küylü səslər kimi ağız üzvləri tərəfindən müxtəlif cür formalaşır. Bunlara çingiltili samitlər də deyilir.

Əvəllə, dilçiliyimizdə sait-samit uyuşmasının 3 variantı olduğu qeyd olunur.

Məs.: Ə. Dəmirçizadə yazır: “ Məhz söz daxilində belə səslərin, yəni ön sıra saitləri ilə ön sıra samitlərinin, arxa sıra saitləri ilə arxa sıra samitlərinin bir-birini uyuşma halında izləməsi nəticəsində də saitlərlə samitlər ahəngi qanunu formalaşır”, sonra Ə. Dəmirçizadə qeyd edir: “ Bu qanun Azərbaycan ədəbi dilindəki – Əsl Azərbaycan sözlərində və şəkilçilərində olan saitlərin hamısı ilə, samitlərin isə ancaq bir qismi ilə yəni dil arxası –dil dibi və dil-ortası samitləri ilə əlaqədardır ”. Ancaq nümunələrə müraciət edəndə o göstərir: ” Sözdə əvvəlcə ön sıra samitlərdən hər hansı biri olduqda ondan sonra ön sıra saiti gələ bilər. Məs.:keç, kişi, köç, gəl, get, gör.(1.133)

Ünsüz səslər ağız boşluğunda tam maneyə rast gəldikdə müəyyən dərəcə də küy də qarışaraq daha da ünsüzləşərək ağız üzvləri tərəfindən müxtəlif şəkildə formalaşaraq tələffüz olunur. Bunlara da kar samitlər deyilir.

Deməli, cingiltili samitlər səs tellərinin iştirakına görə ünlü olduqları üçün saitlərlə, maneyə rast gəldikləri üçün kar samitlərlə eyniləşir.Burada maraqlı cəhət odur ki, Ünlü-küylü (cingiltili) samitlər heca düzəldən səsdən sonra gələndə zəifləyir, çoxhecalı sözlərin sonuna düşəndə karlaşır. Həmin bu karlaşmış cingiltili samitlər iki sait arasına düşəndə yenidən cingiltiləşir, başqa sözlə, öz əvvəlki əsillərinə çevirilir. *Məs.: çəkic-çəkiç-çəkicin, almazalmas-almazın, papaq-papax-papağın, Qazağ-Qazax-Qazağın, Ələy-Ələk(k')Ələyin və s.*

Ə. Dəmirçizadə yazır: “ Azərbaycan dilində saitlərlə samitlərin ahənginin bir növü onların kar samitlərin cingiltiləşməsi halında təzahür edən bir qanun da vardır ki, iki və ikidən daha çox hecalı Azərbaycan sözlərinin sonunda sait səsdən sonra gələrək kar və karlaşmış(Məhz kar və karlaşma –C.Cəfərov) halda tələffüz olunan samitlər, ona bitişmiş şəkilçinin və ya ondan sonra gələn sözün başında sait olduqda iki sait arasına düşərək saitlərlə həmcinsləşir, yəni saitlər ünlü səslərdən olduğu üçün bunların arasına düşən kar, samitlər də ünlüləşir–cingiltiləşir.”

Ə.Dəmirçizadə dilimizdə ahəng qanunun bir növü də cingiltiləşmə hadisəsinin olduğunu ilk dəfə müəyyənləşdirsə də, amma “ kar və karlaşmış halda tələffüz olunan samitlər” deyərkən, bircə, kar samitlər ifadəsi yerinə düşməmişdir.Çünki burada hər kar samit deyil, yalnız söz sonunda müvəqqəti karlaşmış samitlər cingiltiləşə bilər. Saitlərlə uyuşur (1.135).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, görkəmli alim Ağamusa Axundovun söz sonunda karlaşmış samitlərin cingiltiləşməsini ahəng qanunun bir növü kimi izah etməsi doğru deyildir(3.33).O bu mülahizəsini cingiltiləşmənin bütün kar samitləri əhatə etməməsi ilə əsaslandıraraq yazır: “Məsələn, Ə.Dəmirçizadənin özünün də göstərdiyi kimi, deyək ki, get sözü saitdən əvvəl gedir olduğu halda,

yat sözü yadır olmur(3.33). Əlbəttə, olmaz .Çünki get sözündə t samitdən əvvəl incə sait olduğuna, ondan sonra incə sait gəldiyinə görə cingiltiləşmə baş vermişdir.Yat sözündə isə **t** samitindən əvvəl qalın sait olduğuna, ondan sonra da kar samit gəldiyinə görə , məsələn yatır, orada cingiltiləşmə baş vermir.

Ə.Dəmirçizadə kitabın başqa bir yerində bu fonetik hadisəni daha da dəqiqləşdirərək belə də yazır: “Söz sonunda xüsusi tipli elə samitlər var ki, onlar əsasən tam mənası ilə cingiltilili keyfiyyətinə malik samitlərdir. Lakin heca bölümü qaydasına görə, hecadüzəldən saitdən sonra gəldikdə bu samitlər zəifləyir, hətta sözün sonunda olduqda belə samitlərdə zəifləşmə dərəcəsi daha da artır. Onun tam karlaşmasına səbəb olur. Lakin biz belə samitləri, sonra karlaşmasına baxmayaraq, Əsasən cingiltili səsləri bildirən hərflərlə də yazırıq. Belə yazılmanı da düzgün sayırıq. Belə səslər müsaid şəraitə düşdükdə öz əvvəlki vəziyyətlərinə qayıdır. Məs.; almaz-almas-almazın, cəkiç-cəkiç-cəkiçin (1.131).

Deməli,Ə.Dəmirçizadə burada yalnız söz sonunda müvəqqəti olaraq, karlaşmış samitlərin cingiltiləşdiyini göstərir. Doğrudan da, yalnız söz sonunda karlaşmış samitlər iki sait arasına düşəndə cingiltiləyir, qalanları yox. Məsələn, əkin, biçin, təkə, və s.sözlərdə işlənən kar samitlər iki sait arasına düşsə də, cingiltiləşmir.

2) Ə.Dəmirçizadə kitabının 136 səhifəsində bu fonetik hadisəyə: papaq, dörd, ağac, qutab, xoruz sözlərinin sonundakı **q,d, c, b,z** səslərinin karlaşmış halda, yəni **x, d, c, b, z**, kimi tələffüzünü və müsaid şəraitə düşdükdə öz əsillərini bərpa edərək yenidən cingiltiləşdiklərini göstərir. Məs.: papaxpapağın, dörd-dördün, qutap-qutabın, ağac-ağacın, xoruz-xoruzun.

Ə.Dəmirçizadə bu fonetik hadisəni düzgün qeyd edir. Amma bunların təqdimində bir sistemlilik gözlənilmir. Belə ki, göstərilən səslərin sırasında kəklik, çanax sözlərinin sonundakı karlaşan **k** və **x** səsləri qeyd edilməmişdir. Bundan başqa əvvəldə qeyd olunan səslərin əksəriyyətinin. Məs.; cəkiç, qutab, almaz və s.sözlərinsonundakı səslərin karlaşmış halını bildirmək üçün onların cingiltili

Qarşılıqlarını bildirən hərflərin altında nöqtə qoymaqla: (Məs.: **c.d.b.z**.) göstərmişdir (1.136).

Amma **qh**ərfinin ifadə etdiyi karlaşmış **q** hərfi altında nöqtə qoymaqla yox, **x** hərfi ilə işarə etmişdir. Əgər burada sistem gözlənsə idi, onda həmin səslərin cərgəsində **x**hərfi yox, **ğ**altındanöqtə ilə göstərməli idi, (**ğ**).Eləcə dəkəklik, çanax kimi sözlərin son karlaşmış samitləri də **y** altında nöqtə, (**y**), **ğ**altında nöqtə (**ğ**) kimi verilməli idi, belə **y.ğ**. Burada sistemə riayət olunmama ona görə ortaya gəlmişdir ki, bu dil hadisəsində-çingiltiləşmədə fonetik hadisə ilə haqqında

danışılan sözlərin yazılışında orfoqrafik prinsip fərqləndirilməmişdir. Bizcə, çanax, ələk, papaq, dörd, ağac, qutab xoruz sözlərində özünü göstərən cingiltiəşmə hadisəsi eynidir. Amma bunların orfoqrafiya prinsipləri müxtəlifdir.

Belə ki, Qazax, Yevlax, Çanax fonetik prinsipə: papaq, qapaq tarixiənənəvi prinsipə; çəkiç, dörd, ağac, qutab, xoruz sözləri morfoloji prinsipə əsasən yazılması məqbul sayılmışdır. Bu xüsusiyyət nəzərə alınmadığına görə bu məsələnin izahında fonetik hadisə ilə orfoqrafiya prinsipləri bir-birindən fərqləndirilmir. Məsələn, dilçiliyimizdə bir çox hallarda **k** və **q** hərfi ilə qurtaran sözlərə saitle başlanan şəkilçi artırılanda bir fonetik hadisə kimi **k**-nın **y**-a, **q**-nın **ğ**-ya keçməsi göstərilir, bu halda bir fonetik hadisə kimi deyilməlidir ki, $k(x^1)$ – səsi **y** səsinə, $q(x)$ səsi **ğ** səsinə keçir.

Həmçinin kitabın 137-ci səhifəsində Ə.Dəmirçizadə özünün “Saitlərlə samitlər ahəngi samitlərin hamısını əhatə etmir, ancaq aşağıdakı samitlərlə formalaşır” fikri üçün verdiyi nümunələrdə də müəyyən bir sistemə riayət olunmamışdır. Nümunələr belədir: **(t-d)**, **(d.-d)**, **k(x¹) –y**, **(q-ğ)**, **(b-b)** **(c.-c)**, **(z-z)** **(g.-g)**. Göründüyü kimi, burada bəzi samitlərin karlaşmış halını bildirmək üçün həmin səsin cingiltili variantını bildirən hərfin altında nöqtə qoymaqla **(b-b)**, digərində karlaşmış variantı və cingiltili samitin özünü bildirmək üçün hər ikisinin ayrı-ayrı hərlə **(t-d)**: **k(x¹)-y**, **(q-ğ)** qeyd olunmuşdur.

Həmçinin kitabın 137-ci səhifəsində Ə.Dəmirçizadə göstərir: **t**, $k(x^1)$, $q(k^1)$ samitlərinin cingiltiəşməsi (**t-d**, **k-y**, **q-ğ**) daimi mahiyyətli uyuşma halında, hətta, orfoqrafik qanun kimi yazıda sabitləşmişdir: məs., **get-gedir**, **kəkləkəkliyi**, **qapaq-qapağı** eləcədə karlaşmış **b**, **ç**, **z**, **k**, **d** samitlərinin cingiltiəşməsi bərpa olunma halında təzahür edən uyuşmadır” deyir (1.137).

Bizcə, bu hadisəni fonetik hadisə kimi iki növə ayrıldığını söyləmək də yerinə düşməmişdir. Bu orfoqrafiya məsələsidir. Bu fonetik hadisənin bir qisminə samitin həm karlaşan və həm də sait səs artırıldıqda cingiltəşən variant ayrı-ayrı hərlə ifadə olunur: Məs.: **kəklik** – **kəhliyin**, **et-edir**, **get-gedir**; başqa qisminə hər ikisi eyni hərlə ifadə olunur: **Almaz-almazın**; III qisminə həm müvəqqəti karlaşan və həm də yenidən cingiltiəşən səs başqa-başqa cingiltili samit səsi bildirən hərlə ifadə olunur; məs.: **papaq-papağın**, **qapaqqapağın**, I qrup fonetik prinsip əsasında, yəni hər ikisi: **karlaşan** və **cingiltiəşən** variant necə eşidilir: elə də yazılması qəbul olunmuşdur: məs.: **Qazax-Qazağın**, **Yevlax-Yevlağın** II qrup Morfoloji prinsip əsasında sözlərin müxtəlif şəkildə deyilməsinə: məs.: **Almas-Almaz** (**s/z**) **baxmayaraq**, eyni hərlə yazılması qəbul edilmişdir.

III qrupda isə sözdəki son samitin nə karlaşmış səsi (**papax**, **qapax**) bildirən **x** ilə, nə də onun cingiltiəşmiş variantını (**papağın**, **qapağın**) bildirən **ğ** hərfi ilə

deyil, tarixi ənənəvi prinsipə görə tamam başqa səsi bildirən hərf **q** – ilə yazılması məqbul sayılmışdır.

Göründüyü kimi eyni fonetik hadisənin orfoqrafik qaydalarda müxtəlif prinsiplə yazılması qəbul edilmişdir. Məs.: dörd-dördün .almas-almazın, Yevlax-yevlağın, qapax-qapağın, ələk-ələyin, Hətta biz bura üfük¹ – üfükün tipli sözləri də aid edə bilərik. Burada da karlaşma cingiltiləşmə var.

Deməli, bu tipli fonetik hadisənin müxtəlif şəkildə yazılması qanuniləşmiş və ya bərpaedici xüsusiyyətinə görə deyil, müxtəlif orfoqrafik prinsipə görədir.

Bizcə, bu fonetik hadisəni belə izah etmək olar göstərilən sözlərin sonundakı səslər əslən cingiltilidir. Bu son əslən cingiltili səslər heca düzəldən səslərdən sonra gəldikdə zəifləşir, söz sonuna düşdükdə tam karlaşır. Bu səslərdən sonra sait səs gəldikdə öz əsillərinə qayır.

Dilçilik ədəbiyyatının əksəriyyətində irəli sürülən belə bir fikirlə əvvəl əslən cingiltili olan səslərin sonradan karlaşmasına baxmayaraq, cingiltili səsləri bildirən hərlərlə yazılır” fikri ilə razılaşmaq çətinidir.

Çünki belə mülahizədən o anlaşılır ki, bu qayda haqqında danışılan fonetik hadisənin hamısına aiddir. Ancaq bu fikir bu fonetik hadisənin bir qismini–çəkic-çəkiç-çəkic, almaz-almaz-almaz, Solmaz-Solmas – Solmaz tipli dil vahidlərini əhatə edir. Amma papaq-papağ-papaq, külək-küləy-külək, Çanağ-Çanax-Çanax tipli sözləri əhatə etmir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi bunlar müxtəlif prinsiplər əsasında müxtəlif şəkildə yazılır. Məs.: Morfoloji prinsip əsasında (çəkic, almaz, Solmaz sözlərində olduğu kimi) başqa qismi fonetik prinsip, Məsələn, Qazax, Yevlax (sözlərində olduğu kimi), III qismi tarixi ənənəvi prinsip, məsələn, papaq, kəklik əsasında yazılmaları məqbul hesab olunmuşdur.

Məhz bu sözlərdə fonetik hadisə, yəni cingiltləşmə və orfoqrafiya cəhətləri nəzərə alınmadığına görə bir çox hallarda fonetik hadisə ilə orfoqrafiya məsələsi bir-birinə qarışdırılır. Fonetik hadisə orfoqrafiya, orfoqrafiya məsələsi fonetik hadisə kimi şərh olunur.

Eyni fonetik hadisələrin müxtəlif şəkildə yazılması fonetik hadisə deyil, orfoqrafik məsələdir. Bunlarda fonetik hadisə eynidir.

B.Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dili” əsərinin fonetika bəhsində də cingiltləşmə hadisəsinin təqdimində sistemliliyə tam riayət olunmamışdır. Məs.: kitabın 154-cü səhifəsində o yazır: “Birincisi cingiltləşmə samitlərin hamısını əhatə etmir, **k(x')** s, x samitləri cingiltləşir. Bu kar samitlərdən aşağıdakı cingiltili samitlər formalaşır: **t-d-get-gedir, k(x')-y çiçək-çiçəyi, ç ̣ rəkç ̣ rəyi** (Kitabda mexaniki olaraq **x'** əvəzinə **k'** hərfi yazılmışdır **k(k')**), **s/z** – almas – almazın, **x/ğ** – Yevlax-yevlağın(16.154).

Əvvəla **t-d**, **k(x')-y**, **s-z**, **x-ğ** əvəzlənmələrini bir bənddə vermək düz deyil. Belə ki, **t-d**, **k(x')-y** qoşalığında karlaşan və cingiltiləşən səslər orfoqrafiyada da ayrı-ayrı hərflərlə verilir. Get-gedir, öyrət-öyrədir. Almaz-almazın qoşalığında isə həm karlaşan və həm də sonradan cingiltiləşmə eyni səsi bildirən hərflə ifadə olunur:almaz-almazın, qütab-qütabın; **Qazax**, **Yevlax**, **çanax** sözlərində isə hallananda **xğ** səsinə çevrilirsə də, orfoqrafiyada karlaşan səsi bildirən hərflə **x** ilə yazılması qəbul edilir. Kitabda “İkincisi” adı ilə verilən bənddə isə qeyd olunur: Cingiltili samitlərin bəzisi iki sait arasında başqa bir cingiltili samitə çevrilir (3.15). Burada cingiltili samit cingiltiyə çevrilir yox, söz sonunda karlaşmış cingiltili samit iki sait arşına düşəndə başqa cingiltili samitə çevrilir yazılsa, daha münasib olardı.

Bu bənd altında aşağıdakı qoşalıqlar təqdim edilmişdir:

d→d. Məsələn: dörd-dördün, kənd-kəndin **q→ğ**.

Məsələn otaq-otağa, qonaq-qonağa **c→c**. Məs.: ağac-ağacın, qılinc-qilincin **b→b**. Məs.: qutab-qutabın, kitab-kitabın **g→g**. Məs. külüng-külüngün, Çiling-cilinginnnnn **z→z**. Məs. xoruz-xoruzun, bəkməz-bəkməzin.

Bizcə, birinci bənddə verilən **almas-almazın-almaz** qoşalığı, heç də, ikinci bənddə verilən qoşalıqlardan fərqlənmir. Bunlar bir bənd altında verilməli idi.

q-ğ qoşalığı isə bunlardan fərqlənir. Belə ki, burada cingiltiləşən səs **ğ** olmasına baxmayaraq tamam başqa bir cingiltili səsi bildirən hərflə **q** ilə ifadə olunur.

Haqqında danışılan kitabda qeyd edilir ki, ittifaq, üfüq, texnik, mayak sözlərində cingiltiləşmə hadisəsi baş vermir. Bizcə, bu sözlərin sonunda da tələffüzdə qismən karlaşma olur, iki saat arasına düşəndə cingiltiləşmə baş verir. Məs. **ittifaq (k')- ittifaqın, üfüq (k') – üfüqün, mayaq (k') – mayaqın və s.**

Yekun üçün yenə də deyə bilərik ki, buradakı hadisələr fonetik baxımından eynidir. Bunlardakı müxtəliflik orfoqrafik prinsiplər əsasında yazılmasında baş vermişdir və ya yazılmasından irəli gəlir.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, bu fonetik hadisənin son orfoqrafik qaydalarında verilməsində də bəzi mübahisəli cəhətləri qeyd etmək olar. Məsələn: Orfoqrafiya qaydalarının 2017-ci ildə tövsiyə olunan layihəsinin I bəndində qeyd olunur: “Son səsi (**x**)” və (**ğ**) ilə tələffüz olunan milli sözlər (**q**) hərfi ilə yazılır: **ayaq, bulaq, dayanacaq, qatıq** və s. Sual oluna bilər, son səsi **x** və **ğ** kimi tələffüz olunan iki hecalı söz bəs nə üçün **q** ilə yazılsın. Ə.Dəmirçizadə bura haqlı olaraq (**q**) səsinə əlavə edərək yazır: “Son səsi **ğ, x**, və ya **q** ilə deyilən

sözlər **q** ilə yazılır: məs. **yarpaq, yanaq, qonaq**. Bu bəndlə əlaqədar bəzən göstərilir ki, bu kimi dəyişmə, alınma **Şəfəq, üfüq, ititfaq** sözlərinə şamil olunmur. Əslində burada da dəyişmə baş verir, belə ki, bu sözlərin son səsləri həm **k'** və həm də **q** kimi tələffüz olunsada **q** hərfi ilə yazılır. Çünki bu sözlərə şəkilçi artırılanda yalnız **q** kimi tələffüz olunur.

II bəndlə bağlı olan, əvvəlki qaydalarda müstəsna kimi verilən **Qazax, Yevlax, Çanax** sözləri barədə qeyd yoxdur.

Layihədə III bənddə yazılır: “Son səsi (**x'** kimi tələffüz olunan iki və daha artıq hecalı milli sözlər **k** hərfi ilə yazılır. Məs.: bilək, birlik, külək, ürək, üzərlik, üzük və s. Bizcə, bu sözlər yalnız (**x'**) səsi ilə deyil, bizcə bu bəndi Ə.Dəmirçizadənin doğru olaraq qeyd etdiyi kimi: “Son səsi **k,g,y** ilə deyilən ikihecalı sözlər **k** ilə yazılır” (Məs.: çiçək, kəpənək, külək və s.) 275 şəklinə vermək daha münasib olardı.

Nəticə.

Orfoqrafiya qaydalarında almaz, solmaz tipli sözlər barədə qeyd edilir: “Son səsi **s, z** səsləri, yəni kar və cingiltili səslə deyilməsinə baxmayaraq, **z** ilə yazılması məqbul sayılmışdır.

Həmin qaydada həm **x** və həm də **ğ** səsləri ilə deyilməsinə baxmayaraq, papaq, qapaq sözləri **q** ilə yazılması əsas götürülmüşdür. Madam həm **x** və həm də **ğ** ilə deyilirsə, bu sözlər nə üçün ya Qazax, Yevlax sözlərində olduğu kimi, fonetik prinsipə görə **x** səsini ifadə edən **x** hərfi ilə, ya da, tarixi-ənənəvi prinsipə görə **ğ** hərfi ilə yazmaq olmazmı? Bu zaman belə məşhur ifadə də “**papaq, qapaq**” sözlərinə saitle başlanan şəkilçi qoşulduqda **q** səsi **ğ** səsinə keçir”- deyilməzdi, axı **q**-da, **ğ**-da cingiltilidir. Cingiltili cingiltiyə nə üçün keçsin. Burada deyilməli idi ki, **x** səsi **ğ** səsinə keçir.

Ədəbiyyat:

1. Ə. Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. 1972
2. B. Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı-2007.
3. A.Axundov. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı-1973

Rəsmi-işgüzar üslubun linqvistik səciyyəsi

Mirvari İsmayılova

ADPU, filologiya elmləri doktoru, professor

<https://orcid.org/0000-0002-2085-544X>

Xülasə

Müasir dövrümüzdə işlənmə tezliyi ilə fərqlənən rəsmi-işgüzar üslub digərlərindən sabitliyi və qapalılığı ilə seçilir. Müəyyən müddət ərzində bu üslub müəyyən dəyişikliklərə məruz qalsa da, bir çox cəhətləri: tarixən yaranmış janrları, spesifik leksikası, morfoloji və sintaktik ifadələri onu konservativ, mühafizəkar üslub kimi səciyyələndirir. Rəsmi-işgüzar üsluba quruluq, emosional çalarların yoxluğu, müxtəsərlik, yığcam şərh, təkrarlıq kimi cəhətlər xasdır.

Rəsmi sənədlərdə istifadə olunan dil vahidləri əvvəlcədən hazır qəlib şəklində olur. Məhz rəsmi-işgüzar üslubun ən səciyyəvi cəhəti hazır dil qəliblərinin mövcudluğu, bu qəliblərin təkrarlanması onun konkret şərhini şərtləndirir bu da öz növbəsində onu uzun-uzadı cümlələrdən xilas edir.

Rəsmi-işgüzar üslub müxtəlif janrlı sənədləri əhatə etdiyi üçün fərqli məzmun daşıyır, lakin buna baxmayaraq özünəməxsus ən ümumi və mühüm cəhətləri olan dəqiqlik, özünəməxsus dil standartı ilə xarakterizə olunur. Bu cəhətlər işgüzar sənədlərin tərtibində özünəməxsus (leksik, morfoloji, sintaktik) xüsusiyyətlərə malik dil vahidlərinin seçilməsi ilə nəzərə çarpır. Bütün bu cəhətlər nəzərə alınaraq məqalədə rəsmi-işgüzar üslubun linqvistik cəhətdən ayrılması önəmli hesab olunmuşdur.

Açar sözlər: rəsmi-işgüzar üslub, işgüzar sənədlər, klişelər, linqvistik xarakteristika, leksik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətlər

Языковые характеристики официально- делового стиля

Мирвари Исмаилова

доктор филологических наук, профессор

Резюме

В наше время официально-деловой стиль, отличающийся периодичностью развития, отличается от других устойчивостью и замкнутостью. Хотя этот стиль со временем претерпел некоторые изменения, он имеет много особенностей: исторические жанры, специфическая лексика, морфологические и синтаксические выражения

Rəsmi-işgüzar üslubun linqvistik səciyyəsi

характеризуют его как консервативный стиль. Официально-деловой стиль отличается сухостью, отсутствием эмоциональных оттенков, лаконичностью, лаконичной трактовкой, повторением.

Языковые единицы, используемые в официальных документах, представлены в виде готовых шаблонов. Наиболее характерной чертой официально--делового стиля является наличие готовых языковых шаблонов, повторение этих шаблонов определяет его конкретную интерпретацию, что в свою очередь избавляет от длинных предложений. Официально-деловой стиль имеет разное содержание, поскольку охватывает документы разных жанров, но, тем не менее, для него характерен определенный языковой стандарт точности, который является наиболее распространенной и важной особенностью. Эти особенности отражаются в выборе языковых единиц со специфическими (лексическими, морфологическими, синтаксическими) особенностями при составлении деловых документов. Учитывая все эти аспекты, статья считает важным изучение официально -делового стиля с лингвистической точки зрения.

Ключевые слова:официально-деловой стиль, деловые документы, клише, лингвистические характеристики, лексические, морфологические, синтаксические особенности.

Linguistic characteristics of official business style

Mirvari Ismayilova
doctor of philological sciences, professor

Summary

In modern times, the formal-business style, which differs in the frequency of development, is distinguished from others by its stability and closedness. Although this style has undergone certain changes over time, it has

many features: historical genres, specific vocabulary, morphological and syntactic expressions characterize it as a conservative, conservative style. Formal-business style is characterized by dryness, lack of emotional shades, brevity, concise interpretation, repetition.

The language units used in official documents are in the form of pre-made templates. The most characteristic feature of the formal-business style is the existence of ready-made language patterns, the repetition of these patterns determines its concrete interpretation, which in turn saves it from long sentences.

Mirvari İsmaylova

Formal-business style has a different content because it covers documents of different genres, but nevertheless, it is characterized by a specific language standard of accuracy, which is the most common and important feature. These features are reflected in the selection of language units with specific (lexical, morphological, syntactic) features in the compilation of business documents. Taking into account all these aspects, the article considers it important to study the formal-business style from a linguistic point of view.

Keywords: formal-business style, business documents, clichés, linguistic characteristics, lexical, morphological, syntactic features.

Aktuallıq. Bu mənada Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai və sosial həyatında çox önəmli yer tutan rəsmi və rəsmi-işgüzar sənəd növlərinin tərtibində dövlət və beynəlxalq standartlara uyğun kommunikativ ünsiyyətin normalarının spesifik linqvistik xüsusiyyətlərinin kompleks şəkildə araşdırılması və tədrisi çox aktualdır.

Annotasiya. Rəsmi-işgüzar üslubun Azərbaycanda nisbətən cavan sahə hesab olunduğu, bəzən onun rəsmi üslubla qarışdırıldığı, lakin bu üslubların fərqli sahələrə xidmət etdiyi nəzərə alınmadığı üçün bu üslub haqqında müəyyən məsələlərin şərh olunmasına ehtiyac duyulur. Bu məsələlərlə bağlı biliklərin mənimsənilməsi bilavasitə Azərbaycan cəmiyyətinin bütün sosial təbəqələrini əhatə etdiyi üçün bu istiqamətdə əsas yük ali məktəb müəllimlərinin, xüsusilə filoloqların üzərinə düşür. Məhz ali məktəbdə mühazirə deyən, öz dil kimliyi ilə başqalarından seçilən müəllimlərin – akademik nətiqlərin borcu və vəzifəsi bu istiqamətdə örnək olmaq, müasir dövrün tələblərinə uyğun gərəkli məlumatları beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə nəinki gənclərimizə, eyni zamanda ictimai həyatın çox müxtəlif sahələrində çalışan mütəxəssislərə çatdırmaqdır.

Metod. Məqalədə müqayisəli, təsviri, linqvistik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Giriş.

Rəsmi-işgüzar üslub hüquqi və ictimai-administrativ sferaların fəaliyyətinə xidmət edir. Bu üslub sənədlərin tərtibi, dövlət müəssisələrində, məhkəmədə, işgüzar kağız və məktubların, eləcə də müxtəlif şifahi işgüzar ünsiyyətdə istifadə olunur.

Rəsmi-işgüzar üslub digərlərindən sabitliyi və qapalılığı ilə seçilir. Təbii ki, müəyyən müddət ərzində o müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır, lakin bir çox cəhətləri: tarixən yaranmış janrları, spesifik leksikası, morfoloji və sintaktik ifadələri onu konservativ, mühafizəkar üslub kimi səciyyələndirir. Rəsmi işgüzar üsluba quruluq, emosional çalarların yoxluğu, müxtəsərlik, yığcam şərh, təkrarlıq kimi cəhətlər xasdır.

Rəsmi-işgüzar üslubun linqvistik səciyyəsi

Rəsmi sənədlərdə istifadə olunan dil vahidləri əvvəlcədən hazır qəlib şəklində olur. Rəsmi-işgüzar üslubun ən səciyyəvi cəhəti dil qəliblərinin – *klişe* (fran. cliché) – mövcudluğu, təkrarlanmasıdır ki, bu da öz növbəsində onu uzunuzadı cümlələrdən xilas edir, konkret şərhə şərtləndirir.

Rəsmi-işgüzar üslub müxtəlif janrlı sənədləri əhatə etdiyi üçün fərqli məzmun daşıyır, lakin buna baxmayaraq özünəməxsus ən ümumi və mühüm cəhətləri ilə xarakterizə olunur: 1) dəqiqlik - şərhə istisna edən; 2) dil standartı.

Bu cəhətlər öz ifadəsini aşağıdakı şəkildə tapır:

1) dil vahidlərinin seçilməsində özünəməxsus (leksik, morfoloji, sintaktik) xüsusiyyətlər;

2) işgüzar sənədlərin tərtibində.

Nitqin rəsmi-işgüzar üslubunun leksik əlamətləri

1) rəsmi-işgüzar üslubun leksik tərkibinə ədəbi dil və neytral sözlərdən əlavə: kanselyarizmlər (kargüzarlıq terminləri), klişelər (məsələn, məsələnin həlli, qərara uyğun tələb, daxilolan – göndərilən sənədlər, icrasına nəzarətin həvalə olunması, müddət axımının başlanması təqvimə üzrə müəyyən edilmiş vaxtın ertəsi günündən, məruzə etmək, qüvvəyə minmək, qüvvədən düşmək, nəzərinə çatdırılmaq və s.) daxildir;

2) peşə terminləri: vergi qalığı, vergi borcları, alibi (təqsirsizliyin sübutu). əşyayi-dəlil, kölgə iqtisadiyyatı;

3) arxaizmlər: yuxarıda göstərilən, sərəncamda olan;

Rəsmi-işgüzar üslubda məcazi, çoxmənalı sözlərin istifadəsinə yol verilmir, sinonimlərin istifadəsinə nadir hallarda, bir qayda olaraq eyni üsluba aid sinonimlər olmaqla: təchizat / təminat / tədarük; krediti ödəyə bilən/ödəmə qabiliyyəti/alıcılıq qabiliyyəti; subsidiya/assiqnasiya və s. rast gəlinir.

Rəsmi-işgüzar üslub şəxsi yox, sosial təcrübəyə əsaslanır və bunun nəticəsində sahənin leksikası kifayət qədər ümumi olur. Rəsmi sənəddə cins anlayışına üstünlük verilir, məsələn:

Nəqliyyat vasitəsi (avtobus, təyyarə, qatar, gəmi, avtomobil), Yaşayış məntəqəsi (kənd, şəhər, qəsəbə).

Nitqin rəsmi-işgüzar üslubunun morfoloji əlamətlərinə müəyyən nitq hissələrinin sürəkli istifadəsi daxildir:

1)isimlər – insanların əlamətə, hərəkətinə görə şərtlənmiş adları (vergiödəyicisi, arendator, şahid, iddiaçı, cavabdeh); mücərrəd isimlər (qanunvericilik aktlarının xarakterindən asılı olaraq cəza, cinayət, icra, şikayət haqqında kodekslərdə rəhbərlik, plan, yoxlama, qərar, istehsalat və s.)

2)vəzifə və dərəcə bildirən isimlər (müfəttiş Kərimov, baş menecer, gizir Cəbrayıl Dövlətzadə);

3)feili isimlər (məhrum etmə, əməletməmə, səsvermə);
Mirvari İsmayılova

4)feili sifətlər (işəgötürən, təhsilverən);

5)köməkçi sözlər (əlaqədar, hesabına, əsasında);

6)məsdər tərkibləri (baxış keçirmək, yardım göstərmək, icra etmək, icraata götürmək);

7)icra edilmiş hadisənin indiki zaman feili ilə ifadəsi (ödənilməmə ilə bağlı cəriləmə);

8)mürəkkəb tərkibli iki və daha artıq sözdən ibarət sözlər // ifadələr (aşağıda adları çəkilən, yuxarıda göstərilən, təmir-tikinti, maddi-texniki, işə yararlı, istismara yararlı, malların ixrac qeydi ilə satışı qaydası).

Nitqin rəsmi-işgüzar üslubunun sintaktik əlamətləri

1) həmcins üzvlü sadə cümlələrdən istifadə: Məcəllədə və digər normativ hüquqi aktlarda, habelə kollektiv müqavilələrdə, sazişlərdə, əmək müqavilələrində nəzərdə tutulan texniki təhlükəsizlik, sanitariya, gigiyena, müalicə-profilaktika tədbirləri, normaları və standartları;

2)passiv konstruksiyaların mövcudluğu (ödənişlər göstərilən vaxtda həyata keçirilir və s.);

3)yiyəlik halda olan isimlərin ardıcılığı, yəni yiyəlik halda olan isimlərin bir-birinin ardınca, yan-yana düzülməsi: əmək müqaviləsinin bağlanması, ona dəyişiklik edilməsinin və ya xitam verilməsinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanının ...

4)mürəkkəb cümlələrin üstünlüyü, xüsusilə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.

Nəticə. Rəsmi-işgüzar üslub rəsmi-işgüzar münasibətlər sferasına xidmət edir. İşgüzar ünsiyyət insan həyatının zəruri bir hissəsidir, digər insanlarla münasibətlərin ən vacib növüdür. Bu üslub dövlət orqanları, təşkilatlararası və təşkilatdaxili, təşkilatlarla fiziki şəxslər arasında hüquqi və istehsalat fəaliyyətində istifadə olunur. Rəsmi-işgüzar üslubun dili müəyyən dairələrdə iş maraqları olan, işgüzar münasibətləri qurmağa və işgüzar məsələlərin həllində səlahiyyəti olan şəxslər tərəfindən istifadə olunur. Bu zaman işgüzar ünsiyyət qurulur. Rəsmi-işgüzar üslub standartlara ciddi əməl etməyi, jarqonlardan istifadə etməməyi, peşəkar dildən, müəyyən ünsiyyət sahəsində istifadə olunan mövcud terminologiyanı (hüquqi, diplomatik, idarəetmə) bilməyi tələb edir.

Ədəbiyyat

1. İsmayılova M.A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, ADPU, 2016.
2. Ращевская Е.П. Деловой русский язык: учебное пособие / - Кострома: Изд-во Костромского гос. Технол. ун-та, 2012.
3. Назаренко О. Г. Деловой русский язык. – Владивосток: Изд-во МГУ им. Г.И. Невельского, 2008.

Nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin tədrisi

Sevda Abbasova p.ü.f.d.,
ADPU, Azərbaycan dili və onun tədrisi
texnologiyası kafedrasının dosenti
sevda411@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6516-2444>

Pəri Paşayeva, p.ü.f.d., ADPU,
Azərbaycan dili və onun
tədrisi texnologiyası kafedrasının
dosenti p.semsizade@mail.ru
[https://orcid.org/0000-0002-](https://orcid.org/0000-0002-8332-3387)
8332-3387

Xülasə

Məqalədə rabitəli nitqin tədrisi məsələlərindən bəhs edilir. Qeyd edilir ki, rabitəli nitqin inkişafı həm qavrayış baxımından, həm də onun yaradılması baxımından dilçilik elminin mətn sintaksisi, nitq mədəniyyəti, stilistika, eləcə də nitq psixologiyasının (ünsiyyət nəzərdə tutulur), psixolinqvistikanın (xüsusən, nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi üzrə), sosiolinqvistika elminin tədqiqat obyekti olmuşdur. Rabitəli nitq şagirdlərin nitqinin inkişaf səviyyəsinə, onun fərdi aspektlərinə, müəyyən bir tədris metodologiyası ilə kommunikativ bacarıqların formalaşma dinamikasına əsaslanır. Psixoloqlar iddia edirlər ki, dinləmə zamanı aşağıdakı əsas proseslər baş verir: nitq vahidlərinin tanınması, onların semantik işlənməsi və bu əsasda nitqin dərk edilməsi. Nitqin semantik qavranılması danışanın nitqinin nə qədər aydın olmasından, nitqin tempindən, ucalığından, əsas fikri vurğulamaq, auditoriya ilə əlaqə yaratmaq bacarığından və s. asılıdır. Məlumdur ki, şifahi nitq məzmun və üslub baxımından səsli yazılı nitqdən daha asan qavranılır. Məqalədə həmçinin şagirdlərin oxu və dinləmə bacarıqları barədə də fikirlər şərh olunur.

Açar sözlər: rabitəli nitq, mətn, nitqin qavranılması, nitq mədəniyyəti, şifahi nitq

Об обучении различным видам речевой деятельности

**Севда Аббасова к.э.н.,
АДПУ, доцент кафедры азербайджанского
языка и технологии его преподавания
sevda411@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6516-2444>**

**Пари Пашаева, к.э.н.,
АДПУ, доцент кафедры азербайджанского
языка и технологии его преподавания
p.semsizade@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8332-3387>**

Резюме

В статье рассматриваются вопросы обучения коммуникативной речи. отмечается, что развитие связной речи, как в плане восприятия, так и в плане ее создания, требует изучения перспективной науки. коммуникативная речь основывается на уровне развития речи учащихся, отдельных ее аспектах, динамике формирования коммуникативных умений при той или иной методике обучения. психологи утверждают, что при аудировании происходят следующие основные процессы: узнавание единиц речи, их смысловая обработка и на этой основе понимание речи. конечно, смысловое восприятие речи зависит от четкости речи оратора, темпа, громкости, умения подчеркнуть главную мысль, умения общаться с аудиторией и так далее. известно, что устная речь легче для понимания, чем устная

письменная речь по содержанию и стилю, в статье также комментируются навыки чтения и аудирования учащихся.

Ключевые слова: связная речь, текст, восприятие речи, культура речи, устная речь

About different types of teaching speech activities

Sevda Abbasova Ph.D.,
ADPU, Associate Professor of the Azerbaijani
language and its teaching technology
sevda411@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6516-2444>

Pari Pashayeva, Ph.D., ADPU,
Associate Professor of the Azerbaijani
language and its teaching technology
p.semsizade@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8332-3387>

Resume

The article discusses the issues of teaching communicative speech. notes that the development of connected speech, as in the plan of perception, so and in the plan of its creation, requires the study of promising science. communicative speech is based on the level of development of students' speech, in its separate aspects, the dynamics of the formation of communicative skills in this or that method of training. psychologists claim that when listening, the following basic processes occur: the knowledge of unit speech, their semantic processing and on this basis the understanding of speech. of course, semantic perception of speech depends on

the accuracy of the speaker's speech, tempo, volume, skill to emphasize the main idea, skill to communicate with the audience and so on. depends on it is known that the native speech is easier to understand than the native written speech on the content and style, the article also comments on the skills of reading and listening comprehension.

Key words: connected speech, text, perception of speech, culture of speech, internal

Aktuallıq. Mətnin öyrədilməsi, mətn üzərində işlərin şagirdlərə mənimsədilməsi, müasir təlim formasının qarşısında duran ən böyük məsələlərdən biridir. Şagirdlər mətnlər üzərində işlərlə yeni-yeni biliklər, buraya istər Azərbaycan dili ilə bağlı biliklər, istərsə də hər hansı elmlə bağlı olan biliklər aid edilir və mətn sayəsində şagirdlərin hər tərəfli inkişafı təmin olunur.

Annotasiya. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin şifahi nitqini inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki nitqin inkişafı eyni zamanda uşaqlara dinləmək, məlumatı qavramaq, ünsiyyət qurmaq qabiliyyətini də öyrədir. Dil dərslərində mətnin qavranılması məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirilməlidir. Rəhbərlik nitqin inkişafı həm qavrayış baxımından, həm də onun yaradılması baxımından dilçilik elminin mətn sintaksisi, nitq mədəniyyəti, stilistika, eləcə də nitq psixologiyasının (ünsiyyətinin), psixolinqvistikasının (xüsusən, nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi üzrə), sosiolinqvistika elminin tədqiqat obyekti olmuşdur. Rəhbərlik nitq şagirdlərin nitqinin inkişaf səviyyəsinə, onun fərdi aspektlərinə, müəyyən bir tədris metodologiyası ilə kommunikativ bacarıqların formalaşma dinamikasına əsaslanır.

Tədqiqat işinin metodları. Məqalədə ümumiləşdirmə, təsviri və müşahidə metodlarından istifadə edilmişdir. **Giriş.**

Hər bir insan nitqin semantik qavranılması və yaradılması ilə bağlı nitq fəaliyyəti ilə məşğul olur. Hesablamalara görə insan vaxtının təxminən 70-80%-ni dinləyir, danışır, oxuyur və yazır. İnsanın və bütövlükdə cəmiyyətin həyatında nitqin bəşəriyyət tərəfindən toplanmış bilik və təcrübəni ötürmə vasitəsi, mənəvi inkişaf, tərbiyə, təhsil vasitəsi, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin qurulması vasitəsi kimi əhəmiyyətini qiymətləndirmək çətindir. Nitqin əhəmiyyəti cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş və buna görə də məktəbəqədər və məktəb təhsilinin bütün sistemlərində uşaqların nitqinin inkişafına böyük diqqət yetirilmişdir. Şagird nitqinin inkişafı ilə bağlı fikirlərə qısa bir ekskurs edək:

XX əsrin əvvəllərində uşaqların təhsili mollaxanalarda fərdi şəkildə təşkil olunurdu. Burada ərəb və fars dilləri mükəmməl öyrədilir, ana dili tədris olunmurdu. Yaxın Şərq ölkələrində olduğu kimi höccələmə metodu (hərfi –heca

üsulu) ilə təşkil olunurdu. Öyrədilən hərflərin sözlərdə oxunması üzrə iş aparılmırdı. Bu metodla uzun illər təhsil almış uşaqlar düzgün oxumağı və yazmağı bacarmırdılar.

XIX əsrin axırlarına yaxın Azərbaycanda «üsuli-cədid» (yeni metod) məktəbləri açılır. Dövlət məktəbləri səviyyəsində olan bu məktəblərdə dərslər ana dilində keçilir, rus dili isə ayrıca fənn kimi saxlanırdı. Bu məktəblər dünyəvi biliklər verən mütərəqqi istiqamətli milli məktəblər idi. İlk dəfə uşaqlar elmlərin əsaslarını ana dilində bu məktəblərdə öyrənirdilər. Bu məktəblərin dərslikləri, dərs vəsaitləri, proqramları yox idi. 1920-1921-ci dərs ilindən başlayaraq Azərbaycanda Rusiya məktəblərinin proqramları əsasında tərtib olunmuş proqramların tətbiqinə başlandı. Həmin proqramlarda ana dilinin bir fənn kimi tədrisinə müəyyən yer verildi, qrammatika və orfoqrafiya qaydalarına əsaslanmaqla şifahi və yazılı nitqi inkişaf etdirmək məqsədə çevrildi, canlı danışq dilinə üstünlük verilməklə qrammatik məşğələlərin nitq inkişafı ilə paralel öyrədilməsi tövsiyə edildi.

1925-1927-ci illərdə məktəblərdə kompleks proqramlar tətbiq edilməyə başlandı. Burada ana dili materialları təbiət, cəmiyyət və əməklə bağlı mövzular əsasında öyrədilirdi. Bu da kənd və şəhər şəraitində təhsil alan şagirdlərin hazırlığı arasında kəskin fərq yaradırdı. Belə ki, şəhər uşaqları, əsasən, ətrafında gördüklərini öyrəndikləri halda, kənd həyatı haqqında, kənd uşaqları isə şəhər haqqında lazımi biliklərə yiyələnmişdilər. Bu proqramlarda olan ciddi qüsurlara baxmayaraq, şagirdlərin nitq inkişafına dair qiymətli fikirlər irəli sürülmüşdü. Burada şagirdlərin nitqindəki dialektizmlərə qarşı ciddi mübarizə aparmaq vacib hesab edilirdi. Müəllim şagirdlərin nitqindəki şivə xüsusiyyətlərini izləməli və şagirdin nitqi üzərində necə işləyəcəyini əvvəlcədən müəyyənləşdirməli idi.

Daha sonra istifadə olunan “Layihələr metodu” proqrama əsasən şagirdlər ibtidai sinfin ilk pilləsindən başlayaraq dil müşahidələri aparmaqla cəmiyyətə lazım olan layihələrin hazırlanmasında iştirak etməli idilər. Proqramın dillə bağlı bölməsində dil ehtiyatlarını möhkəmləndirmək üçün praktik işlər adı altında qəzet və kitab üzərində iş, yığıncaq aparmaq kimi işlər öyrədilməli idi.

Sonralar nəşr olunan proqramlara (1992 və 2002-ci illərdə) nitq mədəniyyəti və üslubiyyat, dil haqqında məlumat bölmələri, rabitəli nitqin inkişafı məsələləri daxil edildi. Prof. Ə. Əfəndizadə bu proqramlarda pilləlik prinsipindən xətti prinsipə keçid məsələsini irəli sürdü. Xətti strukturdədris materialının ayrı-ayrı hissələri bir-biri ilə sıx əlaqədə, fasiləsiz ardıcılıqla, məktəb təlimi dövründə bir dəfə öyrədilir. Bu struktura əsasən ardıcılıq, tarixilik, sistemlilik, müvafiqlik tələblərinə riayət etmək vacib sayılırdı. Bu proqramlarda həmçinin nitq mədəniyyəti məsələlərinə diqqəti artırmaq, şagirdlərin dərk etmə imkanları ilə hesablaşmaq, fənlərarası əlaqə, rabitəli nitqin inkişafı üzrə işlər önə çəkilirdi. Bu proqramlarda ilk dəfə olaraq kommunikativ bacarıqlar göstərilirdi.

Hazırda “Rabitəli nitq” bölməsi nitq fəaliyyətinin müxtəlif növləri üzrə işlərin keçirilməsini nəzərdə tutur. Rabitəli nitqin inkişafı dilçilik elminin mətn sintaksisi, nitq mədəniyyəti, stilistika, eləcə də nitq psixologiyasının (ünsiyyətinin), psixolinqvistikanın, ünsiyyət nəzəriyyəsinin tədqiqat obyektidir. Şagirdlərin nitqinin inkişaf səviyyəsi müəyyən bir tədris metodologiyası ilə kommunikativ bacarıqların formalaşma dinamikasına əsaslanır.

Uşağın psixikasının və şəxsiyyətinin inkişafında pedaqoji ünsiyyətin də çox böyük əhəmiyyəti vardır. Pedaqoji ünsiyyət zamanı şagirdlər tədris materiallarının məzmununu mənimsəyir, ətraf aləm, təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında məlumat alır, müxtəlif üsul və metodlara yiyələnir, müəllim və şagirdlər arasında inam, səmimiyyət, əməkdaşlıq yaranır. Bu münasibət zamanı müəllim diqqətli olmalı, şagird şəxsiyyətinə və mənliliyinə hörmətlə yanaşmalıdır. Əlaqədar elmlərin, xüsusən də dilçilik və psixologiyanın məlumatları rabitəli nitqin inkişafı ilə bağlı işlərin məzmununu və üsullarını əsaslandırmağa, aydınlaşdırmağa imkan verir və şagirdlərdə kommunikativ bacarıqların formalaşması prosesinin şərh üçün əhəmiyyət kəsb edir. Ümumtəhsil məktəbləri peşəkar jurnalist, yazıçı, nətiq və s. hazırlamır, lakin hər bir məzun məlumatı qavramağı və çatdırmağı, öz əqidəsini müdafiə etməyi və başqalarını inandırmağı, təklif, məsləhət və tənqid etmə, təqdim edilən mövzu üzrə kiçik məqalə yazmağı bacarmalıdır. Deməli, rabitəli nitqin inkişafı üzrə işin vəzifələrini müəyyənləşdirərkən həyatın tələblərini, “sosial sifariş” nəzərə almaq lazımdır.

İndi isə dinləmə haqqında qısa mülahizələr söyləyək. Eşitmə şifahi nitqlə sıx bağlı olan nitq fəaliyyətidir, lakin biz səsli yazılı nitqi də dinləyə bilirik. Bu kitab oxumaq, radio və televiziya da son xəbərlərə, şeirə, nəsrə qulaq asmaq və s. ola bilər. Eşitmə həm danışq, həm də səsli yazılı nitqin semantik qavranılmasıdır. Nəzərdə tutulan nitq fəaliyyəti növü insanı formalaşmasının ilk illərindən müşayiət edir. Ünsiyyətin formalaşmasında, psixi inkişafında söhbətlər mühüm yer tutur. Belə ki söhbət uşaqlarda nitqi zənginləşdirir, monoloji və dialoji nitqdən istifadə edərək müvafiq biliklər əldə etməsinə, dünyagörüşünün formalaşmasına zəmin yaradır. Məhz dinləmə sayəsində uşaq böyükləri təqlid edərək nitqin yaranması mexanizmlərini də öyrənir. Dinləmədən ünsiyyət mümkün deyil. Araşdırmalar göstərir ki, dinləmə eşitmə qabiliyyətinin, nitq yaddaşının inkişafına, şifahi nitqin formalaşmasına, xüsusən onun ifadəliliyinə, tələffüz və orfoqrafiya normalarının mənimsənilməsinə yaxşı təsir göstərir. Əlbəttə ki, həyat ilk növbədə uşağa qulaq asmaq, eləcə də danışmaq bacarığını öyrədir: uşaqlar hələ məktəbə qədər dövrdə nitq əməllərini qavrayır və icra edirlər, həmsöhbətin iradlarına cavab verir, onunla razılaşır və ya etiraz edirlər.

Uşaqlar onlara böyüklər tərəfindən oxunan nağılları, təmsilləri, hekayələri daha çox dinləyir, radio və televiziya proqramlarına daha az qulaq asırlar. Məktəbdə dinləmə informasiya mənimsənilməsinin vacib yollarından biridir və buna görə də ibtidai siniflərdə uşaqlara müəllimin nitqini, yoldaşların ifadələrini və s. eşitməyi öyrətməyə müəyyən diqqət yetirilir. İbtidai sinif müəllimi dərstdə mühüm ümumi təhsil bacarığını formalaşdırır. Bununla belə, nitqin inkişafının bu sahəsi metodologiyada kifayət qədər inkişaf etməmişdir: yəni dinləmə qabiliyyətinin formalaşmasını hansı mərhələdə və necə öyrətmək lazım olduğu bilinmir. Yəqin ki, gələcəkdə bu məsələlər də araşdırmalara cəlb ediləcəkdir.

Psixoloqlar iddia edirlər ki, dinləmə zamanı aşağıdakı əsas proseslər baş verir: nitq vahidlərinin tanınması, onların semantik işlənməsi və bu əsasda nitqin dərk edilməsi. Təbii ki, nitqin semantik qavranılması danışanın nitqinin nə qədər aydın olmasından, nitqin tempindən, ucalığından, əsas fikri vurğulamaq, auditoriya ilə əlaqə yaratmaq bacarığından və s. asılıdır. Məlumdur ki, şifahi nitq məzmun və üslub baxımından səsli yazılı nitqdən daha asan qavranılır. Digər tərəfdən, çox şey dinləyicidən, onun hazırlığından, yeni məlumatı qavrama və dinləmə bacarığından, məlumatı mənimsəmə üsullarından asılıdır.

Şifahi nitqin inkişafı zamanı müəllim eyni zamanda uşaqlara dinləmək, məlumatı qavramaq qabiliyyətini də öyrədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dil dərslərində mətnin ətraflı, tənqidi qavranılması məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirilməlidir. Kurikulum təhsil sistemində şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişafında mətnin əhəmiyyəti böyükdür. Çox yaxşı haldır ki, yeni dərslərdə hər bir dərs mətnlə başlayır. Şagirdlərin dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı və dil qaydalarına yiyələnməsində mətn xüsusi rol oynayır. Heç təsadüf deyil ki, şagirdlər əlifbanı bitirdikdən sonra, onlara kiçik mətn parçaları vasitəsi ilə oxumağı, anlamağı və fikrini ifadə etməyi öyrədirlər. Oxu bacarığı hər kəsin təfəkkür tərzini, intellekt səviyyəsini göstərir. Mətn eyni zamanda şagirdlərdə psixoloji tərbiyənin aşılmasına da kömək edir. Bu, müəllimə bir-biri ilə əlaqəli qavrayış növlərini

müəyyən etməyə, dinləmə qabiliyyətini öyrətmək üçün işi planlaşdırmağa və həyata keçirməyə imkan verəcəkdir. Əsaslı qavrayış mətnin bütövlükdə qavranılmasını nəzərdə tutur. Bu zaman müəllim belə suallar verə bilər: Bu gün dərsdə nə haqqında danışdıq? Əsas ideya nə idi? Mətni necə adlandırmaq olar? Yazıçı nə barədə danışır? Bu hekayə bizə nə öyrədir? Oxuduğunuz mətnə necə ad verə bilərsiniz? və s.

Hazırda istifadədə olan dərsliklərdə hər bir bölmənin adına uyğun mətn nümunələri və bu mətnlər üzərində müxtəlif növ işlərin görülməsi üçün xüsusi tapşırıqlar, çalışmalar və testlər verilmişdir. Dərsliklərdə olan mövzular arasında istər mövzu baxımından, istərsə də xronoloji ardıcılıq baxımından bağlılıq vardır. Müəllim hər hansı qrammatik və orfoqrafik bacarıqlar və vərdişlər aşılayarkən uşaqların diqqətini təlim və tərbiyəvi əhəmiyyəti olan mətnə cəlb etməli, onu tam oxuyub, şagirdlərin əsas məsələni başa düşüb-düşmədiyini yoxlamalıdır. Əgər müəllim təhsil aspektini nəzərdə tutursa, o zaman uşaqlarla sinifdən kənarda gördükləri, onları narahat edən məsələlər barədə danışa bilər.

Şagird mətnin izah vasitəsilə qavranılması ilə qarşılaşırsa, o, izah edilən və ya sübut edilən fikri aydındək etməlidir. Mətnin eşitmə ilə qavranılması mətnin təkrar oxunması kimi iş növü ilə həyata keçirilə bilər. Bu zaman müəllimin izahatını təkrarlamaq, onu müəyyən edilmiş ardıcılıqla yerinə yetirmək, bir neçə tapşırığı dəqiq yadda saxlamaq üçün müzakirə, mübahisə təşkil etmək olar.

Tənqidi qavrayış həm tam, həm də təfərrüatlı qavrayışa əsaslanır, lakin bu dinləniləni tənqidi düşünməyi tələb edir: mətnə nədən və necə danışıldığına dair öz nöqteyi-nəzərini ifadə etmək, müəllifin əsas ideya ilə əsaslandırılmış fikri ilə, onun argumenti, fikrin ifadə forması ilə razılaşmaq və ya razılaşmamaq və s. Mətnin tənqidi qavranılmasına o zaman əmin olmaq olar ki, mətnə dair əlavə tapşırıqlar tətbiq olunsun. Müəllim hər dəfə şagirdləri diqqətlə dinləməyə sövq edəndə, o, mahiyyət etibarı ilə bu bacarığı təkrar-təkrar öyrətməmiş olur. Bu zaman diqqət təklif olunan tapşırığın icrasına nəzarətlə təşkil olunur: "Biz mübahisəli məsələləri müzakirə etməyi öyrənirik. Başqa bir nöqteyi-nəzərdən anlamğa çalışın. Öz fikrinizi inandırıcı şəkildə ifadə etməyə çalışın."; "Siz dostunuzun cavabını qiymətləndirməli və öz qiymətinizi əsaslandırmağınız"; "Sizin vəzifəniz eşitdiklərinizin əsas ideyasını seçmək, ifadə etmək və yazmaqdır." və s. kimi tapşırıqlar verə bilər.

Şagirdlər dinləmə mədəniyyətinə ciddi fikir verilməlidir. Onlar dərk etməlidirlər ki, dinləmə də danışmaq qədər vacibdir, dinləmə və danışma insanlar arasında və qrup ünsiyyətində eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Yaxşı dinləmə məlumatın mənimsənilməsini asanlaşdırır, insanlar arasında əlaqələrin

qurulmasına kömək edir. Qulaq asmağı bacaran adam söhbətin mahiyyətini dərk edər, lüzumsuz mübahisə etməz. Dinləmək bacarığı həmsöhbətin yaxşı davranışını, qarşısındakı insana hörmətini, mədəniyyətini göstərir. Dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı iş növlərindən istifadə edilə bilər: müəllimin ifadə etdiyi fikirlərin şagirdlər tərəfindən təkrarlanması; tapşırıqlar; faktların konkret adlarını bildirən sözləri dinləyərkən dinləyicinin zəruri hesab etdiyi hər şeyi yadda saxlaması; izahat zamanı nətiqin lövhədə əks etdirdiyi hər şeyi qeyd etmək və s.; şagirdlərin eşitdikləri əsasında nə etməli olduqlarından asılı olaraq plan tərtib etmək: suallara ətraflı və ya qısa cavab vermək, eşitdiklərini şərh etmək və s.; qeydlərin aparılması, referatların tərtib edilməsi; məlumatın kodlaşdırılması (cədvəllərin, diaqramların və s. tərtib edilməsi); eşidilənlərin tənqidi şəkildə dərk edilməsinin qiymətləndirilməsi.

Oxu haqqında da bəzi fikir söyləyək. Oxu - nitq fəaliyyətinin növlərindən biridir. Oxunun xarakterik xüsusiyyəti, müəyyən bir kommunikativ vəzifəni həll etmək üçün vizual olaraq qəbul edilmiş mətnin başa düşülməsi və sonda oxucunun bu fikrə reaksiya verməsidir. Mütaliənin köməyi ilə insan vasitəli ünsiyyətin imkanlarını dərk edir: mətnin qavranılması və başa düşülməsi oxucunun mətnin müəllifi ilə qarşılıqlı əlaqəsini, onun şüurunu müşayiət edən mürəkkəb düşüncə proseslərindən xəbər verir. Mətnin qavranılması və məlumatın aktiv şəkildə işlənməsi oxunun əsas komponentləridir.

Beləliklə, nitq fəaliyyətinin növlərindən biri kimi oxumağı öyrətmək dili tədris edən müəllimin həll etməli olduğu ən vacib təhsil vəzifəsidir.

Ümumtəhsil məktəblərində oxumağı öyrətməyin məqsədi (xüsusən Azərbaycan dili dərslərində) məzmun və kommunikativ vəzifədən asılı olaraq fərqli xarakterli mətnlərdə olan məlumatların qavranılması və tətbiqinin rəasional üsullarını öyrətməkdir. Oxu bacarığı oxu texnikasının mənimsənilməsini nəzərdə tutur, yəni, müəyyən qrafik sistemdə yazılmış mətnin düzgün səsləndirilməsi və oxunduğunu başa düşmək bacarığıdır.

Düzgün oxumağın ən vacib xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: qavranılan çap materialının avtomatik işlənməsi ilə əlaqədar olan səssiz oxu sürəti; oxunun çevikliyi, yəni, nitq vəziyyətindən asılı olaraq müxtəlif sürətlə oxumaq bacarığı. Oxunun yüksək sürəti və çevikliyi oxu prosesinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan bir çox digər bacarıqların da formalaşması üçün əsas təşkil edir.

Bunlar müəyyən məzmun məsələlərinə diqqət yetirmək bacarıqlarıdır; oxu prosesində bundan sonra nə deyiləcəyini təxmin etmək; məndəki əsas yerləri müəyyənləşdirmək; mətnin açar sözlərini seçmək, qəbul edilən məlumatda vacib

olanla qeyri-vacib olanı ayırmaq; mətnin qavranılması prosesində suallar vermək; ifadənin məntiqini, strukturunu müəyyən etmək; nəticə çıxarmaq və onu ifadə etmək; alınan məlumatları tənqidi qiymətləndirmək, ona reaksiya vermək və uyğun həyatı situasiyalarda istifadə etmək.

Deməli, oxumağı öyrədərkən müəllim şagirdlərin mətni qavramasının xarakterini müəyyən edəcək kommunikativ tapşırığı aydın şəkildə bilməlidir. Bu halda, kommunikativ tapşırıq oxunun hansı məqsədlə aparıldığını, mətndən çıxarılan məlumatın harada, nə vaxt, nə üçün istifadə ediləcəyi başa düşülməlidir. Bu zaman nitq fəaliyyətinin bir növü kimi oxuya xas olan və oxucu ilə mətnin müəllifi arasında dolayı ünsiyyət prosesində həyata keçirilən funksiyaları nəzərə almaq lazımdır. Bir qayda olaraq, oxumağın üç funksiyası fərqləndirilir: idraki, tənzimləmə və dəyər yönümlü.

İdraki funksiya təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında məlumat əldə etmək prosesində həyata keçirilir (yəni bilmək üçün oxuyuram)

Tənzimləmə funksiyası şagirdlərin praktik fəaliyyətlərini idarə etməyə, təcrübələrini inkişaf etdirməyə yönəldilmişdir: alınan məlumatlara uyğun hərəkət etmək, həyat təcrübəsini, müəyyən bir sahədə bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün həyata keçirilir (bacarmaq üçün oxuyuram).

Oxumanın dəyər yönümlü funksiyası insanın həyatının emosional sferası ilə bağlıdır. Bu hal oxucunun emosiyalarına, hisslərinə təsir edir ki, bu da onun şəxsiyyətinin təkmilləşməsinə, mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur (emosional həzz almaq üçün oxuyuram).

Şagirdlərə hər hansı kommunikativ tapşırıq verərkən həyata keçirilən oxu funksiyasını nəzərə alaraq onu konkretləşdirmək, aydınlaşdırmaq lazımdır. Buna görə də müəllim mətndən çıxarılan məlumatın harada və nə vaxt istifadə oluna biləcəyini təxmin etməli, şagirdləri lazımi məlumatı axtarmağa, biliklərini artırmağa həvəsləndirməlidir. Bu zaman belə tapşırıqlar verilə bilər:

- mətni oxuyun və qaydada orfoqramın seçilməsi üçün neçə şərtin göstərildiyini müəyyənləşdirin.
- mətni oxuyun və suallara cavab verin;
- oxuduqlarınız haqqında əvvəllər məlum olanları xatırlayın, yeni biliklər öyrəndiyinizi dərk edin və s.

Bu cür tapşırıqları yerinə yetirərkən şagirdlər ya mətni mümkün qədər tam, ya da mətnin əsas ideyasını başa düşməli, ya da təsvir olunan hadisələrin ikinci dərəcəli təfərrüatlarına diqqət yetirmədən oxunanların əsas məzmununu başa düşməlidirlər.

Əgər dərstdə vəzifə şagirdləri müəyyən tədbirlər görməyə təşviq etməkdirsə bu aşağıdakı kimi tapşırıqlarla həyata keçirilir:

- Qaydanın tətbiqi üçün necə hərəkət etmək lazımdır?
- Vergül qoyarkən səhvə yol verməmək üçün ilk növbədə hansı hərəkətləri yerinə yetirmək lazımdır?
- Qaydaların tətbiqində ümumi və fərqli cəhətlər var?

Bu cür tapşırıqların yerinə yetirilməsi əksər hallarda şagirdlərdən mətni düşünərək, dərindən və tam başa düşməyi tələb edir.

Və nəhayət, mütaliəni təşkil edən müəllim şagirdlərin hisslərinə təsir etmək vəzifəsini qoyursa (dəyər yönümlü funksiya), onda tapşırıqlar aşağıdakı kimi tərtib olunur:

- oxuyun və oxuduqlarınıza münasibətinizi bildirin;
- oxuyun və hansı hissləri keçirdiyinizi (kədər, sevinc və s.) bildirin;

- oxuyun və hansı dil vasitələrinin nitqi dinamik (yavaş, canlı, ifadəli) və s. etdiyini müəyyən edin.

Bu tip tapşırıqlar həm də şagirdlərdən mətnin məzmununa dərinləndirici nüfuz etməyi, dil vasitələrinə diqqət yetirməyi və oxuduqlarını tam başa düşməyi tələb edəcəkdir.

Oxuma prosesində müxtəlif kommunikativ vəzifələr həll edilə bildiyi üçün müxtəlif oxu növləri həyata keçirilir ki, bu da öyrədici, tanışlıq məqsədilə, baxış məqsədilə ola bilər. Bu təsnifat mətdən çıxarılan məlumatın məqsədli istifadəsinin xarakterinə əsaslanır. Mətdə olan məlumatın tam, dəqiq başa düşülməsinə və müəyyən təhsil məqsədləri üçün qavranılmasına ehtiyac varsa, müəllim mətnin bütün məzmununu mümkün qədər tam əhatə etməli və onun mənasını araşdırmalıdır. Bu cür oxuma oxumağı öyrətmək kimi təsnif edilir. Əgər oxucuya mətdə əsas olanı tapmaq, onu maraqlandıran məsələ ilə bağlı nəyin bildirildiyini müəyyən etmək və ya mətnin hər bir hissəsinin məzmununu ən ümumi formada əhatə etmək tapşırılsa, sonra tanışlıq üçün oxu üsullarından istifadə edilir. Oxucuya mətnin məzmunu haqqında ən ümumi fikir əldə etmək tapşırılsa, mətni ümumi şəkildə başa düşmək tələb olunur.

Beləliklə, şagird mətni oxuyarkən hansı məqsədlə oxuduğunu bilməli və bu məqsəd və vəzifələri həyata keçirərək, qeyd olunan oxu növlərindən birinin texnikasından istifadə edərək mətni oxumalıdır.

Nəticə etibarilə, ümumi oxumağı deyil, müəyyən mətni qavramağın, onun qavranılması prosesində müəyyən psixi problemlərin həllinin müxtəlif üsullarını öyrətməyi nəzərdə tutan bu və ya digər oxu növünü öyrətmək lazımdır.

Oxumağı öyrənmək mətnin məzmununu və onu tam dərk etməyi təmin edir. Bu məqsədə çatmağa kömək edən əsas üsullardan biri, şagirdlər tərəfindən mətni oxuduqdan sonra və ya onu oxumazdan əvvəl suallar verməkdir. Şagirdlər:

- 1) mətni təkrar danışarkən planın dəyişdirilməsi;
- 2) öyrənilən mətnin məzmununu əvvəllər öyrənilmiş materialla müqayisə edilməsi;
- 3) hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin qurulması;
- 4) mülahizə yürütmək və müstəqil nəticə çıxarmaq qabiliyyətinin təkmilləşdirilməsi və s. kimi sualları əhatə edə bilərlər.

Düzgün istiqamətləndirilmiş və düzgün tərtib edilmiş sual mütaliənin xarakterinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Mətnin başa düşülməsinin daha təsirli vasitəsi oxumaq və oxunanın məzmununu dərk etmək prosesində özünə sual vermək üsuludur

Bu texnika mətnin oxunmasını və başa düşülməsini zehni problemin həlli kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir, onun mahiyyəti mətnin məzmununu təşkil edən problemləri aşkar etmək və həll etmək bacarığıdır. Müəllim şagirdlərə mətni elə oxumağı öyrətməlidir ki, oxuma zamanı onlar mətnin idraki mahiyyətini əks etdirən suallar qoysunlar və onların köməyi ilə onun məntiqi strukturunu dərk etsinlər. İşin məqsədi şagirdlərdə mətni daha yaxşı başa düşmək, anlaşılmayanı başa düşmək istəyini oyatmaqdır.

Təsvir edilən texnikanın həyata keçirilməsinin yolları müxtəlifdir. Məsələn: müəllim mətni ucadan oxuyur, arada fasilə edərək bu tip suallarla sinfə müraciət edir:

1. İndi nəyi bilmək istərdiniz?
2. Burada hansı suallar yaranır?
3. Bundan sonra nə müzakirə olunacaq?
4. Bu fikir necə inkişaf edə bilər?
5. Mətnin bu hissəsində hansı fikir açıılır?
8. Təxmininiz təsdiqləndimi?

Sonradan müəllimin göstərdiyi mətnin müəyyən hissəsi və ya bütövlükdə oxunduqdan sonra müstəqil olaraq suallar vermələri tövsiyə olunur.

Oxumağı öyrənmək üsullarının mənimsənilməsi plan tərtib etməklə, mətnə uyğun olaraq yoldaşlara və ya müəllimə suallar vermək və verilən suallara cavablar tərtib etməklə də asanlaşdırılır. Oxumağın öyrənilməsi texnikası şagirdlər tərəfindən Azərbaycan dili dərslərlərində müxtəlif mətnlərlə işləmə prosesində həyata keçirilir. Mətnin öyrədilməsi, mətn üzərində işlərin şagirdlərə mənimsədilməsi, müasir təlim formasının qarşısında duran ən böyük məsələlərdən biridir. Şagirdlər mətnlər üzərində işlərlə yeni- yeni biliklər, buraya istər Azərbaycan dili ilə bağlı biliklər, istərsə də hər hansı elmlə bağlı olan biliklər aid edilir və mətn sayəsində şagirdlərin hər tərəfli inkişafı təmin olunur.

Bunlar, ilk növbədə, nəzəri materialın təqdim olunduğu, linqvistik xarakterli fakt və hadisələrin izah edildiyi, anlayışların təriflərinin verildiyi, onların xarakterik xüsusiyyətlərinin sadalandığı, qaydaların qoyulduğu mətnlərdir. Onları oxumaq yeni materialın öyrənilməsi, yeni hadisələr və faktlarla əlaqələndirilir.

Düşünmə nümunələri, qaydaların tətbiqi üsulları, müxtəlif növ təhlillərin aparılması nümunələri olan mətnləri öyrənərkən şagirdlərdən mətnin məzmununa dərindən nüfuz etmək, onun bütün hissələrinin əlaqəsini və ardıcılığını bilmək

tələb olunur. Belə mətnləri oxuyarkən onlar müvafiq fəaliyyət üsullarına, təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilmə ardıcılığına yiyələnir, onların qarşılıqlı əlaqəsini və asılılığını dərk edirlər.

Şagirdlər tərəfindən mətnin təkrar oxusunun xarakteri mətnin qavranılmasından, struktur və dil xüsusiyyətlərindən asılıdır. Tanışlıq məqsədilə oxu cəld oxu növüdür, vəzifəsi abzasın, hissənin və bütövlükdə mətnin əsas ideyasını başa düşmək, məzmunu mənimsəməkdir.

Tanışlıq məqsədilə oxu məzmunun ümumi işıqlandırılması üsullarına əsaslanır. Bu da mətnin mövzusunı başlıға və sonluğa görə müəyyən etmək, mətnin məzmununu proqnozlaşdırmaq, onun kompozisiyasını müəyyən etmək, mətni semantik hissələrə bölmək və onlar arasında əlaqə yaratmaq, əsas və konkretləşdirici, vacib və qeyri-vacib məlumatları vurğulamaq, əsas yükü daşıyan açar sözləri seçmək bacarığı tələb edir. Bu bacarıqlar xüsusi tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesində formalaşır ki, bunlara aşağıdakıları aid etmək olar: mətnin məzmununu yığcam şəkildə ifadə edən cümlələri seçmək, əsas fikri ifadə edən cümlələri əvvəlcə tam, sonra isə onsuz oxumaq və mənanı müqayisə etmək; əsas məlumatların ötürülməsinə xələl gətirmədən buraxıla bilən sözləri vurğulamaq; mətndə əsas məlumatları daşıyan açar sözləri tapmaq; mətnin başlığına diqqət yetirərək əsas fikirləri tapmaq.

Sadələn tapşırıqlar ikinci dərəcəli, əhəmiyyətsiz olanı buraxaraq, lazımı məlumatları tez çıxarmaq qabiliyyətinin inkişafına kömək edir. Bir qayda olaraq, bu qəbildən olan mətnlər həcmə kiçik, məzmunca maraqlı və asan başa düşülür. Onlar sözlərin mənşəyi və onların işlənmə normaları haqqında məlumat verir, öyrənilən mövzunun nəzəri hissəsinin müəyyən müddəalarını təsvir edir və s.

Nəticə. Nitq fəaliyyətinin müxtəlif növləri insanı daimi müşayiət edir. Ünsiyyətin formalaşmasında, psixi inkişafında onlarla edilən söhbətlər mühüm yer tutur. Belə ki söhbət zamanı uşaqların nitqi zənginləşir, monoloji və dialoji nitqdən istifadə edərək müvafiq biliklər əldə etməsinə, dünyagörüşünün formalaşmasına zəmin yaradır. Məhz dinləmə sayəsində uşaq böyükkləri təqlid edərək nitqin yaranması mexanizmlərini də öyrənir. Dinləmədən gündəlik həyatda ünsiyyət mümkün deyil. Araşdırmalar göstərir ki, dinləmə üzrə xüsusi təlim nitqi eşitmə qabiliyyətinin, nitq yaddaşının inkişafına, şifahi nitqin formalaşmasına, xüsusən onun ifadəliliyinə, tələffüz və orfoqrafiya normalarının mənimsənilməsinə faydalı təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov A. Ümumitəhsil sistemində kurikulum islahatları: real nəticələrə doğru. Kurikulum jurnalı, 2008, № 1.
2. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: İdeyalar, prinsiplər, problemlər. Psixopedaqoji araşdırmalar. Bakı, Adiloğlu, 2001.
3. Mehrabov A. O. Azərbaycan təhsilinin problemləri. Bakı, Mütərcim, 2007.
4. Mehrabov A. O. Təhsildə sistemli yanaşma: mahiyyəti və məzmunu. Azərbaycan məktəbi, Bakı, 2007. № 1.
5. Həsənov M, Cəfərova N., İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Dərslik. II hissə. Bakı, Mütərcim, 2013.
6. Qurbanov V. T. Ramizzadə N. R. Məsələyə müasir baxış. Pedaqoji Universitetin xəbərləri. 2019, № 1, s. 67.
7. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə stratejiyalı oxu problemləri. ADPU, V Bakı, 2021. 210 s.

The main advantages of foreign dictionaries

**Zemfira
Abbasova
ASPU, Phd.**

**zema.abbasova.aliyeva@mail.ru
0000-0002-5135-1666**

Summary

The article deals with the role of foreign dictionaries in the development of Azerbaijani dictionary. Looking at the history of the Azerbaijani dictionary development, the way in which the dictionary is being compiled is one of the tasks of our research work. In this scientific study, we have also provided information about research on the scientific-theoretical issues of vocabulary in linguistics and also used extensive literature.

Key words: dictionary, linguistics, philological and terminological dictionaries, scientific-theoretical issues.

Основные преимущества иностранных словарей

Земфира Аббасова

Резюме

В статье рассматривается роль иностранных словарей в развитии азербайджанского словаря. Рассматривая историю развития азербайджанского словаря, способ составления словаря является одной из задач нашей исследовательской работы. В этом научном исследовании мы также предоставили информацию о научно-теоретических вопросах лексики в лингвистике, а также использовали обширную литературу.

Ключевые слова: словарь, лингвистика, филологические терминологические словари, научно-теоретические вопросы.

Xarici lüğətlərin əsas üstünlükləri

Zemfira Abbasova

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan lüğətinin inkişafında xarici lüğətlərin rolundan bəhs edilir. Azərbaycan lüğətinin inkişaf tarixinə nəzər salsaq, lüğətin tərtibi üsulu tədqiqat işimizin vəzifələrindən biridir. Bu elmi araşdırmada dilçilikdə lüğətin elmi-nəzəri məsələlərinə dair məlumat verilmiş, həmçinin geniş ədəbiyyatdan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: lüğət, dilçilik, filoloji və terminoloji lüğətlər, elmi-nəzəri suallar.

Relevance. A dictionary is among the first things a foreign language learner purchases and most "language teachers believe that dictionaries can assist the learning of vocabulary (Scholfield, 1997). Dictionaries give information on word derivation, meaning, spelling and pronunciation. A dictionary is one of the most important tools during your time studying at a university. A good dictionary can help you understand your subject better, improve your communication and improve your grades by making sure you are using words correctly.

Annotation. Thus, the above leads to the conclusion that English and Azerbaijani lexicography has developed significantly, and the existing lexicographic sources have to some extent met the needs of readers.

Method. Historical and descriptive methods were used.

Introduction. The modern era is marked by an epoch of globalization, which covers all spheres of life, including the sphere of interlingual communication. One of the main problems in this situation is the large-scale influence of English on the world's major languages, including Azerbaijani. In modern times, the compilation of philological and terminological dictionaries, the preparation of their dictionary, the compilation of dictionary articles, the interpretation of the meanings of words with adequate translation are important not only linguistically, but also for the process of teaching foreign languages.

Nation (2008) points out that dictionary can help the learners in three major ways : 1) They can help learners understand words that they meet in reading and listening. 2) They can help learners find words that they need for speaking and writing. 3) They can help learners remember words.

The main advantages are ease of use, the participants are able to obtain the words' definitions, pictures, pronunciation, and how the words are used in context. One of the major disadvantages is lack of credibility. Dictionaries are obliged to contain the two basic types of words of a language—the “function words” (those that perform the grammatical functions in a language, such as the articles, pronouns, prepositions, and conjunctions) and the “referential words” (those that

symbolize entities outside the language system). EnglishAzerbaijani, Azerbaijani-English philological and terminological dictionaries have been compiled in our republic so far, and this work is still going on. These dictionaries are used both in secondary and higher schools, and by a wide range of readers. One of the tasks of our research is to look at the history of the development of Azerbaijani lexicography and when the work on compiling dictionaries began. Of course, it is a fact that Azerbaijani lexicography did not appear suddenly, it has undergone a lot of development. The first embryos of our lexicography are based on primary lexicographic sources on Turkic languages. One of such sources is M. Kashgari's "Divani-dictionary-it-turk", which was created in the XI century and has not lost its scientific and theoretical value. This dictionary, in general, plays an important role in Turkology. The words of the Azerbaijani language were also commented in M. Kashgari's dictionary [1].

One of the dictionaries created in earlier times is "Sihahul-Ajam" by Hindushah Nakhchivani. Created in the 13th century, this dictionary also includes Azerbaijani words. Here 5117 words and their meanings are given [2, p.56].

In the 14th century, the work "Tohfeyi-Husam" was taught in madrasas as a Persian-Azerbaijani dictionary [3, p. 3].

In contrast to the above-mentioned dictionaries, the words "Azerbaijan" had a larger place in the "Dictionary of Ibn Muhanna", which appeared in the XIV century. A. Orujov writes that Ibn Muhanna's dictionary is very interesting in this regard. Many of the words that make up its vocabulary (with or without minor changes) are still used in our language or in its separate dialects [4, p. 9].

Azerbaijani words also prevailed in Lutfulla ibn Yusif-Halimi's PersianTurkish bilingual dictionary "Bahrul-Qaraib" compiled in the 15th century.

According to some sources, in the early 17th century there was a dictionary "Italian-Persian-Turkish" by Pietro Della Valle and in the late 18th century there was a small dictionary "Russian-Azerbaijani-Persian-English" by academician SM Gmena [5, p. 197-198]. Azerbaijani words are also reflected in the textbooks of the XIX century [5, p. 198].

In 1854, the third part of M. Kazimbay's textbook "Textbook for the modern course of the Turkish language" directly spoke about bilingual dictionaries.

In 1864, L.M.Lazarev compiled and published a dictionary called "Turkish-Tatar-Russian dictionary".

A. Orujov notes that one of the important dictionaries reflecting the lexicon of the Azerbaijani language is L. Budagov's dictionary "Comparative

dictionary of Turkish-Tatar dialects with the inclusion of the most used Arabic and Persian words" [4,p.9-10]. The dictionary was published in St. Petersburg in the years 1869-70. Many Azerbaijani words are given in this dictionary. Among the dictionaries of the early twentieth century, Hussein Kazim Gadiri's "Translation and Comparative Dictionary of Turkic Languages" has a special place. Azerbaijani words are given a lot of space in the dictionary.

During this period, the work "Russian-Tatar Dictionary" compiled by Sultan Majid Ganizadeh was published 6 times until 1922.

Among the dictionaries published in the early twentieth century were U.Hajibeyov's "Russian-Turkish and Turkic-Russian" dictionary, G.Garabeyov's "Turkic-Russian dictionary" (1912), G.Rashad's "Tafsirli folk dictionary" (1921), General A.Shikhlinsky's Russian-Azerbaijani dictionary of military terms », etc. can be shown. Beginning in 1928, lexicography began to develop further in Azerbaijan. Excluding terminological dictionaries covering various fields, a two-volume bilingual dictionary "Russian-Azerbaijani" edited by R. Akhundov in 1928-29, "Dictionary of live dialects of the Azerbaijani language" in 1930-31, 1941- "Azerbaijani-Russian dictionary" edited by H.Huseynov in 1940-46, H.Huseynov's 4-volume "Russian-Azerbaijani dictionary", 1st edition covering 1971-79 and still 6 3-volume "RussianAzerbaijani dictionary", 4-volume "Explanatory dictionary of the Azerbaijani language" in 1964-1984, etc. we can show large dictionaries. Some of the dictionaries will be discussed in the following sections.

We consider it expedient to give brief information about the emergence of existing English-Azerbaijani and Azerbaijani-English dictionaries.

Interest in the English language in Azerbaijan dates back to the late 19th and early 20th centuries. At that time, the growth of the economy in Azerbaijan, especially the oil industry, caused great interest in the world, and the influx of both British and other nationalities to this country increased. At the same time, the interest of the British in the Azerbaijani language and the Azerbaijanis in the English language was growing. Naturally, there was a great need for specialists who knew both languages.

As mentioned above, English-Russian, Russian-English dictionaries of various languages were compiled and published. At that time, along with many languages, English began to spread in Azerbaijan.

Along with German and French, English was taught in secondary schools. The influence of English-language textbooks and dictionaries in Russian on such materials published in our country has intensified. English language teaching was widespread in secondary schools in the Republic of Azerbaijan. Therefore, there

was a need for English-Azerbaijani and Azerbaijani-English dictionaries, and this need arose in connection with high school textbooks.

After the establishment of the Institute of Foreign Languages in our republic in 1948, the teaching of English became more widespread and dictionaries began to be compiled along with visual aids. It should be noted that English-Russian dictionaries had a great influence on the compilation of English-Azerbaijani dictionaries.

One of the first such dictionaries, the English-Azerbaijani school dictionary, was published in 1956. Its compiler is Z.Ibrahimov. Due to the small size of the dictionary (62 pages), it did not meet the needs of a wide readership, but it can be considered acceptable as a first experience.

In 1962 "Azerbaijani-English, English-Azerbaijani concise phraseological dictionary" [6] co-authored by Kh.Ahmadova and I.Rahimov was published.

This handbook was written to meet the needs of Azerbaijani pupils and students learning English. The first part of the two-part dictionary contained Azerbaijani expressions and parables that were difficult to translate into English. In the second part, the most used expressions in modern English were collected.

The dictionary contained about 2,000 phrases and about 400 proverbs. In 2006, two books on phraseology - "English-Azerbaijani phraseological dictionary" (Compiled by AH Hajiyeve, AKHajiyeve and VVEyvazova) [7] and N. Valiyeve's "Azerbaijani-English-Russian phraseological dictionary" were published [8]. The first dictionary contains 30,000 phrases, and the second dictionary contains 26,000 phrases.

In the 70s and 80s of the last century, bilingual and multilingual terminological dictionaries began to be compiled. For example, an EnglishAzerbaijani medical dictionary was prepared, the first volume of which was published in 1979, and the second volume in 1983. This dictionary was compiled by Sh.J.Jabayilova, A.H.Salayeva and others.

In 1987 the trilingual "English-Russian-Azerbaijani dictionary of electromechanical terms" by AA Efendizade and GB Alizade was published.

T.Abasguliyev's book "English proverbs and their equivalents in Azerbaijani and Russian" was published in 1981. There are 1012 proverbs in the book.

In order to help those who are learning English, as well as those who need the language during the trip, "Azerbaijani-English dictionary" edited by I. Rahimov was published in 1990, which contains about 7,000 words and expressions [10]. The dictionary was improved and republished in 2000. This time, the publication contains about 12,000 words and phrases.

Dictionary of Petroleum (1958), Zulfugarov L. English-Azerbaijani-Russian Dictionary of Chemistry and Oil Refining (1967), Russian-English-Azerbaijani-Kyrgyz-Turkmen-Uzbek Dictionary of Terminology for Automatic Control (1977), Russian-Azerbaijani-English Dictionary of Radio Electronics (1978), Azerbaijani-Russian-English-Latin Dictionary of Botanical Terms and Plant Names (1980), English -Russian-Azerbaijani Dictionary of Electronic Terms (1987), Azerbaijani-Russian-English-Arabic Terminology Dictionary of Remote Sensing (1986), Russian-Azerbaijani-English Dictionary of Technical Terms (1996, 1997), Modern English-Azerbaijani, Azerbaijani - English

Dictionary (Grammar) (2001), Russian-Azerbaijani-English-German Short Dictionary of Marketing (2002), Russian-Azerbaijani-English Dictionary of Astronomical Terms (1989), Russian-English-Azerbaijani-Turkish Explanation of Informatics Dictionary (volumes I-II) (1996), English-Azerbaijani terminological dictionary on Informatics, telecommunications, radio electronics (2004), etc.

Göstərilənlərdən əlavə, müxtəliflipli ingiliscə-Azərbaycanca, Azərbaycanca-ingiliscə danışığı kitabçaları da vardır [16; 70].

In addition to the above, there are various types of English-Azerbaijani, Azerbaijani-English conversation booklets [16; 70].

At this point, it would be useful to provide some information about research on the scientific and theoretical issues of the art of compiling a dictionary in our linguistics. Of course, a lot of research has been done on lexicography in Azerbaijani linguistics, and works have been written. The first information about Azerbaijani lexicography is found in BV Chobanzadeh's "Dictionary and its organization: a few words for young Azerbaijani lexicographers" and V. Khulufli's "Dictionary work". Both articles were published in 1928 in the 1st issue of the "Way to study Azerbaijan". In the 1st issue of this collection in 1931, an article entitled "Formulated for the compilers of the Turkish (Azerbaijani)-Russian dictionary" was published.

In 1962, Afad Gurbanov published a book for pedagogical institutes entitled "On Azerbaijani lexicography." [17]. The materials of this manual were included in the book "Modern Azerbaijani literary language" [18] published in 1985 under the title "Lexicography" and in the book "Modern Azerbaijani literary language" in 2003 in the first volume [19]. In this work, the scientist gave extensive information about the dictionary, the structure and methods of compiling the dictionary, the main types of dictionaries, encyclopedic dictionaries, philological dictionaries, translation dictionaries and other

dictionaries. This work can be considered one of the most valuable tools in the field of lexicography.

A. Orujov's researches play an important role in the development of Azerbaijani lexicography. He defended his doctoral dissertation on "Theoretical bases of the philological explanatory dictionary of the Azerbaijani language", the dissertation was published in 1965 in the form of a monograph. This monograph can be considered as a general theoretical result of A. Orujov's work for many years in the field of creating an explanatory dictionary of the Azerbaijani language. The monograph contains the principles of compiling an explanatory dictionary of the Azerbaijani language, a dictionary, etc. The main issues are reflected in [4].

M.A.Pashayeva also wrote several articles on the compilation of Russian-Azerbaijani dictionaries and conducted research.

H. Hasanov's research work on lexicography began in 1974 with the publication of the book "How the dictionary is created" [20]. The author also gave information about lexicography under a separate heading in the book "Vocabulary of modern Azerbaijani language" published in 1988 [21, p. 384414]. The author spoke about the principles of compiling dictionaries, types of dictionaries, gave detailed information about the history of development of Azerbaijani lexicography.

The textbook "Theoretical bases of Azerbaijani lexicography" written by H. Hasanov on Azerbaijani lexicography was published in 1999. In this book, the author gave detailed information about the theoretical and practical significance of lexicography, the principles of compiling dictionaries, typological classification, types and dictionary article. The work discusses the history of lexicography, including the history of Turkological lexicography, the formation of Azerbaijani lexicography [22].

Conclusion. A lot of work is being done in modern times on Azerbaijani lexicography.

Thus, the above leads to the conclusion that English and Azerbaijani lexicography has developed significantly, and the existing lexicographic sources have to some extent met the needs of readers.

References

1. Kashgari M. Divani-dictionary-it-turk. Volumes I-IV. Baku, 2006.

2. Babayev A. History of Azerbaijan linguistics. Baku, University Publishing House, 1996, 276 p.
3. Akhundov A. Explanatory dictionary of the Azerbaijani language. Baku: Elm, 2005, 452 p.
4. Orujov A. Theoretical bases of the philological explanatory dictionary of the Azerbaijani language. Baku: Elm, 1965, 124 p.
5. Jahangirov M. Formation of the national literary language of Azerbaijan. Part I, Baku: Science, 1978, 234 p.
6. Rahimov I., Ahmadova X. Azerbaijani-English, English-Azerbaijani Canja short phraseological dictionary. Baku: ATPEN, 1962, 136 p.
7. Hajiyev A., Hajiyeva A., Eyvazova V. English-Azerbaijani phraseological dictionary. Baku: Nurlan, 2006, 368 p.
8. Veliyeva N.Ch. Azerbaijani-English-Russian phraseological dictionary. Baku: Nurlan, 2006, 863 p.
9. Abasgulyev T. English proverbs and their equivalents in Azerbaijani and Russian. Baku, 1981, 212 p.
10. Rahimov I. Azerbaijani-English dictionary. Baku: ADN, 1990, 263 p.
11. Rahimov I. and b. Azerbaijani-English dictionary. Baku, 2000, 408 p.
12. Rahimov I. and b. English-Azerbaijani dictionary. Baku, 1992, 352 p.
13. Azerbaijani-English dictionary (edited by O.Musayev). Baku, ADDİ, 1998, 646 p.
14. English-Azerbaijani dictionary (edited by O.Musayev). Baku: Kismet, 2003, 1696 p.
15. Mikayilzade N. English-Azerbaijani medical dictionary. Baku, 1993, 663 p.
16. Azerbaijani-English conversation book. Azerbaijan-English phrasebook (ed. A. Alirzagizi). Baku: Araz, 2005, 78 p.
17. Gurbanov A. On Azerbaijani lexicography. Baku, 1962, 36 p.
18. Gurbanov A. General linguistics. Part I, Baku: Maarif, 1989, 568 p.
19. Mahmudov M., Fatullayev A. Dictionary of the reverse alphabet of the Azerbaijani language. Baku: Nurlan, 2004, 524 p.
20. Hasanov H. Vocabulary of modern Azerbaijani language. Baku: Maarif, 1988, 308 p.
21. Hasanov H. Theoretical bases of Azerbaijan lexicography. Baku: Baku State University Publishing House, 1999, 336p.

Məhəlli (regional) variantlılıq

Dosent Səkinəxanım Vəliyeva
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi
e-mail-veliyevasekine56@gmail.com
orcid.org/- 0000-0002-6954-9136

Xülasə

İngilis dilində coğrafi-məhəlli (regional) variantlılıq çox geniş yayılmışdır. Bu, uzun müddətli tarixi inkişaf və həm də bütün dünya üzrə coğrafi məhəlli bölgüsü nəticəsində təxminən XVIII əsrin başlanğıcından meydana gəlmişdir. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, Birləşmiş Krallığın özündə belə, İngiltərə, Uels, Şotlandiya və İrlandiyada ingilis dili variativ şəkildə işlənməkdədir. Bundan başqa, ingilis dili bütün dünyada yayılmışdır ki, bu da dilin hər yerdə eyni şəkildə deyil, variantlarla işlənməsi üçün zəmin yaratmışdır. Belə ki, dil nə qədər geniş yayılırsa, işlənməsi də o qədər müxtəlif xarakter daşıyır, dilin stabilliyi getdikcə zəifləyir. Belə olan halda ilk böyük zərbə dilin lüğət tərkibinə və tələffüzünə dəyir, dildə regional variant və bu variantın da özünəməxsus xüsusi normaları yaranır.

Açar sözlər: dialekt, dilçilik, dil qrupları, fonetik, tələffüz

Местная вариация

Досент Сакинаханум Валиева
Центр Иностранных языков
e-mail-veliyevasekine56@gmail.com
orcid- 0000-0002-6954-9136

Резюме

Географически-местный (региональный) вариант в английском языке очень распространен. Он существует с начала 18 века в результате длительного исторического развития и географического распространения по всему миру. Исследования показывают, что даже в самом Соединенном Королевстве английский язык используется по-разному в Англии, Уэльсе, Шотландии и Ирландии. Кроме того, английский язык распространен по

всему миру, что создало основу для развития языка не везде одинаково, а по-разному. Таким образом, чем шире язык, тем разнообразнее его развитие и тем менее устойчив язык. При этом первый большой удар приходится на лексику и произношение языка, также проявляется региональный вариант языка и специфические нормы этого варианта.

Ключевые слова: диалект, языкознание, языковые группы, фонетика, произношение.

Local variation

Sakinakhanum Valiyeva

PhD on Philology.

Cener of Foreign Language e-mail-veliyevasekine56@gmail.com

orcid- 0000-0002-6954-9136

Summary

The geographical-local (regional) variant in English is very widespread. It has been around since the beginning of the 18th century as a result of longterm historical development and geographical distribution around the world. Research shows that even in the United Kingdom itself, English is used in a variety of ways in England, Wales, Scotland and Ireland. In addition, the English language is spread all over the world, which has created the basis for the development of the language not in the same way everywhere, but in different ways. Thus, the more widespread the language, the more diverse its development, and the less stable the language. In this case, the first big blow falls on the vocabulary and pronunciation of the language, the regional variant of the language and the specific norms of this variant also appear.

Keywords: dialect, linguistics, language groups, phonetics, pronunciation

Aktuallıq. Dilin coğrafi-məhəlli mahiyyəti, həmin ərazinin flora və faunadakı həyat tərzı, yaşayışı və s. dilin lüğət tərkibinə təsir göstərir. Bunlar da müəyyən bir ərazi, yaxud bir qrup insanın danışiq dialektini yaradır və başqa bir ərazidə anlaşılmaz edir və bəzən də əksinə, bu və ya digər yeni yaranmış söz geniş şəkildə işlənərək hamı tərəfindən başa düşülür, dilin lüğət tərkibinə daxil olur, zaman keçdikcə əhatəli kütlə həmin sözün haradan gəldiyini unudur.

İngilis sözlərinin tələffüzü müstəmləkələrdə və digər ərazilərdə əksər hallarda tərifə məruz qalır. Amerika Birləşmiş Ştatlarında, Avstraliya və başqa ölkələrə köçmüş ingilisdilli əhali arasında yuxarı təbəqədən az adam olduğu üçün yerlilərin danışdığı aşağı təbəqədən olan ingilislərin tələffüzünə öz təsirini

göstərmişdir. Tarixən olduğu kimi, bugünkü ingilis dilində də bu proses gedir, Amerikan ingiliscəsində yaranan yeni sözlər dərhal ona təsir göstərir, yaxud da ingilis dilinə qeyd-şərtsiz qəbul olunur.

Amerikan ingiliscəsi Kanada ingiliscəsinə daha çox təsir göstərir və bu hal durmadan artır. İngilis dilinin məhəlli variantlılığı, əsasən, ya beynəlxalq variantlılıq (məsələn: Britaniya və amerikan ingiliscəsi), yaxud da dialekt variantlılığı (Kokni və Həmpşir dialekti) adlandırmaq olar. Məhəlli variantlılıq

Məhəlli (regional) variantlılıq

dedikdə, biz həm də daxili, şimali və cənubi ingilis, İrlandiya və Uels aksentini də nəzərdə tuturuq. Bu o demək deyildir ki, İngiltərədə yalnız bir ingilis, bir İrlandiya və bir Uels aksenti mövcuddur. Xeyr, hər bir aksent daxilində, məsələn şimal ərazidə də bir neçə aksent tələffüz cizgiləri var ki, onlar başqaları üçün də ümumi ola bilər. Bu ərazilərdə RP-də danışanlar isə cəmiyyətin ən yuxarı təbəqəsidir, bu da əhalinin çox az bir hissəsini təşkil edir. Aşağı təbəqə isə ən geniş yayılmış regional aksentdə danışır. Beləliklə, ərazilərdə birbirindən sosial tərkibi ilə seçilən iki təbəqə arasında fərq dildə özünü göstərir.

Annotasiya. Ümumiyyətlə, hər kəsi məcbur etmək olmaz ki, onlar mütləq RP-də danışsınlar. Hətta dünyanın ən tanınmış radiostansiyası olan BBC regional dialektlə verilişlər aparır, məşhur sənaye kompaniyalarının çoxu beynəlxalq müqavilələrini bağlayarkən belə regional dialektlə istifadə edir.

Metod. Məqalədə nəzəri, müqayisəli və təsviri metod tətbiq edilmişdir.

Giriş.

Məhəlli variantlılıqdan danışarkən picin (pidjin)-(İngilis dili ilə Çin dilinin qarışığı) ingiliscəsinin necə əmələ gəlməsini bilmək maraqlıdır. Picin ingiliscəsi dənizçilərin və tacirlərin dünyanın müxtəlif ölkələrinə səfərləri zamanı yerli əhalinin dilindən əxz etdikləri sözləri yeri gəldikcə öz nitqlərində işlətmələrindən meydana gəlmişdir. Belə sözlər XVII əsrdən başlayaraq müxtəlif dövrlərdə ingilis dilinə öz təsirini göstərməyə başlamışdır. Məsələn, picin ingiliscəsi olan "bob", "bobbery" (noise disturbant-səs-küy) sözləri bu dövrdə ingilis dilinə keçərək indi də işlənməkdədir.

Picin ingiliscəsinin yaranmasının bir dövrü də qul alverinin çiçəkləndiyi vaxta təsadüf edir. Bu dövrdə insan alverçiləri Şərqi Afrikadan ələ keçirdikləri zənciləri yeni dünya sayılan Amerika qitəsinə gətirib yerli plantasiyaçılara satır və beləliklə, özləri də bilmədən picin dili kimi yeni dil variantının yaranmasına kömək etmiş olurdular. Plantasiyalarda işləyən zaman başqa qullarla ünsiyyətdə

olmalı olan qullar bəzi ingilis sözlərini öyrənir və danışan zaman o sözlərdən istifadə etməklə yanaşı, bilmədikləri sözlərin əvəzinə öz ana dillərindəki sözlərdən də istifadə etməli olurdular, nəticədə yeni dünyada yeni dil variantı-picin və ya Afrikadan gətirilmiş qara dərili qulların (Black English) ingiliscəsi yaranmağa başlayır. Məsələn, nyam (eat-yemək), poto-poto (mud-palçıq), obcan-troki (tortoise- başa) və s. sözləri Afrika-Amerika ingiliscəsi varintına bariz misallardır. Hətta qul tacirlərindən Vilyam Smit, Con Atkinz və Hay Krau Afrikalı qulların gülməli hərəkətlərini əks etdirən picin ingiliscəsini lentə almışlar. Britaniya gəmi kapitanı Vilyam Suen və onun müavini Botlet isə XIX əsr picin varintında danışan qulların ingiliscəsinə dair uzun bir müsahibəni lentə köçürmüşdür. (Lent hazırda Vaşinqton Universiteti kitabxanasında saxlanılır). O dövrün tanınmış yazıçısı Daniel Defo öz əsərlərində picin ingiliscəsindən istifadə etmişdir. Məsələn, "Robinzon Kruzo" əsərində Cümənin Tabaqo dialektində danışması dediklərimizə sübutdur.

XVIII əsrdə Bancamin Franklin də *blək* inglişdən istifadə etmişdir. Picin ingiliscəsinə aid bir neçə nümunəyə diqqət yetirək:

Sierre Leon picin ingiliscəsi:

-Oh, He be fine man, rich too much, to get too much woman.

Oh. O, çox yaxşı, çox varlı adamdır, çoxlu arvad alar. -God amity sen me dat peginine, frue, he no black like meş Allah saxlasın, o, həm də mənim kimi qara deyil.

Boninin picin ingiliscəsi:

-what he dat ditto? Can I eat'em or wear'em? No,
Fair-it be capt-crow

-Ya, ya, what me do to me god!

Onu nə etməli? Yeyə bilmərəm onları, yoxsa geyəm?

Yox. O, kapitandır.

Bəli, bəli, mən nə edirəm, allah?

Yamayka picin ingiliscəsi:

God bless massa. Now poor massa do. Long live massa.

Sən allah, ağa mənə yazığınız gəlsin, allah sizə uzun ömür versin, ağa.

Ağa, xahiş edirəm məni alın, o məni öldürəcək.

Tobaqo picin ingiliscəsi:

Take kill Today, no send Friday away

Məni bu gün öldürün amma Cümə günü göndərməyin Qrenda
picin ingiliscəsi:

What for me isn't free? No massa shark neber eat him negger here-Ağa
mən azad deyiləm?

Xeyir, ağa köpək balığı heç vaxt zəncini yeməz

Cənubi Amerika picin ingiliscəsi

Me no longer going, sir, and have a daughter Mən
çox yaşayan deyiləm ağa, amma bir qızım var

Cənubi Karolina picin ingiliscəsi:

All bery like you, what a many family you hat massa.

Siz nə yaxşı adamsınız, ağa, sizin nə yaxşı ailəniz var.

Amerika hinduları da picin ingiliscəsini Qərbi Afrikadan gəlmiş qullarla ünsiyyətdə olarkən işlədirdilər. Çünki həmin qullar ingilis dilini yaxşı bilmirdilər. Həm də amerika hindularının danışığı ilə Qərbi Afrika hindularının dilləri arasında böyük fərq olsa da, oxşarlıqlar da yox deyildi.

İlk dəfə olaraq 1784-cü ildə Nyu-inqliş dillilər (Massaçuest Ştatı) Çin tacirlərindən picin ingiliscəsini eşidiblər. Merrison adlı bir amerikalı 1961-ci ildə çinli tacirin bostonlu öz tacir həmkarına cümlələrlə müraciət etdiyini yazırdı:

Məhəlli (regional) variantlılıq

....you belong honest man only no get chance, just now have settle,
counter, all ginishee you get go, you please.

(....siz düz adamsınız, ancaq fürsəti əldən buraxmayın, hər şeyi yerbəyer edib gedin!)

Merrison onların söhbətindən danışarkən yazırdı:

Too muchee strong gal see all same high mast head no can see sky.

(O çox güclüdür, həm də çox ucadır, az qala başı göylərə dəyir və hər şeyi yaxşı görür.)

Çin picin ingiliscəsi Amerikanın qərb sahilində, 1849-cu ildən sonra xüsusilə daha geniş yayılmışdır.

Çin picin ingiliscəsinə dair çoxlu nümunələr gətirmək mümkündür, lakin bir şey aydındır ki, picin ingiliscəsinin yayılmasında dənizçilərin və dəniz ticarətinin böyük rolu olmuşdur. Belə ki, onlar bir sahildən digərinə istər mal, heyvan və ya da müxtəlif yüklər aparmaqla yanaşı, heç şübhəsiz ki, dil də aparmışlar. 1848-ci ildə Amerikada qızıl sənayesinin inkişafı, qitəyə çoxlu qızıl axtaranların axışması dənizçilərə də təsir etmiş, onlar da gəmilərini tərk edərək qızıl axtaranlara qoşulmuşlar. Beləliklə də, dənizçilərlə başqa dillərə mənsub olan qızıl axtaranlar arasında jarqonlar yaranmağa başlamışdır. Lakin yaranan yeni jarqonlar hamı tərəfindən eyni dərəcədə mənimsənilmir və hər kəsin ünsiyyət ehtiyacını ödəyə bilmirdi. Bu da hamının başa düşəcəyi ümumi dilin yaranması ehtiyacını doğururdu. Avropalıların yeni dünyaya gətirdiyi və yerli əhalinin bir

çox hissəsinin başa düşdüyü bir dil kimi ingilis dilinin standartlaşması, hamının qəbul etdiyi bir dilə çevrilməsi prosesi bu zərurətdən irəli gəlir.

Doğrudur, bəzi coğrafi şəraitdən asılı olaraq bilinqvizimdən də istifadə olunur. Eyni zamanda ərazidə digər Avropa xalqlarının üstünlük təşkil etdiyi dillər (məsələn; alman, danimarka, fransız, ispan) arasında da güclü rəqabət gedirdi. Bunlardan hər biri mövcud coğrafi məkandakı xalqların müştərək ünsiyyət vasitəsi olmaq funksiyasını daşımağa çalışırdı. Beləliklə tarixi şərait standart bir dilin mövcud olması zərurətini yaratmışdır. Bu prosesdə özünəməxsus rol oynayan dənizçilik variantlığı dəniz sahili və liman əhalisi, ümumiyyətlə Avropadakı əhalinin dilinə öz təsirini göstərmişdir.

XIX əsrin ortalarında Qərbi Amerika sahillərində artıq picin ingiliscəsi özünəməxsus möhkəm yer tutmuşdur [5].

Missionerlərin yazdıqlarına görə, afrikalılar picin ingiliscəsində danışan yeganə avropalı olmayan adamlar idi. Havay adalarında picin ingiliscəsinin yayılması da XIX əsrə təsadüf edir. Onlar öz dillərini saxlamaqla barizə aparmalı olmuşlar. Az sonra Havay adalarında bilinqvizim inkişaf edir və getdikcə ingilis dili burada da geniş yayılmağa başlayır.

İngilis standart dili ilə yanaşı yerli, dialektlə öz təsirini göstərirdi. Hətta Havaya picin ingiliscəsində işlənən bəzi sözlər (ifadə tərz) dərslər kitablarına da yol tapırdı. Məsələn: *Me speak English-Mən ingiliscə danışırım*.

Hazırda Havay adasında ingilis dili ilə yanaşı, Çin, Yapon dillərində danışan çoxlu əhaliyə rast gəlmək mümkündür. Odur ki, kiçik bir adada picin ingiliscəsi ilə qarışdırılmış müxtəlif dil variantları da yanaşı işlənəlməkdədir. Hətta belə qarışıq dillərə ingilis dilində “*sandwich*” (hər fən tərcüməsi-yağ çörək, buterburod) ada dili də deyirlər. Qarışıq dilə aid misallar:

New Zealand Kanaka eater. White man, sandwich island Kanaka no sandwich island Kanaka us like pu na heole all’s same a year.

Yeni Zelandiya kapaka (yemək adı) yeyən ac adam, sənviç (yağ çörək) adası kapakası, sənviç adası kapakası yoxdursa, vay bizim halımızahamımızı bir ildə qıracaq.

Yaxud, bir Havay adası atalar sözünə diqqət yetirək:

Tall into some of the holes and kill neck.

Bir çuxura düşüb boynunu qırmaq.

Bəzi dilçilər müxtəlif ərazilərdə yaranmış picin sözlərini o əraziyə aid etdikləri halda, Vulford isə göstərir ki, bunlar ayrı-ayrılıqda yaranmış sözlər deyil, leksik variantlardır [8]. O, belə terminlərə *two manths tachen* (ingiliscə: *stockings with two month* tərfi tərcüməsi: iki ağızlı corab kimi sözləri aid edir). Ouenin tərcüməsində isə həmin termin “*drawers*” “*siyirmə*” sözü kimi verilmişdir ki, bunlarda leksik variantlar hesab olunur.

Əslində bu sözün tərcüməsi yuxarıda deyilənlərə uyğun gəlmir. Bununla yanaşı, biz Amerikan lüğətlərinə və danışığ dilinə əsaslanaraq –underwear-alt

paltar, geyim, yaxud shorts-tuman sözünün ona uyğun gəldiyini daha məqsədəuyğun hesab edirik. Onu da qeyd edək ki, hazırkı amerikan dialektlərində bu ifadə dediyimiz şəkildə işlənməkdədir.

Nəticə. Picin ingiliscəsində olan bütün ilk alınma sözlərin mənşəyi portagiz dilinə gedib çıxır. Bu fakt bizi “Yeni Dünya” adlanan Amerika qitəsinə Avropadan gələnlərin portagizlərin olduğu qənaətinə gətirir. Qitəyə ilk gəlmiş portagizlər yerli hindu qəbilələri ilə qaynayıb qarışmış, yerli picin qrupu yaratmışlar ki, bu jarqon da ingilis dilinə öz təsirini göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. A. Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı, 1979
2. B. Hüseynov. Müasir ingilis dilində areal danışığı variantları. Bakı, “Elm”, 1999
3. Alan Haroid. The Linguistic Atlas of the Upper Midland. 1975
4. Adams G. Ulster Dialects, 1974
5. Christopherson Dably. Pidjin English. 1969
6. H.L. Mencken. American Language, 1919
7. Henry Bradly. The English Review. 1921
8. Woolford. American English, 1932

Teodor Drayzerin “Kerri bacı” əsərinin leksik xüsusiyyətləri

Günay Aliyeva

ADPU, XDM-nin baş müəllimi

aliyevagunay79@yahoo.com

[https://orcid.org/ 0000-0001-5780-039X](https://orcid.org/0000-0001-5780-039X)

Xülasə

Son dövrlərdə sinonim, antonim, metaforlara aid bir çox məqalələr, dissertasiyalar, monoqrafiyalar yazılmışdır, lakin bu sahəyə maraq heç zaman azalmır, əksinə artır. Bununla bərabər, əsərlərdə yazıçılar tərəfindən istifadə olunmuş metaforların lazımı şəkildə təhlili və onların xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi bu sahəyə olan marağı artırır. Qeyd etmək lazımdır ki, bədii ədəbiyyatda təkrarların qarşısını alan sinonimlərin və bədii əsərlərdə hadisələrin real təsvirinə xidmət edən metaforların bu səviyyədə tədqiq olunması və bunların Azərbaycan dilinə uyğunluğu məsələsi həm də bu araşdırmanın elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

Tədqiqatın obyektı ingilis dilində sinonimlər, antonimlər və metaforlar, predmeti isə T.Drayzerin konkret əsərində işlətdiyi sinonimlərin, antonimlərin və metaforaların kontekst daxilində təhlilidir və onların ekvivalentlərinin Azərbaycan dilində verilməsidir. Məqalədə dil sistemində və bədii ədəbiyyatda ahəngdarlığı artıran sinonimlərin, antonimlərin və bədii ədəbiyyatda təsvir vasitəsi olan metaforaların rolu və yeri müəyyənləşdirilir, onların T.Drayzerin sözügedən “Kerri Bacı” əsərində işlədilməsinə aydınlıq gətirilir, əsərdə işlənən sinonimlərin, antonimlərin və metaforaların əsərin bədii təsvirində mühüm vasitə olduğu faktı göstərilir. Məqalədə T.Drayzerin məlum əsərində müvafiq sözlər müəyyənləşdirilir, həmin sözlərin etimologiyasına nəzər yetirilir, Azərbaycan dilinə ən düzgün şəkildə tərcümə olunur, bu sözlərə sinonim və antonim olan sözlər müəyyənləşdirilir və bu sözlərin əsərdə işlədilməsinə və kontekst daxilində tərcüməsinə diqqət yetirilir.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, burada alınan nəticələri əldə əsas tutaraq ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisində sinonim, antonim və metaforaların mənimsənilməsində köməklik göstərəcəkdir.

Açar sözlər: sinonim, antonim, metfora, dil vahidləri, metaforik təsvir, nitq fəaliyyəti, bədii ədəbiyyat

Лексические особенности романа Теодора Драйзера "Сестра Керри"

Гюнай Алиева

старший преподаватель в ЦИЯ, АГПУ aliyevagunay79@yahoo.com

[https://orcid.org/ 0000-0001-5780-039X](https://orcid.org/0000-0001-5780-039X)

Резюме

В последнее время написано много статей, диссертаций, монографий по синонимам, антонимам, метафорам, но интерес к этой области никогда не снижается, наоборот, возрастает. В то же время грамотный анализ метафор, используемых писателями в произведениях, и выявление их особенностей повышает интерес к данной области. Следует отметить, что научной новизной данного исследования также можно считать изучение синонимов, препятствующих повторению в художественной литературе, и метафор, служащих реалистическому описанию событий в художественных произведениях на этом уровне и их актуальности для азербайджанского языка.

Объектом исследования являются синонимы, антонимы и метафоры в английском языке, а предметом - контекстуальный анализ синонимов, антонимов и метафор, использованных в конкретном произведении Т.Драйзера и их эквивалентов в азербайджанском языке. В статье определяется роль и место синонимов, антонимов и метафор в художественной литературе, повышающих гармонию в системе языка и художественной литературы, уточняется их употребление в произведении Т.Драйзера «Сестра Керри». Также в статье показано, что используемые в произведении синонимы, антонимы и метафоры являются важным средством художественного описания произведения. В статье выявляются соответствующие слова в известном произведении Т. Драйзера, рассматривается этимология этих слов, наиболее корректно переводятся на азербайджанский язык, определяются слова, являющиеся синонимами и

антонимами этих слов, и обращается внимание на использование этих слов в романе.

Практическая значимость исследования заключается в том, что на основании полученных здесь результатов оно поможет в овладении синонимами, антонимами и метафорами при обучении английскому языку как иностранному.

Ключевые слова: синоним, антоним, метафора, языковые единицы, метафорическое описание, речевая деятельность, художественная литература.

Lexical features of Theodor Dryzer's novel "Sister Carrie"

Günay Aliyeva

senior lecturer at FLC, ASPU

aliyevagunay79@yahoo.com

[https://orcid.org/ 0000-0001-5780-039X](https://orcid.org/0000-0001-5780-039X)

Summary

Recently, many articles, dissertations, monographs on synonyms, antonyms, metaphors have been written, but the interest in this field never decreases, on the contrary, it increases. At the same time, a proper analysis of the metaphors used by the writers in the works and the identification of their features increases the interest in this field. It should be noted that the study of synonyms that prevent repetition in fiction and metaphors that serve a realistic description of events in works of art at this level and their relevance to the Azerbaijani language can also be considered a scientific novelty of this research.

The object of the research is synonyms, antonyms and metaphors in English, and the subject is the contextual analysis of synonyms, antonyms and metaphors used in a specific work by T. Dreyzer and their equivalents in the Azerbaijani language. The article defines the role and place of synonyms, antonyms and metaphors in fiction, which increase harmony in the language system and fiction, clarifies their use in T. Dreyzer's "Sister Carrie". The fact that synonyms, antonyms and metaphors used in the work are an important tool in the artistic description of the work is also shown in the article. The article identifies the relevant words in the known work of T. Dreyzer, looks at the etymology of those words, translates them into the Azerbaijani language in the most correct way, identifies words that are synonymous and antonymous to these words and pays attention to the use of these words in the work.

The practical significance of the research is that, based on the results obtained here, it will help in the acquisition of synonyms, antonyms and metaphors in the teaching of English as a foreign language.

Keywords: synonym, antonym, metaphor, language units, metaphorical description, speech activity, fiction

Annotasiya. Məqalədə təkrarların qarşısını alaraq bədiilik yaratmaq xüsusiyyətinə malik olan sinonimlərin və əsərlərdə canlı təsvirlərin bilavasitə əsas rəmzi sayılan metaforaların tədqiqi və onların Azərbaycan dilində ekvivalent məsələsi nəzərdə tutulub. Yazılı nitqi sinonimlərsiz və antonimlərsiz təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi bədii əsərləri də metaforik təsvirlər olmadan təsəvvür etmək olmur. Bildiyimiz kimi, sinonimlər eyni nitq hissəsinə aid olub yaxın bəzən də eyni mənanı bildirir, lakin yazılışı və deyilişi fərqli olması ilə dilin ahəngdarlığını atırır və dilin bəsitləşməsinin qarşısını alır. Həm metaforalar, həm də sinonimlər dilin daha canlı və rəngarəng olmasına xidmət edir. Sinonimlər, antonimlər və metaforalar xarici dil öyrənmək istəyən hər bir kəs üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən bədii əsərin elə bir hissəsi olur ki, metaforanı və orada işlədilən sinonimin və antonimin mənasını bilmədən əsəri anlamaq çətin olur. Məqalənin yekun hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilən nəticələr əhatəli şəkildə təqdim olunur.

Aktuallıq. İnsanın nitq fəaliyyəti və bədii ədəbiyyatın inkişafı dilin bütün vahidləri kimi, sinonimlərin, antonimlərin və metaforaların da əmələ gəlmə mənbəyidir. Sinonimlər təkrarların qarşısını alaraq, bədiiliyi təmin edən leksik vahidlərdir. Metaforalar üslubiyyatda və dilçilikdə, bədii əsərlərdə təsviri gücləndirən, canlılığı artıran bədii ifadə vasitəsidir. Antonimlər isə bir-birinə zidd mənalı olan sözlərdir ki, bu da fikrin daha qabarıq çatdırılmasına xidmət edir. Sinonimlər dilin yaradıcısı və daşıyıcısı olan xalq tərəfindən yaradılır. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas cəhət bədii canlılığı artıran sinonimlərin, fikrin daha qabarıq çatdırılmasına xidmət edən antonimlərin və metaforaların kontekst daxilində müxtəlif məna çalarlarının uyğunluğunu orijinal dildə və Azərbaycan dilində müvafiq şəkildə üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

Metod. Məqalədə mövzunun xarakterindən asılı olaraq, vahidlərin tərcüməsi və yaxud kontekstlə birlikdə Azərbaycan dilində uyğunluğunu göstərməklə tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş.

T.Drayzer tərəfindən 1900-cü ildə yazılmış “Kerri Bacı” əsəri Amerika naturalizm və realizm ədəbiyyatının ən əhəmiyyətli əsərlərindən biridir. Əsər yazıldığı dövrün xüsusiyyətlərini ədəbi cəhətdən və yazıldığı dilin leksik

xüsusiyyətləri cəhətindən öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Əsər XX əsrin əvvəllərində Amerikan-İngilis dilində yazılmışdır. Amerikan-İngilis dili əzəli İngilis dilinin bir növü sayılır. XVI əsərdə İngilislərin Amerikanı öz müstəmləkəsinə çevirdikdən sonra burada yaşayan insanlar İngilis dilini öyrənməyə və danışmağa məcbur oldular. Britaniya İngiliscəsi ilə bir çox oxşarlıqları olmasına baxmayaraq bəzən özünəməxsus xüsusiyyətləri və söz bazası ilə Britaniya İngiliscəsindən az da olsa fərqlənir. “Kerri Bacı” əsəri qeyd etdiyimiz kimi XX əsr Amerikan-İngilis dilində yazılmışdır. T.Drayzer əsərdə XX əsr Amerikanın şəhər həyatını, insanların sosial və ictimai həyatının təsvirində Amerikan-İngilis dilinin lüğət tərkibindən və geniş söz bazasından məharətlə istifadə etmişdir.

“Kerri Bacı” əsəri qırx yeddi fəsildən ibarətdir. Yazıçı hər fəsli mövzuya uyğun müvafiq adlarla adlandırmışdır. Fəsillərdə istifadə olunan sözlərin mənşəyinə, tərcüməsinə, sinonimliyi və antonimliyi olub-olmamasına diqqət yetirək. İlk olaraq birinci fəsildən seçdiyimiz söz müvafiq qaydada izah edək. Öncəliklə qeyd etmək istərdik ki, Teodor Drayzer I fəsli “The Magnet Attracting” (Maqnit cazibəsi) adlandırmışdır. Əsərin birinci fəslində aşağıda altından xətt çəkilmiş sözə diqqət yetirmək istəyirik:

“Why, Sister Carrie!” she began, and there was a *perfunctory* embrace of welcome. (*Niyə Kerri bacı” deyər o başladı və xoş qarşılama dolu səthi qucaqlaşma var idi*) (19, s.31).

Bu cümlədə işlənən *perfunctory* sözü Azərbaycan dilinə tərcümədə *səthi, dayaz, başdansovdu, yarımcıq, səhlənkər, diqqətsiz* və sair bu kimi mənalara sahibdir. İzah etdiyimiz bu söz 1575-1585-ci illərdə işlənən Latın sözü olan *perfunctōrius* sözündən yaranmışdır. Hazırda məişət üslubunda istifadəsinə tez-tez rast gəlinməsə də klassik ədəbi əsərlərdə və nümunələrdə geniş istifadə olunur. Nitq hissəsi kimi sifət olan bu sözə bir neçə sinonim sifətlər, məsələn, *superficial(səthi), outward(xarici), shallow(dayaz), slipshod(dayaz), careless(laqeyd), cursory(ötəri), disinterested(maraqsız), heedless(maraqsız), impersonal(diqqətsiz), inattentive(diqqətsiz), indifferent(laqeyd), involuntary(məcburi), mechanical(mexaniki), negligent(səhlənkər), offhand(səthi), sketchy(başdansovdu), slovenly(sanki), standard(standart), stereotyped(şablon), stock(mövcud), unaware(maraqsız), unconcerned(darıxdırıcı), uninterested(maraqsız)* sözlərini misal göstərmək olar. *Perfunctory* sözünün sinonimləri arasında olan *shallow* sözü də əsərdə iyirminci fəsildə aşağıdakı cümlədə *səthi* mənasında verilmişdir:

“*Shallow* as was his mental observation, there was that in the things which had happened which made his little power of analysis useless.” (*Onun zehni*

müşahidəsi səthi olduğu üçün baş vermiş hadisələrdə kiçik analiz gücünü faydasız edirdi) (19, s.227).

Antonimliyi sinonimləri qədər zəngin olmasa da *diqqətli, düşüncəli, tam, dəqiq, ətraflı, hərtərəfli* mənalarına sahib olan *careful, complete, detailed, precise, thorough, thoughtful* sözlərini antonim kimi işlətmək olar. Bundan əlavə qeyd etmək istərdimki, *perfunctory* sözünün antonimi hesab edilən *careful* sözü əsərin doqquzuncu fəsilində aşağıda verilmiş cümlədə qeyd olunmuşdur:

“It was all right to do it—all men do those things—but why wasn't he *careful*? A man can't be too *careful*. ” (*Edilən hər şey düz idi- bütün kişilər bunları edir- amma o niyə diqqətli olmadı? Bir insan necə belə diqqətli olmaya bilər?*) (19, s.115).

I fəsildə daha bir sözün leksik təhlilinə nümunədə verilmiş cümlədə işlənən *contagious* sözü ilə davam etmək istəyirik:

“Her companion, affected by her wonder, so *contagious* are all things, felt a new some interest in the city and pointed out its marvels.” (*Onun möhtəşəmliyindən təsirlənən dostu, hər şey olduqca yayılandır, şəhərin bəzi yeni maraqlarını hiss etdi və şəhərin mözucələrinə diqqət çəkdi*) (19, s.29) Azərbaycan dilinə tərcümə etsək, *yoluxucu, keçici, yayılan, bulaşıcı, infeksiyon* və buna oxşar digər mənalara uyğun tərcümə edə bilərik. Bu sözün mənşəyinə nəzər salsaq, Orta İngilis dövrü və Sonrakı Latın dilinə mənsub *contāgiōsus* sözünün işləndiyi zamanlardan, təxminən 1350-1400 bəri istifadə olunur. Yarandığı və istifadə olunduğu dövrdə daha çox tibb sahəsində işlənən *contagious* sözü hal-hazırda da tibb sahəsində aktiv istifadə olunur. Mənası təmas yolu ilə keçən xəstəliklərin izahında istifadə olunur. Digər bir mənası da bir neçə insanda eyni reaksiyaya və ya hissə səbəb olan bir şey, məsələn, *her laughter was contagious*- onun gülüşü keçicidir və ya bulaşıcıdır. Əsərdə də məhz bu mənada işlənmişdir. Bu sözə sinonim olan sözlər bunlardır: *catching* (*grip tutmaq, keçici*), *deadly* (*öldürücü*), *endemic* (*yayılan*), *epidemic* (*geniş yayılmış*), *epizootic* (*yayılmış xəstəlik*), *infectious* (*infeksiya*), *pestiferous* (*yayılmış*), *pestilential* (*keçici*), *poisonous* (*yayılan*), *spreading* (*yayılan*), *taking* (*keçici*), *transmissible* (*keçici*), *transmittable* (*keçici*), *transient* (*keçici*), *transitory* (*keçici*), *passing* (*keçici*), *challenge* Bu sinonimlərdən biri olan *catching* sözü aşağıda verilmiş cümlədə soyuğa tutulmaq mənasında istifadə olunmuşdur:

“He felt as if he were *catching* cold.” – *Sanki soyuğa tutulduğunu hiss etdi* (19, s.390)

Növbəti izah edəcəyimiz söz *voluble* sözüdür. Bu söz əsərdə doqquzuncu fəsildə aşağıdakı cümlədə verilmişdir:

“Why don’t we got married?” she inquired, thinking of the *voluble* promise he had made.” (*Niyə evlənmirik?* ” onun verdiyi bütün boşboğaz sözləri düşünərək soruşdu) (19, s.122)

Azərbaycan dilində bu sözün dilli, dilli-dilavər, boşboğaz eyni zamanda sərbəst düzgün və səlis danışan kimi mənə çalarları var. Etimologiyasına nəzər salsaq, 1565-1575 -ci illərdə yaranan və işlənən latın mənşəli *volubilis* sözündən yaranmışdır. Bu sözə yaxın mənalı sözlər, kimi *articulate*, *garrulous*, *loquacious*, *glib*, *fluent* və sair nümunələri sinonim göstərmək olar. *Voluble* sözünə sinonim söz kimi işlənən *fluent* sözü sözügedən “Kerri Bacı” əsərində on ikinci fəsildə işlənmişdir:

“She could never arrange her thoughts in *fluent* order.” (*O, heç vaxt fikirlərini düzgün qaydada təşkil edə bilməzdi*) (19, s.146).

Bu sözün digər bir sinonimi olan *garrulous* sözü əsərdə doqquzuncu fəsildə aşağıdakı cümlədə işlənmişdir:

He was not *garrulous* by any means.” (*O, heç bir şəkildə boşboğaz deyildi*). (19, s.110)

İzahını verdikimiz *voluble* sözünə antonim kimi *taciturn* istifadə edə bilərik. Mənası, qaradınmaz, lal-kar, az danışan kimi tərcümə olunur. Bu sözə əsərdə otuz üçüncü fəsildə aşağıda yazdığım hissədə rast gələ bilərik:

“She felt thoroughly bound to him as a wife, and that her lot was cast with his, whatever it might be; but she began to see that he was gloomy and *taciturn*, not a young, strong, and buoyant man.” (*Özünü bir həyat yoldaşı olaraq ona bağlı olduğunu hiss etdi və hər nə olursa olsun onunla birlikdə oynadı; amma o onu gənc və güclü adam kimi deyil, sıxıcı və qaradınmaz kimi görməyə başladı*) (19, s.369)

Növbəti izah edəcəyimiz söz *deference* sözüdür. Qeyd etdiyimiz bu söz əsərin beşinci fəsilindəki aşağıdakı cümlədə işlədilmişdir:

“There was a class, however, too rich, too famous, or too successful, with whom he could not attempt any familiarity of address, and with these he was professionally tactful, assuming a grave and dignified attitude, paying them the *deference* which would win their good feeling without in the least compromising his own bearing and opinions.” (*Kiminlə əlaqə saxlayacağını bilməyən çox zəngin, çox məşhur və ya çox müvəffəqiyyətli bir sinif var idi və bununla belə o, özünə məxsus olan düşüncələrini və fikirlərini ödəmədən öz yaxşı hissələrini qazanacaq hörməti ödəyən, qürurlu və ləyaqətli bir münasibət tutaraq, peşəkar həssas idi*) (19, s.68)

Azərbaycan dilində tərcümədə *hörmət*, *ehtiram*, *itaət*, *riyaət*, *uyğun olma* kimi bir çox zəngin mənə çalarlarına malikdir. *Deference* sözü fransız sözü olub,

1640-1650 ci illərində, Orta Fransız dövründə yaranmışdır. *Defer* sözünə *-ence* şəkilçisi artırılaraq düzəlmişdir. Leksik mənası cəhətdən bu sözə yaxın mənalı olan sözlər, yəni sinonimlər bunlardır: *acquiescence*(*razılıq*), *respect*(*razılıq*), *regard* (*hörmət*), *honor* (*şərəfli*), *veneration* (*ehtiram*), *complaisance* (*hörmət*), *condescension*(*lütf*), *docility* (*iatət*), *obeisance* (*xoşxasiyyət*), *submission* (*hörmət*), *yielding* (*hörmət*). Sözügüdən sözün, yəni *deference* sözünün sinonimlərinə əsərdə də rast gəlmək mümkündür. Məsəl üçün mənası *hörmət*, *ehtiram* kimi tərcümə olunan *respect*, *regard*, *complaisance* sözlərinə müvafiq fəsilərdən seçilmiş və aşağıda verilmiş cümlələrdə rast gəlinmişdir:

“Drouet felt really closer to him than ever before. It gave him more *respect* for Carrie.” (*Drout hər zamankından daha yaxın olduğunu hiss etdi. O Kerriyə daha çox hörmət bəsləyirdi*). (19, s.125)

“Carrie disliked his appearance, but she was too much the actress not to swallow his qualities with *complaisance*, seeing that she must suffer his fictitious love for the evening.” (19, s.202)

Deference sözünə əks mənalı olan sözlərə nəzər salsaq, *dishonor*, *disobedience*, *disregard*, *fight*, *ignorance*, *impoliteness*, *noncompliance* kimi sözləri məsəl göstərmək olar. Antonimlər arasında saymamazlıq, heçə saymaq, görməməzlikdən gəlmək, nəzərə almamaq kimi tərcümə olunan *disregard* sözünə əsərin üçüncü fəslində rast gəlinmişdir.

Əsərin doqquzuncu fəslində verilmiş *contrary* sözünün leksik təhlilinə nəzər salaq:

“On the contrary, there was a fine reserve in his manner toward the entire domestic economy of his life which was all that is comprehended by the popular term, gentlemanly” (*Əksinə, həyatın daxili ev iqtisadiyyatında yaxşı bir ehtiyat var idiki, bu hamı tərəfindən məşhur bir terminlə başa düşülmüşdür, centinmenlik*) (19, s.110).

Azərbaycan dilinə tərcmə etdikdə, əksinə, zidd, qarşı, ziddinə, xilafına kimi mənalılarına uyğun gəlir. Etimoloji tarixinə nəzər salsaq, 1200-1250-ci illərdə İngilislərin orta dövründə, Anqlo-Fransız və Latın dillərinə ilk olaraq *contrārius* şəklində işlənmişdir. *On* və *by* əvəzliliklərinin köməyi ilə bu söz həm də ifadələr şəklində də işlənir: *by contraries*, *on the contrary*, *to the contrary*. Məna cəhətdən *contrary* sözünə yaxın olan sinonimlər bunlardır: *adverse*, *conflicting*, *contradictory*, *contrariant*, *contumacious*, *converse* və s.

Contrary sözünün zəngin sinonim bazası olduğundan əsərdəki cümlələrdə də onun sinonimlərinə təsadüf etmək olur. İzah etdiyimiz sözə uyğun olan antonimlər isə bunlardır: *accommodating*, *agreeable*, *agreeing*, *alike*, *concordant* və s.

“He could talk races with Hurstwood, tell interesting incidents concerning himself and his experiences with women, and report the state of trade in the cities which he visited, and so managed to make himself almost invariably agreeable.” (*O, Hörstwood ilə yarışları danışa bilər, özü ilə bağlı maraqlı hadisələri və qadınlarla olan təcrübələrini danışa bilər və özünü ziyarət etdiyi şəhərlərdə ticarət vəziyyəti barədə məlumat verə bilər və özünü demək olar ki, həmişə uyğun idarə edə bilər*) (19, s.68).

“Kerri Bacı” əsərində on birinci fəsildəki aşağıda verilmiş cümlədə işlənən *allure* sözünə diqqət yetirək

“A dainty, self-conscious swaying of the hips by a woman was to him as alluring as the glint of rare wine to a toper.” (*Bir qadın tərəfindən yanlarının bilərəkdən zərif bir şəkildə yellənməsi, ona bir əyyaşə nadir tapılan bir şərabın parıltısı kimi cazibəli görünürdü*) (19, s.128).

Dilimizə tərcümə etdikdə *cazibə, şarm, cazb etmək, şirnikləndirmək, başdan çıxarmaq, ağılı başından almaq* kimi mənə çalarlarına malik olub, həm feil, həm də isim kimi işlənir. *Allure* sözü fransız mənşəli söz olub, Fransanın orta əsrlərində, təxminən XIV, XV, XVI əsrlərdə *alurer* olaraq yaranıb və işlədilib. Eyni zamanda 1250-1300-cü illərdə işlədilmiş qədim fransız sözü olan *aleure* sözündən yarandığı da araşdırılmışdır. Bu sözə leksik mənə cəhətdən yaxın olan sinonimlər də az deyil. Misal üçün, *attraction, bedroom eyes, charisma, charm, come-hither look, come-on, enchantment, enticement, glamor, inveiglement, lure, magnetism, seductiveness, temptation, the jazz, appeal* sözlərini nümunə göstərmək olar. Bu sinonimlərdən bir neçəsi “Kerri Bacı” əsərində işlədilmişdir.

Nəticə:

Elmi tədqiqat işində T. Drayzerin “Kerri Bacı” əsərinin leksik xüsusiyyətlərdən bəhs edərək aşağıdakı nəticələrə gəlirik.

Tədqiqat işində ilk olaraq “Kerri Bacı” əsərinin yazı dili haqqında qısa məlumat verilir. Daha sonra əsərdən seçdiyimiz müvafiq sözlərin leksik təhlili edilir. Qeyd edək ki, sinonimlər və antonimlər hər bir dilin lüğət tərkibi üçün çox vacib hesab olunur. Xüsusilə də bədii ədəbiyyatda sinonimlərin əvəzsiz rolu vardır. Əsərin leksik təhlilini apararkən ümumilikdə əsərdən on doqquz söz seçildi və həmin sözlərinin ilk olaraq etimologiyasına kiçik bir diqqət yetirildi. Seçdiyimiz hər bir sözə ingilis dilinin izahlı lüğətlərindən müəyyən sayda sinonim və antonim sözlər taparaq tədqiqat işində istifadə etdik.

T.Drayzer bu əsərində ingilis dilinin lüğət tərkibindən məharətlə istifadə etmiş, əsərin bədii ahəngdarlığı baxımından sinonimlərdən, fikrin daha qabarıq

ifadə olunması baxımından isə antonimlərdən məharətlə istifadə etmiş, bu leksik vahidlərin nə dərəcə önəmli olduğunu bir daha öz əsərində sübut etmişdir.

Sözügədən əsərin üslubi təhlilini edərək, bədii təsvir vasitələrindən biri olan metaforların işlədilməsini tədqiq etdik və onların Azərbaycan dilində ekvalentini izah etdik.

T.Drayzer hadisələrin real təsvirində dəniz (sea), körfəz (gulf), dalğa (drift), axın (flow) kimi su metaforundan məharətlə istifadə etmişdir. Bundan əlavə, öz təsvirlərində hörümçək (spider), işıq pərvanəsi (moth), it (dog) və bu kimi heyvan metaforlarından öz obrazlarının düşdükləri vəziyyəti, yaşadıkları hadisələri real şəkildə canlandırmışdır. Bir çox əsərlərdə su və yaxud dəniz təsvirləri gözəl, sakit və təmiz həyatı canladırdığı halda “Kerri Bacı” əsərinin su metaforları daha çox obrazların düşdüyü çətin vəziyyətləri və yaxud şəhər həyatının əzab-əziyyətli tərəflərini təsvir etmək üçün istifadə edilmişdir.

Elmi tədqiqat işinin ədəbiyyat bölməsində əsərin yazılmasında istifadə olunan mənbələr əlifba sırası ilə verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild. Bakı: Şərq-qərb, 2006.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Qismət, 1998.
3. Babayev.A Dilçiliyə giriş. Bakı: Qismət, 1992.
4. Mikayılov Ş. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Maarif, 1981.
5. Antrushina G.B and others English Lexciology. Moscow: Высшая школа, 1985.
6. Ginzburg R. S., Khidekel S.S. and others. A course in modern English Lexicology. M., 1979.
7. New Websters Dictionary and thesaurus of the English Lanugage. 1996
8. Crystal D. The Cambridge encyclopedia of Enlish Language Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
9. Longman Dictionary of Contemporary English third edition. Harlow: Longman Group Ltd, 1992.

Bədii əsər

- 10.Dreiser Th. Sister Carrie. Moscow: Higher schoolpublishing house, 1968.

Azərbaycan və dünya dilçiliyində qənaət prinsipinin tədqiqi vəziyyəti ilə bağlı bəzi qeydlər

Könül Həsənova

ADPU-nun doktorantı

<https://orcid.org/0000-0001-8795-252X>

Xülasə

Qənaət prinsipi dilin bütün səviyyələrində özünü göstərə bilir və ən kiçik dil vahidi fonemdən tutmuş ən əhatəli mətnlərə qədər bütün linqvistik material forma sistemində geniş yer tutur və onların hər biri obrazlı konkretliyin, bədii formanın biçimlərində təzahüretmə imkanları qazanır ki, bu prosesdə qənaət prinsipinin də xüsusi yeri vardır. Qənaətlə obrazlılıq, bədii-estetik meyarlar yaratma imkanları dilin bütün yaruslarında mövcuddur. Dilin fonetik, leksik, morfolji, frazeoloji, sintaktik laylarında potensial mövcud olan, dil materiallarının xarici və daxili qatlarında ellipsisə məruz qalan bədii vasitələri, onların obrazlı mahiyyətini, gücünü təcəssüm etdirmək, aşkarlamaq üçün qənaət prinsipi olduqca lakonik, yığcam, imkanlı ifadə tərzidir. Nəsr mətnlərinin tələblərinə müvafiq olaraq qənaət prinsipini səciyyələndirən bir cəhəti xüsusilə göstərmək lazımdır və o da bundan ibarətdir ki, qənaət mətnin strukturunda lazımsız təkrarlığın qarşısını alır, dilin daxili, estetik imkanlarının daima qənaətə meyliliyini şərtləndirir. Bədii mətndə müşahidə olunan qənaət prinsipi məzmunun, yazıçının düşüncə, əhvali-ruhiyyə tərzinin yığcam, lakonik, qısa şəkildə verilməsinə kömək edən ən dəyərli linqvistik vasitədir və Azərbaycan və dünya dilçiliyində bu linqvistik göstəricinin-qənaət prinsipinin tədqiq vəziyyəti necədir? Məqalədə bu suala cavab axtarılır və bu fonda qənaət prinsipinin tədqiqi vəziyyətinə aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər: qənaət prinsipi, tədqiq, dünya və Azərbaycan dilçiliyi, qənaətin tədqiqi əhəmiyyəti

Некоторые заметки о состоянии исследования принципа экономии в азербайджанском и мировом языкознании

Конуль Гасанова

докторант АГПУ Резюме

Принцип экономии может проявляться на всех уровнях языка, и мельчайшая единица языка занимает большое место во всей системе

языковой материальной формы, от фонемы до наиболее полных текстов, и каждая из них имеет возможность проявить себя в образной конкретике, художественной форме. Возможности создания экономичных образов, художественно-эстетических критериев имеются на всех ярусах языка. Художественные средства, обладающие потенциалом в фонетическом, лексическом, морфологическом, фразеологическом, синтаксическом слоях языка, подчинены эллипсам во внешнем и внутреннем слоях языковых материалов, принципу экономии воплощать и раскрывать их образную сущность, сила очень лаконичный, лаконичный, возможный способ выражения. В соответствии с требованиями прозаических текстов необходимо указать на особенность, характеризующую принцип экономии, а именно на то, что экономия предотвращает лишнее дублирование в структуре текста, постоянно обуславливая внутренние, эстетические возможности языка. Соблюдаемый в художественном тексте принцип экономии является ценнейшим языковым средством, помогающим передать содержание, образ мысли, настроение писателя сжато, лаконично, лаконично. фон проясняется.

Ключевые слова: принцип сохранения, исследования, мировое и азербайджанское языкознание, важность сохранения исследований

Some notes on the state of research of the principle of economy in Azerbaijani and world linguistics

Konul Hasanova
Doctoral student of ADPU

Summary

The principle of economy can manifest itself at all levels of language, and the smallest unit of language occupies a large place in the whole system of linguistic material form, from phoneme to the most comprehensive texts, and each of them has the opportunity to manifest itself in figurative specificity, artistic form. . Opportunities to create economical imagery, artistic and aesthetic criteria are available in all tiers of language. Artistic means that have potential in the phonetic, lexical, morphological, phraseological, syntactic layers of language, are subject to ellipses in the outer and inner layers of language materials, the principle of economy to embody and reveal their figurative essence, power is a very laconic, concise, possible way of expression. In accordance with the requirements of prose texts, it is necessary to point out a feature that characterizes the principle of saving, and that is that saving prevents unnecessary duplication in the structure of the text,

constantly conditioning the internal, aesthetic possibilities of language. The principle of economy observed in the literary text is the most valuable linguistic tool that helps to convey the content, the writer's way of thinking, mood, in a concise, concise, concise way.

The state of research of the principle of saving in the background is clarified.

Key words: the principle of saving, research, world and Azerbaijani linguistics, the importance of saving research.

Aktuallıq. Dil daim inkişafda, təkamüldə olduğu üçün qənaətə meylliliyi özündə daha çox ehtiva etdirir. Nitq prosesində qənaət prinsipi hər şeydən əvvəl, səs, söz, şəkilçi, cümlə sıralanma qanunauyğunluqlarının tənzimləyici funksiyasını yerinə yetirir. Fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik səviyyələrdə qənaət prinsipi özünü həm canlı danışiq dilində, həm də yazılı dildə ellipsisləşmə yolu ilə göstərir. Ellipsisləşmə qənaət prinsipinin ən vacib atributlarından biridir. Bu cəhətlər mövzunun aktuallığını təmin edir.

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan və dünya dilçiliyində qənaət prinsipinin tədqiqi vəziyyəti araşdırılır.

Metod. Məqalədə təsviri metod tətbiq edilmişdir.

Giriş. Ellipsisləşmə qənaət prinsipinin ən vacib atributlarından biridir və bu atribut səciyyəvi səs, söz, morfoloji göstərici, sintaktik konstruksiyaların buraxılmasını, nitqin məxsusi tərzdə qurulmasını təzahür etdirir. Deməli, nitq prosesində qənaət prinsipi yığcamlığa, lakonikliyə xidməti vəzifəsi çox qabarıq şəkildə özünü göstərir, çünki onlar bədii mətnin tərtibində bu və ya digər şəkillərdə özünü təzahür etdirən ən əhəmiyyətli linqvistik göstəricilərdəndir.

Keçən əsrin əvvəllərindən günümüze qədər Azərbaycan dilçiliyinə həsr olunmuş əsərlərdə qənaət prinsipinin əhəmiyyətli rolundan bəhs edən fikirlərə demək olar ki, təsadüfi hallarda rast gəlmək olur. Başqa sözlə desək, dilçiliyimizin bir sıra nəzəri problemləri içərisində qənaət prinsipinə ayrıca və xüsusi diqqət yetirilməmişdir. Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin üslubiyyatı ilə bağlı ilk və ən dəyərli mənbə Ə. Dəmirçizadənin 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” adlı fundamental əsəri hesab olunur və alim bu əsərində demək olar ki, “qənaət prinsipi” termini əvəzinə, daha çox və intensiv şəkildə “ixtisar”, “qısaltma”, “normanın pozulması” və s. kimi söz və ifadələrə üstünlük vermişdir və bunlar əksər hallarda özünü doğruldur. Görkəmli üslubiyyatçı qeyd edir ki, “Bəzən dilin ümumi norması istər yazarkən, istər danışarkən müəyyən dərəcədə pozulur və belə pozulma halları mümkün və məqbul sayılan pozulma hesab olunur ki, bunları güzəşt qəbilindən hesab etmək lazımdır. Belə güzəştətlət isə müxtəlif ola bilər; bəzi güzəşt nəticə etibarilə yeni bir kateqoriyanı doğurur; Məs: yiyəlik birləşmələrində yiyəlik halının ixtisar edilməsi nəticə etibarilə xüsusi qrammatik

qaydanın yaranması üçün əsas olmuş — **şəhərin qapısı, dağın başı** ilə yanaşı **şəhər qapısı, dağ başı** kimi ifadələr yaranmış və qanuniləşmişdir. Buna görə də belə halı biz müasir dilimizdə müəyyən qanunun güzəşti deyil, artıq qanuni norma sırasına düşmüş xüsusi hal hesab edirik (1,11). Ə. Dəmirçizadə davam edərək yazır ki, “Belə güzəştlərin hamısı eyni nəticəni vermir; bəzisi qanuniləşir, bəzisi isə yerinə görə mümkün hesab olunan bir hadisə sayılır; hətta müəyyən dövrdə belə güzəştlərə daha çox yer verildiyi halda, başqa bir dövrdə belə güzəştlərə az yer verilir; bir dövrdə belə hallar yenilik, başqa bir dövrdə isə köhnəlik, arxaizm hesab olunur və alim fikrini əsaslandırmaq üçün aşağıdakı şəkildə təhlil aparır. “Klassik ədəbi dilimizdə nisbət şəkilçisi qəbul etmiş hər hansı bir ismin təsirlik hal şəkilçisinin ixtisar edilməsi mümkün və normal hesab olunurdu: **narın üz** əvəzinə Aşıq Ələsgər **narın üz** işlətdiyi kimi, Füzuli də **atasını, anasını** əvəzinə atasın, ananın ifadələrini işlətməmişdir. Əlbəttə, belə ixtisar klassik ədəbi dilimizdə çox müşahidə olunan bir hadisədir. Klassik ədəbi dilimizdə qrammatik qaydanın bu şəkildə pozulması mümkün və normal sayılırdı, halbuki, müasir dilimizdə belə ixtisara əsasən canlı danışmada yol verilsə də, ümumi dil normasının pozulması və güzəşti sayılır (1,11-12). Fikrimizcə, alim söylədiyi bu cümlələrin müəyyən yerlərində “dilın qənaətə meyliliyi” ifadəsini işlətsə, onun fikirləri olduqca məntiqli səslənərdi. Ə. Dəmirçizadənin bu cür aspektdə təhlilləri çox saydadır və onları əksər məqamlarda məqbul saymaq olar və onun yeri gəldikcə “qənaət prinsipi” ifadəsindən istifadə etməməsi təəssüf doğuran cəhətlərdəndir.

Azərbaycan dilçiliyində “qənaət” sözündən fikrimizcə, ilk dəfə Z.Budaqova istifadə etmişdir. Zərifə xanım 1970-ci ildə “Elm” nəşriyyatında çap edilmiş “Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti” adlı kitabında “Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri” bəhsini işləmişdir. Həmin bəhsin “Ömr cümləsi” hissəsində müəllif “qənaətlə ifadə edilmə” ifadəsini işlətməmişdir. O, elmi tezisini aşağıdakı kimi vermişdir: “Bədii ədəbiyyatda elliptik-əmr cümlələrindən geniş şəkildə istifadə olunur. Müəyyən sözün buraxılması həmin cümlələrdəki fikrin ekspressivliyini daha da artırır, fikir obrazlı və qənaətlə ifadə edilir, həm də əsas məqsəd ön plana çəkilir. Bu qəbil cümlələrin bir qismi xahiş və ya tələb xarakterli olur” (2,281). Alim çoxlu sayda bədii nümunələri ilə elmi tezisini əsaslandırır və gələcək nəsillər üçün sanki elmi bir çıxış açır. Əlbəttə, bundan sonra Azərbaycan dilçiliyində elliptik cümlələrin tədqiqinə girişilsə də, “qənaət prinsipi” ifadəsi heç kimin dilinə gətirilmir.

Azərbaycan dilçiliyində leksik, morfoloji, habelə fonetik təkrarlar üzərində müəyyən tədqiqat işləri aparılmışdır. Sintaktik təkrarlar dilçiliyimizdə keçən əsrin əvvəllərində M.Adilovun diqqətini cəlb etmiş və tədqiqatçı tərəfindən 1974-cü ildə “Elm” nəşriyyatında çap olunan “Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar” adlı monoqrafiyasında söz birləşməsinin, yəni sintaktik təkrarların quruluş, zəngin

üslubi xüsusiyyətlərindən geniş şəkildə bəhs edilsə də, onlarda özünü göstərən qənaət prinsipindən danışılmamış, təkrarlarda bu prinsipin yeri müəyyən edilməmişdir. Halbuki, əsəri diqqətlə oxuduqca aydın olur ki, müəllif sintaktik paralelizmlərlə bağlı araşdırmalarının müəyyən yerlərində “qənaət prinsipi” ifadəsini də işlədə bilərdi, çünki onun təhlil etdiyi dil faktlarından aşkar görünür ki, dildə real olaraq özünü göstərən təkrarlar sistemində qənaətin təzahürü açıq-aşkar şəkildədir (3,18-22-36).

Azərbaycanda müxtəlif illərdə nəşr edilən “Dilçilik ensiklopediya” larında və izahlı lüğətlərdə qənaət prinsipinə qısa elmi öçerklər həsr olunmuşdur. Məsələn, 2008-ci ildə “Mütərcim” nəşriyyatında çapdan buraxılan “Dilçilik ensiklopediyası” kitabında “qənaət prinsipi” aşağıdakı kimi əksini tapmışdır: “... Dildə baş verən dəyişmələrə təsir edən amillərdən biri kimi səciyyələndirilən qüvvəyə qənaət qanunu (az qüvvə sərf etmək), mahiyyət etibarilə danışanın öz danışığına az qüvvə (enerji) sərf etməklə fikrini ifadə etməyə nail olması. Qənaət qanunu dilin bütün səviyyələrində (yarus) özünü biruzə verir. Ən az qüvvə sərf etmək prinsipinə əsaslanan qənaət qanunu sözlərin müxtəlif yerlərində səslərin, səs birləşmələrinin, hecaların düşməsi və s. şəkildə təzahür edir: Məs Azərb. d. (sora-sonra, savayı-savay), TarverdiTanrıverdi), tabelik-tabelilik) və s. Sözdüzəltmə səviyyəsində müxtəlif ixtisarlar və abreviaturalar, söz birləşməsi əsasında düzələn mürəkkəb sözlər və s. qənaətlə bağlı vahidlər və hadisələrdir.” (4,425).

Nəslə müqayisədə poeziya dili lakonik ifadə biçimləri ilə doludur və qənaət prinsipi şeirdə demək olar ki, hər bir misra, bənddə, bütöv şeir mətnlərində qənaətə geniş yer verilir. Bu bərdə M. Hüseynovun “Dil və poeziya” monoqrafiyasında bir qədər geniş bəhs olunur. Linqvistik-alim əsərdə mətnin zahiri strukturunda sözə qənaət prinsipini poeziyanın poetik-üslubu xüsusiyyəti kimi səciyyələndirir və doğru olaraq göstərir ki, şeir sənətində az sözlə çox məna ifadə etmək keyfiyyəti onun dil zənginliyini, burada hər bir sözün sərrastlığını, emosional gücünü və nəhayət, qələm sahibinin fərdi üslubunun vacib əlamətlərindən birini qabarıq nəzərə çarpdırır. Dilin potensial gücü şeirin orijinallığının, özünəməxsus cəhətlərinin əsasıdır. Poeziya dili lakonik keyfiyyətlərlə doludur. Yığcamlıq şeir dilinin incəliklərini açır” (5,70). Tədqiqatın qənaət prinsipinə bu meyarlardan yanaşır və haqlı olaraq qeyd edir ki, “Qənaətlə məna həcmnin əhatəliliyi elə bir pozulmaz vəhdətdir ki, burada sözün bütün çalarları, semantik-üslubi imkanları maksimum poetik fəaliyyətdə götürülür” (5,70).

M.Hüseynov şeir sətirlərinin fikir və forma sıqlətində qənaət əməliyyatının ən mühüm üstünlük və cəhətlərini poetik örnəklər əsasında hərtərəfli və dolğun bir şəkildə təhlilə cəlb edir, dəyərli elmi tezislər irəli sürür.

Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənovun şərikli yazdıqları “Müasir Azərbaycan dili” (sintaksis) dərs vəsaitinin son nəşrlərində müəlliflər “Təktərkibli cümlələr” bəhsinin müvafiq yerlərində “qənaətə meylilik” ifadəsindən istifadə etmiş və həmin tip sintaktik vahidlərin dildə qənaətə meyliliklə əlaqədar təzahür etdiklərini zəngin nümunələrlə faktlaşdırmışlar (6, 205-215).

K. Abdullayev 2016-cı ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” adlı dərs vəsaitinin “Azərbaycan dilində cümlə üzvlərinin funksiyası” adlı hissəsində qənaətlə bağlı təhlillər aparmış və bu linqvistik prinsipin dildə nələrlə əlaqədar olmasına dürüst aydınlıq gətirmişdir. Alim yazır ki, “Cümlə üzvləri cümlənin tərkibində elə belə, adi şəkildə, sadəcə olaraq özlərini göstərmir, bir-birilə birləşmirlər. Onlar cümlə daxilində müəyyən funksiyaları yerinə yetirirlər. Yəni, cümlə üzvləri öhdələrinə düşən konkret sintaktik və kommunikativ proqramlar həyata keçirirlər. Cümlə üzvlərinin müəyyən funksiyaları yerinə yetirmələri cümlə strukturunda funksional baxımdan müəyyən dəyərə malik olan dil vasitələrinin qənaət prinsipi ilə əlaqədar ola bilər (7,91-92). Tədqiqatçı onu da vurğulayır ki, cümlə daxilində qənaət prinsipinin özünü göstərməsi, ilk növbədə, cümlənin bu və ya digər üzvünün ellipsisə uğraması hesabına baş verir (7,72).

Ellipsis başdan-ayağa suppresiv halla əlaqələndirən alimin nəzərincə, “Onun əlamətdar (suppressiv- K.H) cəhəti odur ki, cümlə tərkibində istənilən zaman danışanın məqsədindən, arzusundan asılı olaraq bərpa edilməsi asanlıqla baş verə bilər (7, 92). K. Abdullayev ellipsisləşmə ilə təsəvvür arasındakı tam paralelizmi də dəqiq meyarlarla müəyyənləşdirir və göstərir ki, “Ellipsis, yəni, cümlə üzvünün cümlədə buraxılması heç də o demək deyil ki, uyğun sintaktik pozisiyada-mövqedə o öz yerini tutmamışdır, buraxılmışdır, onu belə deyək , “unudulmuşlar”. Təbii ki, cümlənin mövqeyi vasitəsilə həyata keçirilə bilər və bu, mövqeni şərtləndirən böyük mətn və situasiyanın köməyi ilə üzə çıxır. Bu şəkildə ellipsis “xatırladılır” və ya doldurulur (7,93). K. Abdullayev Azərbaycan dili ilə bağlı ellipsis bərpası ilə bağlı üç istiqamət təklif edir və bu istiqamətləri sözügedən əsərində ayrı-ayrılıqda təhlil süzgəcindən keçirir (7,93-98).

Azərbaycan dilçiliyində qənaət prinsipinin tədqiqi mənzərəsi təxminən bu şəkildədir. Rus dilçiliyində qənaət prinsipinin tədqiqi vəziyyəti geniş və əhatəlidir. 1960-cı ildə rus dilçisi A.Martine “Qənaət prinsipi və fonetik hadisələr” adlı əsərini nəşr etdirir və müəllif burada dilin təkamülü, inkişafı ilə bağlı olan fonetik hadisələrdən geniş danışır və onların baş vermə səbəblərini linqvistik qənaətlə bağlayır (8,3-101). Rus dilçisi Y.M.Lotman 1970-ci ildə “Poetik mətnin təhlili” monoqrafiyasını çap etdirmiş və onun aşağıdakı fikirləri şeir dilində sözlə qənaət prinsipinə aid görkəmli linqvistik-alim mövqeyinin ifadəsi və leytmotivini təşkil edir : “...həmcə çox böyük olmayan bir bir şeir özündə neçə cildlik qeyri-

bədii mətnin ifadə eləyə bilmədiyi informasiyanı özündə yerləşdirə bilər(9,35). Y.M.Lotman digər bir əsərində də şeir dilində spesifik səciyyə kəsb edən qənaət prinsipinin özünəməxsus cəhətlərini geniş planda araşdırmışdır (10,45-81).

Qənaət prinsipi ilə bağlı rus dilçisi V.A.Serebrenikovun da araşdırmaları xüsusi maraq doğurur və alim bu linqvistik göstiricini insanın fiziki və zehni amilləri ilə əlaqələndirərək göstərir ki, “Qənaətə meylin mənbəyində insan orqanizmi durur. Dildə qənaət prinsipi özünümühafizə instiktinin bir konkret təzahür formasıdır. Bu, fizioloji gərginliyin həddən artıq işlənməsinə qarşı özünəməxsus reaksiyadır, yaddaşın işini mürəkkəbləşdirən, nitqin yaranması və qavranması ilə bağlı beyində mövcud olan bəzi funksiyaların həyata keçməsinə qarşı, hər cür qeyri-rahatlığa qarşı duran bir prosesdir” (11,22).

Rus alimi İ.F.Vardul dildə qənaət prinsipini üslubi bir kateqoriya kimi dəyərləndirir, onu daha çox suppresivliklə əlaqələndirir və tədqiqatçının fikrincə, “Sintaksemi ellipsisləşdirmək onun məzmununu qənaətləşdirmək deməkdir” (12,63). İngilis dilçiliyində də qənaət prinsipi ilə bağlı müəyyən araşdırmalara təsadüf olunur. Məsələn, O.Yespersen cümlə daxilində qənaət prinsipinin özünü göstərməsini ilk növbədə, cümlənin bu və ya digər üzvünün ellipsisə uğraması ilə bağlayaraq qeyd edir ki, “Ekspessiya danışan nə verirsə, odur, qənaət isə onun verə biləcəyi, amma vermədiyidir” (13, 359).

Fransız dilçisi S.Balli qənaət prinsipini konspektual və situativ aspektlərdə araşdırmış və bütün bunları özünün “Ümumi linqvistika və fransız dili məsələləri” adlı kitabında ümumiləşdirmişdir. Konseptual və situativ qənaəti S.Balli bir neçə istiqamətdə araşdırmışdır. Alimin fikrincə, mətnə qənaət edilmiş söz, söz birləşməsi, cümlə modellərindəki ellipsisləri kontekstin, sintaktik bütövün köməyi ilə bərpa etmək mümkündür (14,99).

V.V.Vinoqradov poeziyada yığcamlığı şərtləndirən amillərdən danışarkən yeri gəldikcə qənaət prinsipinə də toxunmuşdur. Görkəmli rus şərqşünasının fikrincə, “sözə qənaət şeir dilinin əsas göstəricisidir, şeir qənaət olunmuş və ifrat dərəcədə sıxılmış nitqdır Şairlik işini ancaq mahir zərgər əməyi ilə müqayisə etmək olar. Axı söz də qızıl kimidir” (15, 22)

Nəticə: Beləliklə, bütün bu araşdırmalardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, dildə qənaət prinsipi ən mühüm üslubi kateqoriyalardan biridir və həmin kateqoriyanın nəsr mətnləri əsasında Azərbaycan dilçiliyində tədqiq olunmaması təəssüf doğuran məsələlərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, Azərtədrisnəsr, 1962,271s.
2. Budaqova Z.İ. “Cümlənin ifadə məqsədinə görə növləri”. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti. Bakı, “Elm”, 1970, s.263-280.
3. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, “Elm”, 1974,233s.
4. Dilçilik ensiklopediyası. II c. (dərs vəsaiti).prof. F.Veysəllinin redaktəsi ilə, Bakı, “Mütərcim”, 2008, 528 s.
5. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, “Elm”, 2008,434 s.
6. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2002, s.205-215.
7. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisin nəzəri problemləri. Bakı, 2016, 360 s.
- 8.Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisin nəzəri problemləri. Bakı, 2016,360 s.
- 9.Мартин А. Принципы экономии в фонетических изменениях. Москва, 1960.
- 9.Лотман Ю.М.Анализ поэтического текста. Структура стиха. Ленинград, 1972, 221 стр.
- 10.Лотман Ю.М. Структура художественного текста. Москва, 1970,384стр.
- 11.Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. Москва, 1974, стр.
- 12.Вардиль. И.Ф. К вопросу о явлении эллипсии. Москва, 1969, стр.63-72.
- 13.Есперсен О. Философия грамматики. Москва, 1958.
- 14.Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка, Москва,1955, стр.
- 15.Виноградов В.В. О теории поэтической речи. Москва, “В..... школа”, 1971, 240 стр.

Xarici dilin tədrisində qrammatikanin rolu

Dos.Faidə İsəyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti faida.isayeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1568-5885>

Xülasə

Tarix boyu dillərin tədrisi zamanı istifadə olunmuş ənənəvi metodlarda ciddi çatışmazlıqların olması, həmçinin nitq fəaliyyəti bacarıqlarının (dinləmə, danışmaq, oxu və yazı) hər birinə eyni qaydada diqqət yetirilməməsi nəticəsində ənənəvi metodlar artıq istifadədən çıxaraq öz yerini müasir metodlara verdi. Belə çatışmazlıqlar dillərin istifadəsində bir sıra çətinliklər yaradırdı. Ölkələrarası integrasiyasının genişlənməsi, beynəlxalq təşkilatların yaranması və tədrisən insanların başqa ölkələrin mədəniyyətlərinə maraq duyması ilə həmin ölkələrə səyahət etməsi dillərin öyrənilməsinə şərait yaratdı. Hal-hazırda qlobal dil ingilis dili hesab olunur. İngilis dili dünyada ən çox danışılan dildir. Bu dilin beynəlxalq aləmdəki üstünlüyü onun bütün ölkələrdə tədrisini tələb edir. İngilis dilinin öyrədilməsi zamanı çoxlu metodlardan, üsullardan istifadə edilir. Tədris prosesi dilin məxsus olduğu qrammatik sistem əsasında qurulur. Qlobal bir dil olduğu üçün onun qrammatikasının kommunikativ şəkildə tədrisini nəzərə almaq lazımdır. İngilis dilindən səmərəli şəkildə istifadə etmək üçün onun qrammatikasının düzgün şəkildə tədrisi diqqət mərkəzindədir.

Açar sözlər: ənənəvi metodlar, nitq bacarıqları, integrasiya, çətinliklər, qrammatik sistem, kommunikativ qrammatika.

Роль грамматики в обучении иностранному языку

Доцент Фаида Исаева

Резюме

В результате серьезных недостатков традиционных методов, используемых в обучении языку на протяжении всей истории, а также недостаточного внимания к каждому из навыков разговорной речи (аудированию, разговору, чтению и письму) традиционные методы были заменены современными методами. Такие недостатки создали ряд трудностей в использовании языков. Расширение международной интеграции, создание международных организаций и постепенное

путешествие людей в эти страны по мере их интереса к культуре других стран облегчили изучение языков. В настоящее время глобальным языком является английский. Английский язык является самым распространенным языком в мире. Превосходство этого языка на международной арене требует его преподавания во всех странах. В обучении английскому языку используется множество методов и приемов. Процесс обучения основан на грамматической системе, к которой принадлежит язык. Как глобальный язык, его коммуникативное преподавание грамматики должно быть принято во внимание. Безупречное обучение английской грамматике является главной целью в использовании английского языка.

Ключевые слова: традиционные методы, разговорные навыки, интеграция, сложности, грамматическая система, коммуникативная грамматика

The role of grammar in teaching foreign languages

Faidə İsayeva

Summary

As a result of serious shortcomings in the traditional methods used in language teaching throughout history, as well as inadequate attention to each of the speaking skills (listening, speaking, reading and writing), traditional methods have been replaced by modern methods. Such shortcomings created a number of difficulties in the use of languages. The expansion of international integration, the establishment of international organizations, and the gradual travel of people to those countries as they became interested in the cultures of other countries facilitated the study of languages. Nowadays the global language is English. English is the most widely spoken language in the world. The superiority of this language in the international arena requires its teaching in all countries. Many methods and techniques are used in teaching English. The teaching process is based on the grammatical system to which the language belongs. As a global language, its communicative teaching of grammar must be taken into account. Perfect teaching of English grammar is the main goal in using of the English language.

Key words: traditional methods, speech habits and skills, integration, difficulties, grammar system, communicative grammar

Aktuallıq. Bu gün əksər sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də inkişaf özünü büruzə verir. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında qanununun 1-ci fəslində də qeyd olunduğu kimi, bu sferada dövlət bərabərlik, humanistlik, keyfiyyətlik və integrasiya kimi meyarları əsas götürərək tədbirlər həyata keçirməyə başlayır. Bu işin əsas aparıcı qüvvəsi onun məqsədləri hesab olunur.

Bugün dünyanın dörd bir yanında dil öyrənmək istəyən insanlar üçün çoxsaylı kurslar və tədris mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Bu tədris mərkəzlərində dil dərslərinin səmərəli şəkildə təşkilinə xüsusilə diqqət yetirilir. Dilin effektiv mənimsənilməsinə nail olmaq üçün öyrətmə prosesində dilin leksik, qrammatik və fonetik tərkibi, həmçinin mədəni xüsusiyyətlərinin səmərəli tədrisi xüsusilə diqqət mərkəzindədir. Buna görə də müasir dövrümüzün aktual mövzularından biri də xarici dil dərslərində qrammatikanın vacib əhəmiyyətinin nəzərə alınması, onun düzgün mənimsənilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsidir.

Annotasiya. Məqalədə müxtəlif mənbə və metodlardan istifadə etməklə dilin – ingilis dilinin tədrisində qrammatikanın əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək, onun düzgün mənimsənilməsi yollarını tapmaq və dövrün tələblərinə cavab verən tədris sistemini qurmaq kimi məsələlərdən bəhs edilir.

Metod. Məqalədə nəzəri-təhlil, təsvir, müşahidə, riyazi-statistik metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş.

Tarix boyu dillərin tədrisi zamanı istifadə olunmuş ənənəvi metodlarda ciddi çatışmazlıqların olması, həmçinin nitq fəaliyyəti bacarıqlarının (dinləmə, danışmaq, oxu və yazı) hər birinə eyni qaydada diqqət yetirilməməsi nəticəsində ənənəvi metodlar artıq istifadədən çıxaraq öz yerini müasir metodlara verdi.

Belə çatışmazlıqlar dillərin istifadəsində bir sıra çətinliklər yaradırdı. Ölkələrarası integrasiyasının genişlənməsi, beynəlxalq təşkilatların yaranması və tədrisən insanların başqa ölkələrin mədəniyyətlərinə maraq duyması ilə həmin ölkələrə səyahət etməsi dillərin öyrənilməsinə şərait yaratdı. Hal hazırda qlobal dil ingilis dili hesab olunur. İngilis dili dünyada ən çox danışılan dildir. Bu dilin beynəlxalq aləmdəki üstünlüyü onun bütün ölkələrdə tədrisini tələb edir. İngilis dilinin öyrədilməsi zamanı çoxlu metodlardan, üsullardan istifadə edilir. Tədris prosesi dilin məxsus olduğu qrammatik sistem əsasında qurulur. Qlobal bir dil olduğu üçün onun qrammatikasının kommunikativ şəkildə tədrisini nəzərə almaq lazımdır. İngilis dilindən səmərəli şəkildə istifadə etmək üçün onun qrammatikasının düzgün şəkildə tədrisi diqqət mərkəzindədir.

Hal-hazırda ingilis dili ölkələrarası münasibətlərdə rəsmi dil hesab olunur. Bu dilin insanların həyatına bu qədər geniş şəkildə nüfuz etməsi nə qədər çox

Britaniya krallığının keçdiyi tarixi inkişaf yolu ilə əlaqədar olsa da, bir o qədər müxtəlif dildə danışan insanların ticarət, iqtisadiyyat, biznes və bu kimi digər sahələrdə birgə əməkdaşlığının nəticəsidir. İki milyon nəfər istifadəçisi (35 milyon nəfər ana dili olaraq, 43 milyon nəfər isə ikinci dil olaraq) olan və 53 ölkənin rəsmi dili olan ingilis dili biznesin, diplomatiyanın, ticarətin, iqtisadiyyatın, medianın, internetin beynəlxalq dili hesab olunur.

Dilin leksika, qrammatika və fonetika olmaqla üç aspekti vardır. Dil dərslərinin səmərəli öyrənilməsində, mənimsənilməsində onun hər üç aspekti nəzərə alınmalıdır. Ümumitəhsil ocaqlarında dilin tədrisi qrammatik aspekt əsasında digər aspektlərin öyrədilməsi ilə müşahidə olunur.

İngilis dili şagirdlərə dörd növ bacarıqların aşılması üzərində tədris olunur; danışmaq(speaking), dinləmə(listening), oxu(reading) və yazı(writing) bacarıqları. Bütün bu bacarıqlar şagirdlərə qrammatik bilik əsasında tədris olunur.

Qrammatikanın tədrisi zamanı müxtəlif tip yanaşmalara rast gəlinir. Adətən qrammatika induktiv və deduktiv metodlardan istifadə olunmaqla öyrədilir.

Dil dərslərində istifadə olunmuş məşhur və ənənəvi metodlardan biri də qrammatika-tərcümə metodu idi. Richards və Schmidt qrammatika-tərcümə metodunu "əsas tədris və öyrənmə fəaliyyəti növü kimi tərcümədə və qrammatikanın öyrənilməsində istifadə edilən xarici və ya ikinci dil öyrənmə metodu" kimi müəyyən etmişdir.

Qrammatika-tərcümə metodunun tədris olunmasında əsas məqsəd düzgün qrammatik biliyin və tərcümə bacarıqlarının yüksək səviyyədə inkişafına nail olmaqdır. 19-cu əsrin ortalarında qrammatika-tərcümə metodu dil müəllimləri və tədqiqatçılar tərəfindən sorğulanmağa başlandı. Tədqiqatçılar insanların xarici dilin təsirinə məruz qalmaqla, sözlər və onlar arasında məna əlaqəsi yaratmaq yolu ilə dili öyrənmə bildiklərinə inanırdılar. Metodistlər ünsiyyətin, şifahi nitq və anlama bacarıqlarının vacibliyini vurğuladılar. Beləliklə qrammatika-tərcümə metodunun yalnız qrammatik qaydaların əzbərlənməsi və tərcümə bacarıqlarının inkişafına yönəlməsi, anlama və danışma bacarıqlarına diqqətin ayrılması və bu kimi bir sıra mühüm çatışmazlıqların olduğu nəzərə alınaraq bu metoddan imtina edilir. Bununla da müəllimlər öz diqqətlərini dinləmə və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına xidmət edən "birbaşa metod"a [10, s.62] yönəltməyə qərar verdilər.

Richards və Rogers qrammatika tərcümə metodunu "yararsız qrammatik qaydaların, sözlərin əzbərlənməsi və bədii nəsrin mükəmməl tərcüməsi ilə qazanılmış faydasız təcrübə" kimi təsvir edir və davam edir; "bu üsul üçün heç bir nəzəriyyə yoxdur. Bu metodun əsaslandırılmasını təklif edən və ya dilçilik, psixologiya, təhsil nəzəriyyəsi məsələləri ilə əlaqələndirməyə çalışan heç bir ədəbiyyat siyahısı yoxdur". Bu çatışmazlıqlara baxmayaraq, hələ də xarici dil

müəllimləri tərəfindən qrammatika-tərcümə metodunun istifadəsi müşahidə olunmaqdadır[2, s.116].

2000-ci ildə Larsen-Freeman yuxarıda göstərilən prinsiplər əsasında öyrənənlər üçün yeni bir dili tərcümə etməyə, tətbiq etməyə və yadda saxlamağa xidmət edən müxtəlif üsullar hazırlamışdır [3, s.121]. Bu üsullar aşağıdakılardır:

- Bədii nəsrin bir hissəsini oxuma və tərcümə etmə. Öyrənənlərdən bədii nəsr nümunəsini oxuyub tərcümə etmələri tələb olunur. Mətnin həmin hissəsi şagirdlərdə qrammatik və lüğəvi biliklərin mənimsənilməsinə xidmət edir. Əsas diqqət dinləmək və danışmaq hesabına oxumaq və yazmaqdır. Öyrənənlərin ana dili, ana dili ilə xarici dil arasında izahlar, tərcümələr və müqayisələr aparmaq üçün istifadə olunur.
- Oxuduğunu anlamağa xidmət edən suallar. Şagirdlər xarici dildə olan mətni oxuyur və mətnlə bağlı olan sualları cavablandırırlar.
- Deduktiv qrammatik təcrübə. Qrammatik qaydalar paradigmlar və nümunələrdən istifadə edilərək müəllimlər tərəfindən tədris olunur. Öyrənənlər qaydaları öyrənmək və onları tərcümə təlim üsulu vasitəsilə tətbiq etməyə dəvət olunur. Cümlələr təlim fəaliyyətinin əsas vahididir və öyrənənlərdən onları xarici dildən ana dilinə və ana dilindən xarici dilə tərcümə etmələri tələb olunur.
- Çalışmadakı boşluqları doldurun. Şagirdlərə verilən tapşırıqda müəyyən söz və ya cümlələrin yeri buraxılmış olur. Şagirdlərdən boşluqları düzgün lüğət və qrammatik biliklərindən istifadə etməklə tamamlamaları tələb olur.
- Yadda saxlama praktikas. Müəllimlər öyrənənlərə ana dilində tərcüməsi qeyd olunmuş sözlərin siyahısını verir və onları yadda saxlamalarını tələb edirlər. Lüğət seçilməsi istifadə olunan mətnə əsaslanır və öyrənənlər ikidilli söz siyahıları ilə təhsil alırlar. Onlardan həmçinin qrammatik qaydaları və qrammatik paradigmları xatırlamaq tələb olunur. Əsas məqsəd dəqiq olmaq və çox yüksək tərcümə standartlarına nail olmaqdır.
- İnşa. Müəllimlər şagirdlərə bir mövzu verir və öyrənilən dildə bu mövzuda bir yazı yazmalarını tələb edir. Mövzu adətən oxu mətninin məzmununa əsaslanır.

Qrammatik-tərcümə metodunun dil dərslərində necə həyata keçirildiyinə dair tipik bir nümunə aşağıdakı kimidir; (Öyrənənlərin ana dilinin ingilis dili, öyrədilən xarici dilin isə fransız dili olduğu bir sinif təsəvvür edək) Müəllim (ingilis dilində) sinifdəki şagirdlərə fransız dilində olan bədii mətnin bir hissəsini oxumağı tapşırır. Hər bir şagird oxuyub bitirdikdən sonra müəllim mətnin həmin hissəsini fransız dilindən ingilis dilinə tərcümə etməyi xahiş edir. Müəllim

şagirdlərə ingilis dilində tərcüməsi qeyd olunmuş sözlərin siyahısını verir. Öyrənənlər mətni tərcümə etdikdən sonra müəllim onlardan əlavə sualları olub olmadığını soruşur. Müəllim bütün sözləri tərcümə edir və bütün suallara ingilis dilində cavab verir. Daha sonra isə öyrənənlərdən oxuduqları mətnlə bağlı tapşırığı tamamlamaları tələb olunur. Suallar ingilis dilində olur və öyrənənlərdən də ingilis dilində cavab vermələri tələb olunur.

Otuz dəqiqə keçdikdən sonra müəllim ingilis dilində danışaraq öyrənənlərdən öz işlərini nəzərdən keçirməsini istəyir. Nəhayət müəllim onlara sualları oxuyub ingilis dilində cavab vermələrini söyləyir. Dilöyrənənlər növbə ilə cavab verirlər. Əgər verilən cavablardan biri yanlış olarsa müəllim düzgün cavab üçün digər şagirdə müraciət edir.

Richards və Rogersin qeyd etdiyi kimi [1, s.134], "qrammatika-tərcümə metodu 1840-cı ildən 1940-cı ilədək Avropada və xarici dillərin tədrisində üstünlük təşkil etdi və dəyişdirilmiş şəkildə bu gün dünyanın bəzi yerlərində geniş şəkildə istifadə edilməyə davam edir."

Dilin istifadəsi zamanı şifahi sərəştəlilik ehtiyacının yaranması, həmçinin qrammatika-tərcümə metodunun çoxsaylı çatışmazlıqları yeni bir metodun tətbiqini tələb edirdi. Beləliklə, təklif edilən yeni metod "birbaşa metod" adlanırdı. Başqa adla bu metod həmçinin "təbii metod" və yaxud "danışiq metodu" kimi də tanınırdı. Dillərin tədrisində təbii prinsiplərə əsaslanan L.Sössür, digər metodistlərin C.Riçardz və T.Rocersin ideyalarından bəhrələnərək öyrənilməsi planlaşdırılan xarici dildə şifahi integrasiya metodundan istifadə etdi və dərs prosesini suallar əsasında təşkil etməyə başladı. L.Sössür 19-cu əsrin 60-cı illərindən etibarən Boston şəhərində xarici dillərin tədris olunduğu yeni təlim ocağı açdı. Burada tədris prosesi zamanı təbii metodun tətbiqinə üstünlük verilirdi [9, s.11]. Sözügedən metod ona görə birbaşa metod adlanırdı ki, hədəf dil onu ana dilinə tərcümə etmədən birbaşa olaraq məna ilə əlaqələndirilirdi. Birbaşa metod təhsilalanlarda ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılmasına yönəlmişdi. Qeyd olunan metodun başqa bir məqsədi də öz növbəsində istifadə edilmiş söz və onun əks etdirdiyi məna arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin etməkdən ibarətdir. Qrammatikanın tədrisində induktiv üsulun istifadəsini nəzərdə tutan bu metodun tətbiqi zamanı dili öyrənən insanlar özləri qrammatik qaydaları müəyyən etməli idilər. Sınıfdə tədris ancaq hədəf dildə aparılırdı və şagirdlərə yalnız gündəlik lüğəvi biliklər və cümlə qurmaq öyrədilirdi. Şifahi ünsiyyət bacarıqları müəllimlər və öyrənənlər arasında sual və cavab mübadiləsi ətrafında təşkil edilmiş kiçik intensiv siniflərdə diqqətlə pilləli şəkildə inkişaf etdirilirdi.

İstifadə olunan yeni tədris metodları materialların şifahi şəkildə, nümayiş yolu ilə öyrədilməsini tələb edirdi. Belə ki, lüğətdə konkret anlayışlar, şəkillər və obyektlərin nümayişi əsasında, mücərrəd anlayışlar isə ideyalar assosiasiyası

vasitəsilə öyrədilirdi. Təlim sonunda uğurlu nəticələrin əldə olunmasında müəllimin dil biliyi əsas rol oynayırdı.

Bundan əlavə birbaşa metod elə bir sisteməlik metoddur ki, müəllimdən tədris etdiyi fənnə dərindən yiyələnməyi, ona tam hakim olmağı tələb edir. Beləliklə, bu üsul biheviorist öyrənmə prinsiplərinə əsaslanır. Bundan əlavə, tələbələrin diqqətini cəlb etməyə kömək edir.

Bu metodda müəllimin rolu sinif fəaliyyətini istiqamətləndirmək, şagirdləri dərstdə iştirak etməyə həvəsləndirmək, onlara daim suallar verərək, onların səhvlərini dərhal düzəltməkdir. Bu rolda həqiqətən ən vacib məqam, tələbələrin və müəllimlərin təlim prosesində tərəfdaş olmasıdır. Digər tərəfdən, öyrənənin rolu qrammatika-tərcümə metodu ilə müqayisədə daha az passivdir. Burada eyni zamanda öyrənənlər öz səhvlərini düzəldirlər. Onlara çox danışmaq lazım gəlir, deməli, onların ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı diqqət mərkəzindədir.

Birbaşa metod güman edirdi ki, xarici dilin öyrənilməsi elə ana dilinin öyrənilməsidir ki, yəni öyrənənin xarici dillə yaxından tanış olması onu tam mükəmməl şəkildə onun şüurunda əks etdirir. Bu, yalnız müəyyən bir nöqtəyə qədər doğrudur, çünki ikinci dil öyrənmə psixologiyası birincinin öyrənilməsinin psixologiyasından fərqlənir. Uşaq ilk dili öyrənmək məcburiyyətindədir, çünki istəklərini ifadə etmək üçün başqa bir effektiv yol yoxdur. İkinci dili öyrənərkən isə artıq uşaq eyni məcburiyyəti his etmir çünki şagird bilir ki, o, lazım olan zaman öz ana dili ilə ünsiyyət qura bilər.

Bu üsul bu gün maraq və həvəs doğurmağa davam edir, lakin bu metodun təlim fəaliyyəti zamanı tətbiqi o qədər də asan deyil. Bu səbəbdən 1930-cu illərdə xarici dillərin tədrisində bu metoda demək olar ki müraciət olunmadı.

Xarici dilin öyrədilməsində istifadə olunan başqa bir metod H. Palmer və A. Hornbi tərəfindən irəli sürülmüş şifahi metod və situasiyalı dil təlimi adlanır [9, s.44]. Şifahi yanaşma metodu müasir dövrdə çox istifadə olunmasa da digər metodların yaranması üçün mənbə rolunu oynamışdır. Bu metod sistemləşdirilmiş təlim əsasında tətbiq olunurdu. Şifahi yanaşmada şifahi nitqdən daha çox istifadə olunduğuna görə çox zaman bu metod birbaşa metodla qarışdırılırdı. Şifahi metod dilin aspektlərinin tədrisi zamanı biliklərin sistemli şəkildə öyrədilməsinə əsaslanırdı. Məhz bu xüsusiyyət onu birbaşa metoddan fərqləndirirdi. H. Palmer şifahi yanaşmanın banilərindən biri sayılırdı. O öz təlimlərini qrammatik nümunələr üzərində təşkil edirdi. İngilis dilini araşdıran H. Hornbi və H. Palmer kimi dilçi alimlər vacib qrammatik strukturları cümlələr şəklində sistemli qaydada hazırlamışdılar. Əvvəlcə daha asan qrammatik qaydalar tədris olunurdu. Tədrisən bu proses çətinə doğru davam edirdi.

Strukturalizmin bir modeli hesab olunan situasiyalı dil təlimi biliklərin qruplaşdırılmış şəkildə tədrisinə əsaslanırdı. Ümumiyyətlə, struktural dilçilik hər bir dilin özünəməxsus strukturunun olduğu fikrini rəhbər tuturdu. F. Sössür struktural dilçiliyin banisi hesab olunurdu. Dilin struktur əsasında tədris olunması səmərəli bir addım hesab olunsada müəyyən çatışmazlıqlar da ortaya çıxırdı. Belə ki, bu yanaşmada biliklər müəyyənləşdirilib, qruplaşdırılır və daha sonra asandan çətinə doğru sıralanırdı. Sistemin bu şəkildə qurulmasına baxmayaraq, bu təlim üsulu dil tədris edilərkən ortaya çıxan problemlərin həllində uğursuz nəticələr əldə edirdi. Strukturlar göstərsə də onun izah olunma qaydası göstərilirdi. Həmçinin yazı, oxu, danışiq, dinləmə kimi 4 növ nitq fəalliyətini də eyni səviyyədə formalaşdırmırdı. Qeyd olunan bütün bu çatışmazlıqlar situasiyalı dil təliminin uğursuz nəticələnməsinə və tədriscən istifadədən çıxmasına səbəb oldu.

Dil təlimində istifadə edilən digər bir metod audiolinqual metoddur. Onu bəzən birbaşa metod və yaxud şifahi metod kimi də adlandırırlar. İlk dəfə 1964-cü ildə N.Bruks tərəfində hallandırılan bu metod dilin struktur əsasında öyrənilməsinə nəzərdə tuturdu və biheviarist öyrənmə nəzəriyyəsinin ideyalarına əsaslanırdı. Audiolinqual metod xarici dil dərində ana dilindən istifadə olumasına icazə vermirdi. Birbaşa metodda olduğu kimi bu metodda da dilin birbaşa öyrədilməsi nəzərdə tutulurdu. Burada bir məqama diqqət etmək lazımdır. Audiolinqual metod birbaşa metodun əksinə olaraq əsas tədris obyektini kimi lüğəti deyil qrammatik tapşırıqlar idi. Bu metod düzgün tələffüz və qrammatik biliklərin mənimsənilməsinə nail olmaq üçün lazımı lüğət bazasının öyrədilməsinə əsaslanırdı. Lakin birbaşa metoddan fərqli olaraq, audiolinqual metodun diqqət mərkəzində lüğətin öyrədilməsi deyil, qrammatik tapşırıqlar dayanırdı.

Audiolinqual metodun obyektləri düzgün tələffüz və qrammatikanın, qrammatik nümunələrin istifadəsi üçün lazımlı lüğət bazasının öyrədilməsi idi. N.Bruks qısamüddətli və uzunmüddətli adlandırmaqla audiolinqual metodun məqsədlərini iki yerə ayırmışdı. Dinləmə, sözlərin düzgün şəkildə tələffüzü, çap edilmiş nitq işarələrinin bilinməsi və yazılı nitqdə düzgün istifadə edilməsi qısamüddətli məqsədlərə aid edilirdi. Həmçinin, N.Bruks bu məqsədlərlə bağlı öz fikrini belə izah edirdi: “Qeyd olunan üç məqsəd üç məsələ üzərində köklənir: əvvəla, hədəf dildə səs, forma və sıralanmanın idarə edilməsini; ikinci, bu sadalanan strukturlardakı tərkib hissələrini təşkil edən lüğətlə tanışlığı və üçüncü, mənani”. Uzunmüddətli məqsədlərdə isə dilin yerli dil daşıyıcılarında olduğu kimi istifadə olunması əks olunurdu. [4, s.107].

Bu metodda sözlərin düzgün tələffüzünə xüsusi əhəmiyyət yetirilirdi. Müəllimlər öyrənənlərin səhsiz cümlə qurmasına çalışırdı. Öyrənənlərin düzgün cavabları dərhal dəstəklənir və sinifdə motivasiyanın yüksək tutulmasına böyük səy göstərilirdi. Yeni materiallar dialoq şəklində təqdim olunurdu. Brown qeyd edirdi ki, [7, s.106] audio linqual metod linqvistik və psixoloji nəzəriyyələrə

əsaslanır. 1950-ci və 1960-cı illərdə audiolinqual metod geniş istifadə olunurdu və diqqət sözlərin başa düşülməsinə deyil, adi gündəlik dialoqda strukturların və nümunələrin öyrədilməsinə yönəldilirdi. Adətən dialoqlar xarici dildə gündəlik fəaliyyətləri əks etdirən sosial-mədəni situasiyalardan ibarət olurdu. Bu nümunələr artıq tələbələrin xarici dildə düşünmədən avtomatik şəkildə cavablar verənə qədər aşkarlanır, təkrarlanır və yoxlanılırdı.

Audiolinqual metod dinləmə və danışmaq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdi. Bu metod kommunikativ yönümlü təlimə o qədər də əhəmiyyət vermirdi və nitq fəaliyyəti bacarıqlarını eyni dərəcədə inkişaf etdirmirdi. Qeyd olunan mənfi cəhətlər audiolinqual metodun uğursuz nəticələnməsinə səbəb oldu.

Dillərin tədrisində istifadə olunan digər bir nəzəriyyə “universal qrammatika” idi. 13-cü əsrdə ilk dəfə Rocer Bek müşahidələri əsasında “universal qrammatika” məfhumunu işlətmişdir. O iddia edirdi ki, dünyada mövcud olan dillərin hər biri eyni qrammatik anlayış əsasında qurulub [10, s.147]. Daha sonralar isə N.Xomski və başqa dilçi alimlər bu nəzəriyyə üzərində müxtəlif araşdırmalar apardılar. Artıq bu nəzəriyyə 1950-ci illərin sonu 1960-cı illərin əvvəllərində xeyli məşhurlaşmışdı. Bu nəzəriyyənin əsasında dayanan fikrə görə hər bir insan doğularkən anadangəlmə dil bacarıqlarına sahib olur. N. Xomski öz nəzəriyyəsini generativ qrammatika ilə əlaqələndirərək qeyd edirdi ki, “dilin qrammatik strukturu danışanın və ya dinləyənin dil bacarıqlarını əks etdirir. Qrammatika kifayət qədər anlaşıqlı olarsa və dilöyrənənin anlama bacarığından asılı olmazsa, ona generativ qrammatika demək olar” [5, s.5].

Hər bir dilin qrammatik strukturunu universal qrammatika yaradır və bənzər kateqoriyaları özündə birləşdirir. Nəzəriyyədə qeyd olunurdu ki, insan beynində elə universallar mövcuddur ki, bu universallar dilin mənimsənilməsi prosesini idarə edir. Universal qrammatika ilə bağlı düşüncələrində V. Kuk qeyd edirdi ki, “Universal qrammatikada qrammatika məfhumu müxtəlif parametrlərdən və hər bir dilin məxsus olduğu ümumi prinsiplərdən ibarətdir [6, s.35].

Nəticə. Nəticə olaraq, məqalədə ingilis dilinin qrammatikasının öyrədilməsində nəzərə çarpan irəliləyiş onun tədrisində səmərəli metodların istifadəsinin böyük rol oynadığının bariz nümunəsidir. Qrammatika dilin ayrılmaz tərkib hissəsidir və onun səmərəli şəkildə öyrədilməsi əsas diqqət mərkəzindədir.

Ədəbiyyat

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət. 2007, 587 s.

2. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). Approaches and methods in language teaching: A description and analysis. Cambridge, England: Cambridge University Press
3. Larsen-Freeman, D. (2000). Techniques and principles in language teaching (2nd ed.). New York, NY: Oxford University Press
4. Allwright, D., Bailey, K.M. (1991). Focus on the Language Classroom: An Introduction to Classroom Research for Language Teacher. Cambridge: Cambridge University Press
5. Cook, V. Second Language Learning and Second Language Teaching. Oxford: Blackwell, 1991, 168 p.
6. Lobeck, Anne (2000). Discovering Grammar: An Introduction to English Sentence Structure. Oxford: Oxford University Press.
7. Grant N. Making the most of your textbook. Oxford: Heinemann Publishers Ltd. 1987, 128 p.
8. Ming Chang. Factors Affecting the Implementation of Communicative Language. "English Language Teaching", June 2011, p.3-12
9. Richards Jack C., Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 47 p.
10. **İnternet saytı:**
<https://www.thoughtco.com/universal-grammar-1692571>

Xarici dilin tədrisində müəllimin rolu

Die Rolle des Lehrers im Fremdsprachenunterricht
Ismaylova Aygun, außerordentliche Professorin des
Zentrums für Fremdsprachen der
ADPU, Doktor der Philosophie in Pädagogik
E-mail:aygunismayilova2015@outlook.com
<https://orcid.org/0000-0003-1214-600X>

İsmaylova Aygun

Xülasə

Xarici dilin dərindən mənimsənilməsi sahəsində ən mühüm faktorlardan biri də müəllim hazırlığıdır. Məqalədə xarici dil təlimində müəllimin rolundan, onun müasir dərsi necə təşkil etməsindən bəhs olunur. Xarici dili tədris edən müəllim öz üzərində daim işləməlidir. Bu zaman dilin öyrənilməsinə daha çox təkan verən fəal, interaktiv təlim metodlarını tədris prosesində uğurla tətbiq etməyi bacarar. Hər hansı xarici dili öyrənmək üçün dil mühitinin olması çox vacibdir. Qabaqcıl təcrübəyə malik müəllim sinifdə tədris prosesində bu mühiti yaratmalıdır. Hər bir dilin öyrənilməsi üçün motiv olmalıdır. Müəllimin üzərinə düşən əsas vəzifə isə uşaqların dərslə olan marağını artırmaq, onlarda stimül yaratmaqdır. Bu baxımdan, müasir müəllim öz fəaliyyətini müasir notlar üzərində kökləməyi bacarmalıdır. Bu halda dərslər öz effektini vermiş olur.

Açar sözlər:reallıq, mədəniyyət, dil, münasibətlər, öyrənmə, integrasiya.

Роль учителя в обучении иностранному языку

Исмайлова Айгюн

Резюме

Одним из важнейших факторов в овладении иностранным языком является подготовка преподавателей. В статье рассматривается роль учителя в обучении иностранному языку, как он организует современный урок. Учитель, который обучает иностранному языку, должен постоянно

работать над собой. Наличие языковой среды очень важно для изучения любого иностранного языка. Опытный учитель должен создать такую среду в классе. Каждый язык должен иметь мотив для изучения. Основная задача учителя – повысить интерес детей к уроку, создать у них стимулы. С этой точки зрения современный учитель должен уметь ориентировать свою деятельность на современные ноты. В этом случае урок имеет свое значение.

Russisch: реальность, культура, язык, отношения, обучения, интеграция.

The role of the teacher in foreign language teaching

Ismayilova Aygun

Summary

One of the most important factors in mastering a foreign language is teacher training. The article discusses the role of the teacher in foreign language teaching, how he organizes the modern lesson. A teacher who teaches a foreign language must constantly work on himself. Having a language environment is very important for learning any foreign language. An experienced teacher should create this environment in the classroom. Every language must have a motive for learning. The main task of the teacher is to increase the interest of children in the lesson, to create stimuli in them. From this point of view, a modern teacher must be able to focus his activity on modern notes. In this case, the lesson has its effect.

Englisch: reality, culture, language, connection, teaching, integration.

Relevanz des Artikels. In unserer modernen Welt ist die Kenntnis einer zweiten Sprache eine sehr wichtige Voraussetzung. Insbesondere das Erlernen von Sprachen, die weltweit als Zweitsprache weit verbreitet sind, ist ein Mittel zur persönlichen Entwicklung, Karriere, zum Erwerb zusätzlicher Kenntnisse usw. erhöht die Wahrscheinlichkeit dafür. Mehr als eine Sprache zu beherrschen ist wichtig, um in der „Informationswelt“, in der wir leben, viele Informationen zu erhalten. Wenn heute das Bildungssystem unseres unabhängigen Aserbaidschans in das Weltbildungssystem integriert wird, müssen verschiedene Stufen unserer Bildung auf der Ebene der Anforderungen des Weltbildungsstandards aufgebaut und grundlegende Verbesserungen und Modernisierungen durchgeführt werden. Bildung als einen der vorrangigen Bereiche zur Stärkung von Staat und Gesellschaft betrachtend, ist das Hauptziel Aserbaidschans die Ausbildung demokratischer, visionärer, fähiger und verantwortungsvoller Bürger. Ein Indikator für hohe menschliche Qualität kann nur in einem gesunden Umfeld gefunden werden, in dem erfolgreich

LehrerSchüler-Beziehungen aufgebaut werden. Das Wichtigste in einem gesunden schulischen Umfeld ist zunächst der Aufbau menschlicher Beziehungen: Menschen unterschiedlicher Kulturen, die in unterschiedlichen politischen Strukturen leben, können nicht alleine leben, der Prozess der Integration zwischen Völkern und Nationen hat begonnen. Im Prozess der Integration besteht ein Bedarf an Kommunikation. Das wichtigste Kommunikationsmittel ist die Sprache. Das bedeutet, dass Gesellschaften, Völker und Nationen mit unterschiedlichen Sprachen die Sprache des anderen lernen müssen, um miteinander kommunizieren zu können. Daher ist das Lehren und Lernen einer Fremdsprache eine Notwendigkeit.

Anmerkung.Die Umsetzung des kommunikativen Lernens erfordert vom Lehrer die Fähigkeit, zu verstehen, was der Schüler mündlich hört und liest, in der Lage zu sein, seine Meinung mündlich und schriftlich auszudrücken, zwischen Schüler und Lehrer zu kommunizieren und mit den bereitgestellten Sprach- und Sprachmaterialien zu arbeiten. Bildungserfahrungen der Länder zeigen, dass Fähigkeiten, die ein breites Spektrum von Fähigkeiten widerspiegeln, von einfacher Kommunikation bis hin zu kleinen wirtschaftlichen Projekten, Teil eines perfekten Systems sind. Dies erfordert, dass der Lehrer den Unterricht auf moderne Noten stützt, in diesem Fall kann der Lehrer das gewünschte Ergebnis erzielen.

Methoden.Die Bildungserfahrung der entwickelten Länder zeigt, dass der beste Weg, moderne Menschen auszubilden, darin besteht, schülerorientierte interaktive Lehrmethoden zu verwenden, die den Schüler nicht als Lernobjekt im Klassenzimmer, sondern als Subjekt akzeptieren. Die interaktive Methode wird bereits als Hauptmethode in der europäischen Bildung verwendet. Bei dieser Methode findet während der Diskussion des Themas neben der Diskussion zwischen Lehrer und Schüler auch eine Diskussion zwischen den Schülern statt.

Einleitung.In unserer modernen Welt ist die Kenntnis einer zweiten Sprache eine sehr wichtige Voraussetzung. Insbesondere das Erlernen von Sprachen, die weltweit als Zweitsprache weit verbreitet sind, ist ein Mittel zur persönlichen Entwicklung, Karriere, zum Erwerb zusätzlicher Kenntnisse usw. erhöht die Wahrscheinlichkeit dafür. Mehr als eine Sprache zu beherrschen ist wichtig, um in der „Informationswelt“, in der wir leben, viele Informationen zu erhalten. Aus dieser Sicht ergeben sich die Konzepte der zweisprachigen (zweisprachigen) und der mehrsprachigen (mehrsprachigen) Kompetenz. Untersuchungen zu diesem Thema haben gezeigt, dass Menschen, die mehr als eine Sprache sprechen, aufgeschlossener sind. Menschen, die viele Sprachen sprechen, verwenden mehr logisches Denken als Emotionen. Außerdem können

sie ihre Fähigkeit zur Analyse und Beantwortung logischer Fragen, Multitasking, Entscheidungsfindung und Anwendung perfekt unter Beweis stellen.

So dass, gemäß dem Entwicklungskonzept der Republik Aserbaidschan, wie es im Entwicklungskonzept „Aserbaidschan 2020: Zukunftsvision“ festgehalten ist, müssen der institutionelle Rahmen, die Infrastruktur und die personellen Ressourcen des Bildungssystems entwickelt werden, um dem Einzelnen umfassende Kenntnisse und Fähigkeiten. Unter diesem Gesichtspunkt beinhaltet die Entwicklung einer persönlichkeitsorientierten Bildung die ergebnisorientierte Anwendung von Fächern in forschungsbasiertem Charakter. Die ausschließlich auf Informationen basierende Reflexion von theoretischem Wissen hindert Lernende daran, die benötigten Fähigkeiten zu erwerben und verlangsamt die Entwicklung ihres kreativen Denkens. Der Aufbau des modernen Studiengangs berücksichtigt die Anforderungen der Zeit und beinhaltet eine persönlichkeitsorientierte Ausbildung.[2.2]

Heute ist Aserbaidschan ein Land, das in allen Bereichen des öffentlichen Lebens effektiv mit den Ländern der Weltgemeinschaft zusammenarbeitet. Daher ist es neben anderen Aktivitäten eine der wichtigen Aufgaben einer modernen Schule, eine Person auszubilden, die in einer oder zwei Fremdsprachen kommunizieren kann. Der Bildungsprozess, der als fortschrittlichster Zivilisationszweig in der globalisierten Welt gilt, erfordert eine ständige Weiterentwicklung, Verbesserung und Neugestaltung auf dem Niveau der modernen Anforderungen. Nicht umsonst nennen die Vereinten Nationen das 21. Jahrhundert das „Zeitalter der Bildung“ – das „Zeitalter der Intelligenz“. Dies ist eine Notwendigkeit, die sich aus der Umsetzung wissenschaftlicher und technologischer Errungenschaften ergibt, die in den letzten Jahren in den entwickelten Ländern der Welt stärker ausgeprägt sind. Eines der globalen Probleme, das heute auffällt, ist also, auf neue pädagogische

Technologien, aktive Lehrmethoden aus den ersten Jahren des "Bildungszeitalters" zu verweisen und eine Grundlage für die Integration unseres nationalen Bildungssystems in das Weltbildungssystem zu schaffen. Um sich beruflich weiterzuentwickeln, mehr Kulturen kennenzulernen, ausländische Literatur in der Originalsprache zu lesen, ist es heutzutage notwendig, mindestens eine Fremdsprache zu beherrschen. Das Teilen einer Fremdsprache mit nationalen und menschlichen Werten dient somit der umfassenden Bildung eines unabhängigen Individuums, das eine Rolle bei der Bildung und Entwicklung der Zivilgesellschaft spielt. Er hält es für wichtig für die schnelle Entwicklung des Lebens, der Wissenschaft, der Ausweitung der Differenzierung und Integration wissenschaftlicher Erkenntnisse, der Entstehung eines neuen Bildes, der Entstehung neuer pädagogischer Taktiken, Ansätze, des Fremdsprachenunterrichts in Sekundarschulen, Universitäten und Hochschulen.

Wenn heute das Bildungssystem unseres unabhängigen Aserbajdschans in das Weltbildungssystem integriert ist, müssen verschiedene Stufen unserer Bildung auf dem Niveau der Anforderungen der Weltbildungsstandards aufgebaut und grundlegende Verbesserungen und Modernisierungen durchgeführt werden. Bildung als einen der Schwerpunktbereiche der Stärkung von Staat und Gesellschaft betrachtend, ist das Hauptziel Aserbajdschans die Ausbildung demokratischer, visionärer, fähiger und verantwortungsbewusster Bürger. Ein Indikator für hohe menschliche Qualität kann nur in einem gesunden Umfeld gefunden werden, in dem die Lehrer-Schüler-Beziehung erfolgreich aufgebaut ist. Das Wichtigste in einer gesunden Schulumgebung ist zunächst die Herstellung menschlicher Beziehungen. Menschen mit unterschiedlichen Kulturen, die in unterschiedlichen politischen Strukturen leben, können nicht allein leben, der Prozess der Integration zwischen Völkern und Nationen hat begonnen. Im Integrationsprozess ist Kommunikation gefragt. Das wichtigste Kommunikationsmittel ist die Sprache. Das bedeutet, dass Gesellschaften, Völker und Nationen mit unterschiedlichen Sprachen die Sprache des anderen lernen müssen, um miteinander kommunizieren zu können. Daher ist das Lehren und Erlernen einer Fremdsprache eine Notwendigkeit.

In den letzten Jahren wurde immer mehr das Thema des Einsatzes neuer Informationstechnologien in allgemeinbildenden Schulen thematisiert, das sind nicht nur neue technische Mittel, sondern auch neue Formen und Methoden des Unterrichts, eine neue Herangehensweise an den Lernprozess. Der Hauptzweck des Fremdsprachenunterrichts ist die Bildung und Entwicklung der Kommunikationskultur der Schüler, indem ihnen die praktische Beherrschung einer Fremdsprache beigebracht wird [1, S.3].

Aus dieser Sicht sollte eine Lehrkraft, die eine Fremdsprache unterrichtet, neben der Beherrschung von IKT-Kenntnissen auch von den Lernenden verlangen, mit modernen Geräten zu arbeiten und den Unterricht in elektronischer Form zu präsentieren. Ein moderner Lehrer muss in der Lage sein, seine Tätigkeit an modernen Notizen zu orientieren. Leider beherrschen einige Lehrer meine IKT-Kenntnisse noch nicht. Eine der Hauptbedingungen dafür ist die Organisation von Cousins an Bildungseinrichtungen. Denn Schulen und Schulbücher sind bereits entschlossen, elektronisch zu arbeiten. Der Hauptzweck der Anwendung von IKT in der Bildung in der heutigen Zeit besteht darin, Schüler mit einem intellektuellen Niveau, logisch hochentwickeltem, kritischem und kreativem Denken auszubilden, die in der Lage sind, mit Informationen zu arbeiten [1.S.7]. Die Kommunikation in einer Fremdsprache erfordert die Etablierung einer lebendigen Konversation, die Gestaltung interaktiver Aktivitäten. Der kommunikative Zweck des Fremdsprachenunterrichts beruht auf der Persönlichkeitsbildung des Schülers.

Dieser Faktor steht in engem Zusammenhang sowohl mit dem Lehrer- als auch mit dem Lehrbuch- und Lehrmittelfaktor. Das wichtigste Anliegen unserer Arbeit ist es, ein großes Interesse der Studierenden an der unterrichteten Fremdsprache zu wecken. Dieses Problem wird hauptsächlich im praktischen Unterricht gelöst. Um das Interesse an einer Fremdsprache zu steigern, ist es lobenswert, Gespräche über Themen zu führen, die den Studierenden leichter fallen und ihnen nahe stehen. Je regelmäßiger diese Art der Kommunikation ist, desto effektiver ist sie. Die Bildungserfahrung der Industrieländer zeigt, dass der beste Weg, einen modernen Menschen auszubilden, darin besteht, schülerorientierte interaktive Lehrmethoden zu verwenden, die den Schüler nicht als Lernobjekt im Klassenzimmer, sondern als Fach akzeptieren. Die interaktive Methode wird bereits als Hauptmethode in der europäischen Bildung verwendet. Bei dieser Methode findet während der Diskussion des Themas neben der Diskussion zwischen Lehrer und Schüler auch eine Diskussion zwischen den Schülern statt. Zum Beispiel unterrichtet ein Lehrer eine Lektion zu einem beliebigen Thema. Die Tatsache, dass bereits während der Vorlesung Diskussionen unter den Studierenden begonnen haben, ist ein Indiz für diese interaktive Methode. Obwohl in Aserbaidschan das Bologna-Bildungssystem angewendet wird, kann gesagt werden, dass der Unterricht nicht in einer interaktiven Methode unterrichtet wird. Einer der Gründe dafür ist die Vorherrschaft der älteren Generation in der Bildung. Für eine interaktive Methode müssen Computerkenntnisse vorhanden sein. Sie müssen auch ein modern denkender Lehrer sein, damit Sie die interaktive Methode in Ihrem Unterricht anwenden können. Natürlich ist es wichtig, in allen Lektionen die interaktive Methode zu verwenden. Aber im Sprachunterricht ist es wichtiger. Diese Methode ist besonders im Fremdsprachenunterricht wichtig. Zunächst sollte der Sprachunterricht besprochen werden. Nicht nur der Lehrer, sondern auch die Schüler sollen untereinander diskutieren, sie sollen den Computerbereich nutzen, verschiedene Kurzfilme anschauen, Musik hören, praktische Arbeiten machen. Generell ist es nicht einfach, die aktive Teilnahme der Schüler an der Fremdsprache zu organisieren. Klassen, es hängt von den Fähigkeiten des Lehrers ab. Manchmal sehen wir, dass ein Lehrer das Fach so unterrichtet, dass der Schüler zufrieden ist, ein anderer Lehrer dasselbe Fach jedoch so unterrichtet, dass der Schüler nicht einmal im Unterricht sitzen möchte. Das Hauptbedürfnis der jungen Lernenden von heute ist die interaktive Methode. Daher ist es möglich, bessere Ergebnisse zu erzielen, wenn der Unterricht insgesamt die interaktive Methode bevorzugt. Denn diese Methode wurde bereits getestet.[7.7]

Ziel des Fremdsprachenunterrichts ist es, den Studierenden grundlegende Kenntnisse zu vermitteln, damit sie sich im

modernen Leben zurechtfinden. Insbesondere sollte der Student am Ende dieser Phase in der Lage sein:

1. Mündliche und schriftliche Kommunikation in zwei Fremdsprachen im Alltag;
2. selbstständiges Anheben des Wissensstandes in die eine oder andere Richtung (Hören, Sprechen, Lesen, Schreiben, Kultur);
3. Interaktion in unterschiedlichen kulturellen oder soziokulturellen Kontexten;[4]

Die Hauptaufgabe der Bildung besteht darin, den Schüler darauf vorzubereiten, wichtige Entscheidungen zu treffen, eine Richtung zu wählen (ein aktives Leben zu führen, eine Berufsausbildung zu erhalten, sich in der Schule fortzubilden). Um dies zu gewährleisten, sollten in der Lehrmethodik Strategien zum Einsatz kommen, die die Eigenschaften des Studierendenpotentials (multidimensional Assessment) aufzeigen.[5]

Die Erfahrung zeigt, dass die bestehende Methodik im Bereich des Fremdsprachenunterrichts keine zufriedenstellenden Ergebnisse liefert. Daher sollte zunächst die Methodik des Fremdsprachenunterrichts überdacht werden. Diese Instrumente müssen verbessert und moderne Ansätze in den Lehrprozess integriert werden. Ein weiterer Faktor besteht darin, der Entwicklung der mündlichen Fähigkeiten der Studierenden im Fremdsprachenunterricht mehr Aufmerksamkeit zu schenken. Um die Sprache zu beherrschen, müssen sowohl mündliche als auch schriftliche Sprachkenntnisse vermittelt werden. Da die Kommunikation jedoch eher durch mündliche Kommunikation erfolgt, müssen diese Gewohnheiten den Schülern tiefer vermittelt werden.[6.5] Einer der wichtigsten Faktoren beim Beherrschen einer Fremdsprache ist die Lehrerausbildung. Ein Lehrer, der eine Fremdsprache unterrichtet, muss ständig an sich selbst arbeiten, durch regelmäßige Fortbildungen bestehende Neuerungen kennen und im Unterricht einsetzen. In diesem Fall wird er in der Lage sein, aktive, interaktive Lehrmethoden im Lehrprozess erfolgreich anzuwenden, die dem Sprachenlernen mehr Impulse verleihen. Es ist klar, dass alle Lehrbücher und Programme umfassend betrachtet werden müssen, da die Bildungsinhalte in dieser Hinsicht wichtig sind. Eine sprachliche Umgebung ist auch für das Erlernen einer Fremdsprache sehr wichtig. Ein erfahrener Lehrer sollte diese Umgebung im Klassenzimmer schaffen. Jede Sprache muss ein Motiv zum Lernen haben. Sonst lernt niemand die Sprache, nur um ein Kunstwerk zu lesen. Der Lehrer sollte das Interesse der Schüler für die Sprache wecken, die er unterrichtet, indem er eine Vielzahl von Methoden und Techniken verwendet.[6.1]

In der gegenwärtigen Phase des 21. Jahrhunderts steht das aserbaidzhanische Bildungssystem vor großen Herausforderungen. Der Hauptzweck des modernen Lernprozesses (moderner Unterricht) besteht darin, die Effektivität des Unterrichts zu steigern, hochintelligente junge Menschen auszubilden, die die Fächer mit ihrem Denken, ihrer Intelligenz, ihrer potentiellen Energie, ihrer starken Logik beherrschen und anwenden können, die Ausweg in jeder Situation. Um diese Ziele zu erreichen, sollte der

Lernprozess (moderner Unterricht) unter diesem Aspekt mit aktiv-interaktiven Lehrmethoden aufgebaut und die Organisation eines qualitativ hochwertigen Lehr-Lern-Prozesses sichergestellt werden.

Die Forschung zeigt, dass eine Lektion nützlich ist, wenn sie ein lebhaftes Interesse, eine scharfe Reaktion weckt, sie ermutigt, in eine Diskussion einzutreten, in Übereinstimmung mit dem Inhalt des Materials zu handeln. Ein solcher Unterricht ist nicht nur lebendig und interessant, sondern vermittelt den Lernenden auch die Fähigkeiten des freien Denkens, die ihnen ein Leben lang nützlich sind und ihre Entwicklung sichern.

Jede Unterrichtsstunde spiegelt das pädagogische und methodische Bild des Lehrers wider. Daher muss der Lehrer jede Lektion mit großer Verantwortung angehen und in der Lage sein, sie auf einem hohen Niveau aufzubauen. Dazu muss der Lehrer die modernen Anforderungen des Unterrichts kennen und richtig anwenden.

Im Fremdsprachenunterricht muss der Lehrer den optimalen Inhalt des Unterrichtsmaterials bestimmen, basierend auf den Zielen und Zielen des Unterrichts, dem Vorbereitungslevel der Schüler, der Menge des in einer Fremdsprache gelernten Materials, dem Schwierigkeitsgrad, Schlüsselfragen, interdisziplinäre Kommunikationsmöglichkeiten. Der Lehrer muss in der Lage sein, eine effektive methodische Option im Unterricht auszuwählen und anzuwenden, eine Reihe geeigneter Methoden und Werkzeuge in

Übereinstimmung mit dem Zweck und Inhalt des Unterrichts zu bestimmen, die Fähigkeit der Schüler zu verstehen. Der Unterricht ist nur dann effektiv, wenn der Lehrer keine fertige Interpretation des Wissens hat, sollte die Schüler in aktive Forschung einbeziehen und ihr unabhängiges Denken anregen. Dazu ist es gut, im Unterricht eine Problemsituation zu schaffen, heuristische Interviews und Diskussionen zu führen, die kreative Arbeit am Buch zu organisieren, sich auf logische Methoden (Vergleich, Analyse, Verallgemeinerung etc.) zu beziehen, die das Denken nähren.

4. Der Unterricht sollte organisiert und flexibel sein. Der Kurs sollte organisiert sein: Er sollte pünktlich beginnen, er sollte auf hoher Disziplin

basieren, er sollte in einem optimalen Tempo sein, er sollte intensiv aufgebaut werden, um in kurzer Zeit hohe Ergebnisse zu erzielen.

Der Lehrer muss rechtzeitig Informationen über die emotionale Welt der Schüler, ihre Einstellung zum Lernen, ihr Interesse und ihren Beherrschungsgrad erhalten.

Die pädagogische Erfahrung der entwickelten Länder zeigt, dass der beste Weg, einen modernen Menschen auszubilden, darin besteht, schülerorientierte interaktive Lehrmethoden zu verwenden, die den Schüler nicht als Lernobjekt im Klassenzimmer, sondern als Subjekt akzeptieren. Die interaktive Methode wird bereits als Hauptmethode in der europäischen Bildung verwendet. Bei dieser Methode findet während der Diskussion des Themas neben der Diskussion zwischen Lehrer und Schüler auch eine Diskussion zwischen den Schülern statt. Zum Beispiel unterrichtet ein Lehrer eine Lektion zu einem beliebigen Thema. Die Tatsache, dass bereits während der Vorlesung Diskussionen unter den Studierenden begonnen haben, ist ein Hinweis auf diese interaktive Methode. Obwohl in Aserbaidschan das Bologna-Bildungssystem angewendet wird, kann gesagt werden, dass der Unterricht nicht in einer interaktiven Methode unterrichtet wird. Einer der Gründe dafür ist die Dominanz der älteren Generation in der Bildung. Für eine interaktive Methode müssen Computerkenntnisse vorhanden sein. Sie müssen auch ein moderner Lehrer sein, damit Sie die interaktive Methode in Ihrem Unterricht anwenden können.(9) Natürlich ist es wichtig, die interaktive Methode in allen Unterrichtsstunden zu verwenden. Aber es ist wichtiger im Sprachunterricht. Diese Methode ist besonders wichtig im Englischunterricht. Zunächst sollte der Sprachunterricht besprochen werden. Nicht nur der Lehrer, sondern auch die Schüler sollen untereinander diskutieren, den Computerplatz nutzen, verschiedene Kurzfilme anschauen, Musik hören, praktisch arbeiten, generell ist es nicht einfach, die aktive Teilnahme der Schüler am Englischunterricht zu organisieren, es kommt auf die Fähigkeiten des Lehrers an. Manchmal sehen wir, dass ein Lehrer das Fach so unterrichtet, dass der Schüler zufrieden ist, aber ein anderer Lehrer dasselbe Fach so unterrichtet, dass der Schüler nicht in der Klasse sitzen möchte. Das Hauptbedürfnis der jungen Lernenden von heute ist die interaktive Methode. Daher ist es möglich, bessere Ergebnisse zu erzielen, wenn der Unterricht insgesamt die interaktive Methode bevorzugt.[9]

Eine der wichtigsten Voraussetzungen für das Erlernen einer Fremdsprache ist ein reales sprachliches Umfeld. Der Lehrer muss in der Lage sein, diese Umgebung im Klassenzimmer zu schaffen. Die Lehrerausbildung ist einer der wichtigsten Faktoren im Fremdsprachenunterricht. Der Lehrer muss in der Lage sein, in der von ihm unterrichteten Sprache fließend zu sprechen und zu

kommunizieren. Eine der wichtigsten Voraussetzungen für das Erlernen einer Fremdsprache stellt ein reales sprachliches Umfeld dar. Ein Lehrer, der in unserem Land eine Fremdsprache unterrichtet, muss in der Lage sein, dieses Umfeld im Klassenzimmer zu schaffen. Der Lehrer muss im Fremdsprachenunterricht ein Motiv schaffen. Die Lernumgebung sollte nicht eintönig sein, es sollte nicht mit einer Methode durchgeführt werden. Es ist erwiesen, dass bei jedem Unterrichtsprozess die Aufmerksamkeit des Schülers nach einer Weile abgelenkt wird. In diesem Fall sollte der Lehrer die Art der Aktivität nach einigen Minuten ändern, um das Interesse der Schüler zu wecken.[8]

Der Zweck des Fremdsprachenlernens, das im Grundschulalter beginnt, ist nicht nur die Persönlichkeitsentwicklung des Kindes, sondern auch die Entwicklung seiner sprachlichen, kommunikativen Fähigkeiten zwischen den Schülern, dh die Umsetzung eines Kompetenzansatzes. Ein weiterer wichtiger Baustein für die Persönlichkeitsbildung ist dabei die Form der Gruppenarbeit, in der die Studierenden miteinander interagieren. Diese Bildungstätigkeit nimmt auch in der psychologischen und pädagogischen Literatur einen wichtigen Platz ein, weil sie den Kindern Möglichkeiten zur Durchführung von Kooperationen, Beziehungen, Umweltkenntnissen, kommunikativen Aktivitäten eröffnet - Kommunikation, erfolgreiche Moderne ist eine notwendige Bedingung für Bildung. Daher sollte der Lehrer der Suche nach aktiven Lernmethoden und -formen in der Methodik des Fremdsprachenunterrichts besondere Aufmerksamkeit widmen, mit deren Hilfe die Schüler eine hohe Aktivität in der Unterrichtstätigkeit erreichen sollen. Heute beziehen sich die wichtigsten methodischen Neuerungen auf die Verwendung von interaktiven Methoden im Fremdsprachenunterricht. Die Tendenz, von einem kommunikativen Ansatz zu seiner Variante, einem interaktiven Ansatz, überzugehen, wurde von westlichen Methodisten vorgebracht. Die Dringlichkeit des Studiums des Themas „Interaktive Methoden des Fremdsprachenunterrichts in der Grundschule“ hängt mit der Suche nach effektiven Methoden des Fremdsprachenunterrichts für junge Schüler zusammen. Solche Methoden motivieren die Kinder nur schwach, im Unterricht zu arbeiten, und es ist ein allgemeiner Verlust des Interesses an Sprache zu beobachten. Ein weiterer wichtiger Baustein für die Persönlichkeitsbildung ist dabei die Form der Gruppenarbeit, in der die Studierenden miteinander interagieren. Diese pädagogische Aktivität nimmt auch in der psychologischen und pädagogischen Literatur einen wichtigen Platz ein, da sie Kindern Möglichkeiten zur Durchführung von Kooperationen, Beziehungen, Umweltkenntnissen, kommunikativen Aktivitäten eröffnet – Kommunikation. Dies ist eine notwendige Voraussetzung für Bildung.[10.4]

Der Einsatz von Internettechnologie im Fremdsprachenunterricht ist ein wirksamer Faktor für die Entwicklung der Schülermotivation. Kinder arbeiten in den meisten Fällen gerne mit Computern. Da der Unterricht in einem informellen Rahmen stattfindet, erhalten die Schüler Handlungsspielraum und einige von ihnen können mit IKT-Wissen „glänzen“. Die Organisation der kognitiven Aktivitäten der Schüler in kleinen Gruppen ermöglicht es jedem Kind, seine Aktivität zu zeigen.

Ergebnis: Um eine maximale Wirkung zu erzielen, ist es aus dieser Sicht notwendig, eine breite Palette von Innovationen im Unterrichtsprozess einzusetzen, einschließlich natürlich verschiedener medienpädagogischer Technologien. Aussprache üben; Unterrichten von Dialog- und Monologsprache; schreiben lehren; Verarbeitung von grammatikalischen Ereignissen. Es ist zu beachten, dass die Assimilation umso effektiver ist, je mehr Selbständigkeit der Schüler demonstriert. Daher sollte der Lehrer der Entwicklung des unabhängigen Denkens in dieser Technik große Aufmerksamkeit schenken, insbesondere im Prozess der Diskussion von Problemen.

Literatur:

1. ADU. V.M. Chudiyeva „Einsatz moderner Technologien im Englischunterricht“ B.-2017
2. G. Novruzova. Die Rolle des Einsatzes aktiver Lernmethoden bei der Bildung der Schulpersönlichkeit. (Methodische Hilfsmittel). Baku. ADPU. 2011
3. Mirolyubova AA "Allgemeine Methoden des Fremdsprachenunterrichts" M.1967
4. Allgemeine Fragen der Fremdsprachendidaktik. B1967. Maarif-Verlag.
5. Veysova Z. Einführungskurs in aktive Lernmethoden. Wissenschaftliches Entwicklungszentrum Aserbaidshans. Baku.2004.
6. LI Bobyleva „Methoden des Fremdsprachenunterrichts“ UO „VMU Masherova“ 2011
7. Karpenko M.P. Lehre M.: SSU-Verlag, 2008.
8. Muallim.edu.az.R.Azizov „Institut für Bildung schlägt Reformen im Fremdsprachenunterricht vor“ B-2021, 27. August
9. <https://www.celt.az/ingilis-dilinde-interaktiv-metod/> -Kerimov Elgun
10. K. A. Pavlovna „Interaktive Methoden des Fremdsprachenunterrichts in der Grundschule“ FSBEI HE „AmGPGU“, Komsomolsk am Amur-2020

Gutachter: 1. ADPU, außerordentliche Professorin des Zentrums für

Fremdsprachen

S.V.Valiyeva

2. ADPU, außerordentliche Professorin des Zentrums für Fremdsprachen

F.D.İsayeva

Azərbaycan dilçiliyində Həsən Mirzəyevin feil məktəbi

Dos. Nabat Cəfərova

**ADPU, Azərbaycan dili və onun
tədrisi texnologiyası kafedrası
cafarova_nabat@mail.ru**

<https://orcid.org/0000-0003-0684-9374>

XÜLASƏ

İyirminci əsrin birinci yarısında dilçilər tərəfindən feillərin tədqiqinə dair müəyyən işlər görülsə də, bunlar sistemli tədqiqat xarakteri daşmamışdır. Bu tədqiqat əsərlərində feillərin problematik cəhətləri diqqətdən kənarda qalmışdı. Azərbaycan morfologiyasında uzun müddət mübahisə döğuran problemlər professor Həsən Mirzəyevin elmi fəaliyyətində, tədqiqatlarında geniş işıqlandırılmış və tədqiq edilmişdir. O, dilimizin qorunub saxlanılmasında müstəsna rol oynayan feillərin öyrənilməsi ilə bağlı problemlərin həllinə nail olmuşdur. Odur ki, professor Həsən Mirzəyev Azərbaycanda dilçiliyin, o cümlədən müasir ədəbi dilin quruluşunun, morfologiyasının, dilin orijinallığını qoruyub saxlayan feillərin mükəmməl tədqiqatçısı kimi şöhrət qazanmışdır.

Belə ki, dilimizin saflığının bariz daşıyıcısı olan feillər prof. Həsən Mirzəyevin “Azərbaycan dilində feil”, “Müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz feillər”, adlı kitablarında, habelə 200-dən çox elmi əsərində dərinlən tədqiq edilmişdir. Bu əsərlər dilçiliyimizin yüksək səviyyəli nailiyyətlərindən olub, feillərin tədrisində çox böyük elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir. Məsuliyyətlə demək olar ki, prof. Həsən Mirzəyev Azərbaycan dilçiliyi üçün olduqca dəyərli olan bu əsərlərlə Azərbaycan feil məktəbinin əsasını qoymuşdur.

Ədəbi dilimizin morfoloji aspektdən tədqiqi Azərbaycan dilçiliyində, həmçinin türkologiyada professor Həsən Mirzəyevin adı ilə bağlıdır. Eyni zamanda Azərbaycan ədəbi dilinin digər sahələrinin inkişafında da Həsən Mirzəyevin xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Açar sözlər: Professor Həsən Mirzəyev, dilçilik, morfologiya, feil, aspekt, tədqiqat, problem.

Глаголовая школа Гасана Мирзаева в азербайджанском языке

Дос. Набат Джафарова

ADPU, Азербайджанский язык и его

Кафедра педагогических технологий safarova_nabat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0684-9374>

РЕЗЮМЕ

Профессор Гасан Мирзоев известен в Азербайджане как прекрасный исследователь лингвистики, включая структуру, морфологию современного литературного языка, глаголы, сохраняющие самобытность языка.

Хотя в первой половине XX века была проделана определенная работа по изучению глаголов лингвистами, они не выходили за рамки статьи и не носили систематического характера. В этих исследованиях проблемные аспекты глаголов игнорировались. Спорные вопросы морфологии Азербайджана долгое время широко освещались и изучались в научной деятельности и исследованиях профессора Гасана Мирзаева. Ему удалось решить проблемы, связанные с изучением глаголов, которые играют исключительную роль в сохранении нашего языка.

Таким образом, глаголы, являющиеся явным носителем чистоты нашего языка, были подробно изучены в книгах профессора Гасана Мирзаева «Глаголы в Азербайджанском языке», «Эффективные и неэффективные глаголы в современном Азербайджанском языке», а также более чем 200 научных работ. Эти работы являются одним из высших достижений нашего языкознания и имеют большое научно-теоретическое и практическое значение в обучении глаголам. Можно ответственно сказать, что проф. Этими трудами, имеющими большую ценность для азербайджанского языкознания, Гасан Мирзоев заложил основу азербайджанской глагольной школы.

Изучение нашего литературного языка в морфологическом аспекте связано с именем профессора Гасана Мирзаева в азербайджанском

языкознании, а также в тюркологии. В то же время Гасан Мирзоев оказал особые заслуги в развитии других направлений азербайджанского литературного языка.

Ключевые слова: профессор Гасан Мирзоев, языкознание, морфология, глагол, аспект, исследование, проблема.

Verb school of Gasan Mirzaev in azerbaijanian

Dos. Nabat Jafarova

ADPU, Azerbaijani language and its

Department of Pedagogical Technologies

cafarova_nabat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0684-9374>

Summary

Professor Hasan Mirzoyev is known in Azerbaijan as an excellent researcher of linguistics, including the structure, morphology of the modern literary language, verbs that preserve the identity of the language.

Although in the first half of the twentieth century, some work was done on the study of verbs by linguists, they did not go beyond the scope of the article and were not systematic. In these studies, problematic aspects of verbs were ignored. Controversial issues of the morphology of Azerbaijan have long been widely covered and studied in the scientific activities and research of Professor Hasan Mirzaev. He managed to solve the problems associated with the study of verbs, which play an exceptional role in the preservation of our language.

Thus, the verbs, which are an obvious carrier of the purity of our language, were studied in detail in the books of Professor Hasan Mirzaev "Verbs in the Azerbaijani language", "Effective and ineffective verbs in the modern Azerbaijani language", as well as more than 200 scientific works. These works are one of the highest achievements of our linguistics and are of great scientific, theoretical and practical importance in teaching verbs. We can responsibly say that prof. With these works, which are of great value for Azerbaijani linguistics, Hasan Mirzoev laid the foundation for the Azerbaijani verb school.

The study of our literary language in the morphological aspect is associated with the name of Professor Hasan Mirzaev in Azerbaijani linguistics, as well as

in Turkology. At the same time, Hasan Mirzoyev rendered special merits in the development of other directions of the Azerbaijani literary language.

Keywords: professor Hasan Mirzoev, linguistics, morphology, verb, aspect, research, problem.

Aktuallıq. Prof. H. Mirzəyevin Azərbaycanda Feil məktəbinin yaradıcısı kimi formalaşmasında bu sahəyə həsr etdiyi saysız elmi əsərlərin böyük rolu olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kitablardan, dərsliklərdən başqa, alimin iki yüzdən çox elmi məqaləsi də feilin müxtəlif problemlərinin həllinə həsr edilmişdir.

Sadəliyi, təbiiliyi ilə seçilən Həsən Mirzəyevin şəxsi keyfiyyətləri onun bədii yaradıcılığının bir güzgüsüdür. Dilçi-türkoloq alim Həsən Mirzəyev- Həsən Mirzə həm də istedadlı şair, qoşmalar ustası kimi məşhurdur. Prof. Həsən Mirzəyevin çoxsahəli elmi, ictimai fəaliyyəti, daha çox maraqları, fikirləri özünə yönəldən onun bədii yaradıcılığı, söz sənətidir. Həsən Mirzəyevin bədii yaradıcılığı adi bir həvəsin, sadə marağın, kiməsə xoş gələn görüntünün, romantik düşüncənin, göz oxşayan gözəlliyin nümunəsi deyil, həyatın, reallığın, çəkilən əzab-əziyyətlərin, ağrıların, milyonların sağalmaz yaralarına çevrilən dərdlərin, bəlalərin, müsibətlərin ifadəsidir[10, s.7]. Alimin xüsusən Qərbi Azərbaycanın yer adları ilə bağlı araşdırmaları milli tarixin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Annotasiya. Bütün dünyada dilçiliyin inkişafına nəzər salsaq, görərik ki, bu elm sahəsi hər yerdə eyni dərəcədə inkişaf etməmişdir. Azərbaycanda da zaman-zaman dil sahəsində tədqiqatlar aparılmış, elmi əsərlər yazılmışdır. Dilimizin özəlliyini qoruyan feillərin də tədqiqi görkəmli dilçi-alimlərin tədqiqat obyektinə olmuş və onlar Azərbaycan dilinin inkişafına öz töhfələrini vermişlər. Azərbaycan dilinin morfologiyasının öyrənilməsində, əsas nitq hissəsi olan feilin mübahisə doğuran problemlərinin açılmasında, tədqiqatlarla sübuta yetirilməsində, əsaslandırılmasında prof. Həsən Mirzəyevin müstəsna əməyi vardır. Elmi ictimaiyyət haqlı olaraq feillə bağlı tədqiqatlarına görə prof. Həsən Mirzəyevi Azərbaycan dilçiliyində feil məktəbinin yaradıcısı kimi dəyərləndirirlər. Onun bu sahədə, eyni zamanda Azərbaycan ədəbi dilinin digər sahələrinin inkişafında əvəzolunmaz xidmətləri vardır.

Tədqiqat işinin metodları. Məqalədə müqayisəli-qarşılaşdırma, linqvistik-təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş. Azərbaycan dilində nitq hissələrinin tarixi aspektdən öyrənilməsində feil özünəməxsus yer tutur. Belə ki, feilin tarixən qədimliyi, milli xarakteri,

qrammatik kateqoriyalarının zənginliyətdiqatçıların diqqət mərkəzində olmaqla, bu nitq hissəsinə dair problemlər hər zaman tədqiq edilmişdir.

Azərbaycan dilində iki nitq hissəsi qrammatik kateqoriyalarının zənginliyinə görə diqqəti cəlb edir, bunlardan biri isim, digəri isə feildir. Lakin isimə məxsus qrammatik kateqoriyalar təkcə ismi əhatə etməklə məhdudlaşmır, adlar qrupuna daxil olan digər nitq hissələrinə də aid olur. Feilə məxsus qrammatik kateqoriyalar isə yalnız bu nitq hissəsi üçün xarakterikdir. Dilimizdə feil üçün səciyyəvi olan aşağıdakı cəhətlər var:

- Feillərin iş görəni, işi icra edəni olur.
- Feillər təsdiq və inkar olur.
- Feillər təsirli və təsirsiz olur.
- Feillərdə növ kateqoriyası var.
- Feillərdə zaman kateqoriyası var.
- Feillərdə şəxs kateqoriyası var.
- Feilin təsirlənən və təsirlənməyən formaları var.
- Feili sifət həm feilin həmdə sifətin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Bildiyimiz kimi, feil linqvistik tipologiya üçün müstəsna önəm daşıyan leksik-qrammatik fenomendir. Azərbaycan dilində olan feillər özünün fonetik, leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, frazeoloji, üslubi, etimoloji xüsusiyyətlərinin zənginliyi, fərdiliyi ilə digər nitq hissələrindən fərqlənir. Bundan əlavə, feillər üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri onun dilin milli orijinallığını və qədim ünsürlərini daha yaxşı mühafizə etməsidir. Ona görədir ki, dilçiliyimizdə feillərlə bağlı daha intensiv diskussiyaların, elmi mübahisələrin indi də şahidi oluruq.

İyirminci əsrin ikinci yarısı Azərbaycan dilçiliyinin çiçəklənən dövrü kimi yadda qalmışdır. Bu dövrdə dilçiliyin bütün sahələri inkişaf etmiş, o cümlədən Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında mühüm mərhələ olmuşdur və cəsarətlə onu demək olar ki, prof. Həsən Mirzəyev Azərbaycan dilçiliyində feil bəhsi üzrə məktəb yaratmışdır.

Demək olar ki, yüz əlli ildən çox türkologiyada mübahisə doğuran bir çox mövzular: feili sifət, feilin təsirlilik kateqoriyası, feilin təsirsizlik kateqoriyası, substantivləşməsi və s. problemlər professor Həsən Mirzəyev tərəfindən tədqiq etmiş və mübahisələrə son qoyulmuşdur. O, dilimizin qorunub saxlanılmasında müstəsna rol oynayan feillərin öyrənilməsi ilə bağlı problemlərin həllinə nail olmuşdur. “Alimin linqvistik tipologiya və dil haqqında mülahizələrini feil və cümlə müstəvisinə köçürərək deyə bilərik ki, feili predikatın başlıca təyinatı

özündə cümlə haqqında ən qənaətcil şəkildə kodlaşdırılmış informasiya ehtiva etməkdən ibarətdir. Feilin kateqoriyaları arasında bu məqsədə daha çox xidmət edən təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasıdır”[4, s.4].

Rəngarəngliyi ilə seçilən, başlıcası isə Azərbaycan dilinin milliliyinin daşıyıcısı olan feillərin dərinədən öyrənilməsivə tədqiq edilməsi, prof. Həsən Mirzəyevin “Azərbaycan dilində feil”[8] dərs vəsaitində öz əksini tapması müəllifin gərgin əməyinin uğurlu nəticəsidir. Prof. Həsən Mirzəyevin “Azərbaycan dilində feil” adlı fundamental əsərində feilin əlamətdar cəhətləri aşağıdakı istiqamətlərdə tədqiq edilmişdir:

- feilin nitq hissələri arasında yeri;
- feildə təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası;
- fonetik xüsusiyyətləri,
- təsirli-təsirsiz feillərin leksik-semantik xüsusiyyətləri;
- morfoloji xarakteri;
- sintaktik xüsusiyyətləri;
- frazeoloji xüsusiyyətləri;
- üslubi xarakteri;
- feili sifətlərin feil və sifət ilə müştərək və fərqli cəhətləri; □ feilin substantivləşməsi və s.

“Azərbaycan dilində feil” adlı dərs vəsaiti nəşr edildiyi andan elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etdi. Azərbaycan dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndəsi prof. Tofiq Hacıyev əsərə yüksək qiymət verərək yazırdı: “Həsən Mirzəyevin “Azərbaycan dilində feil” kitabı müəllim və tələbələr üçün qiymətli və sanballı tədris vəsaitidir”[2].

Professor Həsən Mirzəyevin böyük təntənə ilə keçirilən 85 illik yubileyində də professor Tofiq Hacıyev onun elmi fəaliyyətini çıxışının sonunda bu cür səciyyələndirmişdir: “Həsən Mirzəyev müasir Azərbaycan elminin feilidir” [2]. Profesör Həsən Mirzəyevin ərsəyə gətirdiyi elmi işlər dil faktları üzərində müşahidələrdən qaynaqlanır və o, topladığı faktları, zəngin dil materiallarını vahid sistem şəklində, elmi prinsiplərə əsaslanmaqla təhlil etdiyindən, müəyyən hallarda elmi-nəzəri ədəbiyyatdakı mülahizə və fikirləri qəbul etmir, öz tədqiqi-tənqidi mühakimələrini şərh edir, gəldiyi qənaətləri elmi ictimaiyyətin rəyinə təqdim edirdi.

“Ümumi dilçilikdə, o cümlədən türkologiyada mübahisəli, həmçinin maraqlı səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə zəngin olan Azərbaycan dilində feili sifət və təsirli-təsirsiz feillər mövzusu 70-80 ildən artıq müddətdə gah feil, gah da feili sifət bəhsinə daxil edilmişdir. Odur ki, bu istiqamətdə aparılan elmi axtarırların

dərs vəsaiti kimi çap olunmasının zəruriliyini Azərbaycan dilçiliyi məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Əbdüləzəl Dəmirçizadə belə əsaslandırır: “Həsən Mirzəyevin yazmış olduğu “Müasir Azərbaycan dilində düzəltmə təsirli və təsirsiz feillər”[8] adlı dərs vəsaiti çox aktual problemi əhatə edir. ... bu dərs vəsaitinin tezliklə çap olunması ali məktəblərin filologiya, ibtidai məktəb pedaqogikası və metodikası fakültəsi tələbələri üçün böyük köməkdir”[4].

Dilin daxili imkanlarının inkişafı nəticəsində feillər başqa nitq hissələri ilə, əsasən, isimlə işlənərək analitik formaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Türk sistemli dillərin qrammatik quruluşunda aparıcı amil kimi aqlütinativlik ön plana çıxsa da, bir sıra qrammatik (morfoloji) kateqoriyaların tərkibində analitik yolla sözdüzəltmə prosesi müşahidə edilirdi. Bu, digər nitq hissələrindən daha çox feildə özünü göstərirdi[11, s.4].

Dilimizin özəyi olan feil kateqoriyalarının çoxluğu, fərqliyi, dilçiliyin əksər sahələri ilə sıx bağlılığı və digər xüsusiyyətləri bu bəhslə bağlı sahələri söz yaradıcılığı baxımından hərtərəfli tədqiq etmək professor Həsən Mirzəyevin diqqət mərkəzində olmuş, tədqiqatlarını bu istiqamətə yönəltdi, onlarla dəyərli əsər yazıb ərsəyə gətirmişdir.

“Barəsində kifayət qədər oxşar rəylər olan “Müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz feillər” kitabı 1979-cu ildə nəşr olunmuşdur. Elə o zaman

dilçilər bu əsəri yüksək qiymətləndirir, kitab haqqında rəylərində yazırdılar: “Olduqca zəngin və ziddiyyətli cəhətlərə malik olan feilin təsirli-təsirsizlik kimi ilkin və əhəmiyyətli, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri məhz bu əsərdə ilk dəfə geniş planda, kompleks şəkildə öyrənilmişdir. Həsən Mirzəyevin 20 ilə yaxın feilin müxtəlif qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənməsi, xüsusilə təsirli və təsirsiz feillərə aid zəngin material toplaması əsərin müvəffəqiyyətlə yazılmasına səbəb olmuşdur” [2].

Prof. H.Mirzəyevdən fərqli olaraq, prof. M.Hüseynzadə, prof. F.Zeynalov başlamaq, işləmək, oxumaq kimi feillərin həm təsirli və həm də təsirsiz feil kimi işlənməsi halını qeyd etmişlər. Prof. M.Hüseynzadə yazır: “Başla, işlə, oxu kimi feillər həm təsirli və həm də təsirsiz feillər sırasına daxil edilə bilər. Sevil əhvalatı başdan başladı. Ustalar işi çox səliqə ilə işləyirdilər. Səlim yığıncaqda qərarı və əməli təklifləri oxudu cümlələrində başladı, işləyirdilər, oxudu feilləri leksik mənalarına görə təsirli feil olduqları üçün müstəqim obyekt tələb etmişdir. Uşaqlar bir qədər getdikdən sonra şiddətli yağış başladı. Tahirə Cəmil bir buruqda işləyirdilər. Sevil beş il Moskvada oxudu cümlələrində həmin feillər leksik mənalarına görə təsirsiz feillərdir. Buna görə də bunlar özlərinə heç bir müstəqim obyekt tələb etmir” [5, s.168]. Deməli, prof. M.Hüseynzadə eyni bir feilin həm təsirsiz, həm də təsirli feil kimi işlənməsi halını haqlı olaraq həmin feillərin cümlə daxilindəki semantikasi ilə, ümumiyyətlə cümlənin semantikasi ilə bağlamışdır[5, s.168].

Prof. H.Mirzəyev prof. M.Hüseynzadənin bu sahədə çıxardığı nəticələrlə razılaşmır və bu fikrin dəqiq olmadığını qeyd edir. Müəllif həmin cümlələrdə başlamaq, işləmək, oxumaq feillərinin həm təsirli və həm də təsirsiz mənalar kəsb etməsini cümlənin üslubi məqamlarla bağlı olması və həmin feillərdən əvvəl mütləq bir elementin ixtisarı nəticəsi kimi hesab edir. O, öz fikrini aşağıdakı misallarda belə əsaslandırır: “Sevil əhvalata başdan başladı – cümləsində danışmaq// söyləmək // nəql etmək feillərindən biri, Uşaqlar bir qədər getdikdən sonra şiddətli yağış başladı cümləsində yağmaq feili düşmüşdür. Bu cümlələr əslində aşağıdakı kimi olmalıdır: Sevil əhvalatı başdan danışmağa // söyləməyə// nəql etməyə başladı; Uşaqlar bir qədər getdikdən sonra şiddətli yağış yağmağa başladı.» [8, s.15]. Bizim apardığımız tədqiqata əsasən prof. M.Hüseynzadənin başlamaq feilinin təsirli- təsirsiz mənalarda işlənməsi faktının həmin feillərin semantikasi ilə bağlı olması fikri daha doğru hesab edilməlidir. Çünki prof. H.Mirzəyevin qeyd etdiyi kimi, cümlədə hər hansı bir elementin işlənməsi feilin semantikasına məhz yuxarıdakı halda heç bir təsir etmir[6, s.261-262].

Ümumi dilçilikdə, o cümlədən tükologiyada mübahisəli, həmçinin maraqlı səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə zəngin olan Azərbaycan dilində feil sifət və təsirlitəsirsiz fellər mövzusu 70-80 ildən artıq müddətdə gah feil, gah da feili sifət bəhsinə daxil edilmişdir. Ona görədir ki, bu istiqamətdə aparılan elmi axtarışların dərs vəsaiti kimi çap olunmasının zəruriliyini Azərbaycan dilçilik məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsidilçi-alim Həsən Mirzəyev öz öhdəsinə götürmüşdür. Həsən Mirzəyevin fəaliyyətini üç istiqamətdə ümumiləşdirmək olar:

1. Müasir Azərbaycan dili feillərinin problematik cəhətdən araşdırılması;
2. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri, aşıqların bədii yaradıcılığında işlənmiş vahidlərin üslubi –lingvistik xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi.
3. Təcrübəli siyasətçi, nüfuzlu ictimai və dövlət xadimi olması.

Azərbaycan filologiyasının inkişafında filologiya elmləri doktoru, prof. Həsən Mirzəyevin xidmətlərini onun tədqiqata cəlb etdiyi mövzuları sadalamaqla da göstərmək mümkündür. “Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyasından xüsusi seminar”, “Müasir Azərbaycan dilindən ixtisas kursu”, “Azərbaycan dilindən təcrübəli məşğələlər”, “Müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz feillər”, “Azərbaycan dilində sadə feillər”, “Azərbaycan dilində feil”, “Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz”, “Dərələyəz mahalının toponim və şivə sözləri”, “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı”, “Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri” və s. əsərlər Həsən Mirzəyevin çox məhsuldar alim olduğunu bariz nümunəsidir.

İstənilən peşəkar baxış kifayət edər ki, onun mövzu seçərkən həmişə mübahisəli, tədqiq olunmamış, dilçilərin və folklorşünasların toxunmadığı məsələləri tədqiqata cəlb etdiyinə şahidi olsun. O, aspirant və dissertantlarına bu problemlərlə əlaqədar müxtəlif səpkili mövzular vermiş, ADPU-da özünəməxsus xüsusi bir məktəb formalaşdırmışdır.

Nəticə. Filologiya elminin inkişafında dilçi-alim Həsən Mirzəyevin özdəsti xətti, özünəməxsus yeri vardır. Professor Həsən Mirzəyev həm dilçilik sahəsində, həm də poeziya sahəsindəki yaradıcılığı ilə elm və ədəbi aləmdə sanballı yerlərdən birini tutur. Dilçilik problemləri onun tədqiqatının şah damarı idi. Onun “Azərbaycan dilində feil” adlı fundamental əsəri feilin tədqiqinə həsr edilmiş digər əsərləri kölgədə qoymuşdur.

Qürur hissi ilə demək olar ki, H.Mirzəyev Azərbaycan dilçiliyində “Azərbaycan dilində feil”, “Müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz feillər” və bir sıra sanballı tədqiqatları ilə tanınmış, həmçinin istedadlı şair, qoşmalar ustası Həsən Mirzə kimi məşhur olmuşdur.

H. Mirzəyevin 200-dən çox elmi əsəri, o cümlədən 25 kitabı və 10-a yaxın dərs vəsaiti işıq üzü görmüşdür. O, eyni zamanda, mütəmadi surətdə bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur.

“Həsən Mirzəyev həm alim həm də bir tanınmış ictimai xadim, pedaqoq, Yeni Azərbaycan Partiyası Siyasi Şurasının üzvü kimi fəal iş aparmışdır. ... Həsən Mirzəyev ulu öndərimiz Heydər Əliyevin siyasi kursunu yüksək səviyyədə davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevi müasir dünyanın tələblərinə yüksək səviyyədə cavab verən rəhbər kimi dəyərləndirirdi. Bu rəğbətin mərkəzində inam, etibar, sədaqət dayanırdı. Həsən Mirzəyev inamı, sədaqəti, etibarı öz qələmi, ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə sübut edirdi. Bu, onun xarakterini, əqidə sahibi olmasını, ağı qaradan seçə bilməsini, haqqı nahaqqa verməməsini sübut edirdi”[3, s.2].

Professor Həsən Mirzəyevin şəxsi nümunəsi, elmi və bədii yaradıcılığı hər bir gənc üçün nümunədir. Onun həm elmi əsərləri, həm poetik yazıları çox dəyərlidir və dilçiliyimizin inkişafına xidmət edir.

Ədəbiyyat

- 1.Bağirov Q.K. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: Maarif, 1971, 159 s.
- 2.Hüseynova M.N. Həsən Mirzəyev: onun həyatının mənası.https://azertag.az/xeberHesen_Mirzeyev_onun_heyatinin_menasi-1720295
- 3.Xəlilov B.Ə. Şərəfli ömür yolu. Bakı, “Xalq” qəzeti, 2015, 28 fevral, s.2
- 4.Hacıbəyli G.Y. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin növ kteqoriyası. Bakı, 2010, namiz. diss., 162 s.
- 5.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1983, 319 s.
- 6.İsgəndərova V. Türkoloji və Azərbaycan dilçiliyində təsirli-təsirsiz feil məsələsi. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi Əsərlər, 2017, № 5 (86), 302 s.
- 7.Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı. Bakı: 2001, 256 s.

- 8.Mirzəyev H. *Müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz feillər*. Bakı: API, 1979, 116 s.
- 9.Mirzəyev H.İ. *Azərbaycan dilində feil*. Bakı: 1986, 320 s.
10. Rzayev T. Həsən Mirzədən yadigar misralar. Bakı, 2016, 525-ci qəzet,15 mart, s.7
- 11.Yunusova Ş.Ə. *Azərbaycan və ingilis dillərində tərkibi feillər və onların təhlili*. SDU//Elmi xəbərlər, 2018, № 2, s.4

Xəstə Qasımın poetik dili

Dosent Fəxriyyə Cəfərova
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Orcid ID: 0000-0001-2345-67-89

Xülasə

Azərbaycan aşığı ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Tikmədaşlı Xəstə Qasımdır. Xəstə Qasım aşığı poeziyasında özünün sənətkar ucalığı və sözünün bədii qüdrəti ilə seçilmiş, özündən sonra bir irs qoyub getmişdir. O, öz yaradıcılığında sözdən bir rəssam kimi həssaslıqla istifadə etmiş, bununla da Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında xüsusi rol oynamışdır.

Xəstə Qasımın yaradıcılığı, xüsusilə ustadnamələri diqqət çəkir. Çünki bunların bəziləri atalar sözləri və məsəllər kimi bu gün də dillərdə dolaşır.

Qasımın yerində deyilmiş, dərin mənalı sözlərlə bəzənmiş ustadnamələrində elə misralar var ki, qeyd etdiyimiz kimi, atalar sözü kimi səslənir.

Bu mənada, aşığın poetik dili, habelə dilindəki atalar sözləri linqvistik baxımdan elmi təhlilə cəlb edilir.

Məqalədə məhz bu məsələlər tədqiq edilmişdir

Açar sözlər: Xəstə Qasım, aşığı ədəbiyyatı, ustadnamə, ədəbi dil, poeziya

Поэтический язык Хаста Касим

Доцент Фахрия Джафарова

Резюме

Одним из ярких представителей азербайджанской ашугской литературы является Тикмадашли Хаста Касым. Большой Касым отличался в ашугской поэзии своим художественным величием и художественной силой слова и оставил после себя наследие. Он чутко использовал это слово в своей работе как художник, сыграв тем самым особую роль в развитии азербайджанского литературного языка. Заслуживает внимания творчество терпеливого Касима, особенно его шедевр. Потому что некоторые из них, как пословицы и притчи, говорят и сегодня в произведениях Касима есть такие стихи,

которые произносятся вместо них и украшаются глубокими словами, что, как мы уже говорили, звучат как пословицы.

В этом смысле поэтический язык ашуга, как и пословицы на его языке, подлежат научному анализу с лингвистической точки зрения. Эти вопросы рассматриваются в статье.

Ключевые слова: Хаста Касым, ашугская литература, магистратура, литературный язык, поэзия

Poetic language of Khasta Qasim

Associate Professor Fakhriya Jafarova

Summary

One of the prominent representatives of Azerbaijani ashug literature is Tikmadashli Khasta Qasim. Sick Qasim was distinguished in ashug poetry by his artistic greatness and the power power of his words, and left a legacy behind him. He used the word sensitively in his work as an artist thus playing a special role in the development of the Azerbaijani literary language. Patient Qasim's creativity, especially his masrerpieces, is noteworthy.

Because some of them, like proverbs and parables, are still spoken today. There are such verses in Qasim's masterpieces, which are said in their place and are decorated with profound words, that as we have mentioned, they sound like proverbs. In this sense the poetic language of the ashug, as well as the proverbs in his language, are involved in scientific analysis from a linguistic point of view. These issues are studied in the article.

Key words: Sick Qasim, ashug literature, master's degree, literary language, poetry

Aktuallıq. Aşıq poeziyası, ümumiyyətlə, ədəbiyyat, həm də dilə xidmət faktıdır. Aşıqlar bir tərəfdən ədəbiyyatımıza xidmət etmişlərsə, digər tərəfdən dilimizin inkişafında nəzərə çarpacaq dərəcədə rol oynamış, onun leksik-qrammatik və semantik baxımdan zənginləşməsində konkret fəaliyyət göstərmişlər.

Müxtəlif tarixi mərhələlərdə aşıq dilinin leksik-qrammatik tərkibində müəyyən dəyişmələr özünü göstərmiş, yeni şeir modelləri öz lüğət tərkibini yaratmışdır. Sözsüz ki, hər bir üslub öz leksikasını formalaşdırır. Bu mənada, aşıq

poeziyası seçkinliyi ilə diqqəti çəkir. XVIII əsr aşiq poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Xəstə Qasımın dilini tədqiq etmək, onun dilində yer alan atalar sözü və məsəlləri tədqiqata cəlb etməkdir mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Annotasiya. Hər bir sənətkar kimi aşıqlar da öz zamanının yetirmələridir. Bu baxımdan, onların dil və üslub xüsusiyyətlərinə dövrün də böyük təsiri vardır. Janr özəllikləri, dəyişmələr, poetik şəkillərin çoxalması aşiq dilində yeniliklər yaranmasına səbəb olmuşdur. Bundan başqa, sənətkarlıq prosesində bütövlükdə bədii üslubda birləşsələr də, aşıqların hər birinin fərdi üslub keyfiyyətləri də yaranmışdır ki, bu, Azərbaycan üslubiyyatı elminə maraqlı faktlar vermişdir. Xəstə Qasım yaradıcılığında da bu və digər məsələlər tədqiq edilmişdir.

Metod. Məqalədə dilçiliyin müasir metod və üsullarından, xüsusilə müqayisəli, təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş. Azərbaycan aşiq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Tikmədaşlı Xəstə Qasımdır. Xəstə Qasım aşiq poeziyasında özünün sənətkar ucalığı və sözünün bədii qüdrəti ilə seçilmiş, özündən sonra bir irs qoyub getmişdir. Onun poeziyasında məzmun və forma vəhdəti vardır. Xəstə Qasımın şeir inciləri məzmunca nə qədər gözəldirsə, formaca ondan da gözəldir. O, öz yaradıcılığında sözdən bir rəssam kimi həssaslıqla istifadə etmiş, bununla da Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında xüsusi rol oynamışdır.

Xəstə Qasım yaradıcılığından bəhs edən Pirsultanlı yazırdı: “XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində sənət meydanına gəlmiş Tikmədaşlı Xəstə Qasım özünə qədər mövcud olan klassik ədəbiyyatdan, zəngin folklorumuzdan, folklorumuzun hərəkətdə olan, çevik və tez-tez dəyişmələrə məruz qalan aşiq sənətindən istənilən qədər faydalanmışdır. Həmin qaynaqlardan bəhrələnmiş, öyrənə-öyrənə dərya-dəniz olmuş, bir dağ kimi ucalmış, geriye boylananda Nizami, Füzuli, Qurbani və Tufarqanlı Abbas kimi azman söz ustalarını görmüş və bununla da öz sənət yolunu müəyyənləşdirmişdir(9, 11).

Xəstə Qasım Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşdırma təkmilləşməsində xüsusi rol oynamışdır. Onun yaradıcılığında bədii dil son dərəcə canlı, sadə və aydındır. Bədii təsvir vasitələri xalq dilindən gələn təbii və canlı ifadələrdən ibarətdir. Onun yazdığı şeirlərin qafiyə, rədif və başqa xüsusiyyətləri yazılı ədəbiyyata böyük təsir göstərmişdir. Bir- neçə nümunəyə diqqət edək:

Mən Qasımam, əl götürməm canandan,
Canan qarşı gəlsə, keçərəm candan, Rəngi
artıq ola güldən, reyhandan,
Züfləri boynuma bir kəmənd ola(1, 160). yaxud:
Xəstə Qasım, sən yolundan azarsan,

Məcnun kimi səhraları gəzərsən.
Ala gözlü yara namə yazarsan,
Qələmdanın, barmaqların qurbanı(1, 169).

yenə də:

Xəstə Qasım, kəsilibdir xitabım, Qızılgül
tək çəkilibdir güləbim.
Cədvəlkeş quranım, qızıl kitabım,
Yoxdur zərli qələmdanım əlimdə(1,161).

Nümunələrin sayını daha da artırmaq olar. Hər bir nümunədə Xəstə Qasım dilinin nə qədər sadə olduğunun şahidi oluruq. Xəstə Qasım canlı xalq dilinin inkişafında böyük rol oynamış, onun ədəbi irsi aşığı poeziyası tarixində özünə şərəfli yer tutmuşdur. Xəstə Qasım dildən yaradıcılıqla istifadə etmiş, sadə dildə yazaraq aşığı yaradıcılığında öz dəsti-xətti ilə seçilmişdir. Hətta Xəstə Qasım yaradıcılığı özündən sonra yetişən nəslin yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir.

Xəstə Qasım yaradıcılığını tədqiq edən Sədnik Paşayev yazırdı: “Xəstə Qasımın yaratdığı sənət inciləri xüsusilə tənris, qıfərbənd, ustadnamə və başqa şeirləri onun aşığı yaradıcılığındakı ədəbi mövqeyini ucada saxlamağa və istedadlı bir sənətkar olduğunu söyləməyə haqq verir” (7, 72).

Bəlkə də buna görədir ki, Aşığı Valeh, Aşığı Alı, Şəmkişli Aşığı Hüseyn, Molla Cuma, Yəhya bəy Dilqəm, Aşığı Ələsgər, Aşığı Hüseyn Bozalqanlı, Aşığı Şəmşir və başqaları Xəstə Qasımın sənətkarlığından, şeir xəzinəsindən geniş istifadə etmiş, onu özlərinə ustad hesab etmişlər. Bütün bunlar isə Xəstə Qasımın aşığı yaradıcılığında ən yüksək zirvədə dayandığını deməyə imkan verir.

Xəstə Qasım öz dövrünün ustad sənətkarı olmuş, özünə qədər mövcud olan Azərbaycan aşığı şeirinin bütün janrlarından məharətlə istifadə etmişdir.

Eyni zamanda, bir novator aşığı kimi aşığı sənətinə yeniliklər gətirmişdir.

Xüsusilə qeyd etməliyik ki, Xəstə Qasımı aşığı poeziyası tarixində daha çox məşhurlaşdıran onun dərin fəlsəfi ideyalar təbliğ edən ustadnamələri olmuşdur.

Dəli könlüm, məndən sənə əmanət
Demə bu dünyada qalım yaxşıdı. Bir
gün olar, qohum, qardaş yad olar
Demə ulusum var, elim yaxşıdı.

Və yaxud:

Dəli könül, nə divanə gəzirsən, Bivəfa
dərbərdən sənə yar olmaz.
Düz çıxılmaz ilqarı, əhdi-peymanı,

Hərcayıda namus, qeyrət, ar olmaz(1, 162).

Diqqət etsək görürük ki, Xəstə Qasımdan gətirdiyimiz hər iki ustadnamədə mənasız söz və ya ifadə yoxdur. Onun bütün misraları atalar sözü kimi xalq kütlələri arasında dillər əzbəri olmuşdur.

S.P.Pirsultanlının yenə bir ifadəsi yada düşür: “Tikmədaşlı Xəstə Qasım aşığı yaradıcılığının bel sütunudur” (8, 209).

Doğrudan da, Xəstə Qasımın yaradıcılığı geniş və dərinidir. O, hər bir sözü sanki ölçüb-biçmiş, söz və ifadələrin işlənməsinə ciddi yanaşmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Xəstə Qasımın yaradıcılığı, xüsusilə ustadnamələri diqqət çəkir. Çünki bunların bəziləri atalar sözləri və məsəllər kimi bu gün də dillərdə doləşır.

Araşdırmalar göstərir ki, doğrudan da, aşıqların işlətdiyi atalar sözləri və məsəllər “... hadisələrin mahiyyətinə, obrazların səciyyəsinə münasib və uyğundur. Onların əsərlərində məsəllər hadisələrin mahiyyətinə əksərən uğurla uyğunlaşdırılmışdır. Hətta bəzən adama elə gəlir ki, bu sözləri, ifadələri, cümlələri obrazlar özləri onlara pıçıldamış, öyrətmişdir. Bu ifadələrin, atalar sözlərinin, məsəllərinin diqqətlə seçilib işlədilməsindən doğan təəssüratla bağlıdır” (6, 175).

Xəstə Qasımın dilindən alınmış aşağıdakı örnəyə nəzər salaq:

Xəstə qasım qəm əlindən məst ola, Əhli-dərviş xirxasında
pust ola,

Bir adam ki loxma ilə dost ola,

Olar yağış ilə qar aşnalığı (5, 13).

Bu bənddəki ikinci misranın folklor variantı belədir: çörək dostundan əsl dost olmaz. Və ya həmin müəllifin dilindən alınmış digər bir bədii parçaya baxaq:

Xəstə Qasım, düşünməyin bihuşdu, Bənadam
dediyin vətənsiz quşdu,

Vəxasız dövlətin axırı puçdu,

Ye malın, dəhanda dad elə, insan (5, 20).

Göründüyü kimi, burada “yüz fikir bir borcu ödəməz”, “bu dünyanın axırı yoxdur” kimi hikmətli sözlərin anlamı vardır.

Atalar sözləri və məsəllər dərin mənə və hikmətli məzmunu ilə həyatın bir çox sahələrinə aid olur. Onlar müxtəlif emosiyaların ifadəsində yerinə düşən dil vahidləri kimi üslub çalarlarının zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, bədii dildə atalar sözləri və məsəllərin üslub rəngləri müxtəlifliyi və kəmiyyət fərqi ilə seçilən dil vahidləridir. Onlar adi nitq faktları deyil, ifadəliliyin, emosionallığın dərinliyini göstərən vasitələrdir. Bəzən elə faktlarla qarşılaşıırıq ki,

aşıq və el şairləri öz əsərlərinin formasını atalar sözləri və məsəllərin forma, məzmun və quruluşuna uyğun şəkllə salmışlar. Atalar sözləri və məsəllər, bir tərəfdən də onlardan istifadə edən söz ustalarının dünyagörüşünün səviyyəsini müəyyən edir.

“Folklorun ifadə üsullarının gözəlliklərindən yaradıcılıqla əxzətmə söz sənətkarının fərdi dəsti-xəttini orijinallığını, estetik mövqeyini qabarıqlığı ilə nümayiş etdirən əhəmiyyətli amildir. Ədəbi-bədii irsimizin inkişaf və zənginləşmə qaynaqlarından olan folklor üslubunun mahiyyəti sabit qalsa da, təsir dairəsi müəyyən təbəddülatlarla müşayiət olunur. Başqa bir tərəfdən də, folklor elementləri bütün söz ustalarının qələmində eyni işlənmə tezliyinə malik deyil. Bu, daha çox fərdi səciyyəli olduğundan hər bir şairin yaradıcılıq üslubunda spesifik cəhətlərlə təzahür edir. Lakin belə bir fakt öz-özlüyündə heç bir şübhə yeri qoymur ki, şeir dilinin xalq təfəkkürünün bədii obrazlarının təbiiliyindən yararlanmasında folklor ünsürlərinin misilsiz rolu vardır” (4, 396397).

Söz sənətinin digər sahələri kimi, aşiq şeri də xalqımızın təfəkkürü, mənəviyyatı ilə bağlı geniş ümumiləşdirmə gücünə malik olan atalar sözləri və məsəllərlə tamamiylə fərqli bir bədilik keyfiyyətlərinə malik olur. Xəstə Qasımın yaradıcılığında atalar sözləri və məsəllərin formasında cüzi dəyişmələr aparmaqla məzmun keyfiyyətlərinin saxlandığını görürük:

Xəstə qasım kimə qılsın dadını,
Canı çıxsın, özü çəksin odunu,
Yaxşı igid yaman etməz adını,
Çünki yaman addan ölüm yaxşıdır (5, 22).

Bu örnəkdə aşiq “İgid ölər, adı qalar” atalar sözlərinə söykənməklə ibrətli fikirlərini ifadə etmişdir. Digər nümunədə Xəstə Qasımın dilində “Şər deyənin yeri cəhənnəmdir”, “Nahaq danışan nahaq dərdə düşər” hikmətli ifadələrinin anlamında işlənən fikirlə qarşılaşırıq:

Böhtan demə, böhtan tutar adamı,
Qul eylər, bazarda satar adamı
Cəhənnəm odundan betər adamı,
Yoxsulluq yandırır kül eylər-eylər(5, 24).

Xalqımızın dilində: “nə əkərsən, onu biçərsən”, “zəhmətsiz bar yeməzlər”,- kimi maraqlı hikmətli fikirlər vardır. Həmin fikirlər xalq deyimindən

bir qədər fərqli olaraq, üçüncü şəxsə aid edilməklə Xəstə Qasımın dilində işlənmişdir:

Xəstə Qasım deyir sözün bu başdan,
Pay ummaz qohumdan, yaddan, qardaşdan,
Özün əmək çəksən, su çıxar daşdan,
Əridər dağları yol eylər-eylər (5, 24).

Aşığın dilində “Çağırılmayan yeri dar eləmə, çağırılan yeri ar eləmə” fikrini xatırladan misralara da rast gəlirik:

Təklif olunmamış bir yerə varma,
Nər olmaz meydanda hər bığburma.
Seyrağıb adama sən yaxın durma,

Xain çıxar, onda düz ilqar olmaz (5, 27).

Araşdırmalar göstərir ki, Xəstə Qasımın dilində atalar sözü və el məsəllərindən yaradıcılıqla istifadə edilmişdir:

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim,
Yalqız daşdan olmaz divar, deyərlər (5, 30).

Bu misralarda “tək əldən səs çıxmaz” aforistik fikri öz əksini tapmışdır. Aşağıdakı nümunədə isə “zər qədrini zərgər bilər” atalar sözünün izi vardır:

Ovçu olan bəslər alıcı quşu,
Sərraflar tanıyar qiymətli daşı (5, 30).

Atalar sözü və el məsəlləri üzərində uğurlu dil əməliyyatı aparan aşıqlar bir tərəfdən öz dilini zənginləşdirir, digər tərəfdən bu müdrik kəlamların üslubi imkanlarını üzə çıxarırlar. Atalar sözü və el məsəllərə yüksək münasibət aşıqların dilini estetik, emosionallıq, axıcılıq baxımından irəli aparır. Bəzən aşıqların məqsədindən asılı olaraq atalar sözü və el məsəllərinin formasında dəyişmələr təbiiidir. Hətta bəzən aşıqlar onların semantikasına da əl gəzdirlirlər. Xalqımızın ana kitabı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində belə bir atalar sözü işlənmişdir: “qarı düşməmə dost olmaz”. Xəstə Qasımın dilində cığalı təcnişlərin birinin cığa hissəsində bu atalar sözü olduğu kimi işlənmişdir:

Həqiqət bəhrində qəvvasam deyən,
Qəvvas isən, gir dəryaya üzhaüz.

Aşıq deyər, üzhaüz,
Sonam, göldə üzhaüz.
Qarı düşmən dost olmaz,
Yalvarasan üzhaüz.
Bir mərd ilə ilqarını vur başa,
Namərd ilə kəs ülfəti üzhaüz (5, 54).

Folklorşünas doktor Cavad Heyət Xəstə Qasımdan bəhs edərək yazırdı: “Bizim görkəmli aşıqlarımız hamısı ustadnamə yazmışlar, lakin Xəstə Qasım bu sahədə daha məşhur olmuşdur”(3, 102).

Gətirdiyimiz nümunələr sübut edir ki, Xəstə Qasım, doğurdan da öz ustadnamələri ilə daha da məşhurlaşmış, bu sahədə öz möhürünü vurmuşdur.

Bir sözlə, aşıq yaradıcılığı təsdiq edir ki, aşıqların və el şairlərinin atalar sözləri və məsəllərə ictimai-siyasi və üslub rəngi verməsi digər söz sənətkarları ilə müqayisədə daha qüvvətlidir. Sözsüz ki, aşıqların dili el dilidir və bu dil hikmətli söz və ifadələrlə, müdriklik, ağıl, düşüncə dolu vahidlərlə zəngindir. Lakin bu zənginlik aşıqlar üçün azdır, onlar bu zənginlikdən yaradıcılıqla istifadə edir, dilin məna qatlarına yeni keyfiyyət və xüsusiyyətlər bəxş edirlər. Aşıqlar atalar sözləri və məsəllərdən iki cür istifadə edirlər:

1. Onlar atalar sözləri və məsəllər üzərində xüsusi dil əməliyyatı apararaq onları işlədirlər. Belə məqamlarda məna saxlansa da, sözlərdə dəyişiklik edilməsi faktlarına rast gəlirik. Məsələn, Xəstə Qasımın dilində “Ağılsız adam öyüd götürməz” ifadəsinin üzərində dəyişmə işinin nəticələri aydın görünür:

Vəfaliya əmək çəksən, itirməz, Bədəsil
nəsihət, öyüd götürməz.
Qabaq tağı tər şamama bitirməz,
Göy söyüddə heyva olmaz, nar olmaz (5, 27).

2. Aşıqlar və el şairləri öz əsərlərində atalar sözləri və məsəlləri olduğu kimi verirlər. Onlar “... xalq dilində olan söz və tərkibləri heç bir dəyişikliyə uğratmadan, olduğu şəkildə alaraq, onları bədii təsvir və ifadə vasitələri kimi işlədir, istədiyi mənanı daha qabarıq ifadə etməyə çalışır. Bu xüsusiyyət ilk baxışda bir qədər asan görünə bilər, yenə də şairdən böyük ustalığa tələb edir. Sənətkar bu halda da xalq ifadələrindən eyni şəkildə istifadə etməlidir ki, onun əsəri atalar sözü və məsəllər lüğətinə çevrilməsin, deyilən hər bir söz və söz birləşməsi obyektin öz mahiyyətindən doğsun” (2, 135). Xəstə Qasımın dilində belə faktlara rast gəlirik. Belə ki, “Ot kökü üstündə bitir” ifadəsi aşığın yaradıcılığında cüzi inversiya ilə olduğu kimi işlənmişdir:

Üz vermə nadana, sirr vermə pisə, Axır
qəlbin ya inciyə, ya küsə,
Ot bitər kök üstə, əsli nə isə,
Yovşan bəsləməklə çəmənzar olmaz (5, 27).

Nəticə. Göründüyü kimi, böyük sənətkar öz yaradıcılığında sözdən məharətlə istifadə etməklə, onu cilalamaqla, misralar daxilində yerli-yerində işlətməklə, sərrast düzümləndirməklə təşbih, istiarə, mübaligə, təkrir, cinas və s. bədii təsvir vasitələrini məzmunu uyğun bir şəkildə işlətməklə və oynaq qafiyələr yaratmaqla dəyərli sənət abidələri meydana çıxara bilmişdir.

Xəstə Qasımın ustadnamələri belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, bizcə əgər o, başqa şeirlərini - gəraylı, təcnis, qıfılənd və deyişmələrini yazmasaydı belə, öz ustadnamələri ilə aşiq poeziyasında şərəfli mövqe tutub böyük şöhrət qazana bilərdi. Çünki Xəstə Qasımın yerində deyilmiş, dərin mənalı sözlərlə bəzənmiş ustadnamələrində elə misralar var ki, qeyd etdiyimiz kimi, atalar sözü kimi səslənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan aşiq seirindən seçmələr. İki cildə. I cild Bakı, Çarq-Qərb, 2005, 376 s
2. Abdullayev C. Səməd Vurğun poetikası. Bakı, Gənclik, 1976.
3. Cavad Heyət. "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı" əsəri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1990.
4. Hüseynov M.A. Dil və poeziya. Bakı, Elm, 2008.
5. Xəstə Qasım. 45 şeir. Bakı, Gənclik, 1976.
6. Kazımov Q. Komik bədii vasitələr. Bakı, Yazıçı, 1983.
7. Paşayev S. "Azərbaycan folkloru və aşiq yaradıcılığı", ADU Nəşriyyatı, Bakı, 1989.
8. Pirsultanlı S. "Aşiq Şəmşirin poetik aləminə səyahət", Bakı, "Təknur", 2008.
9. S.P. Pirsultanlı. "Azərbaycan aşiq yaradıcılığına dair araşdırmalar", Bakı, "Azərnəşr", 2010

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərinin ideya mündəricəsi

B/m. Nazilə Rəhimova

ADPU, XDM-nin müəllimi

Mail:nazile.rahimova94@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7353-7798>

Xülasə

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsəri müqəddimə, məqalələr və bu məqalələri epik lövhələrlə əks etdirən kiçik hekayələrdən ibarətdir. Əsərin girişində ənənəvi olaraq şair tövhid, minacat, nət adlı başlıqlar altında Allahdan, peyğəmbərdən söhbət açır, onları mədh edir. Digər poemalarında olduğu kimi, Nizamu bu əsərdə də Zamanın tələbinə uyğun hərəkət edən şair ictimai problemlərə toxunmuşdur. Nizaminin sənətkar mövqeyi bu hadisələrə münasibətdə də açıq-aydın diqqəti cəlb edir; şair oxucunu həyəcanlandırır, şairin əfvali-ruhiyyəsi, ürək təlatümləri oxucuya təsir edir. Məlum olur ki, bütün bu təriflər, müraciətlər əsil mətləbə keçmək üçün bir bəhanədir. Zəmanəsindən narazı olan şair Allaha və peyğəmbərə müraciət edir, əvvəlki düzlük və doğruluq, təmizlik dövrünün, islamın ilk illərinin həyatını qaytarmağa çağırır. “Sirlər xəzinəsi” əsəri dediyimiz kimi iyirmiyə qədər kiçik məqalə və hekayələrdən ibarətdir ki, bu hekayələrin hərəsinin öz xüsusi süjet xətti olsa da, onları birləşdirən ümumi cəhət mövzularda xalq kütləsinin mənafeyinin üstün tutulmasıdır. Ədalətli hökmdar, sivil cəmiyyətin qurulması məsələsidir. Hekayələrin dərin didaktik əhəmiyyəti olmuş və indi də vardır. **Açar sözlər:** Şair, əsər, ədalət, hökmdar, xalq.....

Содержание идеи "Сокровища тайн" Низами Гянджеви

Rahimova Nazila

Резюме

«Сокровище тайн» Низами Гянджеви состоит из введения, статей и рассказов, отражающих эти статьи на досках эпоса. В начале произведения поэт традиционно говорит о Боге и Пророке под заголовками единобожия, молитвы и хвалы. Как и в других своих стихотворениях, Низаму в этом произведении поэт, действуя в соответствии с требованиями времени, затронул социальные проблемы. Художественная позиция Низами также

привлекает внимание к этим событиям; поэт волнует читателя, настроение и сердцебиение поэта влияют на читателя. Оказывается, все эти определения и призывы - повод перейти к делу. Недовольный своим временем, поэт обратился к Богу и Пророку, призывая к возвращению прежних лет честности и правды, эпохи чистоты, первых лет ислама. «Сокровище тайн», как мы уже сказали, состоит примерно из двадцати коротких статей и рассказов, каждая из которых имеет свою сюжетную линию, но общим знаменателем, объединяющим их, является преобладание интересов масс в предмете. Справедливый правитель - это вопрос построения гражданского общества. Истории имели и имеют глубокое поучительное значение.

Ключевые слова: Поэт, произведение, справедливость, правитель, люди ...

The content of the idea of Nizami Ganjavi's "Treasure of Secrets"

Rahimova Nazila

Summary

Nizami Ganjavi's "Treasure of Secrets" consists of an introduction, articles and short stories that reflect these articles on epic boards. At the beginning of the work, the poet traditionally talks about God and the Prophet under the headings of monotheism, prayer, and praise. As in his other poems, Nizamu in this work, the poet, acting in accordance with the requirements of the time, touched on social problems. Nizami's artistic position also draws clear attention to these events; the poet excites the reader, the poet's mood and heartbeat affect the reader. It turns out that all these definitions and appeals are an excuse to get to the real point. Dissatisfied with his time, the poet appealed to God and the Prophet, calling for the return of the previous years of honesty and truth, the era of purity, the first years of Islam. The Treasure of Mysteries, as we have said, consists of about twenty short articles and stories, each of which has its own plot line, but the common denominator that unites them is the predominance of the interests of the masses in the subject. A just ruler is a matter of building a civil society. Stories have had and still have a deep didactic significance.

Keywords: Poet, work, justice, ruler, people

Aktuallıq. Böyük Şair Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı dünya ədəbiyyat və mədəniyyət irsinin ayrılmaz parçasıdır. Dəfələrlə dünya miqyasında YUNESKO-nun qərarı ilə qeyd edilmişdi 2021-ci ildə şairin anadan olmasının 880 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında ölkəmizdə mühüm qərarlara imza atılmışdır. Dünya ədəbiyyatı və dünya xalqları üçün mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq

Azərbaycan Respublikası Prezidenti 2021–ci ilin yanvar ayında şairin yubileyinin qeyd edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Həmin sərəncama əsasən, şairin yubiley tədbirlərinin il ərzində təntənəli şəkildə qeyd edilməsi planlaşdırılır. Buna görə də şairin əsərlərinin təkrar-təkrar tədqiq edilməsi müasir elmin aktual məsələlərindəndir.

Annotasiya. Məqalədə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının əsas ideya məzmunu mündəricəsinə diqqət yetirilmişdir. Dünya ədəbiyyatı və dünya xalqları üçün mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası Prezidenti 2021–ci ilin yanvar ayında şairin yubileyinin qeyd edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Həmin sərəncama əsasən, Şairin yubiley tədbirlərinin il ərzində təntənəli şəkildə qeyd edilməsi planlaşdırılır. Bu məqalədə şairin əxlaqi-didaktik əsəri olan “Sirlər Xəzinəsi” əsərinin tərbiyəvi əhəmiyyətindən bəhs edilmişdir.

Metod. Tədqiqatda təsviri və üslubi metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş. Nizaminin ədalətli insan cəmiyyəti haqqında siyasi-ictimai-əxlaqi fikir və düşüncələri, şeirin epik-lirik janrdə ilk qələm təcrübəsi olan "Sirlər Xəzinəsi"ndə hər biri ayrı-ayrılıqda bitkin bir sənət əsəri olan iyirmi məqalə və müqəddimədə öz bədii ifadəsini tapmışdır. Tamamən müxtəlif məqalələr olsa da, iyirmi məqalə və bədii müqəddimədə qoyulmuş mövzu və ideyalar məntiqi bağlı olub, əsərin vahid mövzu və ideyasını ifadə edir. İctimai əmək, cəmiyyət üzlərinin əxlaqi keyfiyyətləri əsərin əsas ideya mündəricəsini təşkil edir.

“Sirlər Xəzinəsi”nin əsas ideyasının ədalət və əmək mövzusu olduğunu, bu mövzuda dövrün mühüm ictimai-siyasi və əxlaqi məsələlərinin öz əksini tapdığını müəyyən edilmişdir [3]. Y. E. Bertels “Sirlər Xəzinəsi”nin mövzusundan danışarkən əsərin əsasında Nizami Gəncəvinin ədalət və əmək haqqında fikirləri, verilən sözün üstündə durmaq, rəhmli olmaq, qızıla nifrət, həqiqi dostluq kimi əxlaqi məsələlərin durduğundan bəhs etmişdir göstərmişdir [4].

F. Qasımzadə “Sirlər Xəzinəsi”nin ayrı-ayrı məqalələrində qoyulmuş mövzu və ideyaları, əsasən, ədalət, əmək və əxlaq istiqamətlərində qruplaşdırıb təhlil etməyin daha düzgün olduğunu diqqətə çatdırmışdır[5].

"Sirlər Xəzinəsi"nin müəyyən fəsilləri söz, cəmiyyətdə onun rolu, şeir və onun nəsrədən yüksəkliyi, dövrün feodal saraylarında yaradılan şeirin ictimai-tərbiyəvi fikirlər aşılamaqda böyük gücə malik olması məsələlərinə həsr edilmişdir. Nizami sözü ilahi qüvvə ilə əlaqələndirib yazmışdır ki, ilk insanlara bəxş edilmiş nemət söz olmuşdur. Fikir də sözlə ifadə olunduğu üçün həyatda baş verən bütün yeniliklərin səbəbi yalnız sözdür. Elm, bilik söz vasitəsilə ifadə edilir, sözün gördüyü işləri nə qızıl xərcləmək, nə də qılıncla, zor işlətməklə əldə etmək olmaz. Söz vasitəsilə isə ölkələr almaq olar:

O söz qələbə əldə etmək üçün bayraqdan daha əsasdır, ölkələr almaq üçün qılıncdan daha artıqdır [6].

Şair bədii sözü, nəzmi sözdən qiymətli və təsirli hissəsi hesab edib, “nəzm və qafiyəsiz sözlər sərraflar yanında qiymət almışsa, qafiyəli sözlər daha qiymətlidir” – deyir. Lakin Nizaminin fikrincə, hər cür şeir qüvvətli və təsirli şeir yalnız böyük zəhmət bahasına meydana gəlir. Hər qafiyəli söz yaradana şair demək olmaz. “Şairlik sənəti çox incə və qüdrətli sənətlərdən biri olmuşdur.” “İlham vaxtı şairlər söz vasitəsi ilə xəzinələr açarlar, şeir yazılarkən onu dərindən fikirləşməli, hər sözün məftunu olmamalı, əgər belə olarsa, şeir də dəyərli olar”. Nizami göstərmişdir ki, şeir yaradarkən sözləri seçmək, bir söz yaratmaq üçün yeddi qat səmanı belə gəzib axtarmaq lazımdır. Bir gövhər əldə etsən, düşünü irəli vermə,

Sinəndə ondan daha yaxşısını axtar [7]

Nizami özünün ədalətli insan cəmiyyəti haqqında arzularında dövrün şah və hökmdarlarına böyük əhəmiyyət verirdi. Şairə görə, şah xalqın dərdinə şərik olan, xalqı üçün çalışan, zülmü məhv edən bir şəxsiyyət olmalıdır. Özü əziyyət çəksə belə, şah, rəiyyətin əziyyətinə razı olmamalıdır. Nizami şah və hökmdarın vəzifələrini aşağıdakı şəkildə qeyd edir:

Günəş süvarilərinin kölgəsini təqib et, Öz
əziyyətini və dostlarının rahatlığını istə.
Dərmanverənlik, dərdalanlıq et
Ki, səni fərmanverənliyə çatdırsınlar.
Məhəbbətlə qızın, gündən uzaqlaş
Ay və günəş kimi cavanmərd ol [8].

Lakin Nizami görür ki, onun arzuladığı sifətlər zamanəsinin şah və hakimlərində yoxdur.

Bu dövrdə ədalət göyə uçub

Simurq quşunun qanadında vətən düzəltmişdir.

Bu mavi çardaqda şərt qalmamışdır, Bu asılı
torpaqda su qalmamışdır [9].

Nizami özünün ədalətli quruluş haqqındakı fikirlərinin ilk bədii ifadəsi olan “Sirlər Xəzinəsi”ndə hələ şah və hakimlərə nəsihət etmək yolu ilə onların islah ediləcəyini güman edirdi. “Sirlər Xəzinəsi”ndə təsvir edilən Nuşirəvan hakimiyyətinin ilk dövründə zülmkar bir şahdır. O, çox zülm etdiyi üçün ölkəsi dağılıb, rəiyyəti zülm və əziyyətlə yaşayır. Lakin hökmranlığının sonrakı mərhələsində oxucu bu zülmkar şahın dəyişikliyinə şahidi olur. Şah, quşların dili ilə deyilmiş sözlərdən ibrət alıb, ədalətli bir hökmdara çevrilir [10].

Şair göstərir ki, şah və zülmkar hakimlər onun nəsihətlərinə qulaq asmayıb öz zülmkarlıqlarını davam etdirsələr, bu heç də onlar üçün yaxşı nəticə verməz. Xalqın hümməti şahlar və zülmkarlar üçün qorxuludur. Bir neçə adamın birlikdə hümməti şah və hakimi yerindən oynada bilər. Şah şərab və başqa vasitələrlə sərməst olarsa, onda onun vəzirləri və saray adamları bundan istifadə edib, xalqın başına olmazın oyunlar açar bilirlər, xalq isə günahı şahda görür. Ölkənin və şahın müdafiəsi zəifləyir. Düşmənlər bu ölkənin üzərinə baş qaldırır. Şair bu fikirlərini təsdiq etmək üçün “Sultan Səncər və qarı” hekayəsini yaradır. Sultan Səncər Səlcuqlular sülaləsindən olan, Nizamidən bir neçə il əvvəl vəfat etmiş, eyş-işrətə başı aludə olduğundan ölkənin idarəsini öz yaxın adamlarına tapşırılmış zülmkar şahdır. Ona vergi verən bir tayfaya ədalətsizlik edib, onlardan alınan vergini artırdığı üçün həmin tayfa tərəfindən əsir edilir, bunun nəticəsində şahlıq əlindən çıxır, əsirlikdən qaçdıqdan sonra isə ölkəsinin qarət və talan edildiyini görərək, çox yaşaya bilməyib ölür [11]. Nizami bu tarixi hadisələrdən istifadə edib, Sultan Səncəri öz müasirlərinə nümunə kimi təqdim edir.

Bu mövzu yeddinci məqalətdə də özünü göstərir. Burada da şair zümkara bildirir ki, əgər zülm edib xalqı incitsən, xalq da sənə qarşı olar. Əksinə, xalqın dərdlərinə can yandırısan, onlar da bunun əvəzində sənə can-başla rəiyyətlik edib, hörmətini gözlərlər. XII məqalətdə də şair ədalət məsələsinə toxunur, lakin burada o, problemə dini əsaslarla yanaşır. XIV məqalətdə şair yenidən IV məqalətdə qeyd etdiyi fikrə qayıdır. XX məqalətdə Nizami zamanəsinin paxıl saray adamlarını tənqid edir. “Bülbül və qızılquşun dastanı”nda Nizami qızılquşun danışmamaq xasiyyətini bəyəndiyi və bunu məsləhət gördüyü kimi, həmişə nə görsə danışan, gördüyü nöqsanları açıq şəkildə dilə gətirən alleqorik bülbülün simasında zülm və istismarı görüb dərk edən, susmağı bacarmayan özü kimi mütəfəkkirləri nəzərdə tutur.

Nizami poemanın ikinci, dördüncü və on dördüncü məqalətlərindəki “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Sultan Səncər və qarı”, “Zalım şahla doğrudanışan qoca” dastanlarında zalımın zülmünə dözməməyi, onun zülm və əziyyətlərini üzünə söyləməyi məsləhət görürsə, on səkkizinci və iyirminci məqalələrdə zalımın zülmünə qarşı susmağı, tənqid etmədən əl çəkməyi məsləhət görür. Bu iki fikir ziddiyyətli olsa da, Nizami əsas fikirlərini ikinci, dördüncü və on dördüncü məqalələrdə ifadə etmişdir. on səkkizinci və iyirminci məqalələrdəki “Cəmşidin munisi” və “Bülbül və qızılquşun dastanı” hekayətlərində şair özünün təqib edilməsindən ehtiyat etdiyi üçün öz fikirlərini pərdələyib, simvollarla istifadə edir.

On ikinci məqalətdə Nizami əməyi təbliğ edərək, saraylarda şahlara yaltaqlıq edib bir parça çörək qazanmaqdan, dəvə kimi fiziki əməklə məşğul olmağı, “fillərin ayağına dolaşmamağı” məsləhət görür. Şair hər bir işə girişərkən,

onu səylə, çalışqanlıqla yerinə yetirməyə çağırır. VIII məqalətdə zəmanə və zəmanə əhlindən şikayət motivi əsas yer tutur. Əsərin III məqalətində şair, “zəmanəsində adamlığın aradan qalxması”, “bal süfrəsi” olan dünyanın zəmanə əhlinin əli ilə “arı yuvası”na dönməsini təsvir edərək “insanların zəmanənin pisliyi ucbatından bir-birini həzər etmələri”ni qorxmadan ifşa edir. XI məqalətdə, Nizami zəmanəsini “Divlər məkanı”na bənzədib, onun dirilik suyunun ciyər qanı olmasını göstərir. Şair mənəm-mənəm deyib qürurlanan zəmanəsinin lovğa adamlarına üz tutaraq onları qürurdan əl çəkməyə çağırır:

Ey torpaqdan saxta şəkildə düzəldilmiş, nə qədər qürurlanırsan? Ey iki-üç batmanlıq sümük, nə qədər mənəm-mənəm deyəcəksən?[12]

Böyük şair “Sirlər Xəzinəsi”ni yazarkən özünə qədər şərq ədəbiyyatında sabitləşmiş bir sıra ənənələri təkmilləşdirərək orijinal mövqedən çıxış etmişdir. Həmin cəhət birinci dəfə hind alimi Ə. A. Əhmədin diqqətini cəlb etmişdir. O, qeyd edir: “Xacə Nizami Gəncəvi qədim üslubu dəyişərək məsnəvi deməkdə yeni bir tərz ixtira edib, sözü bəzəmiş və birinci olaraq o, bu nazik, çətin yolla getməklə namünasib sözünsir-zibilini, xoşagəlməz, daş-kəsəkli və bəyənilməz qafiyələri bu yoldan təmizləyərək, şermülkünü nizama salmışdır” [13].

Nizami “Sirlər Xəzinəsi”ndə əsas mətləbə başlamazdan əvvəl tövhid, nət, merac, əsərin ithaf edildiyi şəxsə xitab, kitabın yazılması səbəbi və sonda xətm-kitab, habelə hər bir nəzəri məqalətə aid yalnız bir didaktik hekayə vermək kimi formaları ədəbiyyata gətirməklə didaktik poema janrını forma cəhətdən təkmilləşdirmişdir. Fars dəri dilində Nizaminin “Sirlər Xəzinəsi”nə kimi əruz vəzninin səri bəhrində ayrı-ayrı beytlər olsa da [14], böyük həcmli didaktik poemalarda bu bəhrədən istifadə edilməsi haqqında heç bir məlumat yoxdur. “Sirlər Xəzinəsi”ndən əvvəl yazılmış didaktik poemalar isə əruzun həzəc bəhrində yazılmışdır.

Nəticə. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nin forma orijinallığı əsərin əsas hissəsindəki mütənasibliklə məhdudlaşaraq qalmır. Əsər eyni zamanda didaktik-əxlaqi mövzuda yaradılan orta əsr poemalarının giriş hissəsini sistemləşdirmək, təkmilləşdirmək işində də nümunə ola bilər. “Məxzən-ülfəvaid”in yazdığına görə Nizamidən əvvəl didaktik mövzuda yazılmış əsərlər girişsiz olub birdən-birə əsərin əsas hissəsi ilə başlayırdı [15]. Hələ birinci dəfə Məcdud Sənai özünün “Hədiqət-ül-həqaiq”ində dini hisslər, kitabın ithaf edildiyi şəxsin mədhi, kitabın tərtibi haqqında fəsillər yaratmağa çalışıb, məsnəvi ilə yazılmış əxlaqi poemalar üçün yeni vahid bir forma tərtib etmək istəmişdir. Lakin Sənai buna qismən müvəffəq ola bilmişdir [16]. Sənainin poemasında tövhid, minacat, peyğəmbərin, imamların, əsərin ithaf olunduğu hökmdarın mədhi, söz, şer və saray şəri haqqında verilmiş hissələr dağınıq şəkildə öz ifadəsini tapmış, vahid bir qaydaya riayət edilməmişdir. Bu fəsillər “Hədiqət-ül-həqaiq”in əvvəli, ortası və sonunda

səliqəsiz şəkildə verilmişdir. Nizami isə Sələfinin bu nizamsızlığını qaydaya salıb, orta əsr poemalarının ondan sonra ənənəvi olan girişini formalaşdırmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Nizami Gəncəvi - Sirlər Xəzinəsi, Önsöz, Bakı, 2004
2. X. Hüseynov – Nizaminin “Sirlər Xəzinəsi”, Bakı, 1983, səh 171
3. H. Araslı – Sirlər Xəzinəsi (müəddimə), Nizami, Sirlər Xəzinəsi, Bakı, 1947, səh. 3-11
4. Е. Э. Бертельс – «Сокровищница тайн» (предисловие), Низами Гянджеви, Сокрови Сокровищница тайнщница тайн, Москва, 1959, səh. 11
- 5.F. Qasımzadə - “Məxzən-ül-əsrar” əsərihaqqında, (Müqəddimə), Nizami, SirlərXəzinəsi, Bakı, 1940, səh. 5
- 6.Nizami Gəncəvi – Məxzən-ül-əsrar, mətneelmi o entaqadibəsəyevəehtmam Ə. Ə. Əlizadə, Bakı, 1960, səh. 48
7. Nizami Gəncəvi – Məxzən-ül-əsrar, mətneelmi o entaqadibəsəyevəehtmam Ə. Ə. Əlizadə, Bakı, 1960, səh. 44
- 8.Nizami Gəncəvi – Məxzən-ül-əsrar, mətneelmi o entaqadibəsəyevəehtmam Ə. Ə. Əlizadə, Bakı, 1960, səh. 99
9. Nizami Gəncəvi – Məxzən-ül-əsrar, mətneelmi o entaqadibəsəyevəehtmam Ə. Ə. Əlizadə, Bakı, 1960, səh. 114
- 10.X. Hüseynov - Nizaminin “SirlərXəzinəsi”, Bakı, 1983, səh. 42
- 11.G. Darab – MakzanolAsrar, the treasury of misteries of Nezami of Ganjen, London, 1948, səh. 34
- 12.Nizami Gəncəvi – Məxzən-ül-əsrar, mətneelmi o entaqadibəsəye və ehtmam Ə. Ə. Əlizadə, Bakı, 1960, səh. 204
- 13.Ağa Əhməd – Həft Asiman, Kəlküttə, 1873, səh. 37 – 38

- 14.Е. Э. Бертельс – Низами и Физули, Москва, 1962, səh. 173
- 15.А. Əhməd – Həft Asiman, Kəlküttə, 1873, səh. 50
- 16.Х. Hüseynov - Nizaminin “Sirlər Xəzinsəsi”, Bakı, 1983, səh. 79

**İsmi birləşmələrin yaranma və inkişaf xüsusiyyətləri
(yanaşma əlaqəsi əsasında)**

Dr. Təranə Nağıyeva

Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti

E-poçta: terane.nagiyeva.79@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5322-2446>

Xülasə

Məlumdur ki, iki və daha artıq müstəqil sözün sintaktik üsullar əsasında birləşməsindən əmələ gələn söz birləşmələrinin bir qolunu ismi birləşmələr təşkil edir. İsmi birləşmələr sərbəst söz birləşmələrinin tərkibinə daxil olmaqla yanaşı, həm də bir sintaktik vahid kimi dilimizin bütün dövrləri baxımından səciyyəvidir.

Ümumiyyətlə, bu birləşmələr həm, Azərbaycan, həm də digər türk dillərində ta qədimdən müasir dövrümüzə qədər qrammatik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayaraq dildə mövcud olmuş və yaşamışdır.

İstər “Orxon-Yenisey abidələri” nin dili, istər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili, istərsə də “Kutadqu bilik”, “Divani-lügəti it türk” və sonrakı dövrlərdə yazılı ədəbi dildə işlənən ismi birləşmələr bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənmir. Fərqli cəhətlər daha çox özünü ismi birləşmələri yaradan leksik vahidlərin bir hissəsinin ümumişlək xüsusiyyətini itirərək köhnəlib dildən çıxması ilə bağlıdır. Əlimizdə olan yazılı abidələrin, mənbələrin dilində işlənən ismi birləşmələrdə apardığımız müşahidələr deməyə imkan verir ki, bəzi morfoloji əlamətlərin dəyişikliyi görmək mümkün olsa da, əsas cəhət bu birləşmələrdə qrammatik xüsusiyyətlərin müasir dövrə qədər qorunub saxlanmasıdır. Yanaşma əlaqəli ismi birləşmələrə nəzər yetirək: “Oğuznamə” dən: “Günlərdə bir gün uyquda **bir altun** ya kördi, taki **üç kümüş oq** kördi”, “**Bilgə kağan** ermiş, **alpkağan** ermiş”; “Kutadqu bilik” dən: Budunka talusdı gərək **alp atın**; “Atibət ül-həqayiq” dən: **Minqər dostla** biri bulunmaz koni; “Divani-Hikmət” dən: **On səkiz minq aləmdə** heyran bolğan aşıqlər; “KitabiDədə Qorqud” dan: Oğlu olanı **ağ otağa**, qızı olanı **qızıl otağa** qondurun; İzzəddin Həsənoğludan: Apardı könlümü bir **xoş qəmər** yüz, **cənfazə dilbər**; Nəsimidən: **Bu sevdaincə sevdadır**, dolaşma sən **bu sevdaya**; Füzulidən: İrəğ olsun, **yaman gözdən**, nə **xoş səatdir**, **ol səat**; Vaqifdən: **Ağ üzündə siyah saç**ı bürməyi və s.

Bu nümunələri bu günə qədər davam edən yazılı ədəbi dil və şifahi nitqdən gətirəcəyimiz nümunələrlə davam edə bilərik. Bu isə bir daha təsdiqləyir ki, türk dillərində, həmçinin Azərbaycan dilində işlənən ismi birləşmələr quruluş, morfoloji və grammatik xüsusiyyətlərinə görə milliliyi əks etdirir.

Açar sözlər: ismi birləşmə, ədəbi dil, inkişaf...

Специфичность зарождения и развития соединений существительных (На основе примыкания)

Др. Терапе Нагиева

Резюме

Известно, что одна из ветвей словосочетаний, образованных от сочетания двух и более самостоятельных слов на основе синтаксических приемов, является именной композицией. Сочетания существительных, помимо того, что входят в состав свободных словосочетаний, также характерны для всех периодов нашего языка как синтаксической единицы.

В целом эти соединения существовали и жили как в азербайджанском, так и в других тюркских языках, сохраняя свои грамматические особенности с древнейших времен до современности.

Хоть язык Орхонно-Енисейских памятниках, хот язык эпоса КитабиДада Горгуд, Кутадгу билик, Дивани-словарь тюркского языка, словосочетания, употреблявшиеся в более позднем литературном языке, существенно не различаются друг от друга. Различия в основном связаны с тем, что некоторые лексические единицы, образующие самоименные сочетания, утратили свайи общий характер и устарели. Наши наблюдения Оглу олань**аг отага**, кызы олань**кызылотага**кондурун; над названиями письменных памятников и источников, употребляемых в языке, позволяют говорить о том, что, хотя и можно увидеть изменения в некоторых морфологических признаках, главное, что грамматические признаки этих сложных соединений сохраняются до современности. Давайте посмотрим на существительные, связанные с подходом: От «Огузنامه»: «Гунларда бир гуну уйгуда **бир алтун** уа корди, таки **уч кумуш** ог корди», «**Билке каган** ермиш, **алп каган** ермиш»; Из «Кутадгу билик»: Будунка талусды керек **алп атын**; Из «Атибат уль-Хакайик»: **Мингер достла** бири булунмаз кони; От «Дивани-Хикмат»: **Он секкиз минг** алемде хейран болган ашиглер; Из «Китаби-Дада Горгуд»: Огду олань **аг отага**, гызы олань **кызыл отага**

кондурун; От Иззеддина Гасаноглу: Апарды конлуми бир **хош гамарйуз, санфаза дилбер**; От Насими: Бу севда инча севдадыр, долашма сен бу севдая; От Физули: Ираг олсун, **яман коздан**, не хош **сеатдир, ол сеат**; От Вагифа: **Аг узунде сиян сачы** и т.д.

Мы можем продолжить эти примеры из письменного литературного языка и устной речи, которые сохранились и по сей день. Это еще раз подтверждает, что словосочетания, используемые в тюркских языках, а также в азербайджанском языке, отражают национальность по структурным, морфологическим и грамматическим признакам.

Ключевые слова: словосочетание, литературный язык, развитие...

Characteristics of emergence and development of name compounds (on the basis of approach relationship)

Dr. Terane NAGIYEVA

Summary

It is known that noun combinations are a branch of word combinations formed by combining two or more independent words on the basis of syntactic methods. Noun combinations, in addition to being part of free word combinations, are also characteristic of all periods of our language as a syntactic unit.

In general, these compounds existed and lived in the language, retaining their grammatical features in both Azerbaijani and other Turkic languages from ancient times to modern times.

The language of the "Orkhon-Yenisei monuments", the language of "Kitabi-Dada Gorgud" epos, as well as "Kutadgu bilik", "Divani-lugati it turk" and later noun combinations used in the written literary language do not differ sharply from each other. The differences are mainly due to the fact that some of the lexical units that create self-noun combinations lose their generality and become obsolete.

The language of the sources allows us to say that although it is possible to see changes in some morphological features, the main thing is that the grammatical features in these combinations are preserved until modern times. Let's look at the nouns related to the approach: from "Oguzname": **Günlərdə bir gün uyquda bir altun** ya kördi, **taki üç kümüş oq kördi**”, “**Bilgə kağan** ermiş, **alpkağan** ermiş”; from "Kutadgu bilik": Budunka talusdı **gərək alp atın**; from Atibat ul-Haqayiq: **Minqər dostla** biri bulunmaz koni; from Divani-Hikmet: **On**

səkiz minq aləmdə heyran bolğan aşıqlər; from "Kitabi-Dada Gorgud": Oğlu olanı **ağ otağa**, qızı olanı **qızıl otağa** qondurun; from İzzeddin Hasanoglu: Apardı könlümü bir **xoş qəməryüz, cənfazə dilbər**; from Nasimi: **Bu sevdaincə sevdadır**, dolaşma sən **bu sevdaya**; From Fizuli: Füzulidən:İrağ olsun, **yaman gözdən**, nə **xoş səatdir, ol səat**; From Vagif: **Ağ üzündə siyah saç**ı bürməyi və s.

We can continue these examples with examples from written literary language and oral speech that continue to this day. This once again confirms that the noun combinations used in the Turkic languages, as well as in the Azerbaijani language, reflect nationality due to their structural, morphological and grammatical features.

Keywords: noun combination, literary language, development

Aktuallıq. Azərbaycan dilinin sintaktik sisteminin inkişaf yollarını araşdırmaq dilçiliyimizin qarşısında duran aktual məsələlərdən biridir. Bu səbəbdən də dilimizin sintaktik quruluşunu, həmçinin sintaksisin tərkib hissəsi olan ismi birləşmələrin inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənmək qarşıda duran əsas vəzifələrdən biridir.

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan dilində işlənən yanaşma əlaqəli ismi birləşmələrin “Oğuznamə” lərdən tutmuş bu günə qədər inkişafı izlənilmiş və dəyişmə xüsusiyyətləri aşkarlanmışdır. Belə ki, həm ortaq türk ədəbiyyatı nümunələrinə - “Orxon-Yeniseyabidələri” nə, “Kitabi-DədəQorqud” dastanına, “Kutadqubilik”, “Divani-lüğəti it türk” əsərlərinə, həmçinin “Atibətülhəqayiq”, “Divani-Hikmət”, İ.Həsənoğlu, İ.Nəsimi, M. Füzuli, M.P. Vəqif yaradıcılığına müraciət olunmuş, nümunələr əsasında yanaşma əlaqəli ismi birləşmələrin inkişafına nəzər yetirilmişdir.

Metod. Tədqiqat prosesində aparılan araşdırmaların xarakterinə uyğun olaraq tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir.

Giriş. Söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi əsasında formalaşan sintaktik vahiddir. (5;39)

Q.Kazımov əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə sərbəst söz birləşmələrini üç qrupda göstərir:

- 1.İsmi birləşmələr;
- 2.Feili birləşmələr;
- 3.Zərf birləşmələri. (5;46)

Əsas tərəfi adlardan (isim, sifət, say və əvəzliliklərdən) ibarət olan birləşmələrə ismi birləşmələr deyilir. (5;47)

İsmi birləşmələrin yaranma xüsusiyyətləri müxtəlifdir. Belə ki, bu birləşmələrin bir qrupa asılı tərəfin, yəni birinci tərəfin ikinci tərəfə, yəni əsas tərəfə yanaşma üsulu ilə yaranır: İki kitab, maraqlı əsər, böyük bina, daş hasar və s.

Bu birləşmələr həm Azərbaycan, həm də digər türk dillərində ta qədimdən müasir dövrə qədər forma xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayaraq dildə mövcud olmuş və bu günə qədər gəlib çatmışdır.

Bu birləşmələrlə bağlı Q. Kazımov yazır: “Yanaşma əlaqəli ismi birləşmələr cümlə quruluşunun ilkin və ən qədim təşkiləddici vasitəsidir. Heç bir morfoloji əlamətə ehtiyac olmadan sözlər arasında əlaqə yaranmasının ən sadə, təbiətin özü qədər təbii vasitədir. Birləşmələrin yaranması və cümləyə çevrilməsi üçün intonasiya və hər bir müvafiq sözün nominativ mənası, adi forması kifayət etmişdir. (6;35)

Abidələrimizin dilinə diqqət yetirdikdə görmək mümkündür ki, yarandığı dövrün dil və sintaktik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan belə birləşmələr tarixilik baxımından qədimliyinə və milliliyinə görə öndədir. Belə ki, yanaşma əlaqəli ismi birləşmələrin asılı tərəfi isim, sifət, say, əvəzlilik, feili sifət, bəzi zərflər, əsas tərəfi isə isim və isimləşmiş sözlərdən, substantiv birləşmələrdən ibarət olduğunu ta qədimdən, bu günə qədər eyni forma xüsusiyyətlərini daşdığının şahidi oluruq.

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənmiş: **Edgü bilgə kiçig** (yaxşı, müdrik adamları), **edgü alp kisik** (yaxşı, cəsur adamları) yarıtmaq ermis. **Bir kisi** (bir adam) yağılsar, oğuşı, bodunı bisükiñə təgi kıdmaz ermis. **Suçıg sabıña** (şirin sözü ilə), **yumşaq ağısıña** (yumşaq hədiyyəsinə) arturıp ükü, türk bodun, öltiğ ... **Yeti yüz ər** bolmış (yeddi yüz igid). **Kırk artukıyeti yolu** (qırx bir yol qoşın), **yegirmi süñüş** (iyirmi döyüş) süñusmüs – kimi *cümlələrdə edgü bilgə kiçig, edgü alp kisik, bir kisi, suçıg sabıña, yumşaq ağısına, tokuz oğuz bağlari, yeti yüz ər, kırk artukı yeti yol, yegirmi suñüş* – birləşmələri yanaşma üsulu ilə - “təyin + təyinlər” modeli əsasında qurulmuşdur.

Yanaşma əlaqəli ismi birləşmələrdə, bir sıra istisnaları nəzərə almasaq, demək olar ki, ardıcılığın pozulma halı müşahidə edilmir. “Orxon-Yenisey” abidələrinin dilində birinci tərəfi müəyyən miqdar sayı ikinci tərəfi isim olan modellərdə ikinci tərəfin müasir dildən fərqli olaraq cəm şəkilçisi qəbul olunan variantına da (tokuz oğuz bağlari) rast gəlmək mümkündür. Eyni müşahidələri “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanının dilində də görmək mümkündür! Bir yerə **ağ otaq**, bir yerə **qızıl otaq**, bir yerə **qara otaq** qurduymuşdu. **Dəmir zəncirli buğanıuç kişi** sağdan, **üç kişidə** sol yandan tutmuşdu.(7;178)

Yanaşma əlaqəli ismi birləşmələrin ibtidai formalarına diqqət yetirdikdə bir daha şahidi oluruq ki, bu birləşmələrin birinci tərəfi təyin funksiyasını daşıdığından yaranma yollarının əksəriyyəti sifət+isim, say+isim modelinə əsaslanır. Bu sadə sıralanma insan təfəkkürünün inkişafı nəticəsində mürəkkəb sıralanmaya keçmişdir. **Dəmir zəncirli buğa** – birləşməsində təyinlənən sözə (buğa) iki təyin (dəmir, zəncirli) tabe olmuşdur.

Diqqət etdikdə görürük ki, təyinlənən sözün (buğa) qarşısında ona ən yaxın olan təyin (zəncirli) sözüdür. *Zəncirli* təyininin qarşısında təyin (dəmir) isim işlənmişdir. Bu nitq hissələrinin söz birləşmələrinin yaradılmasında təkamül tarixidir.

Deməli, maddi varlığın dərkindən sonra ilk növbədə onun əlaməti insanın nəzərini cəlb edir. Biz bu fikri say+isim modelində olan ismi birləşmələr üçün də deyə bilərik. Çünki sayların isimlərlə əlaqəsi də qədim əlaqələrdəndir. Sayın da sifət kimi əsas vəzifəsi maddi varlığın müəyyən cəhətdən miqdar və sıra baxımından əlaqələndirməkdir.

“Orxon-Yenisey abidələri”nin dilində: Kültigin Bayırkun binip oplayu tağdı, **bir erig** (bir döyüşçünü) okun urtı, **eki erig** (iki döyüşçünü) udışru sançdı. Kültigin kon yılda yagirmika uçdu **tokuzunç ay** (doqquzuncu ay) yeti otuzka yağ ertürtimiz. (4,

“ Kitabi- Dədə Qorqud dastanının dilinə diqqət etdikdə eyni dil hadisələrinin şahidi oluruq:

Üç kişi sağ yanından, **üç kişi** sol yanından dəmir zəncirlə buğayı tutmuşdular (7, 27). **Ol qırq namərd** qarşı gəldi... (7, 31) Qatlanmadı, **qırq incə qızı** boyına aldı... (7, 31) **Ağ yüzlü, ala gözlü gəlin** sənin gedərsə. (7, 35)

Aparılan tədqiqat deməyə imkan verir ki, say+isim modelində olan yanaşma əlaqəli ismi birləşmələr həm Orxon-Yenisey abidələrinin dilində, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində ilkin yaranma xüsusiyyətlərini əks etdirməklə, qrammatik forma əlaməti olmadan təbii birləşmə olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Onu deyə bilərik ki, yanaşma əlaqəli ismi birləşmələrin tərkibində say, sifət, isim olduqda ismin qarşısında sifət, sifətin qarşısında sayın gəlməsi (qırq incə qız) bu birləşmələrin inkişaf mərhələlərini özündə ehtiva edir. Fikrinizi əsaslandırmaq üçün deyə bilərik ki, bu birləşmələrin yaranma forması qədim abidələrimizin dilindən verilən nümunələrdən göründüyü kimi öncə sifət + isim modelində olmuşdur. Sonrakı mərhələlərdə isə bu birləşmələrin mürəkkəb quruluşlarında söz və ya nitq hissəsi ardıcılığı pozulmamış dil keyfiyyəti kimi özünü mühafizə edə bilmişdir. Belə ki, təyin edən söz sifət ismin qarşısında miqdar bildirən söz isə sifətin qarşısında işlənmişdir. Bu da onu təsdiqləyir ki, bu birləşmələrin ilkin

formaları sifət+isim modelində olmuşdur. **Ol qırq namərdlər** bunu duydular(7, 33) Babamı **ol qırq namərddən** qurtar gil (7, 34).

Bu cümlələrdə verilən birləşmələrin hər ikisi eyni quruluşa malikdir. Fərq yalnız birinci birləşmədə əsas tərəfin (namərdlər) cəmlənməsidir. Müasir dil üçün işlək olmayan bu cəhət həm Orxon- Yenisey abidələrinin dilində, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud dastanının dilində özünü göstərir. Hətta sonrakı dövrlərdə də bunu görmək mümkündür:

Rəvan yenə yerindən uru durdu

Satın aldıvü on atlar gətirdi (1, 36)

Yedi dəxi qız-oğlanlar ay üzlü (11, 40)

Birinci tərəf müəyyən miqdar sayları ilə əmələ gələn yanaşma əlaqəli ismi birləşmələrin ikinci tərəfinin cəmlənmə hadisəsi qədim mənbələrdən başlayır və orta dövrə qədər davam edir. Müasir ədəbi dilimizdə isə bu xüsusiyyət arxaikləşmiş hesab edilir.

Birinci tərəfdə qeyri-müəyyən miqdar saylarının işlənməsini də görmək mümkündür. Doğrudur, belə birləşmələr orta türk abidələrinin dilində kəmiyyət baxımından azlıq təşkil edir. Lakin onların var olduğunu inkar etmək olmaz.

Orxon-Yenisey abidələrində: Antağ ödkö ökünip, Kültigin **az arın** (az döyüşçü) irtürü imiz (4, 205).

... **eki-üç bin sümüz** (iki – üç min qoşunumuz) kaltaçımız, barmu na? (4, 223) N.X.)

“ Kitabi-Dədə Qorqud”da: Atub **əlli-altmış adam** həlak elədi...(7, 308).
Ol bir neçə dilsizlər, töhmətdir bu (3, 46).

Çağdaş Azərbaycan dilində **bir neçə** qeyri-müəyyən miqdar sayından sonra gələn ismin cəmlənməsi məqbul sayılır. Hətta danışiq dilində müşahidə edilən bu hal qrammatik normanın pozulması hesab edilir. Lakin orta dövr mənbələrində **bir neçə** qeyri-müəyyən miqdar sayından sonra gələn ismin cəmlənməsi halı özünü göstərir. Bu xüsusiyyət, yəni bir neçə, çox qeyrimüəyyən miqdar saylarından sonra gələn ismlərin cəmlənməsi hətta sonrakı dövrlərdə az da olsa, müşahidə olunur. Vidadinin şeirlərinin birində yazılır: Bu bir atəşdir, buna dözməz **çox ərilər**, yandırar.

Qədim mənbələrdən bu günə qədər özünü mühafizə edən yanaşma əlaqəli ismi birləşmələrdən müəyyən hissəsi də birinci tərəfin sıra sayları əsasında yaranmasıdır.

Doğrudur, dildə sadə sözlər daha əvvəl yaranmış, düzəltmə və mürəkkəb sözlər sadə sözlər əsasında sonradan formalaşmışdır. Lakin əlimizdə olan yazılı mənbələrdə düzəltmə sözlərin müasir dövrə aid olan geniş variantları işlənməse

də, bəzi leksik şəkilçilər vasitəsilə düzələn sözlərin mövcudluğunu görmək mümkündür. Belə ki, çağdaş nitqimizdə işlək olan sıra sayının morfoloji əlaməti olan *ıncı4* şəkilçisi həm “Orxon-Yenisey”, həm “Dədə-Qorqud”, həm də sonrakı mənbələrdə bəzi fonetik fərqlənmələri nəzərə almasaq, geniş şəkildə işlənməkdədir. Orxon-Yenisey abidələrində: Kültigin kon yılda yiti yağırmıka uçdı, **tokuzıncı ay** (doqquzuncu ayın) yeti otuzka yoğ ertürtimiz(4, 207). **Onunc ay** akı yanika bardım (4, 275).

Abidələrin dilində işlənən bu birləşmələrdən aydın olur ki, sıra sayları müasir dildən fərqli olaraq *ıncı4* şəkilçisi ilə düzəlmişdir.. Gələlim bu **üçüncü məclisə** biz (1,23)

Sən uş **dördüncü məclisə** nəzər qıl (1;32)

Yanaşma əlaqəli ismi birləşmələrin asılı tərəfində əvəzliliklər də fəaldır. Xüsusilə də, işarə əvəzlilikləri. Bu əvəzlilikləri daha çox sifəti əvəz etdiyi üçün, demək olar ki, sifətin işlənmə tezliyinə bərabərdir.

Bu yirda (bu yerdə) olırıp, tabğaç bodun birla (4;188) **ol sug** (o qoşun) anta yokkışdıımız (4,204). **Ol at** (o at) anta ölti (4, 204). Oğuzun, **ol kişi** təmam bilicisiydi (7,22) - Oğlan, **şol günbədi** gördünmü? (7,133). Çün Nəsimi canımı **ol mahə** qurban eylədi (8,72).

Bu birləşmələrin işlənmə və ardıcılıq xüsusiyyətləri müasir ədəbi dilimiz üçün eynilik təşkil etməsinə baxmayaraq, birləşmələrin tərkibində işlənən **ol, şol** - əvəzlilikləri arxaik hesab edilir.

Qədim dövr yazılı abidələrin dilində yanaşma əlaqəli ismi birləşmələrin asılı tərəfinin feili sifətlərlə ifadə olunan variantlarına da rast gəlmək olur. Feili sifətin sifətə yaxınlığı onun bədii dildə mövqeyini daim genişləndirmiş, qədim dövrlərdən varılığın obyektiv cəhətinin – hərəkətlə bağlı əlamətin təsvirində üstün mövqe tutmuşdur (6,39).

Sabımın tükəti esidgil: ulayu iniygünim, oğlanım, **biriki oğuşım** (birləşən qəbilələrim) (4, 188). Ança **kazğanmış, itmiş ilimiz**, törümüz erti (4,202).

Borduk yirda edgüg ol erinç (4, 202).

Bu birləşmələrdə **biriki oğuşım** (birləşən qəbilələrim), **kazğanmış, itmiş ilimiz** (qazanılmış, yaradılmış elimiz), **barduk yirda** (vardığın yerə) – birinci tərəf müxtəlif şəkilçili feili sifətlərdir. *Biriki oğuşım* – birləşməsinin birinci tərəfi *birik* – birləş – feilinə *i* – şəkilçisini artırmaqla feili sifət yaranmışdır. Müasir ədəbi dildə feili sifət şəkilçilərinin içərisində **i** – şəkilçisi yoxdur. Çox güman ki, sonrakı dövrlərdə bu şəkilçi arxaikləşmişdir (Bu haqda aparacağımız araşdırmalarda son sözüümüzü deyəcəyik).

Kazğanmış, itmiş ilimiz birləşməsinin birinci tərəfi – müasir dilimizdə işlənən **mış4** – feili sifət şəkilçisinin fonetik cəhətdən fərqli, daha doğru desək,

ilkin formasıdır. Mütləqdir ki, **mış4** – şəkilçisinin tərkibindəki **ş** ünsürü qədim dövrdə **s** kimi işlənmişdir.

Barduk yurda (vardıgımız yerə) birləşməsinin birinci tərəfində işlənən **barduk** feili sifəti də müasir ədəbi dilimizdən fərqlənir. Belə ki, müasir dildə *dığ4* – feili sifət şəkilçisinin mənsubiyyət şəkilçiləri olmadan işlənmə variantlarına rast gəlmədiyimiz halda, qədim dil nümunələrində bu şəkilçinin tək formada işləndiyini görmək mümkündür.

Orta dövrdə isə feili sifətin müasir ədəbi dil üçün səciyyəvi olan şəkilçilərinin işlənməsi daha məqbuldur.

Axan dəryayı kimsə bağlamaz der (1,38). **Olduyüm mənzildə** dəfnim sanmın ləhəd (2,43). Əşkdır xali qılan qan ilə **dolmuş könlümü** (2,49).

Nəticə. Bütün bunları yekunlaşdırıb deyə bilərik ki, yanaşma əlaqəli ismi birləşmələr qədim tarixə malik olmaqla yanaşı, həm də öz işlənmə formalarını, ardıcılığını qoruyub saxlayaraq müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Bu birləşmələr cümlə quruluşunun ilkin və ən qədim təşkiledici vasitəsi olmuşdur. Heç bir morfoloji əlamətə ehtiyac olmadan sözlər arasında əlaqə yaranmasının ən sadə, təbii üsulu olan yanaşma əlaqəli ismi birləşmələr qədimdən müasir dövrə qədər uzun bir tarixi inkişaf dövrü keçməsinə baxmayaraq, öz təbiiliyini qoruyub saxlaya bilmişdir və bu da bir daha təsdiqləyir ki, belə birləşmələr tərkib etibarilə millidir.

Ədəbiyyat

1. Dastani-Əhməd Hərəmi. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı, 2004
2. Füzuli.M. Əsərləri, I cild, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı, 2005
3. Xətayi. Ş.İ. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı, 2005
4. Xudiyev. N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2015
5. Kazımov. Q. Müasir Azərbaycan dili. (sintaksis) “Nurlan”, Bakı, 2008
6. Kazımov. Q. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, 2019
7. Kitabı-Dədə Qorqud dastanı. “Öndər” nəşriyyatı, Bakı, 2004
8. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, 2004
9. Rəcəbli. Ə. Qədim Türk yazısı. I cild. “Nurlan” nəşriyyatı, Bakı, 2009.
10. Vaqif. M. P. Əsərləri. Bakı, 2004
11. Fəqih. S. Yusif və Züleyxa. Bakı, 2006

Xarici dilin öyənilməsində yaş amili

Sevda Ağayeva

ADPU, XDM-nin baş müəllimi

seva.ava.17@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5615-6923>

Xülasə

Xarici dilin tədrisi prosesində seçilən təlim metod və üsulları öyrənən şagirdlərin fərdi və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun seçilməlidir. Xarici dilin tədrisində yaş amili vacib faktor olsa da, mənfi göstərən amillərdən hesab edilə bilməz. Məqalədə göstərilmişdir ki, xarici dilin öyrənilməsi istənilən yaş dövründə mümkün ola bilər. Lakin düzgün olaraq qeyd edilmişdir ki, tədris prosesi yaş xüsusiyyətlərinə, öyrənən şəxsin zəif cəhətləri nəzərə alınaraq təşkil edildiyi, həmin xüsusiyyətlərə uyğun davranıldığı zaman nəticə daha yaxşı olur.

Ümumiyyətlə, yeniyetmələrlə tədris prosesi zamanı yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir. Bu dövrdə fikrini cəmləşdirməkdə çətinlik çəkən yeniyetmələrin psixoloji dəyişikliklərini nəzərə alaraq, tədris prosesinə həvəsləndirmək, dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək əsasdır.

Açar sözlər: yaş xüsusiyyətləri, yeniyetmə, xarici dil, kritik dövr, təlim prosesi, təhsil psixoloqları

Возрастной фактор при изучении иностранного языка

Севда Айдын кизи Агаева

АГПУ, главный преподаватель

Центра Нностранных Языков

seva.ava.17@mail.ru

и

Резюме

Методы и приемы обучения, выбранные в процессе обучения иностранному языку, следует выбирать с учетом индивидуальных и психологических особенностей учащихся. Хотя возраст является важным фактором при обучении иностранному языку, его нельзя считать отрицательным фактором. В статье показано, что изучение иностранного

языка возможно в любом возрасте. Однако справедливо отмечается, что процесс обучения организован с учетом возрастных характеристик, слабых сторон учащегося, и результаты будут лучше, если рассматривать их в соответствии с этими характеристиками.

В целом при обучении с подростками важно учитывать возрастные особенности. Принимая во внимание психологические изменения подростков, испытывающих трудности с концентрацией внимания в этот период, важно поощрять учебный процесс и развивать языковые навыки.

Ключевые слова: возрастные характеристики, подростковый возраст, иностранный язык, критический период, учебный процесс, педагогические психологи.

Age factor in learning a foreign language

Sevda Aydin kizi Aghayeva
ASPU, Head teacher of Foreign Language Centre
seva.ava.17@mail.ru

Summary

The teaching methods and techniques chosen in the process of teaching a foreign language should be selected according to the individual and psychological characteristics of the students. Although age is an important factor in foreign language teaching, it cannot be considered a negative factor. The article shows that learning a foreign language is possible at any age. However, it is rightly noted that the learning process is organized taking into account the age characteristics, the weaknesses of the learner, and the results are better when treated in accordance with these characteristics.

In general, it is important to take into account age characteristics during the teaching process with adolescents. Taking into account the psychological changes of adolescents who have difficulty concentrating during this period, it is important to encourage the teaching process and develop language skills.

Keywords: age characteristics, adolescence, foreign language, critical period, learning process, educational psychologists

Aktuallıq. Yeniyetməlik uşaqlıq və yetkinlik dövrü arasında olan inkişaf mərhələsidir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı 10-19 yaş arasında olan şəxsləri yeniyetmə olaraq müəyyən etmişdir. Bu yaş dövrü cəmiyyətdən və bəzi amillərdən asılı olaraq dəyişə bilər. Məsələn, bəzi cəmiyyətlərdə yeniyetməlik sadəcə fiziki dəyişikliklərlə əlaqələndirilməsinə baxmayaraq, digər cəmiyyətlərdə bu dəyişikliklər təkcə fiziki deyil, psixoloji, sosial və mənəvi dəyişiklikləri əhatələyir, bu zaman bu dövr 10 ilə 20 yaş arasındakı dövrü əhatə edir. Digər amillər dedikdə buraya iqlim və ya fərdin yaşadığı şərait və ya ağır işlə məşğul olması və s. aiddir. Daha az günəşin olduğu Norveç, Finlandiya kimi ölkələrdə yeniyetməlik dövrü daha gec başlayır.

Ümumiyyətlə qızlar oğlanlara nisbətən iki il daha tez bu dövrə daxil olurlar.

Yeniyetməlik dövrü hamı tərəfində çox stressli və idarə edilə bilməyən bir dövr olaraq başa düşülür. Əslində, həqiqətən də bu dövr çətin dövrlərdən biridir. Çünki bu cür fərdlər həm psixoloji həm də fiziki olaraq inkişaf mərhələsindən keçirlər, bu da xüsusilə təlim prosesi zamanı müəllimlərə çətinlik yaradır. Lakin unutmamalıyıq ki, yeniyetmələrin xüsusiyyətlərini bilib, onlara uyğun öyrənmə metodu seçib, psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alıb, həmin xüsusiyyətlərə uyğun davranışda təlim nəticəsi daha uğurlu olar.

Annotasiya. Xarici dilin öyrədilməsində yaş amili fiziki dəyişikliklərdən əlavə, psixoloji dəyişikliklərdə də özünü göstərir. Əslində, həmin psixoloji dəyişikliklər bədən hormonlarının bu dövrdə daha çox ifraz olunması ilə əlaqədardır. Ümumiyyətlə, yeniyetməlik dövrü üç əsas yaş dövrünə bölünür [10].

1. 10-14
2. 15-17
3. 18-20

Bəs bu dəyişikliklər nələrdir?

1. Cəmiyyətdə hər bir fərdin müəyyən rolu vardır. Bu, yeniyetmələr üçün qeyrimüəyyən olur və yeniyetmə bu dövrdə öz mənliliyini axtarır.

2. Ən tipik xüsusiyyətlərindən biri müstəqil olmaq istəyidir. Belə ki, gənclər hərəkətlərinə limit qoyulmasına etiraz edir, qaydalara qarşı çıxır, çox vaxt bu mövzu ilə əlaqədar münaqişə edirlər. Xüsusilə valideynlər gənclə dialoq qurmaq, ona qadağalar qoymaqda diqqətli olmalıdır.

3. Parta arxasında saatlarla oturmaq istəmir, motivasiya əksikliyi yaşayır, fikirlərini cəmləşdirə bilmir, adətən fiziki hərəkətlərlə bağlı olan rəqs, idman növlərinə üstünlük verirlər. Video oyunlar və mobil cihazlardan daha çox istifadə edirlər. Buna görə də bu dövrdə yeniyetmələrin dərslərində uğursuz olma ehtimalı yüksəkdir.

4. Başqaları tərəfində təsdiq olunma istəyi, yaşıdları ilə uyğunlaşma arzusunda olurlar. Buna görə də, düzgün olmayan dost seçimi edə bilirlər. Yaşıdları ilə arasında olan münasibətlər dəyişkənlik göstərə bilər. Bu halda valideynlər ehtiyatlı və diqqətli olmalıdırlar.

5. Bu dövrdə yeniyetmələrin fikir və düşüncələrinə ələ salıcı cavab vermək düzgün deyil. Yeniyetmələr çox həssas olur və asanlıqla həvəsdən düşə bilirlər. Təlim zamanı dediyi bir fikrə digər şagirdlərin gəlməsi ona mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə də, şagirdlərlə bu mövzu ilə bağlı söhbətlər edilməli, düzgün təlim mühiti yaradılmalıdır.

6. Öz güclərini göstərmək arzusunda olurlar. Özlərini yetkin bir fərd kimi göstərərək, başqalarının onlara hörmət etmələrini gözləyirlər. Dünyanı valideynlərinin iştirakı və köməyi olmadan kəşf etmək arzusunda olurlar. Hadisələrə daha çox maraq göstərmək, yeni şeylər sınaq və yeni məlumat əldə etmək istəyirlər.

7. Bu yaş qrupundakı fərdlər çox vaxt özlərinə ideal şəxslər formalaşdırırlar. Həmin ideal şəxslər xəyali və ya onların tanıdığı, həyatlarından biri ola bilər. Xüsusilə, müəllimlər bu dövrdə yeniyetmələr üçün ideal şəxslərdir. Buna görə də bəzən şagirdlər müəllimlərə özlərini çox yaxın hiss edir, şəxsi suallar belə verirlər. Bu zaman onların rol-modeli olduğunuzu xatırlayıb, yaşlarına uyğun cavab vermək daha doğrudur. Bu cür şagirdlər çox vaxt özlərini müstəqil göstərmək üçün valideynlərini tez-tez mühakimə edir, ailədən uzaqlaşa bilirlər. Bu zaman müəllimlər valideynləri ilə ünsiyyətdə olmasına köməklik göstərə bilərlər. Onların ağıllı qərarlar verə bilməsi üçün tövsiyələr verə bilərsiniz. Lakin yeniyetmələr çox vaxt məsləhətlərə qulaq asmaq istəmədiyi üçün, həmin tövsiyələr qısa və konkret olmalıdır [10].

Metod. Məqalədə nəzəri, müqayisəli və təsviri metod tətbiq edilmişdir.

Giriş. Müasir elmi-texniki tərəqqi dövründə gənc nəslin savadlılıq səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi tələb olunur.

Bilikli gənclər yetişdirmək, təhsili cəmiyyətin ən dəyərli əmtəəsinə çevirmək hər bir dövlətin məqsədi olmalıdır. Daim inkişaf edən cəmiyyətdə xarici dilin məktəb və ali təhsil müəssisələrinin əsas məqsədlərindən biridir. Yeniyetmələrdə baş verən fiziki və psixoloji dəyişikliklər təlim prosesinin nəticəsinə təsir göstərən amillərdəndir. Buna görə də, təlim prosesinin onların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq təşkil edilməsi vacibdir.

Xarici dilin öyrənilməsi zamanı bir sıra amillər bu prosesə təsir göstərir. Məsələn, motivasiya, şəxsi qabiliyyətlər, praktika üçün uyğun şəraitin olmaması, öyrənən şəxsin öyrənmə prosesinə uzun müddət vaxt ayırmaması, öyrənən şəxsin

psixoloji vəziyyəti və s. Lakin bu amillər tədricən dəyişdirilə bilər. Dəyişdirilə bilməyən amillərdən biri öyrənən şəxsin bioloji vəziyyətidir. Ümumiyyətlə, təhsildə yaş amili mübahisəli vəziyyət olaraq qalmışdır. Bəzi alimlər yaşın təhsilə təsir göstərmədiyini bildirsələrdə, fərqli fikirlər də mövcuddur. Yəni, bu mövzu haqqında dəqiq ortaq bir fikir yoxdur.

Mövzu haqqında bir sıra tədqiqatlar aparılmış və müəyyən fərziyyələr irəli sürülmüşdür. Həmin tədqiqatlara əsasən, dil bacarıqları 10 yaşa qədər inkişaf etdiyi üçün bu yaşa qədər olan uşaqların digərlərinə nisbətən daha yaxşı öyrəndikləri göstərilir. 12 yaşdan etibarən beyin dil öyrənmə qabiliyyətini yavaş-yavaş itirir. Lakin bu fikrin doğruluğu haqqında ortaq bir fikir yoxdur.

Tədqiqatların aparıcılarından olan Eric Lenneberg yaş amilinin dilin öyrənilməsində mühüm amil olduğunu söyləmişdir. O, bildirmişdir ki, insan 2 və 3 yaşından etibarən bir dövrə daxil olur ki, bu zaman dilin öyrənilməsi daha asan olur və bu da insan beyninin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. O, həmin dövrü “kritik dövr” adlandırmışdır. Lenneberge görə, müəyyən müddət ərzində insan beyni təbii olaraq öyrənməyə meyilli olur. Həmçinin “kritik dövr” keçdikdən sonra insan xarici dili öyrənsə belə, tələffüzü heç vaxt doğma dil daşıyıcıları kimi olmur. Bu onunla əlaqədardır ki, dil öyrənmə zamanı istifadə olunan beynin sol yarısı yaş artdıqca elastikliyi itirir [10].

Digər bir tədqiqatın aparıcılarından olan Fleg dilin az yaşlı uşaqlar tərəfindən daha tez və yaxşı mənimsədiyini bildirmişdir. Həmçinin, bunun səbəbini həmin uşaqların beyinlərinin birinci dillə o qədər də dolu olmadığı ilə əlaqələndirmişdir. Digər bir nevroloji tədqiqata əsasən, yeniyetməlik dövrünə qədər olan müddətdə dil öyrənmə və ya öyrənmə prosesi daha uğurlu nəticə verdiyi halda, yeniyetməlik dövründə bu proses ləngiməyə, yetkinlik dövründə isə artıq ləngimənin sürətləndiyi vurğulanır.

Edilən bir tədqiqat zamanı, müxtəlif yaş qruplarının dil öyrənmə prosesi araşdırılmışdır. Tədqiqatın nəticəsinə görə 17 yaşlı qrupun nəticəsi, 10 yaşlı qrupun nəticəsindən daha yaxşı olduğu müəyyən olmuşdur. Həmçinin, 10 yaşlı qrupun 8 yaşlı qrupdan daha yaxşı nəticə göstərdiyi görülmüşdür. Çünki daha irəli yaşda olan şagirdlərin yetkinləşmə ilə gələn qabaqcıl problem həll etmə strategiyalarından və daha yüksək səviyyədə dil təcrübəsinə sahib olmaq kimi bacarıqlardan bəhrələnilir. Başqa sözlə, yetkin insanlar özləri və dünya haqqında daha çox informasiyaya sahib olduqları üçün bu informasiya vasitəsilə öyrəndiklərini daha asan ədalətli bilərlər. 7 yaşında ingilis dilini öyrənən şagirdlərlə, 11-12 yaşlarında həmin dili öyrənməyə başlayan şagirdlər müqayisə edilmiş, müqayisə nəticəsində ciddi bir fərqin olmadığını, hətta yaşca böyük olan şagirdlərin nəticəsinin daha yaxşı olduğu vurğulanmışdır. Eyni vəziyyət yetkin insanlar üçün də eyni dərəcədə doğrudur. Hətta onlar dil bacarıqlarını daha şüurlu

şəkildə mənimsəyirlər. Lakin kiçik yaşlı uşaqlar sadəcə həmin dil istifadəçisini dinləyib, təqlid edərək öyrənirlər. Bu zaman dil istifadəçisi ilə çox vaxt keçirilməlidir [6,58].

Bütün bu tədqiqatlardan əlavə yaşın əslində öyrənməyə təsir göstərmədiyini vurğulayanlar da mövcuddur. Çünki öyrənmə prosesi əslində sağlam beyin hüceyrələri mövcud olana qədər davam edir. Dil öyrənilməsinə yaş bir çox digər amillərlə birlikdə təsir göstərir. Çünki müxtəlif yaş dövründə olan insanların həyat təzləri eyni olmur. Yəni, biz yetkin bir insanla kiçik yaşda olan bir insanı müqayisə edərkən, iki bərabər şəraiti müqayisə etmirik. Beləki, müxtəlif yaş dövrlərində insan davranışları və psixi proseslər müxtəlif olur. Təlim prosesi zamanı şagirdlərin fərdi və ya ümumi olaraq inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənmək, bu prosesin nəticəsinə təsir göstərir. Buna uyğun olaraq təlimin nəticəsi hər bir fərddə müxtəlif olur. Buna görə də, şagirdlərdə olan müxtəlif davranışları və həmin davranışların səbəblərini öyrənmək vacibdir. Məhz bu səbəbdən, təlim psixologiya ilə əlaqələndirilməlidir. Bu sahə üzrə təhsil psixologiyasının üstünlüklərindən yararlanma bilərik. Psixologiyanın bir qolu olan təhsil psixologiyası öyrənmədə fərdi fərqlər, şagird nəticələri, təlim prosesi kimi mövzular daxil olmaqla, insanların təlim prosesində necə öyrəndiyini öyrənməyi özündə cəmləşdirir. Təhsil psixologiyası yalnız erkən uşaqlıq və yeniyetməlik dövrünün təlim prosesini deyil, bütün ömrü boyu öyrənməyə cəlb olunan insanların sosial, emosional və idrak proseslərini əhatə edir. Bu psixologiya sahəsinə inkişaf psixologiyası, idrak psixologiyası və davranış psixologiyası aiddir. Təhsil psixoloqları təhsil sistemində müəllimlərə və təhsil işçilərinə insanların hansı yolla ən yaxşı öyrəndiklərini və bu yollarla insanları necə təmin etməli olduğumuzu göstərməkdə köməklik edirlər. Bundan əlavə şəxsi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərin müəyyənləşdirilməsi, onlara uyğun təhsil prosesinin qurulması, həmçinin yeni təlim metodları yaratmağa kömək edən proqramların inkişaf etdirilməsi bu sahənin əhatə etdiyi məsələlərdəndir. Psixologiya vasitəsilə şagirdlərin müxtəlif yaş dövrlərində öyrənmə prosesinin necə olduğunu, hansı yaş dövrlərində hansı bacarıqlarının formalaşdığını öyrənir və həmin bacarıqları inkişaf etdirmək üçün hansı yollardan istifadə etməli olduğumuzu müəyyənləşdiririk. Bu da o deməkdir ki, təhsil psixologiyası müxtəlif inkişaf nəzəriyyələrini öyrənir. Yəni, öyrənməni daha təsirli etmək, buna uyğun strategiyaların seçilməsi üçün insanların müxtəlif şəraitlərdə necə öyrənməsi araşdırılır. Təhsil psixologiyasında bir problem nəzərdən keçirilərkən müxtəlif perspektivlərdən yanaşılır. Məsələn, inkişaf perspektivinə əsasən müəllimlər şagirdlərin müxtəlif inkişaf mərhələlərində necə düşündüklərini anlayaraq, hansı yaş prosesində hansı qabiliyyətlərə qadir ola biləcəklərini daha yaxşı başa düşürlər. Təhsil psixologiyasına əsasən, yalnız tədris metodları, təlim prosesi və

fərqli təlim nəticələri əsas götürülür. Hər bir dövrdə həmin yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun öyrənmə metodu seçilməlidir. Öyrənmə metodu öyrənən şəxsin fərdi və xarakterik xüsusiyyətlərinə uyğun seçildikdə, təlim nəticəsi uğurlu olur. Əsas məsələ insanın öyrənməyə həvəs və motivasiyasının olmasıdır [5].

Nəticə. Nəticə olaraq, yaş amili xarici dilin öyrənilməsinə təsir göstərən yeganə amil deyil. Müxtəlif yaşlarda öyrənmə nəticəsi müxtəlif ola bilər. Lakin bu nəticə düzgün təlim mühitinin yaradılması ilə tədricən dəyişdirilə bilər. Düzgün təlim mühiti bir sıra amillər, eləcə də şagirdlərin ümumi və fərdi xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq qurulur. Əgər öyrənən şəxsin motivasiyası varsa, uyğun şərait mövcuddursa, öyrənməyə kifayət qədər vaxt ayrılırsa, təlim strategiyaları yaşına uyğun seçilibsə, öyrənmə istənilən yaşda mümkün ola bilər. Təlim zamanı seçilən metod, fəaliyyət növü öyrənən şəxsin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun seçilməlidir. Məsələn, kiçik yaşlı uşaqlarla xarici dil təqlid edilərək öyrənilməsinə görə, dil oyunlarla, mahnılarla tədris edildikdə nəticə daha yaxşı olur. Lakin, həmin oyunların yeniyetmələr və ya böyüklərlə keçirilməsi düzgün deyil. Həmçinin, böyüklərlə tətbiq etdiyimiz üsulları kiçik yaşlı uşaqlarla istifadə edə bilmərik. Çünki bu zaman uşaqların diqqətini cəlb edə bilməyəcəyik. Buna görə də, ilk öncə tədris zamanı öyrənən şəxsin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almalıyıq. Yeniyetmələrdə psixoloji və fiziki dəyişikliklər mövcud olduğuna görə, bu dövrdə şagirdlər həssas olur, dərstdən kənar fəaliyyətlərə daha çox maraq göstərir və fikirlərini cəmləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Buna görə də dərstdən geri qala bilərlər. Beləki, təlim zamanı bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmalı, daha çox şagirdlərin maraqlarına uyğun mövzular seçilməlidir. Bu, sinif fəaliyyəti zamanı tez-tez mümkün olmaya bilər. Məsələn, şagirdlərə yazı işlərinin mövzusunu seçməkdə sərbəstlik verə bilərik. Əgər bu hal mümkün deyilsə, bu zaman şagirdləri yazı işinə həvəsləndirəcək sinifdən kənar fəaliyyətlər təşkil edilməlidir. Həmçinin, şagird fəaliyyətinə rəy bildirərkən diqqətli olmalı, sadəcə mənfi xüsusiyyətləri vurğulayıb şagirdi həvəsdən salmamalıyıq. Düzgün qurulmuş təlim mühiti vasitəsilə, dil bacarıqları inkişaf etdirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Bayramova Ə.S. Şagirdlərdə təfəkkürün inkişafı, Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962
2. Hüseynova G. Kurikulum təliminə praktiki baxış, Bakı, Hədəf, 2018
3. İbrahimova N. İngilis dilinin praktik kursu, Bakı, Nurlan, 2004

4. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, Qismət, 2007
5. Anderson N., Nunan D. Practical English Language Teaching, New York, Mc-Graw- Hill, 2003
6. H.Jeremy, How to teach writing, London, Pearson, 2004
7. H.Jeremy, Practice of English Language Teaching, 4th ed. London, New York, Longman, 2002
8. Ur. P. A Course in Language, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, p 142.
9. White, Ron, And Valerie. Process Writing, Harlow, Longman, 1991, p 192. www.usalearns.org

İngilis dilinin öyrənilməsində texnologiyaların rolu

Fatma Əliyeva

ADPU, XDM-nin baş müəllimi

fatma.aliyevaa@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6650-5330>

Xülasə

İngilis dili dünyanın ən vacib ünsiyyət vasitələrindən biridir, belə ki bu dili öyrənmək vacibdir. Nəticədə ingilis dili tədrisi təhsildə vacib mövzulardan biridir. Bu gün dünyada ingilis dilində danışanların sayı yerli dil daşıyıcılarının sayından daha çoxdur. Elm və texnikanın sürətli böyüməsi ilə dil tədrisində multimedia texnologiyasından istifadə islahat üçün əlverişli bir şərait yaratdı. İngilis dilində tədrisdə texnologiyanın istifadəsi tələb olunan nəticələrə nail olmaqla tələbələrə fayda gətirən müasir vasitələr sisteminin və digər komponentlərlə birləşmənin mənzərəsini birləşdirir. İngilis dili tədrisində müasir texnologiyaların istifadəsi, xüsusən də çoxsaylı sahələr və fənlər üzrə görünməmiş inkişaf fonunda əvəzsiz hala gəldi.

Bu məqalədə də son elmi və texniki inkişafı tətbiq edən, tədris işçilərini fənni səmərəli və keyfiyyətli çatdırmağı təmin edən, texnoloji bacarıqlarla təchiz edən, audio-vizual və müasir texniki media ilə təmin edən innovativ tədris planlarını hazırlamaqla ingilis dilində tədrisdə istifadə olunan texnologiyanın müxtəlif elementlərinə toxunulur.

Açar sözlər: Texnologiya, komputer bacarıqları, tədris materialları, rəqəmsal sfera

Роль технологий в изучении английского языка

Фатма Алиева

АГПУ, главный преподаватель

Центра Иностранных Языков

fatma.aliyevaa@mail.ru

Резюме

«Английский язык - одно из важнейших средств общения в мире, поэтому важно выучить его. В результате преподавание английского языка является одной из самых важных тем в образовании. Сегодня количество носителей английского языка в мире превышает количество носителей языка. С быстрым ростом науки и технологий использование мультимедийных технологий в обучении языкам создало благоприятную среду для реформ. Использование технологий в обучении на английском языке объединяет картину системы современных инструментов и сочетание других компонентов, которые приносят пользу учащимся, достигая желаемых результатов. Использование современных технологий в обучении английскому языку стало бесценным, особенно на фоне беспрецедентных достижений во многих областях и предметах.

В этой статье также затрагиваются различные элементы технологий, используемых в обучении английскому языку, путем разработки инновационных учебных программ, в которых применяются новейшие научные и технические разработки, учителя приобретают технологические навыки для эффективного и действенного преподавания предмета, а также предоставляют аудиовизуальные и современные технические средства массовой информации.

Ключевые слова: технологии, компьютерные навыки, учебные материалы, цифровая сфера.

The role of technology in learning English

Fatma Aliyeva
ASPU, Head teacher of
Foreign Language Centre
fatma.aliyevaa@mail.ru

Summary

"English is one of the most important means of communication in the world, so it is important to learn it. As a result, teaching English is one of the most important topics in education. Today, the number of English speakers in the world exceeds the number of native speakers. With the rapid growth of science and technology, the use of multimedia technology in language teaching has created a favorable environment for reform. The use of technology in teaching in English combines a picture of a system of modern tools and a combination of other components that benefit students by achieving the desired results. The use of modern technology in English language teaching has become invaluable,

especially against the background of unprecedented developments in many fields and subjects.

This article also touches on various elements of technology used in English language teaching by developing innovative curricula that apply the latest scientific and technical developments, provide teachers with the technological skills to deliver the subject effectively and efficiently, and provide audio-visual and modern technical media.

Keywords: technology, computer skills, teaching materials, digital sphere

Aktuallıq. Son illər ərzində rəqəmsal texnologiya dünyamızda və gündəlik həyatımızda inqilab etdi desək düzgün vurğulamış olarıq. Texnologiya biliklərin insan həyatının praktik məqsədlərinə və ya insan mühitini dəyişdirmək və manipulyasiya etmək üçün tətbiqidir. Texnologiya anlayışı, həyatın daha asan, daha maraqlı və daha məhsuldar olması üçün materialların, vasitələrin, texnikanın və güc mənbələrinin istifadəsini əhatə edir. Texnologiya təsəvvürümüzdə olan və olmayan faydalı məlumatları önümüə qoyaraq inanılmaz alətlər və qaynaqlar yaratdı. Elm proseslərin necə və niyə baş verməsi ilə maraqlanırsa, texnologiya hər bir şeyin baş verməsinə diqqət yetirir. Texnologiya termini 2 yunan sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir, tərcümədə techno sənət, bacarıq mənasında, logos isə danışmaq mənasını verir [1].

Texnologiyaya dair bizə müxtəlif fikirlər verə biləcək bəzi məşhur sitatları nəzərdən keçirək:

“Hər hansı bir kifayət qədər inkişaf etmiş bir texnologiya sehdən heç də fərqləndirilməməlidir -Arthur Clarke. “Əsl təhlükə, kompüterlərin insanlar kimi düşünməyə başlamaları deyil, insanların kompüter kimi düşünməyə başlayacaqları zamandır” - Sydney J. Harris. “Gələcəyi təxmin etməyin ən yaxşı yolu onu icad etməkdir”- Alan Kay.

Annotasiya. Biz mobil cəmiyyətik. Bu gün elm və İKT insan həyatının hər sahəsinə öz təsirini buraxmışdır. 2024-cü ilə qədər dünyada 1,5 milyon yeni rəqəmsal iş yerinin olacağı təxmin edilir. Araşdırmalar eyni zamanda hazırda təşkilatların 90% -də IT bacarıqlarının çatışmazlığı olduğunu göstərir, 75% müəllim və tələbə isə IT işçi qüvvəsinin bacarıq ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətində bir boşluq olduğunu iddia edir. Rəqəmsal sfera üçün lazım olan istedad hazırlamaq üçün IT bacarıqlarına tələbat böyüdükcə və inkişaf etdikcə təhsil sürətlə böyüməlidir. Psixoloji, sosial, mədəni və ətraf mühit amillərinin öyrənməyimizə təsiri təhsili başa düşməyə və sürətlə inkişaf edən dünyada bu gün fənlərarası tədqiqatlara əsaslanan akademik modellərin effektiv təlim və tədris

mühitini yaratmaq üçün zəruri olduğunu iddia edilir. Bu gün müşahidə edə biləcəyiniz əhəmiyyətli inkişafların əksəriyyəti elm və texnikanın təsirinə aid edilə bilər [9].

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyası təhsil işçiləri, idarəçilər, menecerlər, təlimçilər, özəl və dövlət sektorunda müxtəlif peşələrdə çalışan insanların tələblərini yerinə yetirmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. İnformasiya və kommunikasiya vasitələri mürəkkəb real dünya probleminə tətbiq oluna bilən bacarıqların inkişafına bir öyrətmə təcrübəsi yaratmaq üçün özü özlüyündə bir təhsil nəzəriyyəsi və təcrübəsini birləşdirir.

Metod. Müasir dilçilik metodları, qarşılaşdırma və təsviri metoddan istifadə edilmişdir.

Giriş. Texnologiyadakı yeniliklər ingilis dilinin inkişafına təkan verdi və bununla da inqilab oldu. İnternet inqilabı ingilislərin böyüməsinə təkan verdi. Beləliklə, indi texnologiya ümumiyyətlə bir sıra tədris və öyrənmə kontekstində vacib bir təhsil və köməkçi vasitə kimi qəbul olunsa da, xüsusən ingilis dilinin tədrisi məsələsinə xüsusi önəm kəsb edir, çünki pedaqogikanın həm məzmununu, həm də çatdırılmasını artırmaq üçün bir sıra potensial imkanlar verir. Bu, ilk növbədə tələbə və ya müəllimə problemlə məzmunun zamanla tam başa düşülməsinə və mənimsənilməməsinə qədər yenidən baxmağına imkan yaratmaqla əldə edilir. Müasir texnologiyaların tətbiqi konsepsiyası ilə tanışlıq yalnız müasir cihaz və proqramların istifadəsi ilə məhdudlaşmır, əksinə, daha sürətli və hərtərəfli öyrənmə inkişafını asanlaşdıran innovativ sistem və tədris metodlarının tətbiqini əldə edir. Mövcud pedaqoji nəzəriyyələrə görə, texnologiyanın öyrənmə potensialından istifadə etməklə şagirdlər öz dil biliklərini və bacarıqlarını daha yaxşı əldə edə bilirlər. İngilis dilinin tədrisində texnologiyanın istifadəsi tələb olunan nəticələrə nail olmaqla tələbələrə fayda gətirən müasir vasitələr sisteminin və digər komponentlərlə birləşməsinin özündə birləşdirir.

İngilis dili tədrisində müasir texnologiyaların istifadəsi, xüsusən də çoxsaylı sahələr və fənlər üzrə görünməmiş inkişafın fonunda əvəzsiz hala gəlir. İngilis dili tədrisini optimallaşdırmaq və müəllimlər təhsil sektorunun kompüterləşdirmə, multimediyaya qurğuları, mobil telefonlar, audio-vizual effekt tətbiqləri və sosial media kimi müasir texnoloji vasitələr tətbiq etməklə global texnoloji inqilabdan yayınmaması vacibdir. İnternet asanlıqla, dərhal və demək olar ki, məhdudiyyətsiz bir proqram təminatına, tətbiqlərə və İngilis dilinin tədrisini və öyrənməsini sürətləndirə bilən köməkçi platformalara və materiallara giriş əldə edir. Bu mənfəətlər hamı üçün geniş ola bilsə də, müəllimlərin tez-tez fərqli vasitələrin və tədris metodlarının işlədilməsində əsas rol oynadığı xüsusi

qeyd olunmalıdır. Üstəlik, bir çox bu cür proqramlar, eyni zamanda şagirdlərin anlama və ingilis dili biliklərinə yiyələnmələri zamanı effektiv İngilis dilinin tədrisini təşviq etmək üçün hazırlanmışdır[5].

Elmin genişləndirilmiş dünyagörüşü təhsildə yeni yanaşmalar aşkar edir. Yaradıcılıq və öyrənmə üzrə aparıcı elm mütəxəssisi professor R.Keith Sawyerin apardığı araşdırma, dərin öyrənməyə səbəb olan təcrübələr verməklə texnologiyanın akademiya təsir etmək və inkişaf etdirmək gücünü vurğulayır. Bunlara tələbələrə birgə öyrənməyə, modelləri sınağa və yenidən dizayn etməyə və biliklərini həm vizual, həm də şifahi şəkildə ifadə etməyə imkan vermək daxil edilir.

Mütəxəssislər öyrənmənin arxasında duran insan psixologiyasının zaman keçdikcə çox dəyişmədiyini düşündüyünə baxmayaraq, yeni materialı dərk etməyimiz, saxlamağımız və almağımıza təsir edən xarici amillər daim inkişaf edir. Rəqəmsal inqilab sürətləndikcə texnologiya bizə öyrənmə təcrübələrini formalaşdırmaq və öyrənmə məqsədlərinə çatmaq üçün maraqlı imkanlar verir.

Tədris elmi anlayışlarını İT təhsilinə tətbiq edərək, müəllimlər rəqəmsal iqtisadiyyatın gücləndirilməsi üçün lazım olan istedadları inkişaf etdirən, çevik, rəqəmsal və praktik bir təcrübə yarada bilirlər. Öyrənmə elmlərini rəqəmsal yeniliklə birləşdirərək, rəqəmsal olaraq inkişaf etdirilmiş və insanın idarə etdiyi təhsili bazarın tələb etdiyi rəqəmsal bacarıqlarla ayaqlaşan öyrənmə təcrübələrini yarada biləcək ən yaxşı yol kimi istifadə edə bilərik.

Təhsil sektorunda texnoloji irəliləyişlər və yeniliklər gözə çarpan təsir bağışlayır və bir çox ssenarini dəyişdirir. İKT sözünə kompüter, mobil telefon, radio, televiziya və peyk sistemi kimi hər hansı bir rabitə cihazı daxildir. İnternet imkanları ilə əlaqəlidir. İndi texnologiyanın ingilis dilinin tədrisi üçün bir vasitə kimi rolu və istifadəsi getdikcə artır, çünki müəllimlər tələbələrin ingilis dilini çox asanlıqla öyrənmə biləcəkləri həm müstəqil, həm də birgə öyrənmə mühiti yaratmaq qabiliyyətini başa düşmüşlər. Tədris və təlim prosesində İKT-nin istifadəsi bir saata ehtiyac duyur və müəllimin İKT inteqrasiyası ilə tədris tədris prosesində yenilikçi və həvəsli olacağı gözlənilir. Müəllim təhsili yaymaqda texnologiyadan istifadə etməyi düşünməlidir. İngilis dilinin tədrisində müasir texnologiyaların istifadəsi, ingilis dilinin tədrisi ilə bilavasitə əlaqəli və arzu olunan məqsədə çatmağa səbəb olan metodların, vasitələrin, materialların, cihazların, sistemlərin və strategiyaların innovativ tətbiqini əhatə etmək üçün geniş şəkildə başa düşülür. Beləliklə, indi texnologiya ümumiyyətlə bir sıra tədris və öyrənmə kontekstində vacib bir təhsil və köməkçi vasitə kimi ingilis dilinin tədrisində xüsusi rolu var, çünki pedaqogikanın həm məzmununu, həm də çatdırılmasını artırmaq üçün bir sıra potensial imkanlar verir. Müasir texnologiyaların tətbiqi konsepsiyası ilə tanışlıq yalnız müasir cihaz və cihazların istifadəsi ilə məhdudlaşmır, əksinə daha

sürətli və hərtərəfli öyrənmə inkişafını asanlaşdıran innovativ sistem və tədris metodlarının tətbiqini əldə edir. Mövcud pedaqoji nəzəriyyələrə görə, texnologiyanın öyrənmə potensialından istifadə etməklə şagirdlər öz dil biliklərini və bacarıqlarını daha yaxşı əldə edə bilirlər.

Tədris prosesində təlim keyfiyyətinin artırılması məqsəd əsas götürülərək tətbiq olunan interaktiv metodlarından istifadə İKT və digər vasitələr önəmli rol oynayır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tədrisdə tətbiqi müxtəlif dərəcə formalarının həyata keçirilməsi və bu zaman pedaqoji şərtlərin formalaşdırılmasına imkan vermişdir. Texnologiyanın istifadəsi həm sinif daxilində həm də sinif xaricində təlim prosesinin vacib hissəsinə çevrilmişdir [2].

Texnologiya təhsildə məhsuldarlığın əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasına nail olmaq üçün ayrılmaz fundamental struktur dəyişikliklərini tələb edir. Həm tədrisə, həm də öyrənməyə dəstək olmaq üçün istifadə olunan texnologiya, sinif otaqlarını kompüterlər və əl cihazları kimi rəqəmsal təlim vasitələri ilə təchiz edir, kurs təcrübələrini və tədris materiallarını genişləndirir, gündə 24 saat, həftənin 7 günü öyrənməyi dəstəkləyir, tələbə fəallığını və motivasiyasını artırır, öyrənməyi sürətləndirir. Texnologiya, eyni zamanda, əlaqəli tədrisin yeni bir modelinə yiyələnməklə tədrisi dəyişdirmək gücünə malikdir. Bu model müəllimləri şagirdlərinə və peşə məzmununa, mənbələrə və sistemlərə öz təlimlərini inkişaf etdirməyə və öyrənməyi fərdiləşdirməyə kömək edir. [9]

Texnologiya öyrənmə təcrübəsini dəyişdirir. Tələbələr inanılmaz bir miqdarda yeni imkanlara imza atırlar. Kodlaşdırmağı öyrənmədən komandalar arasında və onların müəllimləri ilə daha yaxşı əməkdaşlıq etməyi öyrənməyə qədər - texnologiya tələbələrə daha yaradıcı və daha bağlı olmağa imkan verir. Müasir texnologiyalar smartwatch və smartfon kimi çox funksiyalı qurğulara yol açdı. Kompüterlər əvvəlkindən daha sürətli, daha portativ və daha yüksək gücə malik oldu. Bütün bu inqilablarla texnologiya həyatımızı daha asan, daha sürətli, daha yaxşı və əyləncəli hala gətirdi.

İKT sahəsində savad müasir texnoloji cəmiyyətimizdə həyat üçün əsasdır. Tələbələrə həyatı boyu öyrənmə və 21-ci əsrin global vətəndaşları olmaq üçün İKT-ni həm ingilis tədris planına, həm də ingilis dili pedaqoji təcrübəsinə uğurla daxil etməliyik. İKT tədris və öyrənmə qabiliyyətini artırmaq üçün dəyərli bir vasitədir. Müəllimlər üçün İKT peşəkar bir qaynaqdır: sinif təhvil rejimi, etibarlı və qiymətli mətn tiplərinin mənbəyidir. Biliklərin axtarışı və idarə olunması ilə əlaqəli bəzi ümumi istifadə olunan İKT vasitələrinə qrup Epoçt, telekonfrans, video konfrans, söhbət, forum, qrup proqram təqvim, paylaşılan məlumat fəzalarında iş axını idarəetmə sistemi, qrup qərarı kimi Rabitə və Əməkdaşlıq sistemləri daxildir. Eynilə, sənədlərin idarəetmə sistemləri, məzmun idarəetmə

sistemləri, internet, axtarış motorları, kompüter və google, habelə dərstdən sonra müəllimlə əlaqə yaratmaq üçün e-poçt, sosial şəbəkə saytlar, mesajlaşma, bundan savayı mobil tətbiqetmələr, onlayn lüğətlər, radio, televiziya, kabel, nişanlar, CD, DVD və digər yüksək əlçatan məlumatlara əsaslanan alt sistemləri dil tədrisi və öyrənməsində faydalıdır.

İnkişaf etmiş texnologiya müəllimlərin peşə təhsili və tələbələrin dil öyrənmə prosesi üçün bir sıra üstünlüklərə malikdir. Öyrənmə üçün heç bir sərhəd və məhdudiyyət yaratmamaq, öyrənmədə daha çox əyləncəli olmaq, səmərəli olmaq, rahatlıq və asanlıqla öyrənmə rahatlığı texnologiyanın təhsildə yaratdığı əsas dəyərlərdir. Tələbələrin məşğul olmasına və özlərini qiymətləndirmə vasitəsinə çevrilməklə texnologiya tələbələrə uzaqdan sinif otağına daxil olmaq imkanı yaradır. Tələbələr üçün daha səmərəli ünsiyyət qurmaq və tənqidi savadlılıq bacarıqları da daxil olmaqla savadlılıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün imkanlar yaradır.

İngilis dilinin populyarlığı gündən-günə genişləndikcə, ingilis dili müəllimləri dilləri öyrətmə metodlarında dəyişiklik ehtiyacını hiss edirlər lakin müəllimlərin əksəriyyəti hələ də ənənəvi qaydada dərs deyir. İngilis dili ilə ayaqlaşmaq tədrisdə daha çox uyğunluq və uğur qazanmaq üçün onlar multimedia dünyasına çıxmaq məcburiyyətindədirlər. İngilis dili tədrisini asanlaşdıran vasitələr onlayn ingilis dili anlayışını yaradıbki veb saytları, elektron lüğətləri, kompüterlə işləyən dil tədris proqramlarını, təqdimat proqramlarını, müxtəlif söhbət və e-poçt mesajlaşma proqramlarını, CD pleyerləri dinləmək, çox sayda YouTube və digər videokliplər, virtual konfransların təşkil olunmasının inkişafına gətirib çıxartdı. Multimedia texnologiyası dedikdə insanların həm fikirlərini bölüşmələrinə imkan verən həm qurğudan, həm də əşyalardan istifadə edən kompüter əsaslı interaktiv tətbiqlər mətn, qrafika, animasiya, video və səs birləşməsi aiddir. İyirmi birinci əsr qloballaşma və informasiya texnologiyaları əsridir.

Harry Samuels'in iddia etdiyi kimi: “Son vaxtlar sosial mediada və informasiya texnologiyalarında baş verən hadisələr xarici dildə təhsili yeni istiqamətlərə aparır”.

İngilis dili tədrisini optimallaşdırmaq və müəllimləri təchiz etmək üçün təhsil sektorunun kompüterləşdirmə, multimediyaya qurğuları, mobil telefonlar, audio /vizual effekt tətbiqləri və sosial media kimi müasir texnoloji vasitələr tətbiq etməklə qlobal texnoloji inqilabdan yayınmaması vacibdir. Bir çox bu cür proqramlar, eyni zamanda şagirdlərin anlaşıma və ingilis dili biliklərinə yiyələnmələri zamanı effektiv İngilis dilinin tədrisini təşviq etmək üçün hazırlanmışdır. İngilis dilində öyrənmə materialları müxtəlif parametrlərlə və müxtəlif əlaqəli şəkildə çatdırıla bilər [5].

Nəticə. Yuxarıda deyilənlərdən məlum olur ki, texnologiya ilə əlaqəli sinif, kompüter laboratoriyası və ya tədris mərkəzi günümüzdə daha da inkişaf etdirilir. Artıq onlayn təhsil, distant təhsil dövrümüzdə getdikcə daha aktual hal alır deyə bilərik, əlbəttə, bunun təhsilin keyfiyyətində müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Ancaq həqiqət budur ki, bu günün texnologiyaları ilə ingilis dilini evdə, idman salonunda, maşın sürərkən və ya faktiki olaraq hər yerdə kiçik bir kompüter, mobil cihaz və ya İnternetə qoşulmaqla doğru resursları əldə etməklə ingilis dili təhsilini eyni dərəcədə yaxşı davam etdirə bilər. Biz artıq siniflə məhdudlaşmırıq. Rəqib və kompüter texnologiyaları inkişaf etdikcə kiçik və daha çox mobil, kiçik ölçülü mobil rəqəmsal media cihazlar tədris vasitəsinə çevrilir. Müasir ingilis dili müəllimlərinin əksəriyyəti hazırda optimal tədrisi asanlaşdırmaq üçün hazırlanmış bir sıra texnoloji vəsaitləri fəal şəkildə birləşdirirlər [9].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Misir Mərdanov Azərbaycan təhsilinin bu günü, sabahı. Azərbaycan qəzeti, 30 avqust, 1998
2. Əliyeva F., Mahmudova R., Təhsilin təkamül prosesində informasiya inqilabının rolu. Bakı, 2012
3. Brian, K., Williams, S.C., Sawyer, Sarah, E., Hutchinson, Using information technology: a practical introduction to computer and communication. Boston: McGraw-Hill, 2000
4. Vasileiadou, I., Makrina, Z.: Using online computer games in the ELT classroom: a case study. Engl. Lang. Teach, 2007
5. Holland, David G. Using Technology to Communicate, Cooperate and Collaborate, 1995
6. Crystal, D. English as a global language. Cambridge: Cambridge University Press, 1997
7. Ellsworth, J.H., Education on the Internet. Indianapolis, Ind. Sams. 2008
8. Harmer J. The Practice of English Language Teaching: Third edition. Pearson Education Limited, 2001
9. Jonassen, D. H., Peck, K. L., & Wilson, B.G. Learning with technology: A 71 constructive perspective. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 2001
10. Warschauer M., Shetzer H., Meloni C. Internet for English Teaching. Washington: United States Department of State, 2003

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri sintaktik təhlildə

İlham ABBASOV

**ADPU, Azərbaycan dili və onun
tədrisi texnologiyası kafedrası <https://orcid.org/0000-0003-2762-6663>**

Xülasə

Məqalədə təyini söz birləşmələrindən, onların sintaktik təhlildə rolundan danışılır. Qeyd edilir ki, **söz birləşməsi** — iki və daha artıq müstəqil sözün mənaca və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəticəsində yaranır. Söz birləşmələri Azərbaycan dili sintaksisində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təyini söz birləşmələrini mürəkkəb söz hesab etmək düzgün deyil. Eyni zamanda cümlə də deyildir. Təyini söz birləşmələri iki və daha artıq sözün bir-biri ilə bağlanmasıdan əmələ gəlir, birinci söz özündən sonra gələn sözdən asılı olur. Məqalədə üçüncü növ təyini söz birləşmələrindən söz açılır və onun sintaktik təhlildə oynadığı roldan danışılır. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri cümlə üzvü kimi işlədilən zaman bir çox hallarda birinci tərəfin əvvəlində gələrək onun təyini vəzifəsini daşıyan əlavə sözdən də istifadə edilir. Təyini söz birləşməsində məntiqi mənə bağlılığı və qrammatik vasitə əsas şərtlərdən hesab edilir.

Açar sözlər: təyini söz birləşməsi, sintaktik təhlil, ifadə vasitələri, cümlə üzvü, məzmun, qrammatik quruluş

Определение третьего типа словосочетаний в синтаксическом анализе

Ильхам Аббасов

Резюме

В статье рассматривается определение словосочетаний и их роль в синтаксическом анализе, отмечается, что словосочетания являются результатом семантического и грамматического сочетания двух и более независимых слов. Фразы важны в синтаксисе азербайджанского языка. Считать определенные словосочетания сложными словами некорректно. Это тоже не приговор. Определенные словосочетания образуются путем соединения двух или более слов, первое слово зависит от слова, которое

следует за ним. В статье рассматривается третий тип определения и его роль в синтаксическом анализе.

İlham Abbasov

Когда третий тип определенного артикля используется как часть предложения, во многих случаях используется дополнительное слово, которое стоит в начале первой части и служит его определенным артиклем. Логическая связь и грамматические средства - главные условия в определении словосочетания.

Ключевые слова: определенная фраза, синтаксический анализ, средства выражения, член предложения, содержание, грамматическая структура

Syntactic analysis of the meanings of the third half of the word

İlham Abbasov

Summary

In the article, the definition of word combinations is considered and their role in syntactic analysis is determined, as the word combinations result in semantic and grammatical combinations of two and independent words. Phrases important in the syntax of the Azerbaijani language. Read certain word combinations incorrectly. This is not an objection. Certain word formations are formed by the combination of two or two words, the first word depends on the word, which follows for them.

The article discusses the third type of determination and its role in syntactic analysis.

When the third type of a particular article is used as a part of the sentence, in many cases an additional word is used, which stands in the first part and serves the specific article. Logical connection and grammatical means - main conditions in certain words.

Keywords: definite phrase, syntactic analysis, means of expression, member of sentences, content, grammatical structure

Aktuallıq. Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi müəyyən yiyəlik halla, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçili söz ilə ifadə olunur. Dilimizin

sintaksisinə dair bütün dərslik və tədqiqat əsərlərində cümlə üzvlərinin quruluşca növlərindən bəhs olunarkən birmənalı şəkildə qeyd edilir ki, sözlərlə (o cümlədən, mürəkkəb sözlərlə) ifadə olunmuş cümlə üzvləri sadə, söz birləşmələri (həmçinin mürəkkəb adlar) ilə ifadə olunmuş cümlə üzvləri isə mürəkkəb növə aiddir.

Bu qayda təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan cümlə üzvlərinə də aiddir. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri cümlə üzvü kimi, adətən, ayrı-

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri sintaktik təhlildə

ayrılıqda götürülür – ikinci tərəf hər hansı cümlə üzvü, birinci tərəf isə onun təyini olur.

Annotasiya. Təyini söz birləşmələri Azərbaycan dili sintaksisində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təyini söz birləşmələrini mürəkkəb söz hesab etmək düzgün deyil. Eyni zamanda cümlə də deyildir. Təyini söz birləşmələri iki və daha artıq sözün bir-biri ilə bağlanmasıdan əmələ gəlir, birinci söz özündən sonra gələn sözdən asılı olur. Məqalədə üçüncü növ təyini söz birləşmələrindən söz açılır və onun sintaktik təhlildə oynadığı roldan danışılır. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri cümlə üzvü kimi işlədilən zaman bir çox hallarda birinci tərəfin əvvəlində gələrək onun təyini vəzifəsini daşıyan əlavə sözdən də istifadə edilir. Təyini söz birləşməsində məntiqi məna bağlılığı və qrammatik vasitə əsas şərtlərdən hesab edilir.

Metod. Məqalədə, əsasən, müqayisəli-qarşılaşdırma metodundan, statistik və üslubi metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş. Həm cümlənin ümumi məzmunu, həm qrammatik strukturu, həm də cümlə üzvlərinin dəqiq sintaktik sualı mövqeyindən yanaşdıqda üçüncü növ təyini söz birləşməsini həm tərəflər arasına daxil olaraq ikinci tərəfin təyini funksiyasını yerinə yetirən, həm də birləşmənin əvvəlində gələrək birinci tərəfin təyini vəzifəsini daşıyan sözlərlə birgə bütövlükdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi götürməyi yeganə düzgün yanaşma hesab edirik.

Dilimizin sintaksisinə dair bütün dərslik və tədqiqat əsərlərində cümlə üzvlərinin quruluşca növlərindən bəhs olunarkən birmənalı şəkildə qeyd edilir ki, sözlərlə (o cümlədən, mürəkkəb sözlərlə) ifadə olunmuş cümlə üzvləri sadə, söz birləşmələri (həmçinin mürəkkəb adlar) ilə ifadə olunmuş cümlə üzvləri isə mürəkkəb növə aiddir.

Bu qayda təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan cümlə üzvlərinə də aiddir. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri cümlə üzvü kimi, adətən, ayrı-ayrılıqda götürülür – ikinci tərəf hər hansı cümlə üzvü, birinci tərəf isə onun təyini olur. Məsələn, “Qədim qala əzəmətli görünüşü ilə turistləri heyran etmişdi”

– cümləsində birinci növ təyini söz birləşməsinin (“qədim qala”) ikinci tərəfi (“qala”) cümlənin mübtədası, birinci tərəfi (“qədim”) isə onun təyini. Bəzi hallarda birinci növ təyini söz birləşmələri cümlənin bir üzvü kimi də götürülə bilər.

İkinci növ təyini söz birləşmələri isə həmişə bütövlükdə cümlənin bir üzvü kimi götürülür. Məsələn: “Qız qalası əzəmətli görünüşü ilə turistləri heyran etmişdi”. Bu nümunədə ikinci növ təyini söz birləşməsi (“Qız qalası”) cümlənin mübtədasıdır. Qəbul olunmuş ümumi qayda belədir ki, cümlənin sintaktik təhlili zamanı uçuncu növ təyini söz birləşmələri də bütövlükdə bir üzv kimi götürülməlidir. Məsələn, “**Qalanın görünüşü** turistləri heyran etmişdi” – cümləsində üçüncü növ təyini söz birləşməsi bütövlükdə (“qalanın görünüşü”) birmənalı olaraq mübtəda kimi götürülür.

İlham Abbasov

Həmin ismi birləşmə eyni qayda ilə cümlənin digər üzvləri yerində də işləyə bilər. Vasitəli tamamlıq: “Turistlər **qalanın görünüşünə** heyran qalmışdılar”; Vasitəsiz tamamlıq: “Turistlər **qalanın görünüşünü** çox bəyəndilər”; İsmi xəbər: “Turistləri ən çox heyran edən **qalanın görünüşü idi**”. Məlum olduğu kimi, ikinci növdən fərqli olaraq, üçüncü növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasına əlavə söz, yaxud sözlər artırıla bilər. Bu amil onun cümlə üzvü kimi işlədilməsində də ikinci növlə müqayisədə prinsipial fərq yaradır. Belə ki, mövcud qaydaya görə, üçüncü növ təyini söz birləşməsi tərəfləri arasına daxil olan sözlə birlikdə bir cümlə üzvü kimi götürülməlidir. Yəni bu halda yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz cümlə belə bir şəkil alır: “**Qalanın əzəmətli görünüşü** turistləri heyran etmişdi.” Burada üçüncü növ təyini söz birləşməsi tərəfləri arasına daxil olan və ikinci tərəfin təyini rolunda çıxış edən sözlə birlikdə (“qalanın əzəmətli görünüşü”) cümlənin mürəkkəb mübtədası vəzifəsini yerinə yetirir. Həmin birləşmə cümlənin başqa üzvləri yerində işləyəndə də qeyd olunan prinsip qüvvədə qalır.

Təyini söz birləşmələrinin cümlə üzvü kimi işlədilməsi barədə buraya qədər deyilənlər məlum olan ümumi qaydalara uyğundur və demək olar ki, heç bir fikir ayrılığı, mübahisə doğurmur. Baxış müxtəlifliyi tamamilə başqa bir cəhətdən meydana çıxır. Məsələn bundadır ki, üçüncü növ təyini söz birləşmələri cümlə üzvü kimi işlədilən zaman bir çox hallarda birinci tərəfin əvvəlində gələrək onun təyini vəzifəsini daşıyan əlavə sözdən də istifadə edilir. Dilçilik ədəbiyyatında həmin sözün təyin kimi götürülməsi tövsiyə olunur. Məsələn: “Qədim **qalanın əzəmətli görünüşü** turistləri heyran etmişdi.” Mövcud qaydaya görə, burada “qalanın əzəmətli görünüşü” birləşməsi tərəflər arasına daxil olan sözlə birlikdə mübtəda, “qədim” sözü isə təyin kimi götürülməlidir. Təbii olaraq sual yaranır: Bu söz nəyin təyini? Cümlədən aydın göründüyü kimi, “qədim” təyini “qala” sözünə aiddir.

Burada da əsas mübahisəli məqam meydana çıxır. Məsələn bundadır ki, təyin cümlədəki hər hansı bir sözə yox, məhz cümlə üzvünə aid olmalıdır. “Qala” sözü isə cümlədə müstəqil üzv yox, yalnız mürəkkəb mübtədanın birinci tərəfidir. Sual olunur: Əgər mürəkkəb mübtədanın yarısının (birinci tərəfinin) təyini ayrıca

cümlə üzvü kimi götürə bilirsə, onda ikinci yarısının (ikinci tərəfin) təyini olan “əzəmətli” sözünü niyə müstəqil təyin kimi götürməməliyik?! Təbii ki, bu cür yanaşma da vəziyyətdən çıxış yolu sayıla bilməz – mübtədanın həm birinci, həm də ikinci tərəfi müstəqil cümlə üzvü olmadığına görə, onlara aid olan təyinlər də ayrıca üzv kimi götürülə bilməz. Həmin sözləri təyin kimi götürməyəndə isə belə çıxır ki, onlar cümlənin sintaktik təhlilindən kənarda qalmalıdır. Bu cür yanaşma isə dilimizin sintaktik quruluşuna zidd olardı.

Bəs çıxış yolu nədədir? Zənnimizcə, həm cümlənin ümumi məzmunu, həm qrammatik strukturu, həm də cümlə üzvlərinin dəqiq sintaktik sualı

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri sintaktik təhlildə

mövqeyindən yanaşdıqda üçüncü növ təyini söz birləşməsini (“qalanın görünüşü”) həm tərəflər arasına daxil olaraq ikinci tərəfin təyini funksiyasını yerinə yetirən (“əzəmətli”), həm də birləşmənin əvvəlində gələrək birinci tərəfin təyini vəzifəsini daşıyan (“qədim”) sözlərlə birgə bütövlükdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi götürmək yeganə düzgün yanaşma olardı. Məsələn, belə: **“Qədim qalanın əzəmətli görünüşü** turistləri heyran etmişdi.” Burada qara şriftlə qeyd olunmuş birləşmə bir sintaktik vəzifə daşıyır və bütövlükdə cümlənin mübtədasının sualına cavab verir. Həmin sintaktik vahid digər cümlə üzvləri yerində işləyəndə də yanaşma prinsipi olduğu kimi qalmalıdır. Tamamlıq yerində: “Turistlər **qədim qalanın əzəmətli görünüşünə** heyran qalmışdılar.” İsmi xəbər yerində: “Turistləri ən çox heyran edən **qədim qalanın əzəmətli görünüşü idi.**”

Nəticə. Dilimizin sintaksisinə dair bütün dərslik və tədqiqat əsərlərində cümlə üzvlərinin quruluşca növlərindən bəhs olunarkən birmənalı şəkildə qeyd edilir ki, sözlərlə (o cümlədən, mürəkkəb sözlərlə) ifadə olunmuş cümlə üzvləri sadə, söz birləşmələri (həmçinin mürəkkəb adlar) ilə ifadə olunmuş cümlə üzvləri isə mürəkkəb növə aiddir.

Bu qayda təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan cümlə üzvlərinə də aiddir. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri cümlə üzvü kimi, adətən, ayrı-ayrılıqda götürülür – ikinci tərəf hər hansı cümlə üzvü, birinci tərəf isə onun təyini kimi çıxış edir. Bu qayda təkcə nəzərdən keçirdiyimiz cümləyə deyil, üçüncü növ təyini söz birləşməsinin işlədildiyi bütün nümunələrə aid edilməlidir. Belə olarsa, cümlənin sintaktik təhlili ilə bağlı tədris prosesində tez-tez üzləşdiyimiz anlaşılmazlığı aradan qaldırmış olarıq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966, 340 səh.

2. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Maarif, 1972, 476 səh. (şərikli).
3. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Maarif, 1985, 467 səh.
4. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Morfologiya. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 370 səh.
5. Hümmətova R. Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları. Bakı: ADPU, 2017, 214 s.
6. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: ŞərqQərb, 2007, 280 s.
7. Əhmədov Ə.M. Linqvistik təhlil bacarıqları aşılmasının elmi-metodik əsasları. Bakı: API, 1997, 50 s.
8. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: ŞərqQərb, 2007, 280 s.
9. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası (I hissə). Bakı: "Elm", 2000, 280 səh.

İsa Hüseynovun əsərlərində işlənən şəxs adlarının linqvistik analizi

**Bağirova Aynurə SDU,
Azərbaycan dili və onun tədrisi
metodikası kafedrasının baş müəllimi
aynurebagirova8@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7975-4475>**

Xülasə

Şəxs adları hər bir millətin genetik kodudur, tanınmaq, seçilmək üçün ən vacib dil elementlərindən biridir. V.A.Nikonovun fikrincə, şəxs adı sosial işarədir, sosial əlamətdir. Şəxs adları hər bir xalqın dünya mədəniyyətinə özünü təqdimatıdır, fərqləndirici xüsusiyyətlərindəndir.

Şəxs adlarının bədii əsərdə işlədilməsinin özünəməxsus cəhətləri vardır. Belə ki, hər hansı şair və yazıçı öz əsərində işlənən şəxs adlarına bəzən üslubi çalar verir, həmin adları yazdığı əsərin məzmun və ideyasına uyğunlaşdırır. Sənətkar çox zaman ad seçimində obraza çox ehtiyatla yanaşır, obrazın xarakterinin hərtərəfli açılmasında antroponimdən bir üsul kimi istifadə edir, obrazları adlandırarkən şəxs adlarının leksik mənalarına diqqət yetirir. Obrazların əsərdə tutduğu mövqe, yazıcının obrazlara bəslədiyi münasibət və digər amillər antroponimlərdə öz əksini tapır.

Məqalədə görkəmli yazığımız İsa Hüseynovun (Muğannanın) əsərlərində rast gəlinən müxtəlif semantikalı şəxs adları linqvistik təhlil edilir. Bu onomastik adlar İsa Hüseynovun əsərlərindəki özünəməxsusluğa tam uyşur, onun dəstixətti ilə səsləşir, əsərlərinin mövzu və ideyasını, bədii kompozisiyasını tamamlayır.

Yazıcının obrazlara verdiyi adlar xalqın hüsn - rəğbətini qazanan, yeni əməllərlə, arzularla yaşayan, yeniliklə köhnəliyin mübarizəsində mətanətlə qalib gələn qəhrəmanların adlarını, xalqın arzu və istəklərini özündə əks etdirir. Sənətkarın yaratdığı antroponimlər əsərlərində üslubi rəngarəngliyi təmin edir, əsərin oxucu üçün cəlbedici olmasına şərait yaradır. İsa Hüseynovun əsərində yaradılmış adlar obrazların xarakterinin açılmasına, onun oxucuya çatdırılmasına kömək edir, əsərin ideyasının mənimsənilməsinə yardımçı olur.

Açar söz: *onomastika, antroponimlər, transliterasiya, adqoyma ənənəsi, etnogeneza*

**Лингвистический анализ личных имен используемых в
творчестве Исы Гусейнова**

**Багирова Айнура СГУ, старший
преподаватель кафедры
азербайджанского языка и методики его преподавания
aynurebagirova8@gmail.com**

Резюме

Личные имена – это генетический код каждой нации, один из важнейших языковых элементов для распознавания и отбора. По мнению В.А.Никонова, имя человека – это социальный знак.

Личные имена – это приобщение каждой нации мировой культуре, одна из ее отличительных черт.

Использование личных имен в художественном произведении имеет свои особенности. Таким образом, любой поэт и писатель иногда придает стилистический оттенок именам людей, использованным в его творчестве адаптирует эти имена к содержанию и идее написанного им произведения. Художник часто очень осторожно к этому и обращает внимание на лексические значения личных имен при именовании изображений. Положение образов в произведении, отношение писателя к изображениям и другие факторы отражаются в антропонимах.

В статье проводится лингвистический анализ личных имен с разной семантикой встречающихся в творчестве нашего выдающегося писателя Исы Гусейнова (Муганна). Эти ономастические имена полностью соответствуют оригинальности произведений Исы Гусейнова, соответствуют его сетевому образу дополняют и идею, художественную композицию его произведений.

Названия, данные изображениям писателя, связаны с новыми делами и мечтами, завоевавшими симпатию народа. Имена героев живших, стойких

в борьбе новаторства и древности, людей отражает их желания. Стиль в произведениях антропонимов, создает условия, чтобы произведение было привлекательным для читателя Иса Гусейнова. Созданные в произведении имена помогают раскрыть характер образа и донести его до читателя, помогает усвоить идею произведения.

Ключевые слова: ономастика, антропонимы, транслитерация, традиция именование, этногенез

Linguistic analysis of the personal names used in the works of Isa Huseynov

Bagirova Aynura
SSU, Senior teacher of the department of
Azerbaijan language and its teaching methods
aynurebagirova8@gmail.com

Summary

Personal names are the genetic code of each nation, one of the most important linguistic elements for recognition and selection according to V.A.Nikonov a person's name is a social sign.

Personal names are the introduction of each nation to world culture, one of its distinguishing features.

The use of personal names in a work of art has its own peculiarities. Thus, any poet and writer sometimes gives a stylistic tone to the names of the people used in his work adapting those names to the content any idea of the work he wrote. The artist is often very careful in choosing the name of them to the lexical meanings of personal names when naming images. The position of the images in the work, the writer's attitude to the images and other factors are reflected in the antroponyms.

The article provides a linguistic analysis of personal names with different semantics found in the works of our prominent writer Isa Huseynov (Muganna). These onomastic names fully correspond to the originality of Isa Huseynov's works, are in live with his set-line, complete the theme and idea, artistic composition of his work. The names given to the images by the writer are

associated with new deeds and dreams that have won the sympathy of the people, the names of the heroes who lived, who preserved in the struggle of innovation and antiquity, the people reflects their wishes and desires. Style in the works of antroponyms created by the artist provides variety, creates conditions for the work to be attractive to the reader. The names created in the work help to reveal the character of the image and convey it to the reader, helps to master the idea of the work.

Keywords: *onomastic, antroponyms, transiliration, tradition to name, ethnogenesis*

Aktuallıq. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas cəhət İsa Hüseynovun bədii yaradıcılığının orijinallığıdır. Onun yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri məhz əsərlərində türk onomastik sisteminin geniş tətbiqidir. İsa Hüseynovun əsərlərində şəxs adları elə qurulmuşdur ki, zəngin xüsusi adlar yazıcının əsərlərinə üslub və dil baxımından novatorluq gətirir. İsa Hüseynov yenilikçi ədib kimi Azərbaycan dilinin xüsusi adlar sisteminin bütün sahələrini ehtiva edə bilmişdir. Buna görə də İsa Hüseynovun əsərlərindəki onomastik sistemin araşdırılması dilçiliyimizin müxtəlif sahələri üçün, ilk növbədə, dil tarixi, etimologiya, leksikologiya, onomastika sahələrində yeni faktların aşkar olunmasına şərait yaradır.

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus mövqeyi, üslubu olan yazıçı İsa Hüseynovun əsərlərində işlənən şəxs adları linqvistik təhlil edilir.

Metod. Məqalədə, əsasən, müqayisəli-qarşılaşdırma metodundan istifadə edilmişdir.

Giriş. Dünyada hər bir xalqın özünəməxsus adqoyma ənənəsi var. Adqoyma dünya xalqlarının fərdi etnopsixologiyası, mental şüuru ilə bağlı məsələdir. Şəxs adları millətin kimliyini, özünəməxsusluğunu göstərən fərdi leksikadır, etnik əlamətdir.

Azərbaycan xalqının tarixində illər boyu formalaşmış türk mənşəli ad sistemi və adqoyma ənənəsi mövcuddur. Bununla yanaşı, Azərbaycan dilində beynəlmiləl ad sistemi də var ki, xalqımız dünya xalqları arasında geniş yayılmış adlardan, xüsusilə, islam dini ilə bağlı olaraq ərəb mənşəli və hindAvropa xalqlarına məxsus adlardan istifadə etmiş və etməkdədir. Adətən, onomastikada antroponimlər dedikdə dar anlamda yalnız şəxs adları nəzərdə tutulur. Əslində isə, antroponim termini geniş mənada həm şəxs adlarını, həm də ata adları və soyadları, ləqəbləri, təxəllüsləri özündə ehtiva edir.

Şəxs adları vaxtilə insanları bir-birindən fərqləndirmək üçün qoyulub. Azərbaycan xalqının qədim tarixi qaynaqları sübut edir ki, xalqımızın etnogenezinin əsasını təşkil edən oğuz türklərində spesifik adqoyma adət-ənənəsi olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bu adət-ənənə müşahidə olunur. Belə ki, qədim oğuz türkləri öz övladlarına şəxs adını ancaq yeniyetməlik dövründə verərmişlər. Dastanda Buğac, Beyrək adlarının verilməsi ilə bağlı süjetlərdə bu ənənə öz əksini tapıb. Yəni hind-Avropa xalqlarından fərqli olaraq qədim türk xalqlarında insana bir neçə dəfə ad verilib. Qədim türklərin, əsasən, həddi-büluga çatdıqdan sonra şəxsi adları olardı. Bu münasibətlə L.N.Qumilyov yazırdı: “Avropalılar kimi türklər anadan olandan ölənə qədər bir ad daşıyırdılar. Türkün adı həmişə onun cəmiyyətdəki vəziyyətini göstərirdi” [1, 89]. Vaxtilə Qədim Romada qadınların adlandırılması kişi xətti üzrə aparılırdı. Belə ki, onlara şəxsi ad qoyulmurdu, kimin qızıdır, kimin arvadıdır və ya kimin anasıdır (hansı oğlanın), qadını onun adı ilə çağırırdılar [2, 25]. Qadının şəxsi adı ilə çağırılmaması Azərbaycan xalqının etnoqrafiyasında, ailə kultunda da mövcuddur. Azərbaycan dilində *uşaqların anası* ifadəsi məhz bu kultla bağlıdır. Bu tabu yüz illər ərzində formalaşmış etnik təfəkkürlə əlaqədar yaranmışdır. Kişi öz arvadının adını başqa kişilərin yanında çəkmir, onun adını “uşaqların anası” ifadəsi ilə əvəz edir.

Dünya xalqlarında övlada ad vermək ənənəsində həm analoji, həm də fərqli məqamlar özünü göstərir. Məsələn, ruslarda XVII əsrə qədər, almanlarda isə XIX əsrə qədər çox vaxt ailədə olan bütün uşaqlara eyni ad verilirdi [2, 12]. Qeyd edək ki, dünya xalqlarında advermə ənənəsi din amili ilə də bilavasitə bağlıdır. Belə ki, əgər xristianlığı qəbul etmiş hind-Avropa mənşəli xalqlarda xristian dininə aid ortaq şəxs adları üstünlük təşkil edərsə, islamı qəbul etmiş Şərqi xalqlarında da ərəb mənşəli ortaq adlar əksəriyyət təşkil edir.

Türk dillərinin ilk yazılı qaynaqları olan Orxon-Yenisey abidələrində işlənən şəxs adları rəngarəng və çoxçalarlıdır: *Azğanaz, Ağuş, Bağa Tarkan, Kutluğ Yargan, Bölün, Buna Çiksin, Eletmis, Elçi Çor, Ərən Uluğ, Əzgənti Kadaz, Erkin, Etrük, İl Çor, Əzgənə, İsyi Likən, İrgin, İstəmi, Inal Ögə, İnənçü Bilgə, Yalsaka, Yalasaka, Yoğa, Küni Tirik, Amaş Tutuk, Kapağan, Kuni Sənun, Oğul Bars, Oğul Tarkan, Sabık Basar* və s. [3, 345-373]. Bu faktlar göstərir ki, qədim türk dilində zəngin antroponimlər mövcud olmuşdur.

Xalqımızın tarixində övladlara ad verilməsində nikbin münasibət bəslənmişdir. Onda bu hadisə xalq şadlığı, təntənə və mərasim şəklini alırdı. Vaxtilə uşaqları münasib adlarla adlandıran hörmətli, advermə peşəsinə görə xalq arasında tanınmış şəxslər olmuşdur. Ad məsələsini valideynlər deyil, ancaq belə adamlar həll edərdilər. Keçmişdə ailə başçıları uşaq anadan olanda onu münasib adlandırdıqları üçün dövrünün məşhur və ya alim şəxslərinin, ad vermə peşəsinə

görə tanınmış adamların yanına gedərdilər. Onlar da xoşa gələn bir ad seçərək uşağa həmin adın verilməsini məsləhət görərdilər. Dinin hakim olduğu dövrlərdə belə şəxsləri dindarlar əvəz etmişlər. İnqilabdan qabaq körpəsinə ad verdirmək istəyən ailə başçısı mollaın yanına gedər; molla da kitabı açar, orada rast gəldiyi adı körpəyə münasib bilərdi. Uzaq keçmişdə babalarımız adları körpəlikdə deyil, uşağın boya-başa çatdığı və xalq arasında tanındığı dövrdə vermişdir. Uşaq böyüyür, yaşa dolur, özünü məşhurlaşdırır, sonra isə uşaq sahibləri ona ad verdirirlər. “Kitabi-Dədə Qoqud” dastanında Dədə Qorqud insanlara ad verən tarixi şəxsiyyət kimi qələmə verilir. Maraqlı burasıdır ki, Dədə Qorqud körpələrə deyil, böyüklərə ad verir. Kiçik yaşlarda uşaqların adı olmur, onlar öz sahiblərinin və ya tayfada məşhur şəxsin, bəlkə də ağsaqqalın adı ilə tanınır [4, 6-7]. Etnik işarə olan şəxs adlarından Azərbaycanlılar hələ lap qədimdən istifadə etmişlər. Bu ənənə uzaq keçmişdən başlayıb inkişaf etmiş və məxsusi Azərbaycan şəxs adları sistemi formalaşmışdır. Azərbaycan şəxs adları müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olan leksik kateqoriyalardandır. Mövcud şəxs adlarının əsas xüsusiyyətlərindən ən başlıcası kişi və qadın adlarını bildirməsidir. Bu xüsusiyyətə görə müasir Azərbaycan şəxs adları üç qrupa bölünür: kişi adları, qadın adları, kişi və qadın üçün müştərək işlənən adlar [5, 171-172].

Azərbaycan dilində islam amili ilə əlaqədar olaraq uzun müddət ərəb mənşəli şəxs adları üstünlük qazanmışdır. Halbuki VII əsrə qədər Azərbaycan dilində yalnız türk və fars mənşəli şəxs adları olmuşdur. Şəxs adları hər bir millətin genetik kodudur, tanınmaq, seçilmək üçün ən vacib dil elementlərindən biridir. Dünyada hər bir xalqı səciyyələndirən əlamətlərdən biri məhz onun işlətdiyi şəxs adları – antroponimlərdir. V.A.Nikonovun fikrincə, şəxs adı sosial işarədir, sosial əlamətdir [2, 12]. Şəxs adları hər bir xalqın dünya mədəniyyətinə özünü təqdimatıdır, fərqləndirici xüsusiyyətlərindəndir.

Şəxs adlarının bədii əsərdə işlədilməsinin özünəməxsus cəhətləri vardır. Belə ki, hər hansı şair və yazıçı öz əsərində işlənən şəxs adlarına bəzən üslubi çalar verir, həmin adları yazdığı əsərin məzmunu və ideyasına uyğunlaşdırır. Sənətkar çox zaman ad seçimində obraza çox ehtiyatla yanaşır, obrazın xarakterinin hərtərəfli açılmasında antroponimdən bir üsul kimi istifadə edir, obrazları adlandırarkən şəxs adlarının leksik mənalarına diqqət yetirir. Obrazların əsərdə tutduğu mövqe, yazıcının obrazlara bəslədiyi münasibət və digər amillər antroponimlərdə öz əksini tapır [6, 24]. Yəni ədiblər əsərlərində işlətdikləri şəxs adlarını heç də təsadüfi seçmirlər. Bədii əsərdə işlənən hər bir şəxs adının üslubi funksiyası, bədii cəhətdən ideya xüsusiyyətləri var. Hər bir bədii əsərdə işlənən şəxs adları üslubi vəzifə daşıyır, fərqli situasiyalar üçün özünəməxsus funksiya ifadə edir.

Yazıçıların bədii əsərlərdə obrazlara verdikləri adlar xalqın hüsn- rəğbətini qazanan, yeni əməllərlə, arzularla yaşayan, yeniliklə köhnəliyin mübarizəsində mətanətlə qalib gələn qəhrəmanların adlarını, xalqın arzu və istəklərini özündə əks etdirir. Bir çox obrazların adları xalq tərəfindən qəbul edilir, ata-analar həmin obrazların adlarını həvəslə öz yeni doğulmuş körpələrinə verirlər [7, 55]. Bədii əsərlərdə istifadə olunan şəxs adları həmin əsərin müəllifinin həm də estetik dünyagörüşünün inikasıdır. Çünki adqoyma, ad seçimi həm də mənəvi-estetik zövq məsələsidir. Şəxs adları bədii əsərdə üslubi rəngarəngliyi təmin edir, əsərin oxucu üçün cəlbedici olmasına şərait yaradır. Ümumiyyətlə, bədii üslubda işlənən şəxs adları daha çox üslubi funksiya daşıyır, hər hansı bir müəllifin əsərində yaradılmış obrazın xarakterinin açılmasına, onun oxucuya çatdırılmasına kömək edir, əsərin ideyasının mənimsənilməsinə yardımçı olur. İstənilən bədii əsərdəki şəxs adları, ilk növbədə, adlandırma funksiyasını yerinə yetirir. Digər tərəfdən, bədii əsərdəki obraz adı həmin obrazın daxili aləmini əks etdirir.

Yazıçı İsa Hüseynovun (Muğannanın) əsərlərində müxtəlif semantikalı şəxs adlarına rast gəlirik. Bu şəxs adları İsa Hüseynovun əsərlərindəki özünəməxsusluğa tam uyuşur, onun dəsti-xətti ilə səsləşir, əsərlərinin mövzu və ideyasını, bədii kompozisiyasını tamamlayır.

Ədibin hər bir nəsr əsərinin özünəməxsus antroponimik sistemi var. Məsələn, “İdeal” romanında *Xalıq, Qudalı, Gülgəz, Gülbəniz, Səməd, Əmir, Qurban, Məmiş, Cəfər, Qeybalı, Sultan, Mədəd, Qıymat, Abı, Məsimə, Müslüm, Atamalı, Məhərrəm, Mirqəzəb, Ələskər, Hənifə, Məleykə, Əziz, Şənbə, Mircəfər, Rəhim, Əli, Məhəmməd, Xeyrə, Seyid, Sultan, Yusif, Nəbi, Badsəbə*, “Qəbiristan” romanında *Şövkət, Şöşü, Möcüz, Midi, Məsim, Məmməd, Zal, Səmi, Nəcəf, Cığa, Rəhim*, “GürÜn” romanında *Nizami, İsa, Pəhləvan, Eldəniz, Fərrux*,

Baba, Afaq, Qutaybə, “Cəhənnəm” romanında *Qumral, Furak, Bünyad, Sərvinaz, Türknaz*, “İsahəq, Musahəq” romanında *Qara, Əli, Nailə, Mədəd, Taftı, Ələkbər, Musa, Nalə, Həbibulla, İsa, Bəyim, Bəkir, Rəşid*, “Saz” povestində *Qasım, Tubu, Bənövşə, Qılinc, Xeyrə, Fərhad, İsfəndiyar, Rəhman, Bəhmən, Qurban, Abdulla, Mağar, Daşdəmir, Məhər, Pəri, Tubu, Çürük, Gülən, Mədət, İsgəndər, Mənsur, Murtuz, Abı, Rəşid, Hacı, Seyid, Əsəd, Milli*, “Doğma və yad adamlar” povestində *Səriyyə, Mədəd, Camal, Həlimə, Murad, Şövkət, Taftı, Qara, Bəyim, Vahid, Bəkir, Rəşid, Bəhlul, Ələkbər*, “Tütək səsi” povestində *Mehbalı, Tapdıq, Cümrü, Gülən, Nuru, Musa, Məsi, Tahir, Cəbrayıl, Zibeydə, Qurban, Söylü, Əsmət, Məlik, Muxtar*, “Quru budaq” povestində *Gülən, Nuru, Nurməhəmməd, Tahir, Əsmət, Bibi, Bibixanım, Xatun, Şövkət, Ramazan, Səlim, Ruqiyyə, Muxtar*, “Faciə” povestində *Sabit, Zəlimxan, Qaraxan, Zümrüd, Əziz, Səriyyə, Kərəm, Məmlük, Mirqəzəb, Baba, Əbdürrəhman, İbiş*, “Kollu Koxa”

povestində *Dəmir*, *Haşım*, *Bağır*, *Nəsib*, *Qurban*, *Cavanşir*, *Koxa*, *Suğra*, “*Ömürkarvanı*” povestində *Heybət*, *Tükəz*, *Dünyamalı*, *Zəlimxan*, *Tutu*, *Məmməd* adları işlənmişdir. Faktlardan göründüyü kimi, bəzi şəxs adları yazıçının bir neçə əsərində təkrarlanır. Bu da həmin antroponimlərin oxucunun yaddaşında qalmasına kömək edir.

Yazıçının bədii əsərlərində işlətdiyi şəxs adlarını mənşəyinə görə, əsasən, üç qrupa ayırmaq olar: türk mənşəli antroponimlər, fars mənşəli antroponimlər və ərəb mənşəli antroponimlər. Ancaq nasirin əsərlərində hindAvropa mənşəli və yəhudi mənşəli antroponimlər də var.

Türk mənşəli şəxs adları: *Tapdıq*, *Söylü*, *Qaraxan*, *Qara*, *Bəyim*, *Çapar*, *Baba*, *Gülən*, *Xatun*, *Daşdəmir*, *Eldəniz*, *Altun*, *İldırım*, *Qazanxan*, *Abı*, *Dəmir* və s. Yazıçının əsərlərində işlənən türk mənşəli şəxs adlarının hər birinin dərin etimologiyası, zəngin semantikası var. Məsələn, *Dəmir* adı məcazi anlamda “möhkəmlik, dözümlülük” bildirir və insanlara bu məqsədlə qoyulur. Yazıçı bu adı üslubi məqsədlə işlətməmişdir: *Öz kəndiyin qocasını, qarısını tanıyırsansa, bilərsən ki, Dəmir kişinin anası rəhmətə getməyib*[8, c.1, 397]. Qədim türk dilində bu söz *temür* şəklindədir. Əski türk yazılı abidələrində *temür* tərkibli çoxlu şəxs adları işlənmişdir: *Temür Buğa*, *Tölək Temür*, *Qutluğ Temür*, *El Temür*, *Bay Temür*, *Ötüken Temür*[9, 551].

Ərəb mənşəli şəxs adları: *Mehbalı*, *İsfəndiyar*, *Muxtar*, *Tahir*, *Zibeydə*, *Cümrü*, *Məlik*, *Məhəmməd*, *Əzəm*, *Fəzl*, *Fəzlullah*, *Əli*, *Mahmud*, *Məcnun*, *Katibi*, *Natəvan*, *Əhməd*, *Nemətullah*, *Ömər*, *Bayəzid*, *Fatma*, *Pünhan*, *Qurban*, *Ramazan*, *Məlik*, *Müslüm*, *Rəhim*, *Hikmət*, *Abbas*, *Məleykə*, *Cəfər*, *Möhsün*, *Rəhman*, *Bəhmən*, *Abdulla*, *Rəşid*, *Nailə*, *Vahid*, *Bəhlul*, *Səriyyə*, *Camal*, *Şövkət*, *Təhməz* və s.

Fars mənşəli şəxs adları: *Huşəng*, *Gövhər*, *Cavanşir*, *Şahrux*, *Miranşah* və s. “İdeal” romanında yazıçı qəsdən bəzi məqamlarda *Miranşah* adını *Maranşah* formasında işlədərək həmin şəxsin ilan kimi zəhərli xarakterə malik olduğuna işarə edir, çünki fars dilində *mar* “ilan” mənasındadır: *Üç ay bundan əvvəl, Miranşahın Fəzlullahı tutub göndərməyi tələb edən məktubunu alanda, İbrahim məclisdə soruşmuşdu: “Nə yazaq bu Maranşaha?”*[10, c.3, 43].

Yəhudi mənşəli şəxs adları: *Yusif*. *Sədr Mədədin* *ərköyünü ilə Cəfər əmi* – *Lüt Cəfərin qayını Yusif*, *Suduşənlə meşənin arasında kərpickəsənlərin sarı torpaq çıxartmaq üçün qazdıqları dərə kimi dərin qaznağa su buraxmışdılar, göl düzəltmişdilər*[11, 102]. Qədim yəhudi sözü olan *iosif* (yosef) ərəb dilinə keçərək *Yusif* formasını almışdır, mənası “artırılmış, çoxaldılmış” deməkdir. Dini əsatirə görə, Yaqub peyğəmbərin sevimli oğlu Yusif fəvqəladə gözəlliyi ilə məşhur olmuş, Misirdə qul kimi satılmış və sonradan peyğəmbər olmuşdur. Ədəbiyyatda gözəllik və səadət rəmzi kimi məşhurdur [12, 364]. Hind-Avropa dillərində

işlənən *Cüzeppe* və *Cozef* adları Yusif adının həmin dillərə transliterasiyası nəticəsində yaranmışdır.

Davud. ...dünyanın ən qədim peyğəmbərlərindən *Musa ibn İmranın*, *Süleyman ibn Davudun*, onların qohumlarının, varislərinin, xələflərinin qəbirlərini ziyarətə gediblər [10, c.3, 67]. *Davud* dini addır, yəhudi mənşəlidir, anlamı “aşıq olmuş, vurulmuş” deməkdir [13]. Hind-Avropa dillərində *Devid*, *David* formalarında işlənir.

Məryəm. *Bir də gah Mariya, gah da Məryəm ana çağırıqları cavanca rus qızı həmin dal otağın küncünə qısılib gizlin-gizlin ağlayırdı*[11, 451]. *Məryəm* qədim yəhudi adı *Mara*-nın ərəb formasıdır, “təmiz, pak, ismətli, namuslu” deməkdir. İsa peyğəmbərin anası olmuşdur [12, 219].

İsa. ...orada *İsa* peyğəmbərin körpəliyinin yadigarı olan, böyük qayığa bənzəyən daş beşikdə və *Məryəm* ananın mehrabının qabağında namaz qılan müsəlmanlarla ibadət edən yəhudilərlə, tərsalarla söhbət etmiş, bəşərin birliyinə, dil, din, etiqad ayrılığının sonralar əmələ gəldiyinə dair fikirlərinin bu adamlarda sevinc doğurduğunu görüb, özü də böyük sevinc duymuşdu [10, c.3, 66]. Məlumdur ki, *İsa* peyğəmbər adıdır. Yəhudi dilindəki *yoşe* “xilaskar” sözündəndir, hind-Avropa dillərinə *İsus* kimi transliterasiya olunur

Musa. Yazıçının “Doğma və yad adamlar” povestində *Musa* şəxs adı işlənmişdir: *Onlar eşiyə-bacaya çox az çıxırdılar, üzbəüz əyləşib, bu ona: “Ay İsa”, o biri isə “Ay Musa” – deyə müraciət eləyir, xırıldaya-xırıldaya nə barədə isə uzun-uzadı danışırıdılar*[14, c.2, 91]. *Musa* peyğəmbər adıdır. Yəhudi dilində *Moşe* şəklindədir, hind-Avropa dillərinə *Moisey* kimi transliterasiya olunur.

İbrahim. *İbrahim Hacı Firidunla çox az-az, ildə iki-üç dəfə görüşürdü*[10, c.3, 33]. *İbrahim* peyğəmbər adıdır, dini əfsanəyə görə, Yusif peyğəmbərin atası olmuşdur. *İbrahim* adı yəhudi dilindəki *Avraam* sözündəndir. Yəhudi dilində *Avraam* sözü üç sözün birləşməsindən yaranmışdır: *av* “ata”, *ra* “böyük”, *am* “xalq” mənalarındadır, yəni *avraam* “böyük xalqın atası” deməkdir. *İbrahim* adı rus və Avropa dillərinə *Abraham*, *Abram* şəkillərində transliterasiya olunur.

Hind-Avropa mənşəli şəxs adları: Yazıçının “İdeal” romanında hindAvropa dillərinə aid *Aleksandr*, *Pavel*, *Marina* antroponimləri işlənmişdir [11, 87, 117]:

Marina. *Lap cavanca rus qızıdı: Marina*[11, 117]. Qeyd edək ki, latın dilində *marina* “dəniz” mənasındadır [207, 5]. *Deməli*, *Marina* adı latın mənşəlidir.

Pavel. *Min yeddi yüz doxsan yeddinci ilin qışında bir gəzərgi Monaxcasus Peterburqa, Çar Pavelin oğlu, polis rəisi və vəliəhd I Aleksandra depeş*

göndərmişdi [11, 87]. *Pavel* adı latın mənşəli *paulus* “kiçik” sözündən yaranmışdır [15].

Aleksandr. *Aleksandr* adı yunan mənşəlidir, mənası “müdafiə etmək, kişi” deməkdir [16].

Klara. Yazıcının “Cəhənnəm” romanında *Klara* adı işlənmişdir: *Klara kuzədən çaxır töküüb yırğalana-yırğalana yeriyib, büllur qabı qoşa əlində bəyin dodaqlarına yaxınlaşdırdı*[17, c.5, 271]. Hind-Avropa dillərində işlənən *Klara* latın mənşəli söz olub, mənası “ışıqlı, şəffaf” deməkdir. *Klara* adından daha çox almanlar istifadə edir [18].

Riçard. İsa Hüseynovun “GürÜn” romanında hind-Avropa dillərinə aid *Riçard* şəxs adı işlənmişdir: *İngilis dostum*, – dedim, çünki min yüz əlli birinci ildə, birinci Səlib müharibəsində əsir düşəndən sonra Riçard düz iyirmi il Türklərimin arasında qalıb hamı ilə, o cümlədən Şəmsəddin Eldənizlə dostlaşmışdı[17, c.5, 183]. *Riçard* adı bir çox hind-Avropa dillərində işlənir. Bu söz protogerman dillərinə aid *rik* “əzizləmə mənasında müraciət” və *hard* “güclü, qüvvətli” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir [19].

Nikolay. Yazıcının “Sürgün” povestində hind-Avropa, o cümlədən rus dilində işlənən *Nikolay* adı var: *Mahmud ağanın özü ilə birlikdə oğulluğa götürdüyü cavanlar Nikolay padşahın düşməni Bağı ağanın nəvələridirlər*[21, c.2, 8]. Bu ad Avropa dillərində *Nikolas* şəklində də işlənir. *Nikolay* adı qədim yunan mənşəli iki sözdən yaranmışdır: *nike* “qələbə”, *laos* “xalq”, yəni mənası “qalib gələn xalq” deməkdir [20].

Yazıcının əsərlərində işlənən şəxs adlarının bəzisi öz komik məzmunu ilə fərqlənərək oxucunun yaddaşında qalır. Məsələn, *Şöşü*, *Səmi*, *Söylü*, *Röpüş*, *Məmiş*, *Məsi*, *Taftı*, *Midi*, *Məmmə*, *Murşaqulu*, *Diniş*, *Şəppəli* və s. Nasirin “Şəppəli” adında povesti də var: *Şəppəli güzgüyə baxdı: ağzı qulağının dibindən qayıdıb öz yerində durdu* [8, c.1, 336]. İsa Hüseynov nəsr əsərlərində bu tipli şəxs adlarından çox zaman komik üslubi vasitə kimi istifadə etmişdir.

Yazıçı əsərlərində həm təkkomponentli, həm də çoxkomponentli şəxs adları işlətmişdir. İsa Hüseynovun əsərlərində işlənən antroponimləri quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu antroponimlərə ayırmaq olar:

- 1) Sadə quruluşlu antroponimlər: *Əhməd*, *Qurban*, *Rəhman*, *Koxa* və s.
- 2) Düzəltmə quruluşlu antroponimlər: *Söylü*, *Katibi*, *Çürük*, *Qudalı* və s.
- 3) Mürəkkəb quruluşlu antroponimlər: *Atamalı*, *Dünyamalı*, *Nemətullah*, *Mirqəzəb*, *Nurməhəmməd*, *Bibixanım*, *Qaraxan*, *Eldəniz*, *Daşdəmir* və s.

İsa Hüseynovun əsərlərində tarixi şəxsiyyətlərin adlarının işlənməsi də müşahidə olunur: *Stalin*, *Hitler*, *Əmir Teymur*, *Lenin*, *Napalyon*, *Mir Cəfər* (Bağirov), *İldırım* (*Bayəzid*), *Mustafa* (Kamal), *Fətəli* (xan Xoyski), *Qazan xan*, *Şirvanşah İbrahim* və s. Əslində, bu tarixi şəxsiyyətlərin əksəriyyəti adları ilə deyil, soyadları və ləqəbləri ilə və yaxud psevdonimləri ilə tarixə düşmüşlər. Məsələn, Stalin kimi tanıdığımız tarixi şəxsiyyətin əsl adı İosif, soyadı isə Cuqaşvilidir, Lenin kimi tanıdığımız tarixi şəxsiyyətin əsl adı Vladimir, soyadı isə Ulyanovdur. Bu tipli adlar dilçilikdə *pseudonim* (yəni köməkçi, uydurma, yalançı ad) adlanır. Türkiyə Respublikasının qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün adındakı Atatürk onun soyadıdır. Kamal adını isə ona müəllimi vermişdir, əsl adı Mustafadır. Yazıçının “Dan ulduzu” povestində Mir Cəfər Bağirovun adı çəkilir: *Bizim Mir Cəfər Bağirov niyə ağzına su alıb?* [21, c.2, 53]. Azərbaycan tarixində bu şəxs daha çox Bağirov kimi tanınır. Məlumdur ki, *mir* formantı burada “seyid” anlamındadır. Əmir Teymur tarixdə daha çox Topal Teymur ləqəbi ilə tanınır.

İsa Hüseynov yazdığı əsərlərin mövzusunə və ideyasına, dövrünə uyğun şəxs adlarından istifadə etmişdir. Məsələn, yazıçının “Məhşər” romanı böyük Azərbaycan şairi Seyid İmadəddin Nəsimiyə həsr olunduğundan həmin əsərdə tarixi şəxsiyyətlərin adları üstünlük təşkil edir: *Əmir Teymur*, *Miranşah*, *Şeyx Fəzlullah Nəimi*, *Çingiz xan*, *Huşəng ibn Kavus*, *Şirvanşah İbrahim*, *İldırım Bayəzid*, *Toxtamış xan* və s. [10, c.3, 7-299]. Eyni zamanda “GürÜn” romanı Nizami Gəncəviyə həsr olunduğundan həmin əsərdə tarixi şəxsiyyətlərin adları daha çox işlənmişdir: *Atabəy Cahan Pəhləvan*, *Şəmsəddin Eldəniz*, *Qızıl Arslan*, *Şirvanşah Əxistan* və s. [17, c.5, 154-234].

Yazıçının əsərlərini təhlil etdikdə görürük ki, onun işlətdiyi bəzi antroponimlər rəng adlarından yaranmadır. Məsələn, *Qara*, *Sarı*: *Lakin nə Kərim dayının, nə də həkim qızın nəsihəti Sarının beyninə batdı* [8, c.1, 123]. İsa Hüseynov “Doğma və yad adamlar” povestində *Qara* adlı şəxsi “qaradinməz, zəhmli” adam kimi səciyyələndirir: *Bir də heç unuda bilmirdim ki, yəqin indicə Qara Canbalayev qapılardan birini açıb zala girəcək. O qaradinməz, zəhmli adamla üz-üzə oturmaq istəmirdim* [14, c.2, 63]. Əsərdə təsvir olunan *Qara Canbalayev* obrazı qara rəngin məcazi mənasını, mənfi çalarını özündə, xarakterində ehtiva edir: *Bir gündə azı üç-dörd dəfə üz-üzə, göz-gözə gəlirdik, ancaq görməmişdim ki, ya Qara Canbalayev, ya da Gövhər xanım mənimlə kəlmə kəssin. Həmişə mənə elə gəlirdi ki, Canbalayev də, arvadı da məni adam yerinə qoymur, ağızucu salam verməyi belə şənlərinə sığışdırmırlar. Canbalayevin hirsli-hirsli bir-birinə sıxılmış qalın dodaqları, zəhmli gözləri, Gövhər xanımın ağ, soyuq və laqeyd çöhrəsi təsəvvürümdən silinmirdi* [14, c.2, 58]. Beləliklə, yazıçı əsərlərində işlətdiyi şəxs adlarının semantikasi ilə yaratdığı obrazların xarakteri, zahiri görünüşü arasında əlaqə qurur.

İsa Hüseynov “Tütək səsi” povestində kolxoz sədri Cəbrayılın qəddarlığını oxucuya çatdırmaq üçün bir çox hallarda onu *Əzrayıl* adlandırır. Yazıçı *Əzrayıl* adını həm tək, həm də *Cəbrayıl* adı ilə bir yerdə işlədir: *Hacı Muxtar əminin vaxtında səhərlər Cəbrayıl kəhəri su quyusunun üstünə çəkib çimdirəndən sonra kəndin arasında “cövlan eləməyə” buraxardı; Bu gün birinci dəfə “Xarle” mənə Cəbrayılın özü kimi – Əzrayıl kimi heybətli göründü* [8, c.1, 109]; *Gözümüziün qabağında Cəbrayılınızı öz dilinizdə Əzrayıla döndərən, sonra da qara maşına basan mənəmmi?!.* [8, c.1, 139].

Nasirin “Ömür karvanı” povestində təsvir edilən *Heybət* adlı kişi obrazı həm zahirən, həm də daxilən kobud bir insandır: *Heybət məsləhətə yatdı. “Səbət kürsü” cır-cır cırıldayıb, elə bil bu nəhəngin ağırlığından şikayətləndi. Heybət on sotluq həyətəni sahəsində işləməkdən kobudlaşmış, qaralmış iri əllərini qarnının ora-burasına basdı*[14, c.2, 325]. *Heybət* ərəbcə “qorxu, dəhşət” deməkdir [21, c.1, 226]. Deməli, yazıçının yaratdığı bu obrazın adının semantikasını onun xarakterinə tam uyğundur.

Nəticə. Yazıçının əsərlərində hibrid şəxs adları da işlənmişdir. Hibrid şəxs adları deyərkən, fərqli dillərə məxsus sözlərdən yaranmış antroponimləri nəzərdə tuturuq. Yazıçının “Faciə” və “Ömür karvanı” povestlərində işlənən *Zəlimxan* şəxs adı bu tipli antroponimlərə aiddir: *Zəlimxan evdən baş götürüb qaçıb, iki gecə meşədə, ot tayasının üstündə qaldı*[8, c.1, 271]; *Zəlimxan Sabitoviçin bu bağ evində qulluq eləmişəm sizə*[8, c.1, 416]. Bu şəxs adı iki hissədən ibarətdir, yəni *Zəlimxan* ərəb mənşəli *zülüm* və türk mənşəli *xan* sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Statistik baxımdan yanaşsaq, İsa Hüseynovun əsərlərində kişi adları qadın adlarına nisbətən üstünlük təşkil edir. Digər tərəfdən, yazıçının əsərlərində ərəb mənşəli şəxs adları daha çoxdur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Çobanov M.N. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Tbilisi: Qanatileba, 1983, 104 s.
2. Никонов В.А. Имя и общества. М.: Наука, 1974, 278 с.
3. Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400s.

4. Sədiyev Ş.M. Adlar necə yaranmışdır. Bakı: Gənclik, 1969, 70 s.
5. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, 594 s.
6. Mikayılova Ə.N. Azərbaycan dilində ləqəblər. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 224 s.
7. Hüseynova H. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu. Bakı: ADPU, 2017, 190 s.
8. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, I c., Bakı: Avrasiya press, 2009, 424 s.
9. Баскаков Н.А. Географическая номенклатура в топонимии Горного Алтая // Топонимика Востока. М.: Наука, 1969, с. 64-71
10. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, III c., Bakı: Avrasiya press, 2009, 304 s.
11. Muğanna İ. İdeal. Bakı: Lider, 2015, 536 s.
12. Azərbaycan dilinin böyük izahlı onomastik lüğəti. Bakı: Oskar NMP, 2011, 376 s.
13. [https://ru.wikipedia.org/wiki. /Давид](https://ru.wikipedia.org/wiki/Давид)
14. Hüseynov İ. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, II c, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, 368 s.
15. [https://ru.wikipedia.org/wiki. /Павел](https://ru.wikipedia.org/wiki/Павел)
16. [https://ru.wikipedia.org/wiki. /Александр](https://ru.wikipedia.org/wiki/Александр)
17. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, V c., Bakı: Avrasiya press, 2009, 480 s.
18. [https://ru.wikipedia.org/wiki. /Клара](https://ru.wikipedia.org/wiki/Клара)
19. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Ричард>
20. [https://ru.wikipedia.org/wiki. /Николай](https://ru.wikipedia.org/wiki/Николай)
21. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, II c., Bakı: Avrasiya press, 2009, 432 s.
22. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 416 s

Müasir tədris texnikaları

Gülhayat Abdullayeva

ADPU, baş müəllim

e-mail: gulhayat_j@yahoo.com

Orcid.org/0000-0001-5061-2812

Xülasə

Müasir tədris texnikaları bütün dünyada yayılmışdır ki, bu da faydalıdır və müəllimlər üçün asandır. Müasir tədris texnikaları uşaqları yaxşı tərbiyə edir və aydın başa düşmələrini təmin edir. Bu dövrdə təhsil sistemində internetdən istifadə artmışdır; bu, şagirdlərin və müəllimlərin getdikcə daha çox açıq və çevik öyrənmə texnologiyasından istifadə edəcəyi mənasına gələ bilər.

Texnologiya öyrənmə sistemimizi gücləndirməkdə və inkişaf etdirməkdə mühüm rol oynayır. İstənilən nəticələr, həm də gözlənilməz müəllimlərin peşəkar inkişafı üçün müasir tədris texnikalarından istifadənin nəticələrinin araşdırılmasına ehtiyac var. Müasir tədris texnologiyalarından istifadə etmək üçün müəyyən bacarıq və qabiliyyətlər tələbələrə yanaşı müəllimlər üçün də lazımdır. Buna görə də onları Müasir tədris texnologiyası əsrinə hazırlamaq lazımdır.

Açar sözlər: müasir tədris texnikaları, məqsədlər, təlimin təsnifatı texnikalar, tədris texnikaları, medialar, faydalar, müasir çağlara hazırlıq

Современные методы обучения

Гульхаят Матлаб Абдуллаева

АГПУ, старший преподаватель

Е- почта: gulhayat_j@yahoo.com

Orcid.org/0000-0001-5061-2812

Резюме

Современные методы обучения распространились по всему миру, что полезно и легко для учителей. Современные методы обучения хорошо обучают детей и заставляют их ясно понимать. В эту эпоху Интернет все чаще используется в образовательных целях и это может означать, что учащиеся и учителя будут все чаще использовать технологии в открытых и гибких системах обучения. Технологии играют важную роль в улучшении и развитии нашей системы обучения. Ожидаемые результаты, а также

непредвиденные результаты использования современных методов обучения для повышения квалификации учителей необходимо быть исследованным. Определенные навыки и возможности использования различных современных технологий обучения необходимы как студентам, так и учителям. Поэтому необходимо подготовить их к эпохе современных педагогических технологий.

Ключевые слова: современные методы обучения, цели, классификация обучения, методы обучения, средства массовой информации, пособия, подготовка к современности

Modern teaching techniques

Gulhayat Matlab Abdullayeva

ASPU, senior teacher

e-mail: gulhayat_j@yahoo.com

Orcid.org/0000-0001-5061-2812

Summary

Modern Teaching Techniques have been spread all over the world, which is useful and easy for teachers. Modern Teaching Techniques educate children well and make them understand everything clearly. In this period, there is an increased usage of the internet in educational applications; it means that students and teachers will increasingly make use of technology within open and flexible learning systems. Technology plays an important role in increasing and developing our learning system. Intended outcomes as well as unintended results of using Modern Teaching Techniques for teacher professional development need to be explored. Certain skills and capabilities of using different Modern Teaching Technologies are useful for students as well as teachers. Thus, it is necessary to prepare them for the age of Modern Teaching Technology.

Key Words: modern teaching techniques, objectives, classification of teaching techniques, teaching techniques, medias, benefits, preparation for modern age

Actuality. All universities need to introduce technical innovations; otherwise the education they offer will no longer meet the challenges of the times and the needs of students. To prevent this from happening, it is necessary to develop digital education and integrate it with traditional education. A lot of attention is being paid to this all over the world.

Annotation. Modern Teaching Techniques have been spread all over the world, which is useful and easy for teachers. Modern Teaching Techniques

educate children well and make them understand clearly. In this era, there is an increased usage of the internet in educational applications; this could mean that students and teachers will increasingly make use of technology within open and flexible learning systems. **Methods.**

1. Techniques associated with Teaching Method

Brain Storming

Micro Teaching Technique

Programmed Learning

Inquiry-Based Learning

Mind Map

Cooperative Learning

Dramatization

2. Media involved in Modern Teaching Techniques

Audio Aids

Visual Aids

Audio-Visual Aids

Interactive Electronic White Board

Introduction

Education is a key process by which the personality of a child is developed. Therefore, the education of future must play its role more effectively by making the person creative, innovative and effective. One teacher would be unable to please to the various personal differences of all the students. So Kothari Commission Report (1964-66) recommended “The supply of teaching aids to every school is essential for the improvement of quality of teaching. It should indeed bring about an educational revolution in the country.”

These innovative teaching methods with the latest teaching technologies help the students to achieve their advantage in education.

Dr. A.P.J. Abdul Kalam, 2003- “Technology & knowledge would play an important role in value – addition to our core competence of natural and human resources, a must for achieving our vision of 2020 that is of sustained development.” Modern Teaching Technique is important and most preferred in the technological age.

At present, classes are modified and equipped with Modern teaching aids such as

Speakers, Online Streaming Videos, Interactive Whiteboards, Visualizer, Response System, CD's, Projectors, Educational Software etc, and it acts as a tool for the teachers to explain the concepts in a more effective and clear manner. Teachers can teach the students more efficiently and clearly all their doubts with Modern Teaching Techniques. Teachers must use different types of Modern Teaching Techniques to connect with the students.

These techniques help to attain the following objectives.

Objectives

Give the material in more interesting and attractive way

Help the students in enriching the qualitative material

Make best use of time and coach the students

Give individualized instruction

Lead the students toward cooperative as well as collaborative learning activities

Prepare the learning material for students, rather teaching in conventional situations

Check the learning of students and help them to overcome their study problems

Methods of Modern Teaching Techniques

1. Techniques associated with Teaching Method

Brain Storming

Micro Teaching Technique

Programmed Learning

Inquiry-Based Learning

Mind Map

Cooperative Learning

Dramatization

2. Media involved in Modern Teaching Techniques

Audio Aids

Visual Aids

Audio-Visual Aids

Interactive Electronic White Board

Modern Teaching Techniques

In these classifications, some of the Modern Teaching Techniques with the help of advanced technology are frequently adopted in classrooms.

Brain Storming:

It is a creativity technique that was designed to produce a lot of ideas for the solution of a problem. Solving a problem is a process to choose and use the effective and beneficial tool and behaviors among the different possibilities to reach the goal. It contains scientific method, critical thinking, taking decision, examining and reflective thinking. Such method is used in the process of solving a problem to generalize or to make synthesis. This method provides students to face the problems hardily and to deal with it in a scientific approach. It also helps students to adopt the view of benefit from others ideas and to help each other.

Micro Teaching Technique:

It is important to practice the teaching skills in order to become a good teacher. Teaching skill is a series of teaching behaviors of the teacher which is especially effective in bringing about wished changes in pupils' behavior. Allen and Ryan in 1966 identified 20 teaching skills at Stanford University. This number has now increased to 37 teaching skills. These skills can be evaluated by means of an observation. It is impossible to train all the teachers in all these skills in any training program because of the limitation of time and funds. Thus, a number of teaching skills which cuts across the subject areas has been identified. They have been found to be very effective for every teacher. The number of these skills are Skill of Probing Questions, Skill of Explaining, Skill of Illustrating with Examples, Skill of Reinforcement, Skill of Stimulus Variation, Skill of Classroom Management and Skill of using board.

Programmed Learning:

Programmed instruction is a research-based system which can help learners work successfully. The teaching materials may be a textbook or computer. The teacher presents the material in a logical and tested sequence. After each step, learners are given a question to test their understanding. Then they can see the correct answer. This means that the learner at all steps makes responses, and it gives immediate knowledge as a result.

Inquiry-Based Learning:

Inquiry-based learning starts by setting questions, problems or scenarios—rather than by presenting established facts or portraying a smooth path to knowledge. Inquirers will identify and research issues and questions to develop their knowledge or solutions. The inquiry-based instruction is principally very closely related to the development and practice of thinking skills.

Mind Map:

This method is one of the innovative teaching techniques. Tony Buzan developed it in 1960. Mind Maps are used as learning and teaching technique.

Mind Map visually shows the relationship between concepts and ideas. Concepts, often represented in circles or boxes, are linked by words and phrases that explain the connection between the ideas, helping the students, organize and structure their thoughts to further to understand information and discover new relationships and recollect information for a long time. Mind map helps for better learning and effective achievement.

Cooperative Learning:

This is a successful teaching technique in which small teams or groups, each with students of different levels of ability, use different learning activities to improve their understanding of a subject. Every member of a team is responsible not only for learning what is taught but also for helping team mates to learn for creating the atmosphere of achievement. Students work through the assignment until all the members successfully understand and complete it. Cooperative efforts result in participants striving for mutual benefit for all the group members.

Dramatization:

One of the Modern teaching techniques with teachers and students how to behave in a situation by living it. Physical environment, costumes, accessories are very important and they effect the concentration of the students. Students use their own imagination for improving their creativeness. It provides direct involvement in learning on the part of all students, improves their language usage, communicating, speaking and listening skills and allows for the exploration of solutions. The various types of Dramatization are Informal drama, Role playing, Formal drama, Puppets, Pantomime and Finger game. **Media involved in Modern Teaching Techniques Audio Aids:**

In the past these hearing aids like cassettes and recorders were used in the process of learning of English language. Such teaching aids were effective in improving the phonetics, pronunciation and English speaking of the students.

Visual Aids:

Particularly from the traditional visual aids like charts, pictures and models that are still in use in the classrooms, there are other modern visual aids which were in use in the recent years.

Such aids include the picture slides, motion pictures and etc. Nowadays, ebooks are mainly used for reading digital books.

Audio-Visual Aids:

These methods are widely used in many of the educational institutions, which have a separate audio-visual room or lab. With the development of technology children are showing much interest in computer-based learning like

the Power point presentations. It develops teamwork among the students as they are required to work in teams for such project based learning. In this method teacher acts as a facilitator and it involves the active participation of the student.

Interactive Electronic White Board:

It is a very recent development where the whole board acts like a touch screen with students who can do various manipulations directly on the board itself. Basically the white electronic board is connected to a digital projector which projects the material on the computer onto the board. Then without touching the computer, the students can do mathematical calculations, scrabble solving etc. by the use of a stylus provided.

Benefits:

Students use Modern Teaching Techniques to:

Participate in a media revolution, affecting the way they think about and use information technologies to improve the ways of learning in view of learning fashions

Extend the ability and skills applying their learning environment in real situation

Work in groups for cooperative and collaborative learning

Develop self-learning habits at their own pace and time

Learn with the teacher rather than by the teacher

Develop inquiry – learning habits

Use right information at right time/place to achieve right objective

Review and explore qualitative data

Exchange learning experiences and information with others students and teachers living anywhere in the world

Therefore, information technologies facilitate students in their learning process through their active participation on one hand and help teachers on the other hand.

Preparation for the age of Modern Teaching Technology

Some skills and capabilities of using different Modern Teaching Technologies are necessary for students as well as teachers. It is necessary to prepare them for the age of Modern Teaching Technology and they are as follows:

1. It is necessary for students to use electronic databases in their searches. Encouraging students to use electronic mail to ask questions, and for submitting assignments.

2. To become familiar with the advantages and disadvantages of the technologies and exploring the capabilities of compact-disk read-only memory (CD-ROM), tele/video conferencing, etc.

3. To survey students about their familiarity with the Modern Teaching Technologies and asking if they will share their knowledge and skills with the class.

4. To use a word processor to develop class notes and editing a version to use as students' handouts and a version for overhead transparencies.

5. To use computer programs for keeping records in large class enrolment lists, test items and so on and having students review and update their own record from time to time.

6. To use different packages for data analysis.

7. To encourage students to include visual elements as part of their projects.

8. To spend students' time as a multimedia workstation, planning a presentation; assembling projection graphics, video clips, animation and sound and other materials; trying to match particular materials with specific learning objectives; and integrating the materials into a unified presentation

9. To eliminate and minimize physical problems arising from the use of Modern Teaching Technologies.

Conclusion. By using Modern Teaching Technologies, learners are now able to participate in the activities of the learning communities throughout the world. They can learn collaboratively, share information, exchange their learning experiences and work through cooperative activities in virtual learning communities. Modern Teaching Technologies facilitate teaching and learning process in more productive fashion. In short, Modern Teaching Technologies are restructuring the teaching learning process to meet the International standards.

References:

1. Cleaver, Samantha. "Hands-On Is Minds-On". <http://www.scholastic.com>. Retrieved 4 May 2016
2. Nagarajan K., Natarajan S. and Manivasagan C.R. (2013). Educational Innovations & Curriculum Development. Chennai. Sriram Publishers.
3. Westwood, P. (2008). What teachers need to know about Teaching methods.

Camberwell,

Vic, ACER Press

4. Zaidi S.F. (2013). ICT in Education. New Delhi. APH Publishing Corporation. https://en.wikipedia.org/wiki/Teaching_method Retrieved 4 May 2016 https://www.google.co.in/?gfe_rd=cr&ei=ODAxV-m3K6nv8weFuqywBg#q=modern+teaching+methods+ppt Retrieved 4 May 2016

Digər nitq hissələrinin adyektivləşməsi

Baş müəl. Mehriban Mahmudova

ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi,

e-mail mahmudova.mehriban@list.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0154-2672>

Xülasə

Bu məqalə digər nitq hissələrinin adyektivləşməsi haqqındadır. Adyektivləşən nitq hissələri isim və feillərlə məhdudlaşmır.

Başqa əsas nitq hissələri kimi əvəzlilik də müstəqil leksik mənaya malikdir. Lakin digərlərindən fərqli olaraq, onun leksik mənası daha ümumi və mücərrəddir. Bu leksik məna mətn daxilində dəqiqləşir. Başqa nitq hissələrini əvəz etməsi bəzən əvəzliyin müstəqil bir nitq hissəsi olmasının inkar edilməsinə də səbəb olmuşdur: “Bir qrup alimlər əvəzliyin müstəqil nitq hissəsi olduğunu inkar etmiş, nitq hissələrinin təsnifində onu sifət, say və ya zərflərə aid etmişlər”. Buna görə də bəzən əvəzlilik hansı nitq hissəsini əvəz edirsə, onun tərkibinə daxil edilmişdir. Ancaq əvəzliyin əvəz etdiyi nitq hissələri ilə tam eyni mənaya malik olmaması, eyni bir əvəzliyin müxtəlif nitq hissələrini əvəz edə bilməsi bu fikirləri inkar edir.

Əvəzlilik müxtəlif məna növlərinə malikdir. Hər bir məna növü adyektivləşmə dərəcəsinə görə fərqlənir. İşarə və təyini əvəzliliklər sifətləri əvəz edir. Sual əvəzliliklərinin bir qismi də sifəti əvəz etməyə kömək edir. Bu məna növlərinin əsas vəzifəsi təyin olmaqdır. Bunları daimi adyektivləşmiş sözlər hesab edə bilərik. Elə məna növləri də var ki, bunlar yalnız xüsusi hallarda adyektivləşə bilər. Belə məna növlərinə şəxs əvəzliliklərini aid etmək olar. İsmi əvəz edən sual əvəzlilikləri də sifətləşə bilər.

Bəzi müəlliflər isə bu sözlərin hallanmış və cəmlənmiş formalarının əvəzlilik, şəkilçisiz formalarının isə sifət olması fikrini irəli sürmüşlər. Eyni bir sözün iki müxtəlif formasının müxtəlif nitq hissələrinə daxil edilməsini düzgün saymaq olmaz, çünki hər iki məqamda söz eyni mənanı ifadə edir. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, hal və kəmiyyət şəkilçiləri leksik şəkilçilər deyil, qrammatik şəkilçilərdir və onların funksiyası yeni söz əmələ gətirmək deyil. Bu xüsusiyyəti əsas vəzifəsi sifəti əvəz etmək olan işarə əvəzliliklərinin substantivləşməsi – isimləşməsi hesab etmək olar.

Açar sözlər: əvəzlilik, kəmiyyət şəkilçiləri, leksik şəkilçi, substantivləşmə
Адъективизация другие частей речи

Мехрибан Акиф кызы Махмудова
АГПУ, Центр Иностранных языков e-
mail:mahmudova.mehriban@list.ru

Резюме

Это статья об адъективизации других частей речи. Прилагательные части речи не ограничиваются существительными и глаголами. Как и другие основные части речи, местоимения имеют самостоятельное лексическое значение. Однако, в отличие от других, его лексическое значение более общее и абстрактное. Это лексическое значение уточняется в тексте. Подмена других частей речи иногда приводила отрицанию того, что местоимение является самостоятельной частью речи. Группа ученых отрицает, что местоимения являются независимой частью речи, и классифицирует их как прилагательные, числа или наречия. Поэтому иногда местоимение включается заменяющую его часть речи. Однако тот факт, что местоимения не имеют того же значения, что и части речи, которые они заменяют, и что одно и тоже местоимение может заменять разные части речи, опровергает эти идеи.

Местоимения имеют разные типы значений. Каждый тип смысла отличается степенью объективности. Знаковые и условные местоимения заменяют прилагательные. Некоторые вопросительные местоимения также помогают заменить лица. Основная задача этих типов значений определить. Мы можем рассматривать их как постоянно корректируемые слова. Также существуют типы значений, которые могут быть субъективными только в особых случаях. К таким типам значений относятся личные местоимения. Вопросительные местоимения, заменяющие существительные, также могут быть прилагательными.

Некоторые авторы предположили, что решенные и концентрированные формы этих слов являются местоимениями, а формы без суффиксов –прилагательными. Неправильно включать две разные формы одного и того же слова в разные части речи, потому что в обоих случаях слово имеет одинаковое значение. Также следует отметить, что падежные и количественные суффиксы являются не лексическими

суффиксами, в грамматических суффиксами, и их функция не состоит в образовании нового слова. Эту особенность можно рассматривать как субстантивацию-именование знаковых местоимений, основные задача которых-замена прилагательного.

Ключевые слова: местоимения, количественные суффиксы, лексические суффиксы, субстантивация

A speech in other parts of adjectivalization.

**Mehriban Mahmudova Akif, head teacher
ASPU, Centre of Foreign Languages
e-mail:mahmudova.mehriban@list.ru**

Summary

This article is about in other parts of adjectivalization. Adjective parts of speech are not limited to nouns and verbs.

Like other basic parts of speech, pronouns have an independent lexical meaning. However, unlike others, its lexical meaning is more general and abstract. This lexical meaning is clarified within the text. Substitution of other parts of speech has sometimes led to the denial that the pronoun is an independent part of speech. A group of scholars have denied that pronouns are an independent part of speech, and have classified them as adjectives, numbers or adverbs. Therefore sometimes the pronoun is included in the part of speech that replaces it. However, the fact that pronouns do not have the same meaning as the parts of speech they replace, and that the same pronoun can replace different parts of speech, refutes these ideas.

Pronouns have different types of meanings. Each type of meaning differs in the degree of objectivity. Demonstrative and definition pronouns replace adjectives. Some of the question pronouns also help to replace the adjective. The main task of these types of meanings is to determine. We can consider them as constantly adjusted words. There are also types of meanings that can be subjective only in special cases. Such types of meanings include personal pronouns. Question pronouns that replace nouns can be adjectives.

Some authors have suggested that the solved and concentrated forms of these words are pronouns, and the without suffixes forms are adjectives. It is not correct to include two different forms of the same word in different parts of speech, because in both cases the word has the same meaning. It should also be noted that case and quantative suffixes are not lexical suffixes, but grammatical suffixes, and their function is not to form a new word. This feature can be considered as substantivization-meaning of demonstrative pronouns, the main task of which is to replace the adjective.

Key words: pronouns, quantative suffixes, lexical suffixes, substantivization

Aktuallıq. Məqalədə Azərbaycan dilində adyektivləşmə prosesi və adyektivləşmiş sözlərin əsas xüsusiyyətləri təqdim olunmuşdur. Adyektivləşmə, yaxud sifətləşmə dedikdə başqa nitq hissələrinin təyin vəzifəsində işlənməsi nəzərdə tutulur.

Annotasiya. Azərbaycan dilində adyektivləşmənin yolları və formalarının araşdırılması tədqiqatın yeniliyini şərtləndirir. İsimlər istisna olmaqla, digər nitq hissələrinin adyektivləşməsi məsələsinin hələ də mübahisəli olması və Azərbaycanda bu sahənin az tədqiq olunması belə bir mövzuya müraciətin elmi yeniliyini şərtləndirir.

Metod. Təsviri və müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir.

Giriş. Azərbaycan dilində adyektivləşən nitq hissələri isim və feillərlə məhdudlaşmır. Buraya əvəzlilik, say və zərfləri də daxil etmək olar.

Əvəzlilik digər əsas nitq hissələrini əvəz edir. Başqa əsas nitq hissələri kimi əvəzlilik də müstəqil leksik mənaya malikdir. Lakin digərlərindən fərqli olaraq onun leksik mənası daha ümumi və mücərrəddir. Bu leksik mənə mətn daxilində dəqiqləşir. Başqa nitq hissələrini əvəz etməsi bəzən əvəzliyin müstəqil bir nitq hissəsi olmasının inkar edilməsinə də səbəb olmuşdur: “Bir qrup alimlər əvəzliyin müstəqil nitq hissəsi olduğunu inkar etmiş, nitq hissələrinin təsnifində onu sifət, say və ya zərflərə aid etmişlər”. Buna görə də bəzən əvəzlilik hansı nitq hissəsini əvəz edirsə, onun tərkibinə daxil edilmişdir. Ancaq əvəzliyin əvəz etdiyi nitq hissələri ilə tam eyni mənaya malik olmaması, eyni bir əvəzliyin müxtəlif nitq hissələrini əvəz edə bilməsi bu fikirləri inkar edir.

Əvəzlilik müxtəlif mənə növlərinə malikdir. Hər bir mənə növü adyektivləşmə dərəcəsinə görə fərqlənir. İşarə və təyini əvəzliliklər sifətləri əvəz edir. Sual əvəzliliklərinin bir qismi də sifəti əvəz etməyə kömək edir. Bu mənə

növlərinin əsas vəzifəsi təyin olmaqdır. Bunları daimi adyektivləşmiş sözlər hesab edə bilərik. Elə məna növləri də var ki, bunlar yalnız xüsusi hallarda adyektivləşə bilər. Belə məna növlərinə şəxs əvəzliliklərini aid etmək olar. İsmi əvəz edən sual əvəzlilikləri də sifətləşə bilər.

Əvəzliliklərin sifəti əvəz etməsi – adyektivləşməsinin digər nitq hissələrinin sifətləşməsi ilə oxşar cəhətləri var. Belə ki, əvəzlilik əvəz etdiyi nitq hissəsinə nə qədər yaxınlaşsa da, mahiyyətə həmin nitq hissəsindən fərqlənir. Yəni digər nitq hissələri adyektivləşdikdə sifətə çevrilmədiyi kimi, əvəzliliklər də sifəti əvəz etsə də, əvəzlilik olaraq qalır. Bu halda həmin sözlər cümlədə təyin rolunda çıxış edir, lakin əşyanın əlamətini bildirmir, yalnız ona işarə edir. İşarəvilik adətən əvəzliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi qeyd olunur. Bu xüsusiyyət bəzən özünü daha qabarıq halda göstərir, bəzən zəifləyir, görünməz olur.

Əvəzlilikləri əvəz etdikləri nitq hissələrinə görə də qruplaşdırırlar. Bu cəhətdən əvəzliliklər 4 qrupa bölünür: 1) əvəzlilik-ism; 2) əvəzlilik-sifət; 3) əvəzlilik-say; 4) əvəzlilik-zərf. Əvəzlilik-sifətə bunlar daxildir: *bu, o, belə, elə, öz, filan, bəzi, hansı, necə, nə cür, heç bir, hər bir* və s.

Adyektivləşən əvəzlilikləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Ən çox adyektivləşən əvəzliliklər **işarə əvəzlilikləridir**, bunların əsas vəzifəsi sifəti əvəz etmək və təyin olmaqdır:

Bu əvəzliyi:

Kənd içindən-içindən yenə uğuldayırdı indi *bu* uğultu səmt tapmışdı, meydana sarı axırdı (M.Süleymanlı, “İt dərsi”); ...*bu* tənhalıq da daha təkcə *bu* kəndin tənhalığı deyildi, elə bil günün beləcə qızmarında bütün yer üzünün, kürreyi-ərzin tənhalığı idi (Elçin, “Baladadaşın ilk məhəbbəti”); Amma mənimçün *bu* haqq-hesab çox qəliz məsələdir, burda geri çəkilmə, orda irəli çıx, mən belə idmandan baş çıxara bilmərəm (“Mən, sən, o və telefon”); Qarakəllə yurduunun addı kişiləri olmadığından *bu* sözlər heç kəsə dəymirdi, hamının başının üstündən keçib gedirdi (M.Süleymanlı, “Köç”).

Dilimizdə ən geniş yayılmış işarə əvəzliliklərindən biridir. **O** əvəzliyi:

Qaçay dağ siqlətli *o* ağır dəqiqələri xatırladı və əsəbiləşdi (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”); *O* pisləri də yazın meşənin hesabına (İ.Məlikzadə, “Küçələrə su səpmişəm”); *O* gölün qırağındakı nə alışmaq idi, nə yanmaq idi? (İ.Məlikzadə, “Gümüşgöl əfsanəsi”); Lap *o* filmdəki kimi yadıniyədirmi: onlar beş nəfər idilər (Anar, “Gücrü fəmiliası”); Bəkil də *o* qatarın qabağında başaşağı dayanmışdı (M.Süleymanlı, “Köç”); Əlini *o* oturacaqdan *bu* oturacağa uzadıb, hikkəsiz, ədasız səsiylə deyir (M.Süleymanlı, “Ömürdən qıraqda”).

Bu iki əvəzlik ismi də əvəz edə bilər. Bu halda onlar adyektivləşmir. **Belə** əvəzliyi:

Belə tipi sən heç yuxunda da görməmişdin (İ.Məlikzadə, “Qatarda”); *Belə* əhvalatları unutmusansa, danışmağın heç bir mənası yoxdur (Anar, “Gürcü familiası”); O vaxtlar mənim *belə* sual vermək yaşıma çatmışdı, amma bu suallara özüm cavab tapmaq vaxtı hələ qarşıda idi (Anar, “Gürcü familiası”); *Belə* qarda yuxarıdan daha çox fikir verirlər, kim gəlib, kim gəlməyib (M.Süleymanlı, “Qar”); Bilirsən, bala, bizdə *belə* qayda var, kim ki hansı nömrəni verir, elə həmin paltonu da alır (Anar, “Asqılıqda işləyən qadının söhbəti”).

Sifətlər kimi bu sözün də qoşa işlənməsinə təsadüf edilir:

Hə, gidi dünya, *belə-belə* işlərin varmı sənin (İ.Məlikzadə, “Gümüşgöl əfsanəsi”); Mən, əlbəttə, *belə-belə* sözləri bilmirəm (Anar, “Ağ liman”).

Elə əvəzliyi:

Elə adam da var ki, yarımca saatlıq ünsiyyətdən sonra həmişəlik həkk olur beyninə (İ.Məlikzadə, “Qatarda”); *Elə* yaşıllıq ki, deyirdin, bu daşlar, bu qayalar niyə göyerməyib görən (M.Süleymanlı, “Armud ağacının nağılı”); Sən öz işinlə məşğul ol, – dedim. – *Elə* şeylər sənin işin deyil (M.Süleymanlı, “Ömürdən qıraqda”); Hərdən də *elə* sözlər deyirlər ki, heç fikir vermirsən, amma sonralar bütün boyu yadından çıxmır (Elçin, “Bir görüşün tarixçəsi”).

Elə və *belə* əvəzliliklərini o və bu əvəzliliklərindən fərqləndirən bir cəhət də odur ki, bu sözlər zərfi də əvəz edə bilər. Məsələn, Arvad *elə* bərk yatırdı və həm də *elə* bərk xoruldayırdı ki, büllur – dəmir-beton sarayın sütunları tir-tir titrəyirdi (Anar, “Yaxşı padşahın nağılı”); Hüsnübəyim *belə* deyib yavaş-yavaş qədəm basır gölə, ha gedir, su heç topuğunacan çatmır bunun (İ.Məlikzadə, “Gümüşgöl əfsanəsi”). Bu halda, əlbəttə ki, həmin əvəzliliklərin adyektivləşməsindən danışmaq olmaz.

O, bu əvəzliliklərindən fərqli olaraq *elə*, *belə* əvəzlilikləri bir sözü ilə birlikdə işləyə bilməsidir:

...əsində isə *elə* bu gümanın özüdür günlərimizi eyniləşdirən: *belə* bir gümanı dağıtmaq əvəzinə, bəzən heç özümüz də bilmədən bir çox qərribə hadisələrin, vəziyyətlərin üstündən ötüb keçirik; bu əlamətdarlığı hiss etdikdə isə hər şey bizə qeyri-inandırıcı görünür (Elçin, “Dəyişmə”); İyirmi il bundan qabaq *belə* bir axşamın *belə* bir alatoranlıqında Qanıqoğlunun kiçik bacısı Ağca xatunu götürüb qaçdı (M.Süleymanlı, “Köç”); Birdən Orxanın ürəyindən keçdi ki, kaş doğrudan da, *elə* bir göl olaydı, adamların günahlarını ölçəydilər orda: təkcə xəyanəti yox, irili-xırdalı bütün günahları (İ.Məlikzadə, “Gümüşgöl əfsanəsi”); Muxtara etiraz eləmək istəyirdi, həm də *elə* bir tərzdə eləmək istəyirdi ki, həm

ağıllı olsun, həm də məzəli, amma elə bil bütün zehni qıc olub qalmışdı (Anar, “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”).

Bu xüsusiyyət də onları sifətlərə yaxınlaşdırır, çünki sifətlər də *bir* sözü ilə birlikdə işlənə bilər:

Başını qaldırıb, tərtəmiz göydə sayrışan ulduzlara baxdı, elə ulduzlara baxa-baxa Bənövşənin atasının dalınca yenə ürəyində *yağlı bir* söyüş söydü (İ.Məlikzadə, “Gümüşgöl əfsanəsi”); Orxan xəyalına gətirdi ki, Səfa *başqa bir* kişinin yanında (İ.Məlikzadə, “Gümüşgöl əfsanəsi”); Axsamın bu çağında şəhərə *kədərli bir* dinclik hakim idi – dənizin gecə həyatı başlamazdan qabaq *qısa bir* müddət belə olurdu... (Anar, “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”). **Həmin** əvəzliyi:

İndi küncdəki araq deyil, su motorudu hovuzun suyunu vururuq aradabir, üstünə də *həmin* palazı salmışam (M.Süleymanlı, “Ömürdən qıraqda”); *Həmin* günü daha yaxşı yadınıza salmaqdan ötrü, xatırladım ki, yağışdan bir az qabaq futbol üzrə otuzuncu ölkə birinciliyinin ikinci turu sona yetmişdi... (Elçin, “Dəyişmə”); Kimi ondan sütun yonacaq, kimi taxta kəsdirib evinə döşəmə, tavan vurduracaq, ya da *həmin* şalbanları yol qırağında basdıracaqlar, başlarını elektrik, radio, telefon xətləri bağlayacaqlar və heç kimin ağlına gəlməyəcək ki, bu dirəklərə Xəlilin əli dəyib (İ.Məlikzadə, “Küçələrə su səpmişəm”); Aşağıda *həmin* dissertasiyadan bir parçanı hörmətli oxucularımıza təqdim edirik (Anar, “Molla Nəsrəddin – 66”).

Digərlərindən fərqli olaraq *həmin* sözü *o, bu* işarə əvəzliliklərindən əvvəl də işlənə bilər:

Bu görüşlərimizi də, o sahili də, bax *həmin* bu eyvanı da... (Anar, “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”).

Həmən/haman əvəzliyi:

Neçə-neçə gözəl-göyçək bina var və bu binalarda elə *haman* bu binaları tikənlərin özləri, ya tay-tuşları, yar-yoldaşları – gözəl-göyçək adamlar yaşayır (Anar, “Molla Nəsrəddin – 66”).

Bu əvəzlik Azərbaycan dili tarixində çox az işlənmişdir. Ancaq müasir Azərbaycan dilində bu sözün işləkliyi bir qədər artmışdır. Bu söz *həm* hissəciyi ilə fars dilindəki *an* “o” əvəzliyinin birləşməsindən yaranmışdır.

İşarə əvəzliyi sifəti əvəz etsə də, onunla tamamilə eyniləşmir, həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərə malik olur. İşarə əvəzliyinin sifətlə oxşar xüsusiyyətləri belə qeyd olunur:

1. Həm işarə əvəzliyi, həm də sifət isimdən əvvəl gəlib eyni suala cavab olur;

2. Həm işarə əvəzliyi, həm də sifət cümlədə əsasən təyin olur;

3. Həm işarə əvəzliyi, həm də sifət isimlə işləndiyi zaman hal və cəm şəkilçisi qəbul etmir.

İşarə əvəzliyi ilə sifətin bu yaxınlığı türk dillərinə dair aparılmış bəzi tədqiqatlarda bunların sifət adlandırılmasına səbəb olmuşdur. Bəzi müəlliflər isə bu sözlərin hallanmış və cəmlənmiş formalarının əvəzlik, şəkilçisiz formalarının isə sifət olması fikrini irəli sürmüşlər. Eyni bir sözün iki müxtəlif formasının müxtəlif nitq hissələrinə daxil edilməsini düzgün saymaq olmaz, çünki hər iki məqamda söz eyni mənanı ifadə edir. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, hal və kəmiyyət şəkilçiləri leksik şəkilçilər deyil, qrammatik şəkilçilərdir və onların funksiyası yeni söz əmələ gətirmək deyil. Bu xüsusiyyəti əsas vəzifəsi sifəti əvəz etmək olan işarə əvəzliliklərinin substantivləşməsi – isimləşməsi hesab etmək olar.

Nəticə. İşarə əvəzliyinin sifətdən fərqli cəhətləri də var. Əvəzliyin vəzifəsi yalnız başqa sözləri əvəz etməklə yekunlaşmır. Əvəzlik həm də əşya, keyfiyyət və kəmiyyətin başqalarına münasibətini də ifadə edir. Bu xüsusiyyət işarə əvəzliliklərində daha qabarıq görünür. Məsələn, *bu* daha yaxındakı, *o* isə daha uzaqdakını bildirir, *belə* buna, yaxındakına bənzəyəni, *elə* isə ona, uzaqdakına bənzəyəni ifadə edir. Eyni sözləri *həmin* və *həmə*n sözləri ilə bağlı da demək olar. Elə bu xüsusiyyət də əvəzlilikləri yalnız əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlərdən fərqləndirir. Başqa sözlə, bu əvəzliliklər əşyanı əlamət və keyfiyyət cəhətdən deyil, aydınlaşdırmaq, seçmək və müəyyənləşdirmək cəhətindən izah edir.

İşarə əvəzlilikləri hansı suala cavab olması cəhətdən də sifətlərdən fərqlənir. Əgər sifətlər *necə?*, *nə cür?*, *hansı?* suallarının hamısına cavab verirsə, *o*, *bu* əvəzlilikləri *hansı?*, *elə*, *belə* əvəzlilikləri isə *necə?*, *nə cür?* suallarına cavab verir.

İşarə əvəzliliklərini sifətdən fərqləndirən bir cəhət də müqayisə dərəcələri üzrə dəyişə bilməməsidir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.

2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. 2 hissədə. I hissə. Bakı: Elm, 2007, 280 s.

3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. 2 hissədə. II hissə. Bakı: Nurlan, 2007, 352 s.

4. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı: Nurlan, 2006, 384 s.

5. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı: Elm, 1986, 204 s.

6. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. IX cild. Birinci kitab. Bakı: Nurlan, 2010, 544 s.

Qrammatikanın tədrisində müxtəlif üsullar

Mətanət Miriyeva
metanet.miriyeva@mail.ru

Orcid kod: 0000-0002-5262-01

Xülasə

Hər kəs ingilis dilini və onun qrammatikasını öyrənmək istəyir. Düşünürəm ki, mənim kiçik məlumatlarım ingilis dili öyrənənlərə kömək edəcək, gənclərimiz buna diqqət etsələr, bunun necə olacağını onlara izah edirəm. Güman edirəm ki, onlar ingilis dilini öyrənməyə və onun tarixini necə öyrənəcəklərinə çox diqqət yetirdilər ki, onu asanlıqla öyrənə bilsinlər. Xarici dildən istifadə edən hər kəs onun qrammatikasından istifadə etməlidir; daha qrammatikasız sözlər dil təşkil etmir. Qrammatikadan danışarkən biz qayda ları əzbərləmək, terminologiyadan istifadə etmək və ya şagirdlər tərəfindən cümlələri təhlil etməyi nəzər də tuturuq. Qrammatika dedikdə, biz doğma danışanların ünsiyyət qurduğu strukturun nümunələri və təşkilini nəzərdə tuturuq. Qrammatikanı öyrəndərkən bir tərəfdən biliklərin, digər tərəfdən bacarıqların əlaqəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Metodologiyada öyrəniləcək qrammatikanın məzmununu təşkil edən bu komponentlərin hər birinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bəzi müəlliflər bacarıq və vərdişlərin rolunu həddən artıq qiymətləndirir və hesab edirlər ki, tələbələrin qrammatikaya ehtiyacı yoxdur.

Açar sözlər: Öyrənmək, oxumaq, oxuma, kitab, qulaq asmaq, danışmaq, xarici dil, xalq, gənc, cümlə, şifahi, tələbələr, fonetik. təlim, tərbiyə, dərs, tədris, proses, bilik, sinif, müəllim. dinləmək, proses, erkən yaşlarda, nitq

Различные методы обучения грамматики

Матанат Мириева
metanet.miriyeva@mail.ru
ORCID KOD 0000-0002-5262-0100

Резюме

Каждый хочет, чтобы выучить английский язык его грамматику. Я думаю, что моя маленькая информация поможет изучающим английский

язык. Объясняю им путь, как это сделать если наши молодые люди обращают на это внимание. Я предлагаю, чтобы они были внимательны изучения английского языка, и как они могут узнать ее повсюду. Я говорю, что если вы хотите, чтобы выучить английский язык, вы должны признать, время для себя. Советую родителям изучение английского языка в первые годы, потому что они будут изучать его легко. Любой, кто использует иностранный язык, должен использовать его грамматику; больше слов без грамматики не составляют языка. Говоря о грамматике, мы не имеем в виду заучивание правил, использование терминологии или анализ предложений учащимися. Под грамматикой мы подразумеваем паттерны и организацию структуры, с помощью которой общаются носители языка. При обучении грамматике особое внимание следует уделять взаимосвязи знаний, с одной стороны, и умений и навыков, с другой. В методологии существуют разные подходы к каждому из этих компонентов, составляющих содержание грамматики, подлежащее усвоению. Некоторые авторы переоценивают роль навыков и навыков и считают, что школьникам грамматика не нужна.

Ключевые слова: язык, учить, читать, молодой, чтение, книга, слушать, говорить, иностранный язык, люди, предложение, устные, учитель, знание, урок, обработать, учение, обучение, студент, фонетика, фонетический, ранние года, речь.

Different methods of teaching grammar

Matanat Miriyeva

**ADPU, XDM-nin müəllimi
metanet.miriyeva@mail.ru**

ORCID KOD 0000-0002-5262-0100

Summary

Everybody wants to learn English language and its grammar. I think my little information will help English learners. I explain them the way how to do it if our young people pay attention to it. I suggest them to be attentive learning English and how they can learn it everywhere. And I say that if you want to learn English you have to recognize time to yourselves. I advise parents learning English languages in early years, because they will learn it very easily. Anyone using a foreign language must use its grammar; more words without grammar do not constitute a language. Speaking about grammar we don't mean it as the memorization of rules, the use of terminology or the analyses of sentences by the

pupils. We mean grammar as the patterns of form and arrangement the structure by which the speakers of a language communicate. In teaching grammar special attention should be given to interrelation of knowledge, on the one hand and skills and habits on the other. In methodology there are different approaches to each of these components which constitute grammar content to be assimilated. Some authors overestimate the role of skills and habits and consider that pupils don't need grammar.

Keywords: Language, learn, read, young, reading, book, listen, speak, foreign language, people, sentence, oral, teacher, knowledge, lesson, process, teaching, training, students, phonetics, phonetic, process, early years, speech.

Relevance. English, although a foreign language, always has a special place in the education system. There are several teaching methods to help students develop basic language skills. As a grammatical-translation method, he attached great importance to the translation of these methods, grammatical rules as a whole, and considered the language to be a useless vocabulary. With the emergence of structural approaches such as innovative methods, some radical changes have been observed in the methodology of language teaching. A new understanding of how the human brain processes information has emerged. This led to the theory of competitive language learning, known as communicative language teaching. This article would be an attempt to follow the evolution of some widely used language teaching methods and the relevance of Communicative Language Teaching in the second language teaching process.

Method. In addition to traditional methods to facilitate the work of language teachers, the article discusses methods such as thought-provoking, the most general and the most specific, and the transmission and deletion of random information.

Annotation. It is ready that the importance of learning foreign languages is growing in our time. This is why the study of foreign languages has recently received serious attention. When learning any language, grammatical, lexical and phonetic features of this language are also taught. Learning any language requires familiarity with grammar. Without it, it is impossible to express thoughts correctly and build sentences. How can our interlocutor understand us if we are not able to form an opinion correctly? But if there is continuous communication, then learning grammar will be a good basis for progress. Grammar is a tool that you can describe in any language. Grammar gives names to words (words) and phrases (word groups) formed from sentences. We already learn to build sentences in early childhood - grammar is the mother tongue of everyone. Today, almost everyone

wants to learn a foreign language. Some want to advance in their careers, some to travel, some to get to know more cultures, some to communicate with tourists, some to read world literature in their original language, and so on. learn foreign languages. There is little time to learn grammar, but it is not completely out of the program. Given that we live in a country where the mother tongue is not English, it is important to have an understanding of grammar to improve sentence structure. In this regard, the current article is useful for language teachers to use different methods and tools.

English grammar is notoriously difficult to learn for both native and second-language speakers. There are so many intricacies, obscure rules, and exceptions that it comes as no surprise that different generations of teachers have used various approaches to teaching grammar to train literate English writers. In the past, memorization-based techniques that relied on repetition slowly gave way to more creative methods. Today, we live in a society that prizes literacy and is willing to adapt to more effective methods to achieve the

best results in teaching grammar. Methods of teaching grammar—they are

1.Deductive Method- (Deduktiv metod)

Two methods can be followed to create a controlled vocabulary: the deductive or the inductive method. The deductive method starts from an inventory of a certain. Deductive teaching is a traditional approach in which information about target language and rules are driven at the beginning of the class and continued with examples. The principles of this approach are generally used in the classes where the main target is to teach grammar structures. For example, "All men are mortal. Harold is a man. Therefore, Harold is mortal." For deductive reasoning to be sound, the hypothesis must be correct. It is assumed that the premises, "All men are mortal" and "Harold is a man" are true.

2.Traditional method (Ənənəvi metod) grammar is taken as an independent subject and taught with the help of a grammar book. The teacher uses a grammar text book. He first tells his students rules or definitions and then explains those with the help of examples then he gives exercise and asks his pupils to apply them. The learners are supposed to memorize the definition of noun. This method is not very effective as it is against the principles of teaching and students find it boring and dull.

3.Inductive method (Təsadüfi metod) teaching means that the teacher presents the rule through situations and sentences and does guided practice, then the learners do free practice. After that, the teacher deduces or elicits the rule from the learners themselves by themselves. An example of inductive logic is, "The coin I pulled from the bag is a penny ... Therefore, all the coins in the bag are

pennies." Even if all of the premises are true in a statement, inductive reasoning allows for the conclusion to be false. Here's an example: "Harold is a grandfather.

What is deductive method of teaching by Aristotle? Aristotle's example is called a syllogism. A syllogism uses deductive reasoning to arrive at a conclusion that is based on two or more propositions that are assumed to be true. This is also called a premise conclusion argument. While deductive reasoning proceeds from general premises to a specific conclusion, inductive reasoning proceeds from specific premises to a general conclusion. While deductive reasoning is top-down logic, inductive reasoning is sometimes referred to as bottom-up logic. Inductive reasoning relies on inferences made off of assumptions. For example the sun rise tomorrow because 'the sun always rises in the morning.' Another example could be if a person has only ever seen white birds before, so they assume all birds are white. The conclusion of inductive reasoning is often based on the evidence given. But which method is used by Aristotle. Aristotle's philosophical methods based on analysis and observation, and critical. The empirical aspect of his method employs observation and data collection, as well as categorization and classification. According to Aristotle the student, who is independently discovering facts aided, not instructed by him, will use inductive and deductive reasoning as critical

4. Inductive-Deductive-Method-A deductive approach involves the learners being given a general rule, which is then applied to specific language examples and honed through practice exercises. An inductive approach involves the learners detecting, or noticing, patterns and working out a 'rule' for themselves before they practise the language.

5. Incidental Method–(Təsadüfi üsul). This method helps students to correlate grammar with other related logical structures. Students gain a practical knowledge of grammatical rules. Incidental learning happens when we don't have a specific aim in mind. For example, spending time in a country where people speak a different language from your own, means learning seeming random vocabulary. We love learning at Wibbul's a full-time job! According to Wibbul is an education–“entertainment studio that specialises in creating games, stories and content that instil a lifelong love of learning that from the various situations you find yourself”.

Our educational video games and stories support learning with an emphasis on interaction, engagement, and fun. Through a team of experienced educators, game developers, and creatives, Wibbul builds products with an immersion process that creates real results. A new word or a new place. A piece of trivia about a favourite character or the lyrics to a song. Unfocused as it may be, this is learning. Most of this acquisition happens through experience rather than formal

education. We learn through facing new situations. Through doing things. It's what experts call incidental learning. How to engage with incidental learning - Incidental learning happens when we least expect it. From watching television, reading a book, talking with a friend, playing a video game or, as many language students do, travelling to another country to be surrounded with a new language. Sounds fun but can it be controlled. Incidental learning always happens in the context of another activity or experience. The key is that the experience has to be engaging on its own merit. Like playing a video game in another language. Same objectives, same play structure, same engagement. All of these fun elements help to contextualise the thing you are learning. The principal activity is playing the game; learning new vocabulary is a beneficial byproduct of enjoying the game. You can ask difference between incidental learning and intentional learning. So the difference lies in the desire behind it. Intentional learning is what happens when we have a particular goal e.g. memorising a list of irregular verbs. It's the type of learning you would normally find in schools and universities. We have built an entire education system around it. Incidental learning happens when we don't have a specific aim in mind. For example, spending time in a country where people speak a different language from your own, means learning. Seemingly random vocabulary from the various situations you find yourself in. You won't go out with the intention of learning five new words. The goal is to explore, to connect, and to excel – like you would at home.

The three features that make incidental learning different from deliberate learning are:

- It promotes enjoyment and participation.
- It takes place in a more enjoyable and less restricted environment
- It encourages curiosity and deeper understanding.

Teachers can bring incidental learning into a structured environment. By employing a two-tiered approach to structuring a lesson. Create a primary goal that is based on pupil engagement, and a series of secondary objectives that the pupil is not even aware of. Example: they can create a game of their own in class. A treasure hunt based on written clues that guide children from one point to the next. Be sure to sprinkle the clues with challenging vocabulary that require context and further conversation.

The children will be focused on their game, on completing their mission, and the teacher will be supporting learning. That is incidental learning at its simplest. Resources include: a pen and paper, a child's spirit of adventure, and some good hiding spot. Let's take things a step further by introducing technology into the mix. The force behind Wibbu's play-based education is to take children on a learning adventure. We push fun to the foreground and sneak learning in

through the back door, hidden by fun characters, situations, and context. Playing educational games on in-class devices is the strongest way to introduce incidental learning to pupils. They can control the pace of learning in a way that they could not with a subtitled cartoon or animate. Many researchers today agree that including more student-centered learning approaches to the classroom can improve learning. Using only a teacher-centered approach leaves out many skills and learning opportunities for students. Yet, there may still be space for teacher-centered learning for some specific topics and learning objectives. However, teacher-centered learning shouldn't be the only strategy in your teacher toolbox. The bottom line is that each teacher needs to find a teaching style that fits their personality.

An effective teacher is a passionate teacher who is confident in what they're doing! So, if any of the strategies on this list of teaching methods intrigued you, why not look into it a bit more? You might discover a new method that motivates your students and improves their learning and your teaching experience! Often thought of as one of the most traditional teaching methods, the teacher-centered methodology, attention is concentrated on the teacher. Teachers are in charge of the classroom and direct all activities. Typically, in this approach, children are seated at individual desks that face the teacher. While group-work may take place, most classroom time is spent with the teacher explaining concepts and assigning individual work. The teacher-centered methodology has recently fallen out of favor because this strategy for teaching is seen to favor [passive students](#). Many of the teaching methods and strategies on this list are considered student-centered or constructivist. In simple terms, it turns the focus on students rather than only on the teacher. In this approach, children may sit in small groups, access centers, and possibly move about the classroom freely. Children play a more active role in their learning and may even help choose the topics they learn about. There is no "best" method of teaching. However, some methods do prove to be more effective than others. Many researchers today agree that including more student-centered learning approaches to the classroom can improve learning. Using only a teacher-centered approach leaves out many skills and learning opportunities for students. The direct method of teaching, which is sometimes called the natural method, and is often (but not exclusively) used in teaching foreign languages, refrains from using the learners' native language. The contemporary teaching method is known as the best teaching method to deliver your lesson in an effective way. Its reason is that with the help of contemporary teaching method, it is necessary for the teachers to combine teaching methods and philosophies of the other educators.

Result. There is little time to learn grammar, but it is not completely out of the program. Given that we live in a country where the mother tongue is not

English, it is important to have an understanding of grammar to improve sentence structure. In this regard, the current article is useful for language teachers to use different methods and tools.

Literature:

- 1.<https://www.enotes.com>
- 2.Wibbu .com/identical- learning-classroom
- 3.Game Writer Truan Flyinn.
- 4.American Sociological Association,
- 5.2011. King, Messner, & Baller, 2009
- 6.Happy numbers.com
- 7.Cambridge Advanced Learner's Dictionary.

Dilçiliyin inkişafı və onun perspektivləri

Nigar Məmmədova

ADPU, XDM-nin müəllimi

mamedovanigar90@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-0401-3629>

Xülasə

Mətnə dilin tərifı ilə bağlı müəyyən araşdırmalar aparır. Məqalədə diaxronik nöqteyi-nəzərdən dilçiliyin inkişafından bəhs edilir. Dilin tərifləri və məktəblərindən başlayaraq, strukturalizmə və dilçiliyə, dilçilikdən və ədəbiyyatşünaslığa qədər bütün mövzular ələ alınmışdır. Dilçiliyin inkişafı və digər elmlər ilə əlaqəsi, digər fənlər üçün yeni baxışlar təqdim edilir və yeni bir tədqiqat metodu yaradır. Məqalədə əsasən dilçiliyin panoramik görünüşü - təriflər, müxtəlif məktəblər və strukturalizm işıqlandırılıb. Dilçiliyin bəzi tənqidlər üzərindəki təsirləri xüsusi vurğulanıb. Sonda isə bəzi perspektivlər təqdim olunub.

Açar sözlər: dil, dilçilik, eskiz və inkişaf, perspektivlər

Развитие языкознания и его перспективы

Нигяр Мамедова

Резюме

Текст содержит некоторые исследования определения языка. В нем обсуждается развитие лингвистики с с диахронической точки зрения. Начиная с определений и школ языка, речь идет о структурализме и лингвистика, лингвистика и литературная критика. Развитие лингвистики и ее связь с другими. Дисциплины предоставляют новые взгляды на другие предметы и создают новый метод изучения. В статье в основном показаны Панорамный взгляд на лингвистику - определения, различные школы и, в основном, структурализм. Подчеркивается влияние лингвистики на критику. В конце представлены некоторые перспективы.

Ключевые слова: язык, языкознание, очерк и развитие, перспективы

Development of linguistics and its perspectives

Nigar Mammadova

Summary

The text makes some researches about the definition of language. It discusses the development of linguistics from the diachronic point of view. Beginning with the definitions and schools of language, it comes to structuralism and linguistics, and the linguistics and literature criticism. The development of linguistics and its relation with other disciplines provide new views for other subjects, and create a new method study. The article mainly shows the panoramic view of linguistics—the definitions, the different schools, and mainly the structuralism. It emphasizes the influences of linguistics on criticism. At the end some outlooks are presented.

Keywords: language, linguistics, sketch and development, prospects

Aktuallıq. Dilçilik tədqiqat aparmaq üçün ən çətin sahələrdən biridir. Lakin psixoloji tədqiqatları nəzərə alsaq, bu elmin məhsuldar gələcəyi vardır. Əminliklə deyə bilərik ki, dilçilik elmi konfigurativ psixologiya, ("Gestalt psixologiyası") mədəniyyətin bütün formaları üçün çox qiymətlidir. Çünki adı çəkilən elmlərin inkişafına təkan verir. Dilçilik psixoloji coğrafiyanı da başa düşmək üçün bir növ bələdçi rolunu oynayır. Terminlərin və linqvistik prosedurların nəticələrini aydınlaşdırmaq dilçilik elmini və inkişafını zəruri edir. Dilçilik elminin digər elmlər, fənlər ilə əlaqəsini və son zamanlar psixoloji coğrafiyaya olan tələbatı nəzərə alsaq, dilçilik elminin dövrümüzdə nə qədər aktuallıq kəsb etdiyini anlamaq bilərik.

Annotasiya. Dil "sosial reallığın" bir bələdçidir. Dil bəzi kütlələr tərəfindən sosial elmin bir hissəsi kimi qəbul olunmasa da, sosial problemlər və proseslər haqqında düşüncələrimizi ifadə etmək üçün dilə və dilçilik elminə ehtiyac vardır. İnsanlar nə obyektiv dünyada, nə də sosial fəaliyyətlərin hakim olduğu cəmiyyətlərdə tək yaşayırlar, lakin cəmiyyət daxilində düşüncə və hisslərini ifadə etmək üçün dilə minnətdardırlar, çünki dil cəmiyyətdə yeganə ünsiyyət vasitəsidir. Fərqli cəmiyyətlərin yaşadığı dünyalar fərqli etikaların hakim olduğu fərqli dünyalardır. Lakin hamısını birləşdirən eyni dəyər vardır. Yeganə

ünsiyyət vasitəsini araşdırmaq, təhlil etmək və bələd olmaq üçün xüsusi elmə ehtiyac yaranır. Bu elm Dilçilik elmi adlanır.

Metod. Tarixi-müqayisəli və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş. Dilçilik-dil haqqında elmdir. Ənənəvi olaraq, dilçilik mədəni antropologiyanın bir sahəsidir, vaxt keçdikcə bu sahə daha da müstəqilləşir və fənlərin təsnifatı arasında birinci səviyyəli fənn kimi xarakterizə olunur. 20-ci əsrdə elm və texnologiya dilçiliyin inkişafını təmin edir. Dilçiliyin sürətli inkişafı nəzəri dilçilik və tətbiqi dilçilik kimi bir çox sahələrin formalaşmasını zəruri etmişdir. Daha dəqiq desək, fonologiya, morfologiya, semantika, pragmatika, sosiolinqvistika, psixolinqvistika, dil fəlsəfəsi, dil və düşüncə, diskurs təhlili, mədəniyyətlərarası ünsiyyət nəzəriyyəsi, tərcümə nəzəriyyələri, ikinci dilin mənimsənilməsi nəzəriyyəsi və s. Linqvistik tədqiqatların dərinləşməsi ilə tədqiqatçılar bu mövzu ilə bağlı bəzi araşdırmalar aparmaq üçün daha çox kitab və ya məqalə yazmağa başlayırlar. Çin jurnalının verilənlər bazası bu sahədə çoxsaylı məqalələrin daxil edildiyinə bir sübutdur. Lakin 2004-cü ilə qədər çox məqalə dərc olunmurdu. Çünki dilçiliyə, onun tarixinə və əhəmiyyətinə diqqət yetirilmirdi. Məhz bu sahəyə olan tələbat nəzərə alınaraq məqalədə dilçiliyin tarixi inkişafından, ədəbi tənqidə təsirindən, dil məktəblərindən, perspektivlərindən bəhs ediləcək.

Dili necə müəyyənləşdirmək olar?

Dilin təyin edilməsi mövzusu uzun illər ərzində bir çox alim tərəfindən araşdırılmışdır. “*Longman Language Teaching and Applied Linguistics Language*” lüğətinə görə “Dil insan arasında ünsiyyət vasitəsidir, mütəşəkkil nitq sistemində (və ya onun yazılı formasına) nitq silsiləsinin daha böyük vahidlərinə, məsələn, morfemlərə, sözlər, cümlələr və danışığa əsaslanır. Çinin ən məşhur linqvistik dərslərlərdən biri olan və HU Zhuanglin tərəfindən yazılmış “*Linqvistika kursu*” kitabında dili şifahi ünsiyyət vasitəsi kimi müəyyən edilmişdir. Müxtəlif filosoflar dilçilik ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürüblər. Tarix boyunca müxtəlif dilçi alimlər dilçiliyi öz nöqtəyi-nəzərlərinə uyğun tərif ediblər. Aşağıda dilin tərifinin ümumi xülasəsi verilmişdir:

Dilin sosial mahiyyəti- Karl Marks özünün “Siyasi iqtisadiyyatın tənqidi” əsərində qeyd edirdi:

Dil bir növ təcrübədir. Bu həm insanın özü, həm də başqaları üçün bir növ təcrübə və mövcudluğunun şüurunda olmaqdır. Dil təbii və təcili ehtiyac və insanlarla ünsiyyət qurmaq baxımından şüur ilə eynidir. (Marks, 1955, səh. 147-148)

Marksın sözləri açıq şəkildə dilin təbii ehtiyac və ünsiyyət vasitəsi olduğunu göstərir. Birincisi, mahiyyət etibarilə ictimai hadisədir və fərdə məxsusdur.

Edvard Sapir də özünün "The Language" ("Dil") adlı kitabında bu vacib məqamı – dilin sosial xüsusiyyətlərini vurğulayır. Dil instinktiv bir hərəkət deyil, ictimai adətdir. O, "*Nitq bir növ qeyri-instinktiv, lakin qazanılmış "mədəniyyət" funksiyasına sahibdir*" demişdir. (Sapir, 2002, səh. 4). Yaşadığımız dünyanı qavramaq baxımından dil artıq periferik anlayış kimi qəbul edilmir. Sözlər sadəcə səs yazıları və ya ünsiyyət vasitəsi deyil. Onlar sosial qarşılıqlı fəaliyyətin kollektiv məhsullarıdır və insanların öz dünyasını təşkil və ifadə etdiyi əsas alətdir.

Mərhum məşhur filosofun nümayəndəsi kimi Lüdviq Vitgenşteyn dilin təbiəti haqqında haqqında araşdırmalar aparmışdır. Vitgenşteyn özünün "Dil fəlsəfəsi" əsərində (2002) "dil bir oyun kimi aşağıdakı faktları vurğulayır, yəni dilin ancaq bir fəaliyyət və ya həyatın bir hissəsidir" deyər qeyd edir. (səh. 17) Vitgenşteyn danışdığımız hər sözün hamısının dil oyununun bir hissəsi olduğuna inanırdı. Vitgenşteyn üçün dil daxili zarafata bənzəyən bir oyundur. Əgər zarafatın içində olsaydınız, zarafatı anlayardınız. Vitgenşteynin düşüncələri Saphirin gəldiyi qənaətə bənzəyir. Onların hər ikisinin fikrincə, dil təkcə şəxsiyyətlərarası ünsiyyət və anlaşıma funksiyası deyil, həm də onun semantik məzmunudur.

Dilçilik məktəbləri

Dilçilik məktəbləri bir çox dilçi və filosoflar tərəfindən irəli sürülüb. Dilin perspektivi baxımından dilçilər və filosoflar fərqli dünyagörüşünə sahibdirlər. LIU Run-qing tərəfindən əsas qoyulan Qərb Dilçilik məktəbi dilçiliyin əsas nümunələrini belə təsvir etmişdir:

Ənənəvi qrammatika: Dil ənənəvi qrammatikanın strukturunun təsviri üçün bir çərçivədir. Dil təhsilində ənənəvi qrammatikalardan geniş istifadə olunur. Nəzəri dilçilik qrammatikası ilə ənənəvi qrammatika ziddiyyət təşkil edə bilər. Ənənəvi qrammatika xüsusi dillərin necə istifadə edildiyini təsvir etməyə çalışır və ya insanlara danışmağı, oxumağı öyrədir. Ənənəvi qrammatika sözləri nitq hissəsinin bir tərkibi kimi təsnif edir. O cümlə daxilində sözün fleksiyasının qanunauyğunluqlarını və bu sözlərin birləşdiyi sintaksis qaydaları təsvir edir.

Tarixi dilçilik: Tarixi dilçilik diaxronik dilçilik də adlanır. Tarixi dilçiliyə aşağıdakılar daxildir: xüsusi dillərdə müşahidə olunan dəyişiklikləri təsvir etmək və izah etmək, yenidən qurmaq dillərin əvvəlki tarixini və onların qohumluğunu müəyyən etmək, onları dil ailələrində qruplaşdırmaq (müqayisəli dilçilik), dilin necə və niyə dəyişməsi haqqında ümumi nəzəriyyələr hazırlamaq, təsvir etmək nitq birliklərinin tarixini və sözlərin tarixini, yəni etimologiyasını öyrənmək.

Praqa məktəbi: Praqa məktəbi və ya Praqa dil dairəsi ölkədəki tənqidçilər və dilçilər üçün nüfuzlu ədəbi məktəbdir. Onun tərəfdarları strukturalist ədəbi

təhlil metodlarını və nəzəriyyəsini inkişaf etdiriblər və 1928-1939-cu illərdə dil və dil məhsuldarlığının artırılması üçün lingvistik dərnəyin əsasını qoyublar. İlk iclasları əsasının qoyulduğu Praqa Derbi kafesində keçirilirdi.

Kopenhagen məktəbi: Kopenhagen, Danimarka mənşəli nəzəriyyə "məktəblərinə" verilən termindir. Ən azı dörd müxtəlif elmi fənlərdə nəzəri yanaşmalardan qaynaqlanan bu məktəb o qədər təsirli olub ki, ona Kopenhagen məktəbi adı verilib.

Strukturizm məktəbi: Sosiologiya, antropologiya və dilçilikdə strukturalizm insan mədəniyyətinin elementlərinin onların daha geniş, əhatəli sistem və ya sistemlə əlaqəsi baxımından başa düşülməli olduğu nəzəriyyədir. Bu məktəb, insanların etdiyi, düşündüyü, qavradığı və hiss etdiyi hər şeyin altında yatan strukturları üzə çıxarmağa çalışır. Alternativ olaraq, filosof Simon Blackburn tərəfindən ümumiləşdirildiyi kimi, strukturalizm fenomenlərin insan həyatı onların qarşılıqlı əlaqəsindən başqa bir şey deyil. Bu əlaqələr bir sistem təşkil edir və filosofun fikrincə, səthi hadisələrin yerli variasiyalarının arxasında mücərrəd mədəniyyətin daimi qanunları dayanır.

London Dil Məktəbi: dil hərəkət kimi. Saussure dilin xüsusiyyətlərini müzakirə edərək "dil" in tarixi əhəmiyyəti arasında fərqlərə əsaslanaraq "sinxron dilçilik və diaxron dilçilik" adlı elmi tədqiqatlar apararaq Semiotika nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. Dil simvollarının birinci xüsusiyyəti onun özbaşınalığıdır. Saussure Semiotika (semiologiya) nəzəriyyəsinin banisidir. Saussure qeyd edirdi ki, dil məsələsi əsasən semiologiya məsələsidir və bizim bütün nümayişimiz bu mühüm faktdan qaynaqlanmalıdır. Dilin mahiyyətini bilmək üçün ilk öncə onun digər oxşar işari sistem ilə ümumi xüsusiyyətləri bilməliyik. Filosofun fikrincə, bacarıq ictimai həyatda işarə sisteminin məğzini öyrənən bir elm var; biz buna semiologiya deyirik.

"Sapir Volf fərziyyəsi" dil və təfəkkür arasındakı əlaqəni dərinlən izah edərək nəzəriyyəsinin mühüm hissəsinə çevrilir. Bu fərziyyə sosiologiya, antropologiya, dilçilik və dil tədrisində böyük rol oynayır. Bloomfield və davranış nəzəriyyəsi üstünlük təşkil edən davranış psixologiyasından təsirlənmişdir. Sonralar Bloomfieldin dil konsepsiyasının təsiri ilə Harris strukturizmi daha inkişaf etdirilir və Post-Bloomfield dövrünə səbəb olan ciddi pozitivizm formalaşır. Hallidy və funksional dilçilik: Sistemli dilçilik və funksional dilçilik də kimi də tanınır. Hallidy bu məktəbin bir nümayəndəsidir. Onun təmsil etdiyi əsərlər "Funksional qrammatika", "Dil və mənanın təfsiri" əsərləridir. O, yekdilliklə sistemli funksional dilçilik ustası kimi qəbul edilir.

Xomski və ümumi qrammatika: O, struktur, sturukturalizm çərçivəsindən çıxıbilməyən və ilk kitabı olan "The Syntactic"dən çox təsirlənmişdir. O, ümumi və struktur qrammatikanın ənənəvi olduğuna və yalnız dilin təsvirinə cavab verə

bildiyinə inanırdı. Xomski bu səbəbdən yola çıxaraq mühüm bir dil nəzəriyyəsini irəli sürür. Dil qabiliyyəti və dil davranışı, dilin mənimsənilməsi, generativ qrammatika, sintaktik quruluş nəzəriyyəsi, standart nəzəriyyə və genişləndirilmiş standart nəzəriyyə onun tərəfindən irəli sürülmüş nəzəriyələrdir.

Strukturizm və Post-strukturizm

Dilçiliyin inkişafı ilə dilçiliyin statusu yüksəlirdi, dilçiliyin digər elmlər ilə sıx bağlılığı artıq nəzərə çarpmağa başlamışdır. Xüsusilə, XX əsrin 50-60-cı illərində dilin inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bu tədqiqat dilçiliyin çarpaz intizam tədqiqatına daxil olduğunu sübut etmək üçün kifayətdir. Termin adətən üç mənada “strukturalizm” mənasını verir: müasir dilçilik nəzəriyyəsi, müasir ədəbiyyat nəzəriyyəsi və müasir Fransız humanist düşüncə hərəkatı. Struktur mütəfəkkirləri hər şeyi bir oyun kimi qəbul edirdilər. Vitgenşteynin “oyunundan” sonra “oyun” anlayışının mənası “həqiqət oyunu” hesab olunurdu.

Onun məşhur kəlamı artıq dillər əzbəri idi: “Düşünmə, sadəcə bax, gör dil oyunlarını necə oynamalısan.”

Dilçiliyin fənlərarası təbiəti

Müasir dilçiliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri fənlərarası əlaqədir. dilçiliyin inkişafı digər əlaqəli sahələrin də inkişafına səbəb olmuşdur. Dilçiliyin inkişafı ilə paralel şəkildə çiçəklənən ədəbi tənqid cəmiyyətin inkişafı ilə daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Dilçiliyin inkişafı həm də onun nəzəriyyə bazası kimi başqa fənlərə olan ehtiyacını artırır, məsələn, sosial dilçilik baxımından sosial elmə böyük tələbat yaranırdı. İnsan dilçiliyinin keyfiyyətinin artırılması üçün sosiologiya və antropologiyanın tədqiqat metodlarından istifadə edilir. Bu üsul linqvistik istifadənin təsvir üsuludur. Nəzəri dilçilikdə riyaziyyat və məntiq psixolinqvistika psixologiya, kompüter linqvistikası və informatika sahələrində əlavə tədqiqatlar aparmaq üçün lazımdır. Dilçilik fənninin bir xüsusiyyəti də dilin incələşməsi və dilçilik elminin müəyyən sahələrinin gücləndirilməsidir, yəni adətən dilçilik elminin mühüm qolları çoxşaxəli olur. Bir sahənin məşhur olması və geniş yayılması dildə müəyyən dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər. Məsələn, internetin inkişafı dildə canlılığa səbəb olur. Dilə davamlı və fəal şəkildə şəbəkə sözləri daxil edilir. Bunlara misal olaraq, “*pass by*”, “*otaku*”, “*cottage*”, “*Ray*”, “*affordable*”, “*hide and seek*”, “*low carbon*”, “*falsification of graduate employment status*”, “*naked*” and “*kink*”, “*fishing*”, “*seckill*”, “*dwelling narrowness*”, and “*ant tribe*” sözlərini göstərə bilərik. Hər il şəbəkə cəfəngiyyatları böyük axınla ortaya çıxır. Bu linqvistik hadisələr yalnız şəbəkə mediası sayəsində sürətlə ortaya çıxır. Müasir şəbəkələr dil inkişaf tendensiyasını daha sosial və ictimaiyyətə daha yaxın edir. Yeni dil lüğətinin ötürülməsi sürəti artır. Bu da insanları tətbiqi dilçiliyin inkişafına daha çox diqqət yetirməyə vadar edir.

Nəticə. Məqalədə dilçilik elmi və digər sahələr ilə əlaqəsi bütün təfərrüatları ilə ələ alınmışdır. Müasir dövrümüzdə bu sahəyə tələbatın artması onun daha dərinlən araşdırılmasını zəruri etmişdir. Baxmayaraq ki, dilçilik elminin tədqiqi böyük irəliləyiş əldə etmiş, dilin tədqiqi digər mövzuların, xüsusən də ədəbiyyatşünaslığın təsiri üçün tədqiqat və inkişafa təkan vermişdir, lakin dilçiliyin tədqiqi və inkişafında hələ də çoxlu problemlər vardır. Birincisi, problem dil öyrənən fərdlərin özündədir. Psixologiyanın bu fərqlərə cavab tapması gözlənilir. İkincisi, kompüter tərcüməsi böyük irəliləyiş əldə edib və bu, dil tərcüməsinə kömək edir, lakin hələ də alimlər üçün tərcümənin daha dəqiq aspektlərdə edilməsi üçün görülcək çox iş vardır. Dilçiliyin inkişafı üçün onun artıq bir çox ictimai elmlərlə bağlı olduğuna inanılır. Bu, bir çox çarpaz tədqiqatların aparılmasına səbəb olmuşdur. Dilçiliyin mühüm perspektiv əldə etməsi üçün cari tədqiqatların böyük sıçrayış yaratması gözlənilir.

Ədəbiyyat

1. Richard J.C. (2000). Longman dictionary of language teaching and applied linguistics. Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press.
2. Research Press.
3. HU. Z.L. (2001). Linguistics—A course book. Beijing: Peking University Press.
4. Marx C. (1955). Critique of political economy. Beijing: People's Publishing House.
5. Sapir, E. (2002). Language. Beijing: The Commercial Press.
6. Saussure, F. (2001). General linguistics. Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press.
7. Wittgenstein, L. (2002). Philosophy of language. (B. L. CEN, Trans.). Beijing: The Commercial Press.
8. WANG, J.P. (2003). Linguistic philosophy. Beijing: The Central Committee of the Communist Party of China Press.
9. LIU, R.Q. (1995). Schools of linguistics. Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında təlim və tərbiyə məsələləri

Əliyeva Mehparə

ADPU, Xarici Dillər Mərkəzinin müəllimi

E-mail: mila.aliyeva.61@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7171-3233>

Tel.: 050 398 77 52

Xülasə

Xalqımızın gələcəyi bu gün yetişdirdiyimiz gənc nəslin tərbiyə və təhsilinin keyfiyyətindən birbaşa asılıdır. Yalnız savadlı, dünyada gedən proseslərə real qiymət verməyi bacaran, geniş elmi dünyagörüşə malik gənclərin qurduğu dövlət, həyata keçirdiyi islahatlar, quruculuq işləri millətin rifahının yüksəldilməsinə xidmət edəcək və ölkəmizi bütün dünyaya tanıtdıracaqdır.

Gənc nəslin tərbiyə və təhsilinə diqqət bütün dövrlərdə mütəfəkkirlərin, alim və pedaqoqların diqqət mərkəzində olmuşdur. 880 illik yubileyini keçirdiyimiz dahi mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin təlim və tərbiyə haqqında yazdıqları bu gün də müasir səslənir və əbədi olaraq gənclərimizə örnək olacaqdır. Məqalədə Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşlərindən, təlim və tərbiyə haqqında yazdığı fikirlərdən, əsərlərində canlandırıdığı obrazların gənclərə nümunə olmasından söhbət gedir. N.Gəncəvi elmlərin öyrənilməsinə, biliyin mənimsənilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Onun fikrincə, insan ancaq bu yolla kamillik zirvəsinə yüksələ bilər. O, bütün əsərlərində işıqlığa çıxmağın yolunu elmdə və düzgün tərbiyədə görürdü. Müəllif bu fikirləri nümunələrdə göstərmişdir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, yaradıcılıq, tərbiyə, təlim, elm, kamilləşmək, şöhrət qazanmaq

Вопросы обучения и воспитания в творчестве Низами Гянджеви

Алиева Мехпара

Резюме

Будущее нашего народа напрямую зависит от качества воспитания и образования молодого поколения, которое мы воспитываем сегодня. Только государство, построенное образованными, способными дать реальную

оценку происходящим в мире процессам, с широким научным кругозором молодежью, реформами и созидательной работой, послужит повышению благосостояния нации и представит нашу страну всему миру.

Внимание к воспитанию и образованию молодого поколения всегда было в центре внимания мыслителей, ученых и педагогов. Сочинения гениального мыслителя Низами Гянджеви об образовании и воспитании, 880-летие которого мы празднуем, звучат современно и сегодня и навсегда останутся примером для нашей молодежи. В статье повествуется о педагогических взглядах Низами Гянджеви, его мыслях об обучении и образовании, а также об образах, которые он изображает в своих произведениях в качестве примера для молодежи. Н. Гянджеви придавал большое значение изучению наук и приобретению знаний. По его словам, только таким образом человек может достичь вершины совершенства. Во всех своих работах он видел путь к просвещению в науке и правильном воспитании. Автор повествует эти идеи на примерах.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, творчество, образование, обучение, наука, совершенство, завоевание славы.

Nizami Ganjavi issues training and education in youth creativity

Mehpara Aliyeva

Summary

The future of our people depends on the quality of upbringing and education of the young generation we raise today. If you are able to give a real value to the processes taking place in an educated world, the state established by young people with a broad scientific outlook, reforms in life, creative work will serve to improve the welfare of the nation and introduce of our country to the world.

Attention to the upbringing and education of the younger generation has always been the focus of thinkers, scientists an educators. The genius thinker Nizami Ganjavi, who celebrated his 880th anniversary, writes about wire and upbringing still sounds modern and will be an example to our young people in

terms of literature. The article talks about N. Ganjavi's pedagogical views, his thoughts on training and education, and the images he portrays in his works as examples for young people. N. Ganjavi attached great importance to the study of sciences and the acquisition of knowledge. According to him, only in this way can a person reach the peak of perfection. In all his works, he saw the way out in science and proper upbringing these ideas in examples.

Key words: creativity, education, training, science, improve, gaining fame

Aktuallıq. Dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin 880 illiyi ərəfəsində Prezident İlham Əliyevin 2021-ci ili "Nizami Gəncəvi İli" elan etməsi bu böyük dahinin yaradıcılığına verilən yüksək dəyərin göstəricisidir. Nizaminin əsərləri gənclərdə Vətənə sevgi, sədaqət, böyüklərə hörmət ruhunda tərbiyə edir. Dahi mütəfəkkirin əsərlərində qoyulan ümumbəşəri problemlər, təlim və tərbiyə haqqında fikirlər, yaradılan obrazlar bu əsərlərin əbədi yaşayacağına və əsas qəhrəmanlarının arzu və istəklərinin də onu əbədi olacağına zəmanət verir.

Annotasiya. Məqalədə Nizami Gəncəvinin əsərlərində təlim və tərbiyə məsələlərindən bəhs edilir. Müəllif N.Gəncəvinin əsərlərindən nümunələr gətirərək onun pədaqoji görüşlərini əsas obrazlarda göstərir. N.Gəncəvinin pədaqoji, ictimai-siyasi və fəlsəfi baxışlarının onun bədii əsərlərində ifadə olunmasını göstərmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, məhz buna görə mütəfəkkirin bədii irsini pədaqoji fikir tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmək olar.

Metod. Məqalədə, əsasən, mövzuya uyğun olaraq tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş. Azərbaycan alimlərinin Nizami Gəncəvi haqqında elmi əsərlərində maraqlı bir fikir var, baxmayaraq ki, "Beşlik"in müəllifi N.Gəncəvi nəzəri müəllim olmasa da, əsərlərində tərbiyə, təhsil məsələlərinə mühüm yer ayırır.

N.Gəncəvi ictimai-siyasi və fəlsəfi baxışlarını bədii əsərlərində ifadə etmişdir. Məhz buna görə də şairin bədii irsi pədaqoji fikir tarixinin tədqiqi üçün etibarlı ilkin mənbədir [1, s. 3].

Eyni zamanda onun təlim və tərbiyəyə fəlsəfi yanaşması müasir metodoloji-pədaqoji nəzəriyyədə rəhbər funksiyanı yerinə yetirə bilər.

N.Gəncəvi elmlərin öyrənilməsinə, biliyin mənimsənilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Onun fikrincə, insan ancaq bu yolla kamillik zirvəsinə yüksələ

bilər. O, bütün əsərlərində qaranlığa qarşı çıxış edir. Nizami hər kəsi elm əldə etməyə, elm öyrənməyə çağırırdı. Təsadüfi deyil ki, onun bütün əsərlərində öyrənməklə, kamilləşməklə bağlı fikirlərə rast gəlmək olur. Həyatın mənasının elm öyrənməkdə olduğuna inanan şair insanları elm əldə etməyə, dünyanın sirlərini öyrənməyə sövq edir. Heç kim vaxtını mənasız və boş keçirməməlidir. Hər kəs elmin, biliyin zirvələrini dərk etməyə çalışmalıdır. Nizami savadlı insanları mənəvi cəhətdən ölməz hesab edir, onlara yüksək qiymət verir:

Dünyaya yaxşı baxmağa çalışın İnsan,
bitki, daş və heyvan.

Dünyada heç nə əbədi qalmaz.

Günlərin keçməsinə icazə vermədən oxuyun.

Özünü tanıyan, ölümdən qorxmur, ölməzdir.

Ümumilikdə, altı hemisist fəlsəfə tarixinin diqqət mərkəzində olan problemlər haqqında həcmli fikir ifadə edir ki, bu da Nizaminin üstünlüyünün göstəricisidir. Həyatın mənası, əbədiyyət sualları, özünü tanımaq, ölməzlik kimi problemlər ətrafında çoxlu mübahisələr gedirdi. Şair Nizami bu problemlərə fəlsəfi və müəyyən mövqelərdən yanaşmışdır. O, həyatın mənasını özünü tanımaqda, dünyanı dərk etməkdə görürdü. Dünyada yalnız bilik əbədidir. Bizim dünyamızda yalnız bu dəyərlər əbədidir. Qalan hər şey təhvil verilir. Nizami bundan çıxış edərək ölüm və ölümsüzlük probleminə gəlir. Ölümsüzlük fəlsəfənin əsas problemidir. Nizami bu problemi nikbin nöqteyi-nəzərdən həll edir. Ölümsüzlük həyat düşüncələri ilə sıx bağlıdır. Şair təkcə özü üçün yaşamağı müsbət hesab etmir. Yaşamaq, oxumaq, günləri küləyə buraxmamaq, özünü tanımaq – real həyat budur – Şair buna inanır. Onun fikrincə, gündəlik həyat (yalnız gəzmək, yemək, içmək) hələ həyat deyil.

Şair ölməzlik anlayışına məhz bu fikirdən sonra gəlir. İnsanın cismən ölməzliyi önəmli deyil, o, ancaq əxlaqi və əqli baxımdan ölməz ola bilər. Bədənin ölümündən sonra insan əbədi olaraq yalnız mənəvi yaradıcılığı olaraq qalır. Bu, N.Gəncəvinin yaradıcılığının nikbin fəlsəfi düşüncə daşdığını bir daha sübut edir. O, ölümsüzlükdə tənhalığa, zahidliyə belə yer vermir. Nizami cəmiyyətdəki fəaliyyətdə, idrakda insanı təmsil edir, başqa heç nəyə önəm vermir. Böyük Şair insana ancaq cəmiyyətlə sıx əlaqədə güvənir.

Bu fikirlər beş şeirdən üçündə oğlu Məhəmmədə nəsihətlərində öz əksini tapmışdır. Bu göstərişlərdə gənclərin, uşaqların elmə cəlb olunması ilə bağlı xeyli təbliğat aparılır.

Nizami “Xosrov və Şirin”i yazanda oğlunun yeddi yaşı var idi. Şair övladına elmlərə yiyələnməyi tapşırarkən, elmlərə hörmət hissi aşılamağa çalışır. Ona başa salır ki, kim biliyi mənimsəsə, bütün dünyanı qazansın. Şair oğluna

nəsihət edir ki, elm əldə edib namuslu olsa, ancaq o zaman ata onunla fəxr edə bilər. Burada Nizami uşağın təhsil və tərbiyəsində valideynlərin rolunu və təsirini yüksək qiymətləndirir.

Dünya elminə yiyələnmək “Əsma” oxu və mənə qazan. Mənasız sözlərdən uzaq ol. İlahi elmləri öyrənmək faydalıdır. [3, s. 293.]

Belə ki, şairin özü hələ yetkinlik yaşına çatmayan oğluna elmin mahiyyətini izah edirdi. Burada şair elə pedaqoji tələb qoyur ki, valideyn övladlarına düzgün yol göstərməli, onların yaşına uyğun olaraq elmin mahiyyətini izah etməlidir.

Şair “Leyli və Məcnun”u yazanda onun oğlu gənc idi, elmin, biliyin əhəmiyyətini dərk edirdi. Şairin bu əsərdəki göstərişinə əsasən öyrənirik ki, Məhəmməd artıq on dörd yaşlı oğlandır. Nizami oğluna xitabən ona tövsiyə edir: “Oğlum, sən artıq yetkinsən, elmin sirlərini dərindən öyrənmək vaxtıdır”.

Savadlı insan həyatda həmişə hörmətə, nüfuza nail olur.

Mənim on dörd yaşım elmdə yetkindir.

Sənin simanda iki dünyanın əksini görürəm. Yeddi yaşında dünyanı tanımağa başladın. İndi on dörd yaşın var.

Siz yetkin, yetkin və uzun boylusunuz.

Cəhllik yuxusuna girə bilməzsən.

Şöhrət qazanmağın vaxtıdır.

Məşhur olmaq istəyirsinizsə, hörmət qazanın.

Həyatda hörməti pul və elm qazanır. [4, s. 48].

Məhz bu göstərişdə şair oğluna cəhəlat yuxusuna getməməyi tövsiyə edir. O yazır ki, indi elmi dərk etməkdə bütün məharətini göstərmək, şöhrət və şöhrət qazanmağın vaxtıdır. Hər bir insan hakimiyyətə çatmaq arzusu ilə yaşamalıdır. Bunun üçün biliyin zirvəsinə çatmaq lazımdır. Nizami də oğluna məsləhət görür ki, şeirlə məşğul olmasın, çünki onların dövründə heç kim şeirə qiymət vermir. İnsanlara başqa yollarla kömək etmək lazımdır. Bunun üçün bilik əldə edin, savadlı olun. Elmi və biliyi olmayan peşə boş əyləncədir. Həkim insanlara ən yaxın insandır. Ustad öz sənətini bilməsə, xalqın, elmin düşməninə çevrilir. Ədalətli dini elm insanlar üçün daha vacibdir. Dində rüşvət cinayətkardan da pisdir. Hansı peşənin sahibi olursan ol, həmişə insanları düşün, bilik və bacarıqla onlara kömək etməyə çalış. Hər bir insan öz işini bilməlidir. [4, s. 49].

Şair oğluna deyir: “Sənə kim olmağı demirəm, bu sənin şəxsi istəyindir. Ho, peşələri öyrənmək və biliklərə nail olmaq, yarımçıqlıqdan qaçın, seçdiyiniz peşəni mükəmməl öyrənin”. Bu iki göstərişi müqayisəli şəkildə araşdıraraq müəyyən edə bilərik ki, şair təhsillə bağlı orijinal və maraqlı fikirlər söyləmişdir.

Məsələn, birinci göstərişdə şair oğluna elm öyrənməkdə seçimin vacibliyinə işarə edir, bunun yollarını təcrübəli insan kimi izah edir, ikinci göstərişdə isə şair seçimində müstəqil olmağı tövsiyə edir. Həyatda və öz əməllərinə görə məsuliyyət daşımali olduğunu xəbərdar edir. Beləliklə, şair müstəqilliyin uşaq tərbiyəsindəki rolunu və təsirini yüksək qiymətləndirir, bu sual bu gün də aktuallığını itirməmişdir.

Şair yazır: “Ləyaqətlə hərəkət et ki, utanmayasan, onda” [4, s. 48].

Beləliklə, Nizami həm oğlunun, həm də onun simasında bütün gənclərin tərbiyəsində xalqın rolunu qeyd edir.

Şübhəsiz ki, Nizami gəncləri öz yaradıcılığına ciddi yanaşmağa öyrətməyi nəzərdə tuturdu. Burada Nizaminin təhsilə, tərbiyəyə, elmə, peşəyə maraqlı yanaşmasına rast gəlirik. O, təhsildə müstəqil seçimin tərəfdarıdır. Yəni, peşə seçimi fərdi məsələdir. Hər kəs öz peşəsini mükəmməl bilməlidir. Kamillik isə ancaq elmlə əldə edilir. Ona görə də bir peşənin öyrənilməsi elmə mükəmməl şəkildə yiyələnməklə bağlıdır. Bu halda bütün peşələr yaxşıdır. Peşədəki natamamlıq, hansı ali kateqoriyadan olursa olsun, təsirsizdir. Beləliklə, təvazökar, çalışqan və məqsədyönlü insan mükəmməl bir usta ola bilər. Onun ən böyük düşməni rüsvətdir. Yəni ustadın mənəvi tərəfi ən vacib şərtidir. Pis usta sonda məğlub olur. Şair elmin mənəvi dəyərlərlə sıx bağlı olduğunu qeyd edir. Bununla da o, fəlsəfədə böyük rol oynayan məsələnin qnoseoloji və aksioloji tərəflərinin vəhdətini göstərir. Hazırda bu amil böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dünya elmi aksioloji dəyərlərin əhəmiyyətini yalnız dünya müharibələrinin bəlalarından sonra öyrəndi. Nizami isə bütün bunları hələ XII əsrdə danışmış, oğluna bu mövzuda məsləhətlər vermişdi.

Nizaminin müəllimlik, tərbiyənin mənası ilə bağlı fikirləri “Yeddi gözəl” poemasında oğlana göstərişlər verilərək dərinləşir və tamamlanır. Şair göstərir ki, bilik qazanmaqdan utanmasan, hər şeyi öyrənmək olar, çox bilmək olar. Nəcib insanın həyatda yeri həmişə yüksəkdir. Hər kəs elmi ləyaqətsiz sayarsa, özünü dünya elmindən məhrum edər. Və bu, onu elmi biliyin dünyanı tanımaqda əhəmiyyəti ideyasına gətirib çıxarar. Kimsə oxumaqdan utanmırsa,

Bütün biliyi əldə edə bilər və əgər kimsə öyrənməkdən utanarsa, Bütün biliyi əldə edə bilməz. [5].

Şair elm və tədrisi (tərbiyəni) hamı üçün vacib hesab edirdi. Təlim vasitəsilə hər bir insan böyük biliyə sahib ola bilər. Öyrənmə hərəkətinin gücü çox böyükdür. Əksinə, təhsili olmayan savadlı insan bacarıqsız, axmaq, düşünmək qabiliyyətindən məhrum olur.

Nizami heyvanların öyrədilməsinin vacibliyini də qeyd edir. Hətta itlər də təlim nəticəsində yaxşı vərdişlər qazanırlar. Bəs onda insan kimi rəşional varlıq niyə təlim və tərbiyə ilə məşğul olmasın. Əsərdə oxuyuruq.

Çox həssas olanlar yatdı

Nəhayət, səhnə fayans satıcısıdır.

Və bir çox bacarıqsız öyrənmə həvəskarları Çalışdıq
və müəllim olmağa çalışdıq.

Təlim hətta itləri əhliləşdirir

İnsan cəhd etsə, mələk ola bilməzmi? [3, s. 146].

Şairin əqidəsinə görə, hər bir insan elmlə məşğul olmalıdır. Öyrənmək zehni zənginləşdirir, insanı tərbiyə edir. Tərbiyə olunmuş insan davranış və əxlaq tərbiyə edər. Bu fikri Nizaminin başqa şeirlərində də görmək olar. O, şeirlərində öz qəhrəmanlarını ədəbli, tərbiyəli, savadlı, alicənab insanlar kimi təsvir edir. Məsələn, Fərhad ağıllı, sədaqətli, mehriban, eyni zamanda savadlı və nəcib insandır. Nizami onu Şapura görə kamil insan kimi göstərmişdir:

Dedi: Bir gənc Fərhad var. Kamil mühəndis və ustad. O, kifayət qədər həndəsə bilir. Çox cahillərin sirlərini açar bilər [3 s. 146].

Digər bir qəhrəman öz sədaqəti və mərhəməti ilə seçilir. Bu xüsusiyyətlər İsgəndərə xasdır. O, hər dəfə alimlərlə məsləhətləşir, onlardan elm alır. Nizamiyə görə, bilik və elm gözəl davranışa, gözəl tərbiyəyə aparan yoldur.

Nizaminin etik fəlsəfəsinin mahiyyəti məhz burada açılır. Onun dünyagörüşündə əxlaq vacibdir. Nizami deyir ki, insanın ali məqsədi gözəl davranışdır. Burada Nizami ilə Sokrat arasındakı oxşarlıqları görürük. Amma Sokratın etik fəlsəfəsi daha mücərrəd xarakter daşıyır, Nizami əxlaqı isə konkret məzmun daşıyır. Onun xoş xasiyyətli, cəmiyyət üçün çalışan, xalq üçün hər şeyi etməyə hazır, mərd insan olduğu qeyd edilir. Nizami mücərrəd meyarlar axtarmır. Onun meyarı xalqa verilən qiymətdir. (Ləyaqətlə hərəkət edin, utanmayın).

Nizaminin etik fəlsəfəsi daha pragmatikdir. Bu pragmatizm elmə əsaslanır. Elmə əsaslanan bilik son nəticədə xalqa xidmət etməlidir. Yəni eqoist mahiyyət daşımamalı və yalnız şəxsiyyətin özünə xidmət etməlidir. Yalnızlığa və təkəbbürə aparan bilik dəyərsizdir. Bilik son nəticədə əxlaqa aparır, bu, insanın real həyatında özünü göstərməlidir.

Nizaminin əsərlərində tədrisin ümumiləşdirilməsi geniş təbliğ olunur. Böyük Şair təhsili cinsə görə bölmür. Əsərlərində kişilərlə bərabər qadınlar da yetişdirilir. Onun qəhrəmanları qadın obrazlar Leyli, Şirin savadlı insanlardır. Bu qadınlar elmin sirlərini öyrəniblər. Nizamiyə görə hər bir qadın təhsil almalıdır. Qadın əqli və bacarıq baxımından kişidən geri qalmır. İstedadlı qadın ən dərin

elmlərə yiyələnməyi bacarır. Nizaminin əsərlərində bəzən qadın da öz ağı, fərasəti ilə kişiye qalib gəlir. “Yeddi gözəl” poemasında Fitnənin Bəhram Gur üzərində qələbəsi bunun ən bariz nümunəsidir. Qulam Fitnənin Bəhram Gurla çox məharətlə döyüşməsini şair şücaət yox, məharət kimi qiymətləndirir. Şah qəzəblənir və onu öldürməyi əmr edir. Ancaq qulun və güclünün daha düşünülmüş tədbirləri onu xilas edəcək. Fitnə hər gün kiçik bir buzovu altmış pilləli nərdivanla yuxarı qaldırır və altı ildən sonra o, eyni nərdivanla böyük bir öküz də çıxara bilər. Beləliklə, Fitnə ustalılıqla bağlı söylədiyi sözlərin düzgün və əsaslı olduğunu sübut etdi.

Nəticə. Beləliklə, Nizami Gəncəvi öyrənməni, düzgün tərbiyəni insan həyatında mühüm amil kimi dəfələrlə qeyd edir. Nizami insanın kamilləşməsində təlimin və tərbiyənin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Məhz buna görə də müəffəkkirin bədii irsini pedaqoji fikir tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmək olar.

Ədəbiyyat

1. M.Muradxanov. Педагогическое высказывание. Низами – Баку. Изд. Азернешр., 1947.
2. Низами Гянджеви. «Семь красавец», Азернешр. – Баку 1947.
3. Низами Гянджеви. «Хосров и Ширин», Азерб. ССР АН. – Баку 1959.
4. Низами Гянджеви. «Лейли и Меджнун» Азерб. ССР АН. – Баку 1959.
5. Низами Гянджеви. «Семь красавец», Азернешр. – Баку 1941.
6. Babayeva T. Nizami Gəncəvinin ədəbi irsində şəxsiyyət problemi. Bakı: 2000, 200 s.
7. Kərimli T. Nizami və tarix. Bakı: Elm, 2002, 241 s.
8. Əlibəyzadə E. Nizami və tariximiz. Bakı: 2004, 186 s.
9. Rzasoy S. Nizami poeziyası: Mif-tarix konteksti. Bakı: Ağırdağ, 2003, 212 s.
10. Əhmədov Ə. Nizami-Elm şünaslıq. Bakı: 2001, 254 s.

Britaniya sosial variantı

Aygün Məmmədova

ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi, müəllim

e-mail-aygunmemmedova1964@gmail.com

orcid-0000-0002-4811-5937

Xülasə

Məqalə Böyük Britaniya ingiliscəsinin bütün fonetik və qrammatik variantlığı problemindən deyil, məhz danışq zamanı daha çox rast gəlinən və həm də diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Çünki ingilis dilinə məxsus fonoloji inversiyaları bir iş daxilində işıqlandırmaq imkan xaricindədir. Burada ingilis dilində olan bütün fonetik xüsusiyyətlər deyil, ancaq Böyük Britaniyada və eləcə də ingilis dilinin başqa ölkələrində spesifik xarakter daşıyan, həmin ölkələrdəki danışq dilini bir-birindən fərqləndirən fonetik variantlarını nəzərdən keçirməyi lazım bildik.

Beləliklə, RP tələffüz normasının ölkədən-ölkəyə, sinifdən-sinfə, yaşıdan-yaşa demək olar ki, fərqli olduğunu görürük. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu variantlığa ayrı-ayrı fərdlərin tələffüzü də daxildir, çünki fonetikadan bəlli olduğu kimi, bir şəxs bir sözü iki dəfə eynilə, eyni formada tələffüz edə bilmir. Yəni ki, müxtəlif situasiyalarda, məsələn, nahar edərkən, su içərkən və s. başqa şəraitdə eyni adam bir sözün eyni cür tələffüz edə bilmir.

Açar sözlər: dialekt, dilçilik, sosial variant, dil qrupları, fonetik, tələffüz

Британский социальный вариант

Айгюн Анвар кызы Мамедова

Центр Иностранных языков e-mail-

aygunmemmedova1964@gmail.com

orcid-0000-0002-4811-5937

Резюме

Статья не о проблеме всех фонетических и грамматических вариаций британского английского, а о наиболее распространенных и интересных особенностях разговорной речи. Потому что охватить фонологические инверсии английского языка в одной работе невозможно.

Здесь нужно учитывать не все фонетические особенности английского языка, а фонетические варианты, характерные для Соединенного Королевства, а также в других странах английского языка, которые отличают разговорный язык в этих странах.

Таким образом, мы видим, что норма произношения RP варьируется от страны к стране, класса к классу, возраста к возрасту. Следует отметить, что к этому варианту относится и произношение отдельных лиц, поскольку, как известно из фонетики, человек не может произнести слово дважды в одной и той же форме. То есть в разных ситуациях, например, во время еды, питья воды и т. д. иначе один и тот же человек не может произнести слово одинаково.

Ключевые слова: диалект, языкознание, социальная изменчивость, языковые группы, фонетика, произношение.

British social option

Aygun Enver kizi Mammadova

Cener of Foreign Language e-mail-aygunmemmedova1964@gmail.com orcid-0000-0002-4811-5937

Summary

The article is not about the problem of all the phonetic and grammatical variations of British English, but about the most common and interesting features of conversation. Because it is impossible to cover the phonological inversions of the English language in one work.

Here we need to consider not all the phonetic features of the English language, but the phonetic variants that are specific to the United Kingdom, as well as in other countries of the English language, which distinguish the spoken language in those countries.

Thus, we see that the norm of pronunciation of RP varies from country to country, class to class, age to age. It should be noted that this variant also includes the pronunciation of individuals, because, as is known from phonetics, a person can not pronounce a word twice in the same form. That is, in different situations,

for example, while eating, drinking water, etc. otherwise the same person cannot pronounce a word the same way.

Keywords: dialect, linguistics, social variability, language groups, phonetics, pronunciation

Aktuallıq. Britaniya ingiliscəsinin variantlığı ənənəvi olaraq fonetik və qrammatik işlənmə xüsusiyyətləri etibarilə Londonun kokni tələffüzüdür və bu tələffüz də yuxarı təbəqəyə aid olduğu üçün standart dil hesab olunur. Londonun kokni dialekti (tələffüzü) İngiltərənin ən təmiz sosial məhəlli dialekti sayılmaqdadır. Bu dialekt XVII-XIX əsrlərdə Londonun ərazisindən kənara da

Britaniya sosial variantı

yayılmağa başlamışdır. Bununla da kokni dialekti öz məhəlli xüsusiyyətlərini dəyişmişdir. Bu dövrdə standart Britaniya ingilis tələffüzü sosial təbəqələrin göstəricisinə çevrildi və xalqın bütün təbəqələri qəbul olunmuş aksentdə (RP) danışır. Bununla belə hər yerdə yuxarı təbəqənin danışq aksentinə irad tutması başlandı. Çünki dövlət müəssisələrində, məktəb və universitetlərdə adamlar kokni dialektində danışmağa cəhd göstərir, hətta Böyük Britaniyada işə diqqət yetirilirdi. Lakin bu cəhətə Birləşmiş Ştatlarda və başqa ingilisdilli ölkələrdə heç vaxt fikir verilmirdi.

Annotasiya. Kokni ingiliscəsi Böyük Britaniyada yeganə məhəlli dialektdir ki. Həm Britaniyada, həm də ölkə xaricində yaşayan ingilislər onu bilirlər. 60-cı illərdə hətta tanınmış ingils yazıçısı Bernard Şou “Piqmalyon” əsəri əsasında yazdığı “Mənim gözəl ledim” (xanımım) tamaşasını məhz kokni ingiliscəsində qələmə almış və əsər elə bu dialektə oynanılmışdır.

Metod. Məqalədə nəzəri, müqayisəli və təsviri metod tətbiq edilmişdir.

Giriş. Kokni geniş statusa malikdir, çünki londonlular, şəhərin ətraf qəsəbələri, xüsusilə də şərq hissədə yaşayan aşağı təbəqə bu variantı yaxşı bilirlər. Kokni ingiliscəsini səciyyələndirən əsas xüsusiyyət diftonqların tələffüz qaydasıdır. Qəbul olunmuş tələffüz qaydasına görə

a) (RP) [ei] diftonqu [a] kimu tələffüz olunur:

day [da], make [maik] və s.

b) [ai] diftonqu (RP) [ɔi] kimi tələffüz olunur: fine [fɔin], nice [nois]

c) [ou] diftonqu (RP) [au] no [nau], go [qau], road [raud] və s.

Aşağıda verilmiş cümlədə RP-də kokni ingiliscəsindəki fərqə diqqət yetirək

RP: *Go straight away to the railway station and I'd like to go to Cambridge today.*

Kokni- *Gow strite awyw to the rilwaye stytion and loik to gow to Kimberiage to die.*

Düz get dəmir yol vağzalına, mən isə bu gün Kembricə getmək istəyirəm.

d) Kokni dialektinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də qoşa işlənən iki sözdən birində [h] səsinin düşməsi və digərinə əlavə olunmasıdır.

Məsələn: *up the hill* (dağ yuxarı)

Koknidə- *hup the ill*

RP-də *ham and egss* (qurudulmuş donuz əti və yumurta)

Koknidə [əmə'həqz]

e) Kokni ingiliscəsi grammatik qayda-qanunlarının gözlənilməsi baxımından maraqlıdır. Belə ki, indiki qeyri-müəyyən zamanda fellərin hamısında şəxsdən asılı olmayaraq sonuna "s" artırılır. Məsələn: *I says, you says, she says* və *s*.

f) Kokni ingiliscəsində cümlədə standart ingilis dilinə xas olmayan iki inkar (double negation) forması işlədilə bilər. Məsələn: *Peter, ain't you got papers?*

Piter sən heç qəzet almayıbsan?

Əslində bu forma, yəni bir cümlədə iki inkarın işlədilməsi Azərbaycan dili üçün xarakterikdir. Kokni variantında leksik cəhətdən də maraqlı faktlar var. Məsələn, 1978-ci ildə ingilis pul vahidi dəyişdirildikdə *boo* "*şilling*" mənasında və *tanker* "*sikspens*" sözləri ingilis dilinə daxil oldu və bu sözlər həmin tələffüzdə hazırda işlənməkdədir.

Kokni dialektindən bundan başqa bir sıra sözlər də götürülmüşdür.

Məsələn: *apples and pears* (hərfi: almalar və armudlar) mənası *stairs* "*nərdivan*" deməkdir.

İngiltərədə alma və armudu yığmaq üçün ağaca nərdivanla çıxırlar. Odur ki, *apples and pears* alma və armud yığmaq əvəzinə (ağaca nərdivanla çıxmaq) təkcə "*stairs*" "*nərdivan*" sözünü işlədirlər ki, onun da nə demək olduğunu hamı başa düşür.

Home (ev) sözünü də *Gate of Rome* (Roma qapısı) əvəzinə, *house* (ev) sözünü isə *Mickey Mouse* (Mikki Maus) əvəzinə, *trouble and strife* (hərfi tərcüməsi- dərd, bəla, əzab, narahat) *wife* (həyat yoldaşı) əvəzinə işlədirlər.

Kokni ingiliscəsində "*trouble*" (əzab-əziyyət) deyə arvadı səsləyirlər, yaxud çağırırlar. Məsələn: Kokni- *My trouble put cherry hog out in Dolly* (mənim əzab-əziyyətim) Standart ingilis dilində *Mywifeput the dog out in the garden* (Mənim arvadım iti həyətdə buraxdı).

Qeyd edək ki, XIX əsrin tanınmış ingilis yazıçısı Ç. Dikens də “Pikvik Sənədləri” əsərində kokni dialektindən istifadə etmişdir.

Koknidən sonra İngiltərənin ikinci böyük dialekti cənub-qərb ingiliscəsidir. Bu dialekt variantından geniş istifadə olunmasını biz bədii əsərlərdə də görə bilərik. O dövrün görkəmli yazıçısı olan Tomas Tekkerinin “Şöhrət bazarı” (Vanity Fair) əsərinin baş qəhrəmanı, kənd ziyalıları Pit Krouley cənub-qərb dialektində danışır.

Cənub-qərb danışığının fonetik xüsusiyyətlərindən ən başlıca (s) (f) səslərinin cingiltili tələffüz edilməsidir.

Məsələn: six [ziks], seven [zevn], father [vΛθə], fox [voks].

İngiltərə ingiliscəsinin ən çox tanınmış tələffüz variantlarından biri də şimal aksentidir ki, o dövrün məşhur yazıçı Elizabet Qaskel “Meri Barton” romanını bu danışiq formasında yazmışdır. Burada nəzərə çarpacaq cəhətlər bunlardır.

Britaniya sosial variantı

a)RP-də standart ingilis dili fonetik variativində bəzi sözlər qısa [ʌ] səsi əvəzinə qalın [u] səsi ilə tələffüz edilir. Məsələn sun [sun], cup[kup], love [luv], but [but], butter [butə] və s.

Thank you very much [muts] (Çox sağ olun)

Come now, hush up love [kum nau hus up] (gəl əzizim səs salma)

Düzgün ingils dilində isə belə olmalıdır: *[kam nau haq ʌp]* [ʌv]

Şimal danışiq tərzinin başqa bir fonetik xüsusiyyəti [ei] diftonqunun qısa tələffüz olunmasıdır. Məsələn: *paper[pepə], day [de], make [mek]* və s.

Düğün (RP-də) formada *[peipə], [dey], [meik]*

They came few days ago

[θəkeməfs s udez eqo]

Onlar bir neçə gün əvvəl gəldilər

RP-də *Əei keim*

Böyük Britaniya ingiliscəsinin başqa danışiq variantları haqqında məlumat və onların arasındakı fərqli xüsusiyyətlərdən danışmazdan əvvəl beynəlxalq aləmdə qəbul olunmuş tələffüz haqqında qısa məlumat verməyi məqsədə uyğun hesab edirik. Çünki RP tələffüz forması aksentinin öyrənilməsinin bir sıra üstünlükləri vardır:

Birincisi: bu aksent cənubi İngiltərədə yaranmasına baxmayaraq, Britaniyanın hər yerində işlənir və o qədər sabitləşmişdir ki, RP-də danışan şəxsin İngiltərənin hansı bölgəsindən olduğunu təyin etmək olduqca çətindir. Bu isə o deməkdir ki, bu aksent Britaniyanın hər yerində başa düşülür və qəbul edilir.

İkincisi: bu aksentdə İngiltərə mətbuatında, radio və televiziya verilişlərində geniş istifadə olunur.

RP-nin də spesifik xüsusiyyətləri vardır. Yaş, danışiq tərzilə bağlı olan bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır.

1. [ɔə] diftonqunun əksər hallarda [ɔ:] kimi tələffüz olunması. Məsələn: yaşlıların tələffüzündə paw –pore-poor [p ɔ:][p ɔ:][p ɔ:] orta yaşlıların tələffüzündə [poi][p ɔ:] [p uə], cavanların tələffüzündə [p ɔ:] [p ɔ:][p ɔ:] .

2. [ɔə] [ɔi] [ai] diftonqlarının və triftonqları monoftonq kimi tələffüz olunur. Tower [tauə] (qala), [ta:].

3. “o” hərfini [f] [ə] [t] kar samitlərinin qarşısında bəzi yaşlı adamlar uzun [ɔ:] kimi tələffüz edirlər. Məsələn: off [f ɔ:], forth [fr ɔ: ə], lost [l ɔ:st] və s. Cavanlarda isə əks proses gedir. Salt [səlt] (duz) və fault [fəlt] (səhv) tipli sözlər də əslində uzun [ɔ:] səsi ilə tələffüz olunmalıdır, lakin cavanların danışığında bu sözlər qısa [ɔ] səsi ilə tələffüz olunur.

4. suit (pencək) sözü orta yaşlı adamlar və cavanlar tərəfindən iki cür həm [suit], həm də [sju:t] şəkildə şəkildə tələffüz olunur. Burada [j] səsi [s] səsinə sonradan çox vaxt düşür. Amma elə sözlər var ki, məsələn: *super* [sju:per] (super), *Susan* [sju:sən] (Suzən) sözlərində [j] səsinin tələffüz qaydasına mütləq əməl olunur.

RP sait sistemi ilə Cənub İngiltərə aksenti arasındakı fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir.

1.[I] səsi vurğusuz hecəda RP-də həmişə [I] kimi tələffüz olduğu halda, başqa variantda [ə] kimi səslənir, məsələn:

RP-də *village* [vilidʒ] (kənd), *honest* [ɔnist] (namuslu, şərəfli), *horse* [fho: siz] (atlar) başqa variantda isə *village* [vilədʒ], *horses* [h ɔ: səz] *rouses* [rouzəz] və s. tələffüz olunur.

2.Aşağıdakı sözlərdə [æ] və [a:] səslərinin tələffüzü ziddiyyət təşkil edir.

Məsələn: [æ] [a:]

Cat [kæt] cart [ka:t] Pat [pæt] part [pa:t]

Pain [pein] palm [pa:m]

Match [mæts] march [ma:ts]

Səslərə görə sözlərin tələffüzündəki belə müxtəliflik aşağıdakı kimidir.

a)RP-d uzun [a:] səsinə verən “a” hərfindən sonra [f] [ə] [s] səsləri gəlir, məsələn: laugh [La:f], path [pa: ə] və s.

b) “a” saitindən sonra burun səsləri [nt, ns, nd] gəlirsə, RP-də “a” uzun [a:] kimi tələffüz olunur.

Branch [bra:nts], demand [dimand], sample [sa:mpl] və s.

Qeyd edək ki, dediklərimizdən başqa Cənubi İngiltərədə branch [bra:nts] sözü uzun səslə deyildiylə halda, Şimali İngiltərədə [braɛnts] kimi tələffüz olunur.

Nəticə. Ümumiyyətlə, dialektoloqların ingilis dilinin variantlılığı haqqında rəyləri belədir: ingilis dili bir sıra ölkələrin rəsmi dövlət dili olsa da, bu ölkələrdə müxtəlif qruplar yaşayır, onların öz danışığı dilləri, dialektləri vardır və bu da özlüyündə ingilis dilinin bu və ya digər variantını təşkil edən reallıqdır.

Ədəbiyyat

1. A. Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı, 1979
2. B.Hüseynov. Müasir ingilis dilində areal danışığı variantları. Bakı, “Elm”, 1999
3. Alan Haroid. The Linguistic Atlas of the Upper Midland. 1975
4. Adams G. Ulster Dialects, 1974
5. Christopherson Dably. Pidjin English. 1969
6. English dialects, 1991
7. H.L. Mencken. American Language, 1919
8. Henry Bradly. The English Review. 1921
9. Woolford. American English, 1932
10. Webster Noah. New Collage Dictionary, 1973

Müasir ingilis dilində ismi budaq cümlələr və onların tədqiqi

Dosent Səadət Nuriyeva

ADU, İngilis dilinin qrammatikası kafedrası

E-mail: saadetnuriyeva@gmail.com

Orcid id: 0000-0002-8366-8019

Tel: 994-050-662-13-76

Xülasə

Müasir dilçilikdə dilin əsas səviyyələrindən biri olan cümlə, onun semantik struktur xüsusiyyətləri həmişə dilçilərin tədqiqat obyektı olmuşdur. Məqalə müasir ingilis dilində əsas sintaktik vahid olan tabeli mürəkkəb cümlənin əsas növlərindən biri olan ismi budaq cümlələr və onların tədqiqindən bəhs edir. Əsas məqsəd ismi budaq cümlələrin müxtəlif növlərinin tədqiqindən əldə edilən nəticələrin sistemli şəkildə araşdırılmasıdır. Məqalədə bu mövzunu tədqiq edən dilçilərin fikirləri saf-çürük edilir və müəllif onların fikirlərinə öz münasibətini bildirir. Dilçilikdə bu mövzunun müxtəlif terminlərlə ifadə edilməsi də bəzən çəşqınlıq yaradır, müəllif bu məsələyə də aydınlıq gətirərək, yeri gəldikcə, öz fikrini ifadə edir. Məqalədə ismi budaq cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlənin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi verilməsi məsələsi ümumiləşdirilərək sistemləşdirilmişdir. Məqalədə aşağıdakı yeniliklər öz əksini tapır: Tədqiqatçı tərəfindən “Compliment budaq cümlələr” adı altında hansı budaq cümlələrin ismi budaq hesab edilməsi məsələsinə aydınlıq gətirilir və onun ilk dəfə olaraq iki bölgüsü verilir: Compliment subject clauses, compliment object clauses. Tədqiqatçı “Wh-interrogative clauses” adlanan budaq cümlələri üç növə bölür: Wh-interrogative nominal clauses, Wh-interrogative attributive clauses, Wh-interrogative adverbial clauses. That clauses isə iki qrupa ayrılır: that nominal clauses, that attributive clauses.

Açar sözlər: sintaktik vahidlər, ismi budaq cümlələr, mübtəda budaq cümləsi, tamamlıq budaq cümləsi, “yes”, “no” sual budaq cümlələri, “Wh” budaq cümlələr

Именные предложения в современном английском языке и их исследование

Досент Саадат Нуриева

Азербайджанский Университет Языков

Кафедра грамматики

Orcidid: 0000-0002-8366-8019

Э-почта:saadetnuriyeva@gmail.com

Tel: 994-050-662-13-76

Резюме

В статье рассматривается основная синтаксическая единица предложения, а именно сложносочиненное предложение с именными придаточными. Именное придаточное – это придаточное предложение в английском языке, выполняющее в предложении функцию имени существительного.

Цель исследования состоит в том, чтобы сосредоточиться на анализе точек зрения различных ученых на именные придаточные предложения в современном английском языке. В нем подчеркиваются характерные черты различных видов именных придаточных предложений, таких как “that clauses”, “zero clauses”, “wh interrogative clauses” and “yes and no interrogative clauses”, “Infinitive clauses”, “Participial clauses”, “Gerundial clauses” и так далее. В статье следующие новшества. Исследователь делит предложения «complement» на «Compliment subject clauses», «compliment object clauses». Она также делит «Wh-вопросительные придаточные» на «Wh-вопросительные именные предложения», «Wh-вопросительно-определительные придаточные», «Wh-вопросительные-наречные придаточные предложения».

В данной статье рассматриваются различные теоретические точки зрения известных лингвистов и также дается собственный анализ и подход самого автора к данной проблеме.

Ключевые слова: синтаксические единицы, именные придаточные предложения, составное сложное предложение с подлежащим, составное сложное предложение с дополнением, «yes» и «no» вопросительных предложений, “Wh” вопросительные предложения

The nominal clauses in modern english and their investigation

Nuriyeva Saadat Tapdiq

*The doctor of Philosophy of Philology, Prof. Assistant
Azerbaijan University of Languages, The chair of Grammar*

Orcid id: 0000-0002-8366-8019

saadetnuriyeva@gmail.com

Tel: 994-050-662-13-76

Summary

In contemporary linguistics one of the levels of language –the sentence level with its semantic-structural characteristics has always been the source of investigation for linguists. The paper deals with the main syntactic unit-the sentence, namely the composite complex sentence with nominal clauses such as subject, object, predicative and complement clauses. In English nominal clauses can fulfill virtually all functions of a noun.

The purpose of the investigation is to focus on the analysis of different scholars' viewpoints about nominal clauses in contemporary English. It highlights the characteristic features of different kinds of nominal clauses such as “that clauses”, “zero clauses”, “wh interrogative clauses”, “yes and no interrogative clauses”, “Infinitive clauses”, “Participial clauses”, “Gerundial clauses” etc. It also illustrates well-known linguists' theoretical points of view as

well as the author's own analysis and approach to the stated problem. The article the following innovations. The investigator divides the compliment sentences into compliment subject clauses (or it subject clauses), compliment object clauses (or it object clauses). The investigator divides "Wh-interrogative clauses" into Wh-interrogative nominal clauses, Wh-interrogative attributive clauses, Wh-interrogative adverbial clauses. That clauses is also divided into "that nominal clauses" and "that attributive clauses."

Key words: syntactic units, nominal clauses, subject clause, object clause, "yes and no interrogative clauses", "Wh" clauses

Aktuallıq. Müasir dilçilikdə ingilis dilinin sintaktik sistemin fonunda mürəkkəb cümlənin təbiəti ilə bağlı ümumi nəzəri məsələlərin ardıcıl və sistemli tədqiqinə, o cümlədən, sintaktik hadisələrin daxili və xarici semantik xüsusiyyətlərini öyrənən dərin qat sahəsində tədqiqatlara böyük ehtiyac var. Baş və budaq cümlələrin qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün onların formal aspektinin səciyyəvi əlamətlərinin üzə çıxarılması lazımdır. Tabeli mürəkkəb cümlənin növlərindən biri hesab edilən ismi budaq cümlələrin tədqiqi bu baxımdan öz aktuallığını saxlayır. Onun növləri haqqında dilçilərin fərqli fikirləri, onları baş cümləyə bağlayan vasitələrin adlarının düzgün müəyyənləşdirilməməsi hələ də öz həllini gözləyir.

Annotasiya. Məqalədə müasir ingilis dilində ən çətin sintaktik vahidlərdən olan tabeli mürəkkəb cümlənin növlərindən olan ismi budaq cümlələrdən bəhs edilir, dünya dilçilərinin bu barədə olan tədqiq və təhlilləri işıqlandırılır. Ənənəvi qrammatistlərlə törəmə cənərativ qrammatikanın nümayəndəsinin fikirləri qarşılaşdırılır. Bu mövzu ilə əlaqədar çaşqınlıq yaradan termin çoxluğu məsələsinə aydınlıq gətirilir. Yanlış fikirlər nəzəri cəhətdən əsaslandırılır. Məqalədə aşağıdakı yeniliklər öz əksini tapır:

1. Tədqiqatçı tərəfindən "Compliment budaq cümlələr" adı altında hansı budaq cümlələrin ismi budaq hesab edilməsi məsələsinə aydınlıq gətirilir və onun ilk dəfə olaraq iki bölgüsü verilir: Compliment subject clauses, compliment object clauses.

2. Tədqiqatçı "Wh-interrogative clauses" adlanan budaq cümlələri üç növə bölür:

Wh-interrogative nominal clauses, Wh-interrogative attributive clauses, Wh-interrogative adverbial clauses.

Metod. Məqalədə bəhs edilən ismi budaq cümlələr tədqiq edilərkən "təsvir" və "struktur" metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş. Məqalədə müasir ingilis dilindəki mübtədə, xəbər, tamamlıq budaq cümlələri ismi budaq cümlələr (“nominal clauses”, “substantive” və ya “noun clauses”) adı altında təhlil edilir və onların işlənmə xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir.

Məqalədə, eyni zamanda, ismibudaq cümlələrin baş cümləyə hansı vasitələrlə və necə bağlanmasıdan bəhs edilir. (*that, the fact that, whether, when* və s. kimi tabelilik bildirən bağlayıcılarla).

Baş cümlədə “it”əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədani və ya tamamlığı tamamlayan compliment budaq cümlələr, tamamlıq ismi budaq cümlənin növlərindən biri kimi təhlil edilir. Halbuki, ənənəvi qrammatikada onlar mübtədə və tamamlıq budaq cümlələr kimi verilir.

İsmi budaq cümlələrə aid edilən “yes-no interrogative clauses”, “that clauses”, “zero clauses”, “Wh-interrogative clauses” haqqında məlumat verilir və təhlil edilir.

Nəzəri təhlillər:

Məqalənin əsas məğzi ismi budaq cümlələr olduğu üçün biz zəngin semantik və quruluş xüsusiyyətlərinə malik olan tabeli mürəkkəb cümlədən bəhs edəcəyik. Bu zənginlik öz əksini tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələrində tapır. Budaq cümlə üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər tabeli mürəkkəb cümlənin fərqləndirici əlamətlərini təşkil edir [5. s. 350]

Müasir ingilis dilində budaq cümlələr baş cümləyə münasibət baxımından müxtəlif funksiya daşıyır. Budaq cümlə tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləyə semantik və qrammatik cəhətdən tabe olan tərkib hissəsidir. Budaq cümlələrin sintaktik funksiyaları təxminən cümlə üzvlərinə uyğun gəlir [1. s. 27].

Budaq cümlə baş cümləyə müxtəlif cəhətdən xidmət edir; baş cümlədə ifadə olunan hal-hərəkətin zamanını, yerini, səbəbini və digər əlamətlərini və ya hərəkətin edənin kimliyini və ya necə xüsusiyyətlərə malik olduğunu ifadə edir. Buna müvafiq olaraq budaq cümlələr qruplara ayrılır. Həmin budaq cümlələr bəzi növləri bir qrup dilçilər tərəfindən ismi budaq cümlələr kimi təhlil edilir.

Qeyd edək ki, bəzi dilçilər bu cür bölgü ilə razılaşmırlar. V.L.Kauşanskaya, P.L.Kovner ismi budaq cümlələr terminindən istifadə etmirlər. Onlar, sadəcə olaraq, budaq cümlələri müxtəlif növlərə ayırırlar. Məsələn, mübtədə, tamamlıq, xəbər, təyin, zərflik budaq cümlələri [3. s.281].

O.İ.Musayev, E.İ.Hacıyev, A.R. Hüseynov budaq cümlələri üç qrup üzrə ayırır [5. s.355]. 1. Nominal clauses (ismi budaq cümlələr) 2. Attributive clauses (təyin budaq cümlələri) 3. Adverbial clauses (zərflik budaq cümlələri)

Biz də onun verdiyi təsnifata uyğun olaraq müasir ingilis dilində olan ismi budaq cümlələrə mübtəda, tamamlıq və xəbər budaq cümlələrini aid edə bilərik.

R.Kvirk ismi budaq cümlələr haqqında yazır: "İsmi budaq cümlələr normal olaraq mücərrədlik ifadə edir. Onlar fakt, hadisə, hal, vəziyyət, ideya ifadə edir. İsmi budaq cümlələr əşyalara, insanlara, məfhumlara aid ola bilər. Bu tip cümlələr faktiki olaraq ismi frazalar kimi də analiz edilə bilər. Həmin frazaların və ya budaq cümlələrin ilk elementi *wh-* ilə başlayan söz olur" [7, s. 315-316].

"Substantive clauses", "Nominal clauses", "Noun Clauses" və s. kimi adlar altında təhlil edilən ismi budaq cümlələrə mübtəda, tamamlıq, xəbər və bəzən də təyin budaq cümlələri aid edilir [8].

The fact *that you were willing to pay in the end* is all that matters (təyin budaq cümləsi).

The fact is *the players gave everything*(1) *they had*. (2) ((1) xəbər budaq cümləsi, (2) təyin budaq cümləsi).

I wonder who that letter was from (tamamlıq budaq cümləsi).

Who will replace her on the show is unknown (mübtəda budaq cümləsi).

"Substantive clauses" termininə N.A.Kobrina və E.A.Korneyevanın "An Outline of Modern English" adlı kitabında rast gəlirik [2. s.140]. Onların fikrincə, ismi budaq cümlələr baş cümlədə olmayan hər hansı bir cümlə üzvünü izah edir [2.s.140]. Bizi, tərif tam şəkildə özünü doğrultmur. Əgər ismi budaq cümlələr baş cümlədə olmayan üzvü əvəz edərsə, onda zərflik budaq cümlələri də ismi budaq cümlələr hesab edilməlidir. Ancaq bu fikirlə razılaşmaq çətindir. Müəllifin özünün də fikrincə, zərflik budaq cümlələri bu qrupa aid deyil. A.Kobrina və E.A.Korneyeva ismi budaq cümlələrlə zərflik budaq cümlələri arasındakı fərqi onları baş cümləyə bağlayan bağlayıcı ilə əlaqələndirərək qeyd edirlər ki, ismi budaq cümlələr baş cümləyə yalnız "that" və ya "whether" bağlayıcıları vasitəsilə bağlanır. Biz isə bu fikirlə razılaşmırıq, çünki ismi budaq cümlələr baş cümləyə digər bağlayıcılar vasitəsilə də bağlanır. Məsələn,

Fine. I like midnight walks, I deserve *what I get*. (tamamlıq budaq cümləsi)

What he'd meant, thought Dryden, was that he never knew the names of the witnesses who had come forward thirty years later (tamamlıq budaq cümləsi).

N.A.Kobrina və E.A.Korneyeva digər dilçilərdən fərqli olaraq ismi budaq cümlələri mübtəda, tamamlıq, xəbər, kompliment, təyin budaq cümlələrinin əbölürlər. Baş cümləsi "it" ilə başlayan şəxssiz cümlələr kompliment budaq cümlələrə aid edilir. Məsələn,

It was remarkable how marriage changes them.

“how marriage changes them”budaq cümləsi “it” əvəzliyini - cümlənin mübtədasını izah etdiyi və tamamladığı üçün kompliment budaq cümlə adlanır.

Baş cümlədə formal olaraq tamamlıq funksiyasında işlənən “it” əvəzliyinə aid olaraq onu tamamlayan, əslində özü tamamlıq funksiyasında işlənən budaq cümlə də compliment budaq cümlə adlandırılır. Məsələn,

She found **it** starangethat with terror catching her breath she could speak so calmly.

N.A.Kobrina və E.A.Korneyevadan fərqli olaraq B.S.Khaimovich, B.İ. Roqovskaya “A Course in English Grammar” adlı kiatabda tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələrinin təsnifatını iki kriteriya əsasında verirlər: mənasına (1) və bağlanmasına (2) görə. Məsələn, iki cümlə verilir və onlar aşağıdakı kimi təhlil edilir. “**When he came it was already late.**” cümləsində “When” bağlayıcısı mənasına görə zaman budaq cümləsi kimi təhlil edilir. İkinci nümunədə isə müəllif eynilə həmin budaq cümləni tamamlıq budaq cümləsi kimi verir və bunu baş cümlədə olan “know” feilinin tamamlıq tələb etməsi ilə əlaqələndirir. *I know **when he came*** [2, s.282].

B.S.Khaimovich, B.İ. Roqovskaya budaq cümlələri iki qrupa ayırır: subject clauses və compliment clauses. Birinci qrupa yalnız mübtədə budaq cümlələri, ikinci qrupa xəbər, tamamlıq, təyin, zərflik budaq cümlələri ilə bərabər ara cümlələri də əlavə edilir [5, s.282]. Bu təsnifat ənənəvi bölgü ilə uyğun gəlmir. İsmi budaq cümlələr haqqında danışılır.

Onlardan fərqli olaraq bir qrup dilçilər baş cümlədən asılı olub ismin funksiyasını ifadə edən budaq cümlələri “İsmi budaq cümlələr” adlandırırlar.

Belə budaq cümlələr baş cümlədə çatışmayan mübtədə, tamamlıq, xəbərin ad hissəsi kimi üzvləri tamamlayır. Baş cümlədə “it” əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədə və ya tamamlığı əvəz edən budaq cümlələr kompliment budaq cümlələr adlanır[8].

It is the child who is the victim [6].

It was noted that within a year the incidence of illness had increased quite significantly [6].

They knew where Chips had been working.

where Chips had been working-tamamlıq budaq cümləsi

İsmi budaq cümlələrin baş cümləyə bağlanma vasitələrinə görə iki tipini müəyyən edirlər[8].

1. that ilə bağlanan “that-clauses”

2. wh-ilə bağlanan “wh-clauses”.

*“You know full well**what** I’m talking about”, the man said.*

*She had convinced herself **that** his silence made intimacy impossible.*(*that* clause)

Bizə elə gəlir ki, “that-clauses”, “wh-clauses” terminlərinin işlədilməsi məqsəduyğun deyil, təyin budaq cümlələri də baş cümləyə “that”, “wh” ilə, zərflik budaq cümlələri isə “wh” ilə bağlanır. Bu səbəbdən budaq cümlələrin növlərinin təyin edilməsində çəşqınlıq yarana bilər. Məsələn, “wh” adlandırılan *when* bağlayıcısının işləndiyi cümlələrə nəzər salaq.

There is no difference between a wise man and a fool *when they fall in love*.
(zərflik budaq cümləsi).

Saturday is the day **when** I get my hair done. (*təyin budaq cümləsi*)

I don't know **when** the decision was made. (tamamlıq budaq cümləsi)

It is important **when** the laboratory can do the tests. (*mübtəda budaq cümləsi*)

M. Kolln and R. Funk “Understanding English Grammar” adlı əsərində ismi budaq cümlələri asılı budaq cümlələr adlandırır [4, s.121]. Bu fikirlə razılığa gəlirik, çünki budaq cümlələrlə baş cümlə arasında asılılıq əlaqəsinin mövcudluğundanılmazdır [12].

Ancaq bizim fikrimizcə, ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlənin hər iki komponenti bir birindən asılıdır. Baş cümlənin mənası budaq cümlə olmadan tamamlanmır. Yəni o, təklikdə, müstəqil şəkildə tam məna ifadə etmir.

Məsələn,

I wonder **where** they will take us to.

“I wonder” baş cümlədir, ancaq o, sərbəst işləmə bilmir çünki məna tamamlanmır. İstər-istəməz sual tələb edir. What do I wonder? Yalnız cavab verdikdən sonra məna tamamlanır. Deməli, baş cümlənin müstəqil olması məsələsi özünü doğrultmur. Bu səbəbdən deyə bilərik ki, ingilis dilində olan ismi budaq cümlələrin hər iki komponenti –yəni baş və budaq cümlələr tam müstəqil deyil. Budaq cümlə baş cümlədə buraxılmış və ya qeyri-müəyyən şəkildə ifadə olunmuş müvafiq üzvü izah edib konkretləşdirir.

Dilçilikdə daha bir termin “**Yes-no interrogative clause**” ismi budaq cümlələrə aid edilir, ancaq bu terminin “nominal clause” terminindən fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, baş cümlədən sonra ümumi sual cümlələrinin nəqli cümləyə transformasiya olunmuş forması işlənir, və bu səbəbdən bu tip sual cümlələri “**Yes-no interrogative question**” adlandığı üçün onun adı həmin intermindən götürülmüşdür. “Yes-no interrogative clause” baş cümləyə “whether” bağlayıcısı ilə bağlanır. “whether” bağlayıcısından sonra gələn budaq cümlə “interrogative clause” adlanır. Bu cümlə implisit yəni gizlisual ifadə edir. Məsələn,

I then put it to Miss Mills, to say **WHETHER** she considered that there was or was not any practical merit in the suggestion I had been anxious to make, concerning the accounts, the housekeeping, and the Cookery Book?

I don't know **WHETHER** you are aware, you fellow, the man had no sleep to speak for days and there will be little sleep in the boat.

“Yes-no interrogative clause” baş cümlədə olmayan vasitəsiz tamamlığı əvəz edir.

R. Quirk ismi budaq cümlələri iki qrupa ayırır: “that clauses”, “zero clauses” Baş cümləyə “that” bağlayıcısı ilə bağlanan budaq cümlə “that clauses” adlanır. [7, s. 317]

And now," she said, thinking **THAT** Lily's charm was her Chinese eyes, aslant in her white, puckered little face, but ...

Əksər hallarda “that” bağlayıcısı atılsa da kontekstdən başa düşülür. Bu tip cümlələr “Zero clauses” adlanır.

They spoke of spontaneous combustion and implied (that) they were the boys to put out the combustions.

Müasir dilçilikdə daha birtermin “**Wh-interrogative clauses**” nominal budaq cümlələrə aid edilir. Bu budaq cümlələrin iki növü var. Onların hər ikisi vasitəsiz tamamlıq kimi işlənir.

Q. S. Greenbaum və bir sıra digər dilçilər yazırlar ki, budaq cümlə baş cümləyə “**W**”, “**h**” ilə başlayan sual sözləri ilə qrammatik omonim olan bağlayıcı əvəzlilər və ya bağlayıcı zərflərlə bağlanır (7, s. 736).

I did not realize **what** I had in my hand.

Assignment is **what should be done**.

I asked him **HOW** ham was.

The masts stood but we didn't know **HOW much they might be charred down**

“when, why, which” sözlərindən sonra gələn budaq cümlə implisit, yəni gizli sual ifadə etdiyi üçün “interrogative clause” (yəni sual budaq cümləsi) adlanır.

All right, Jane! I know **WHEN** I've been whipped.

The police know **WHERE** the thieves hang out.

He did not know **HOW** he ought to behave.

Bizə isə elə gəlir ki, bu terminlərə aydınlıq gətirmək lazımdır. “Whinterrogative clauses” üç növə bölünməlidir:

1. Wh-interrogative **nominal** clauses (*You know who these people are.*)
2. Wh-interrogative **attributive** clauses (*The woman, who needs constant attention, is cared for by relatives..*).
3. Wh-interrogative **adverbial** clauses (*Wherever I go, I always see McDonald's. I'm not sure where she lives.*)

Müasir dilçilikdə ismi budaq cümlələrin növlərindən biri də “ToInfinitive nominal clauses” adlanır. Bu dilçilikdə həm də “infinitival **clause**” adı ilə tanınır. Tədqiqatçılar bu budaq cümlənin yalnız məsdərdən ibarət olduğunu göstərirlər. Nəzərə alsaq ki, budaq cümlə üçün predikativlik əsas şərtidir, onda bu fikir özünü doğrultmur.

*The difficulty is **to be a major character.***

Kursivlə verilmiş məsdər budaq cümlə kimi verilir. Əslində o, sadə cümlənin ismi xəbərinin ad hissəsi funksiyasında işlənmişdir.

R.Kvirk qeyd edir ki, “infinitive clause” çox vaxt mübtəda budaq cümləsi kimi işləndikdə baş cümləyə “for” bağlayıcısı ilə bağlanır [7, s. 320]. *The idea is **for them to leave at once.***

Bu ənənvi qrammatikada məsdər tərkibləri kimi qəbul etdirir.

R.Kvirk ismi budaq cümlələrin daha bir növünün “Nominal –ing clauses”(Participial clause) olduğunu göstərərək belə budaq cümlələrin mübtədasının olmadığını qeyd edir [7, s.321].

***Doing the best** is his motto.*

Bu fikirlə də razılaşmaq çətindir. “*Doing the best*” ifadəsindəki –ing forma onun qeyd etdiyi kimi, feili sifət deyil, cerunddur, çünki feili sifət cümlədə mübtəda funksiyasında işlənmir. Bircə, bu cerund budaq cümləsi deyil, sadəcə cerundlu ifadə olub sadə cümlənin bir componentindən başqa bir şey deyildir.

Nəticə. Deməli, müasir ingilis dilində ismi budaq cümlələrə mübtəda, tamamlıq və xəbər budaq cümlələrini aid etmək olar. İngilis dilində bu cümlələr “nominal clauses”, “substantive clauses” və ya “noun clauses” adlanır. Bu budaq cümlə onu baş cümləyə bağlayan vasitələrə görə bir neçə növə ayrılır. (“that clauses”, “zero clauses”, “wh interrogative clauses”, “yes” and “no” interrogative clauses). İsmi budaq cümlələrin siyahısına daxil olan daha bir budaq cümlə “compliment clause” adlanır. Bu tip budaq cümlələr baş cümlədə “it” ilə ifadə olunan mübtəda və ya tamamlığı izah edir. Məqalədə müxtəlif dilçilərin bu barədə olan mübahisəli fikirləri və tədqiqatçının onlara münasibəti öz əksini tapmışdır.

1. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A Course in English Grammar. Москва, Высшаяшкола, 1967, 298 p.
2. Kobrina N.A., Korneyeva E.A. An Outline of Modern English Syntax. Higher School Publishing House, Moscow 1965, 210 s.
3. Kaushanskaya V. L. et al. A Grammar of the English language. Leningrad, 1973, 318 p.
4. Martha Kollin and Robert Funk, *Understanding English Grammar*, 5th ed., Allyn and Bacon, 1998
5. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı: Maarif, 1996, 392 s. s. 350
6. Oxford Advanced Learner's Dictionary, Oxford University Press, 2005, 7 th edition, 1780 p.
7. Randolph Quirk et.al. A Comprehensive Grammar of the English Language. London: Pearson Longman. 1985, 1779 p. Internet saytları
8. <https://www.thoughtco.com/noun-nominal-clause-1691440>
9. https://grammar_en_ru.academic.ru/305/Nominal_clause
10. <https://www.grammar.com/nominal-clause>
11. <https://writingexplained.org/grammar-dictionary/noun-clause>
12. https://az.wikipedia.org/wiki/Tabeli_m%C3%BCr%C9%99kk%C9%99b_c%C3%BCml%C9%99

Xarici dilin öyrənilməsində qrammatika və lüğət təliminin yazıda rolu

Səadət Əliyeva

BDU, İngilis dili (humanitar fakültələr üzrə)

alievaseadet66@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-0517-4862>

Xülasə

Məqalə xarici dildə yazı bacarıqlarının öyrənilməsində qrammatika və lüğət təliminin rolundan bəhs edir. Xarici dildə yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi prosesinə sistem halında yanaşılmalı və bu prosesdə qrammatika və lüğət təliminə geniş yer verilməlidir. Yazı bacarıqlarının inkişafına təsir göstərən əsas amil dilin sistemidir. Yazı işindən əvvəl və yazı prosesi zamanı da ümumi qrammatik biliklər öyrədilməlidir. Şagirdlərin çətinlik çəkdiyi mövzular müəyyənləşdirilib, həmin mövzulara uyğun kiçik dərslər təşkil olunaraq, onların qrammatika ilə bağlı problemləri həll edilməlidir.

Bundan əlavə yazı işinin əsasını təşkil edən lüğət bilikləri öyrədilməlidir. Məhz sözlər vasitəsilə insan düşüncələrini ifadə edə bilir. Xarici dilin tədrisi zamanı şagirdlər uyğun sözlərin seçilib işlənməsində çətinlik çəkir və ya uyğun sözü seçdiyindən əmin ola bilmir. Buna görə də, yazı işində istifadə ediləcək sözlər tədris olunarkən, həmin sözlərin müxtəlif tapşırıqlarda, şifahi və yazılı fəaliyyətlərdə istifadə olunması təmin edilməlidir.

Açar sözlər: Yazı bacarıqları, qrammatika, lüğət təlimi, ünsiyyət, söz ehtiyatı

Роль обучения грамматике и лексике в письменной форме в изучении иностранного языка

Саадат Баба кизи Алиева

БГУ, Английский язык

(на гуманитарных факультетах)

alievaseadet66@gmail.com

Резюме

В статье рассматривается роль грамматики и словарного запаса в изучении навыков письма на иностранном языке. К процессу развития навыков письма на иностранном языке следует подходить системно, и в этом процессе грамматике и лексике следует уделять большое внимание. Основным фактором, влияющим на развитие навыков письма, является языковая система. Общие знания грамматики следует преподавать до и во время процесса письма. Следует определить темы, с которыми у учащихся возникают трудности, небольшие уроки должны быть организованы в соответствии с этими темами, а их грамматические проблемы должны быть решены.

Кроме того, следует изучать словарный запас, составляющий основу письма. Через слова человек может выражать свои мысли. При обучении иностранному языку учащиеся испытывают трудности с выбором и обработкой подходящих слов или не могут быть уверены, что выбрали подходящее слово. Поэтому при обучении слов, которые будут использоваться в письменной форме, следует убедиться, что эти слова используются в различных задачах, в устной и письменной деятельности.

Ключевые слова: навыки письма, грамматика, словарный запас, общение, словарный запас.

The role of grammar and vocabulary teaching in writing in learning a foreign language

Saadat Aliyeva
BSU, Department of English for the
Faculties of humanitaire sociales
alievaseadet66@gmail.com

Summary

The article discusses the role of grammar and vocabulary training in the study of writing skills in a foreign language. The process of developing writing skills in a foreign language should be approached in a systematic way, and in this process, grammar and vocabulary training should be given a wide place. The main factor influencing the development of writing skills is the language system. General grammar knowledge should be taught before and during the writing process. Topics that students have difficulty with should be identified, small lessons should be organized according to those topics, and their grammar problems should be solved.

In addition, the vocabulary that forms the basis of writing should be taught. It is through words that a person can express his thoughts. When teaching a foreign language, students have difficulty in selecting and processing appropriate words or cannot be sure that they have chosen the appropriate word. Therefore, when teaching the words to be used in writing, it should be ensured that these words are used in various tasks, oral and written activities.

Keywords: Writing skills, grammar, vocabulary training, communication, vocabulary

Aktuallıq. Yazının yaranması ilə insanların həyatında köklü dəyişikliklər baş verməyə başladı. İnsanlar yazıdan ticarət işlərini həyata keçirmək, ünsiyyət saxlamaq üçün istifadə etməyə başladı. Yazının kəşfi ilə yeni bir tarix başladı. Hal-hazırda yazı vasitəsilə keçmişdə insanların nə ilə məşğul olduqlarını, edilmiş müxtəlif tədqiqatları, tarixi məlumatları, müxtəlif mədəniyyətləri, informasiyanın qalıcı olmasını təmin edə bilirik. Dili şifahi şəkildə danışmaq yazı yazmaq demək deyil. Yazı bacarıqları öyrədilməli və inkişaf etdirilməlidir. Buna görə də, ilk öncə yazının nə demək olduğunu, funksiyasını başa düşmək vacibdir. Yaxşı yazılmış yazının xüsusiyyətləri şagirdlərə göstərilməlidir. Daha sonra yazının əsasını təşkil edən dil bilikləri, dilin qrammatikası və lüğət tərkibi öyrədilməlidir. Qrammatikanın və lüğət təliminin vacibliyi şagirdlərə ifadə olunmalıdır. Şagirdlər yaxşı təşkil olunmuş qrammatika və lüğət təlimi vasitəsilə, yazı işini formalaşdırmağa başlayacaqlar. Həmçinin müxtəlif yazı tərzini növləri, yazının formaları, hansı yazının hansı növə, hansı yazı növündə hansı formadan, vasitələrdən, strategiyalardan istifadə olunması göstərilməlidir. Bu amillər yazı işində əsasdır və yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə təsir göstərir

Annotasiya. Yazı özündə bir neçə xüsusiyyəti birləşdirən sistem kimi nəzərə alınmalıdır. Yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün ilk öncə şagirdlərə yazının funksiyası, yazını yazmaqda məqsədin müəyyənləşdirilməsində kömək edilməlidir. Daha sonra yazının əsasını təşkil edən dil sistemi öyrədilməlidir. Dildən düzgün istifadə yazı işinin axıcı və məntiqli olmasını təmin edir. Buna görə də, həm dilin qrammatik qaydaları, həm də lüğət tərkibi öyrədilməlidir. Əsas istifadə edilən qrammatik qaydalar şagirdlərin yazı işlərinə uyğun öyrədilir. Yazıçı yazı işini yazarkən, sözlər vasitəsilə fikirlərini, hisslərini ifadə edir. Hər hansı bir yerin təsvirini verərkən, müxtəlif sinonimlərdən, təsvir edici sözlərdən, hekayə yazarkən məcazi ifadələrdən və s. istifadə edir. Buna görə də, lüğət təliminə geniş yer verilməlidir. Təlim zamanı öyrədilən sözlərin unudulmaması üçün müxtəlif yazı işlərində istifadəsinə geniş yer verilməlidir. Yanaşmaların mənfi və müsbət cəhətləri olduğuna görə sadəcə bir yanaşmadan istifadə etmək düzgün deyil. Yazının bütün xüsusiyyətlərini əhatə edən, mükəmməl olan

yanaşma mövcud deyil. Yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək istəyiriksə, bir neçə yanaşmanın müsbət xüsusiyyətlərindən istifadə edə bilərik. Məsələn, şagirdlərə yazı üçün mühüm olan qrammatik qaydalar və yazını formalaşdıracaq sözlər öyrədilir. Daha sonra şagirdlər yazının forması və üslubu haqqında məlumatı yoxdursa, bu zaman janr yanaşmasından istifadə edərək müxtəlif yazı tərzini öyrədilir. Yazı yazılarkən, şagirdlərə yazı prosesinin mərhələləri göstərilir. Hər mərhələdə istifadə edilə biləcək fəaliyyət növləri ilə təmin edilir. Fəaliyyət növləri sinifdə və ya sinifdən kənar keçirilə bilər.

Metod. Məqalədə nəzəri, müqayisəli və təsviri metod tətbiq edilmişdir.

Giriş. İlk növbədə, bunu demək lazımdır ki, yazının yaxşı və ya pis olması onun uzun və ya qısa olmasından asılı deyil. Yazı riyaziyyat kimidir. Çünki, məntiqi və quruluşu var. Yəni, yazı təsirli və məntiqli cümlələrdən ibarət olur. Bir mövzudan digərinə keçid əlaqəli olur. Həmçinin yazı bacarıqları öyrədiləndir. Yəni, yazı bacarıqlarının inkişafı mümkündür. Yazıçı effektiv yazı işi hazırlamaq üçün hər cümlədə özünə bu sualları verməlidir.

1. Bu cümlədə nə demək istəyirəm?
2. Hansı sözlər bu fikri ifadə edəcək?
3. Hansı şəkil və idiom bunu daha aydın ifadə edə bilər?
4. Bu ifadə oxucuya kifayət qədər təsir edəcəkmi?

Yaxşı yazılmış yazının bir sıra xüsusiyyətləri var:

1. Yaxşı yazılmış yazı yazıçıya deyil, oxucuya xidmət edir. Yazı işi yazılarkən, oxucunun verə biləcəyi suallar əvvəlcədən təxmin edilir və həmin suallara cavab verilir. Buna görə də, yazıçı yazı işinə oxucu gözü ilə yanaşmalıdır. Yazıçı fikirlərini ifadə edərkən, həmin fikirlərə zidd olacaq fikirlərin mövcud olma ehtimalını unutmamalı, yazı işində bu fikirlərə də yer verməlidir. Çünki, oxucu nə üçün sizin fikirlərinizin doğru, digər fikirlərin yanlış olduğunu bilmək istəyir. Həmçinin bu, oxucunun etimadını qazanmağa kömək edəcək. Fikirlərin düzgünlüyü faktlarla dəstəklənməlidir.
2. Yaxşı yazılmış yazıda dildən düzgün istifadə edildiyinə görə, oxumaq asan və əyləncəli olur. Dildən düzgün istifadə dedikdə dil sistemi- qrammatika, düzgün sözün seçilməsi, durğu işarələrindən düzgün istifadə və s. aiddir. Yazı düzgün söz seçimidir. Sözlər vasitəsilə yazıçı şəxsiyyətini, təcrübəsini, hisslərini ortaya qoyur. Bəzən insanlar oxuduğu kitabı sadəcə bir söz və ya cümlə ilə təsvir edə bilər.
3. Yaxşı yazı oxucunu yeni bir məlumatla təmin edir insanı zənginləşdirir, daha çox oxumağa sövq edir.

4. Yaxşı yazı insanı təəccübləndirir. İlk baxışda sizə maraqlı və vacib görünməyən fikirlərin, maraqlı və vacib olduğunu göstərir. İnsanı müxtəlif mövqelərdən düşünməyə vadar edir.
5. Effektiv yazı insanı daha çox düşünməyə, istəməyə, daha çox öyrənməyə təşviq edir.

Aydın yazı yazmaq üçün dilin əsas sistemini bilmək vacibdir. Dil sistemi dedikdə buraya dilin qrammatikası, cümlə quruluşu, üslub, həmçinin vacib faktlardan biri olan dilin söz ehtiyatı aiddir.

Qrammatika bir dilin qaydalar toplusudur. Qrammatikanın yazı prosesində rolu haqqında bir sıra fikirlər var. Bu fikirlərin bəziləri qrammatikanın yazı prosesində vacib amil olduğunu ifadə etsədə, bəzi fikirlər bunun tam əksini, qrammatikanın vacib olmadığını vurğulayır. Yazı işini yazan zaman, danışarkən etdiyimiz qrammatik səhvləri etməməliyik. Əks fikirlər mövcud olsa da, qrammatika yazı prosesi zamanı yalnız səhv etməmək üçün deyil, həm də yazı işimizi daha effektiv etmək üçün vacibdir. Qrammatik biliklər vasitəsilə şagirdlər dilin təbiətini kəşf edirlər. Qrammatik biliklər olmadan insanlar ünsiyyət qurmaq üçün yalnız tək-tək sözlərdən, şəkillərdən və bədən dilindən istifadə etməli olardılar. Lakin bu biliklər vasitəsilə sözlərin cümlə daxilində necə sıralamalı olduğumuzu bilirik. Fərqli dillərdə fərqli qrammatik qaydalar mövcuddur. Tədqiqatlar göstərir ki, xarici dili öyrənən şagirdlərin qrammatik bilikləri kifayət qədər olduqda, həmin şagirdlər digərlərinə nisbətən daha inamlı olub, yazı prosesinə daha həvəslə yanaşırlar. Şagirdlərin yazı işlərində ən çox etdiyi qrammatik səhvlər bunlardır[5].

Cümlə fraqmentləri - Buraya tamamlanmamış cümlələr aid edilir. Tamamlanmamış cümlədə mübtəda və ya xəbər buraxılır.

Other people's affairs is always mistake (Digər insanların işləri düzgün deyil)

Interfieriing in other people's affairs is always mistake. (Digər insanların işlərinə qarışmaq düzgün deyil)

İlkcümlədə mübtəda mövcud olmadığına görə, cümlənin mənası oxucuya tam aydın olmur.

Söz sırası - Söz sırası düzgün olmadıqda nəticə çaşdırıcı ola, hətta cümlə heç bir məna ifadə etməyə bilər.

Düzgün: *He has good ear for language.*

Səhv: *He has for language good ear.*

Mübtəda və xəbərin uzlaşması – Şagirdlərin ən çox etdiyi səhvlərdən biri mübtəda və xəbərin kəmiyyətə görə uzlaşmasıdır. Cümlənin mübtədası təkdə

olduğu halda bəzən xəbəri cəmdə və ya mübtədə cəmdə olduğu halda xəbəri təkdə işlədə bilirlər.

Düzgün: *Each spot is full.*

Səhv: *Each spot are full.*

Zaman-hadisənin nə zaman baş verdiyini göstərir və ən çox edilən qrammatik səhvlərdən biridir. Məsələn, bəzən cümlədə xəbərin işlədildiyi zaman cümlənin mənasına uyğun gəlmir.

Düzgün: *I visited you sometime next month.*

Səhv: *I'll visit you sometime next month.*

Durğu işarələri- Durğu işarələrinin düzgün işlədilməməsi əsasən mürəkkəb cümlələrin, xüsusilə ismin yiyəlik halının işlədilməsi zamanı təsadüf edilir[5].

Düzgün: *I don't believe it's true.*

Səhv: *I don't believe its true.*

Qrammatik səhvlərin tapılması ən çox yenidən işləmə və redaktə mərhələsində olur. Səhvlər şagirdlərin yazı işlərinə uyğun olaraq seçilib təhlil edilir. Müəllimlər həmin səhvlərin tapılması üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edə bilər. Qrup şəklində bu prosesi təşkil etmək üçün kiçik redaktə qrupları yarada bilərik. Bu zaman qrupda olan hər bir şagird müəyyən tapşırıq verilir. Məsələn, qrupdakı şagirdlərdən biri uzlaşma ilə bağlı səhvləri tapdığı halda, digər şagird zamanla bağlı səhvləri, digəri orfoqrafik səhvləri və s. müəyyənləşdirir. Eyni zamanda eyni bir qrammatik səhvin bir neçə şagird tərəfindən edildiyini müəyyən etdikdə, mövzu ilə bağlı kiçik dərslər keçilə bilər. Buna görə də, yeniyetmələrin yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün onların qrammatik problemlərinin olub-olmadığı araşdırılmalı əgər bu cür problem mövcuddursa aradan qaldırılmalıdır[5].

Söz ehtiyatı səmərəli danışmaq, oxumaq, dinləmək və yazmaq üçün vacibdir. Effektiv yazmaq bacarığı zəngin və uyğun bir lüğətə sahib olmaqdan aslıdır. Sözlər yazıçının ən vacib aləti və yazını zənginləşdirmək üçün əsas vasitələrdən biridir. Zəngin bir lüğət yazıçıya fikirlərini daha aydın ifadə etməyə imkan verir. Lüğət təlimi və yazını birləşdirən tədqiqatların məhdud olmasına baxmayaraq, yeniyetmələrin yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində tövsiyə olunan üsullardan biri aydın lüğət izahının verilməsidir. Şagirdlər xarici dildə yazılan mətni oxuyarkən, özlərinə aydın olmayan sözlərin mənalərini mətnin məzmunundan anlamağa çalışırlar. Halbuki, yazı prosesi zamanı bunu etmək mümkün deyil. Buna görə də, söz ehtiyatının zəngin olması yazının təsvirinə, düzgünlüyünə və keyfiyyətinə təsir göstərir. Məsələn, şagirdlər mənalari eyni və ya yaxın olan sözlərdən istifadə edərkən çətinlik çəkirlər. Bu cür sözlərə misal olaraq: *historic* və *historical*. Hər iki söz “*tarixi*” kimi tərcümə edilir, lakin

historic- keçmişdə baş verən vacib və ya əhəmiyyətli bir şeyi ifadə etsə də, *historical* sadəcə tarixdə baş vermiş bir şeyi bildirir. Buna görə də, bu cür sözlərin fərqli cümlələrdə, hansı mənalarda işlədilməsini şagirdlərə göstərmək vacibdir. Bu fərqlər şagirdlər tərəfindən başa düşüldüyü zaman, yazı işləri daha təsirli olacaqdır[7].

Lüğət izahının verilməsi ilə bağlı iki yanaşma mövcuddur: birbaşa təlimat və müstəqil söz ehtiyatının təmin edilməsi üçün təlimat. Birbaşa təlimat – lüğətdə sözlərin təriflərini tapmağı, söz və tərifləri oxumağı, şifahi dildə istifadəsini, söz və tərifləri yadda saxlamağı, qrafik təsvirlərlə söz və anlayışlar arasında əlaqə yaratmağı əhatə edir. Müstəqil söz ehtiyatının təmin edilməsi strategiyası dedikdə buraya semantik, sintaktik, sözün təqdim olunduğu kontekstdən və əvvəlki biliklərdən istifadə edərək sözün mənasını tapmaq bacarıqları aid edilir. Birinci yanaşma şagirdlərin verilmiş sözlər toplusunu öyrənmə qabiliyyətini ikinci yanaşma isə təhlil etmə bacarıqlarını artırır.

Şagirdlər sözləri müxtəlif yollarla öyrənirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetmələr ən çox yazı və oxu fəaliyyətləri zamanı söz ehtiyatını artırırlar. Buna görə də öyrənmə prosesinin nəticəsini yaxşılaşdırmaq üçün oxu və yazı mətnlərinin onların maraqlarına uyğun seçilməsi lazımdır. Yeni sözlərin öyrənilməsi üçün müxtəlif kitablardan, jurnal və qəzet məqalələrindən istifadə edə bilərik. Öyrənilən yeni lüğət terminləri əvvəlki biliklərlə əlaqələndirilməlidir. Çünki, şagird yeni sözləri əvvəlkilərlə əlaqələndirə və kontekstləşdirə bilmirsə, çox güman ki, həmin sözləri bir müddət sonra unudacaq. Daha sonra, öyrənilən sözlər şifahi və yazılı fəaliyyət zamanı istifadəsi tələb olunmalı, şagirdlər bu prosesə təşviq edilməlidir. Yazı mərkəzli sinif mühiti yaradılmadıqda, şagirdlərin söz ehtiyatı zəngin olsa belə, yazı bacarıqları inkişaf etməyəcək.

Həmçinin müxtəlif təsvirlər, qısa filmlər vasitəsilə də lüğət ehtiyatının artırılması mümkündür. Beləki, bu zaman verilmiş sözlərin real situasiyalarda necə istifadə edildiyini öyrənirlər. Söz ehtiyatının artırılmasının digər bir yolu mətn müzakirəsidir. Bu halda şagirdlər həm dinləyici, həm də məruzəçi kimi çıxış edirlər. Mətn müzakirəsi həm şagirdlərə sözlərin mənasını başa düşməyə, həm də düşünməyə vadar edir. Çünki, bir söz bir neçə mənə ifadə edə bilər, eyni zamanda sözlər mətnin məzmununda tamamilə fərqli mənada işlədilə bilər. Sözlərin müxtəlif mənalarda necə işləndiyini şagirdlərə göstərdikdə yazı prosesi zamanı çətinlik çəkməyəcəklər.

Nəticə. Ümumiyyətlə, söz ehtiyatının artırılması üçün müxtəlif yanaşmalardan birlikdə istifadə edilməlidir. Həmçinin elektron lüğətlərdən və texnoloji avadanlıqlardan da istifadə edilə bilər. Bunun üçün xüsusilə seçilmiş sözlər ilə işləmək üçün müxtəlif proqramlardan, söz oyunlarından, tərifləri oxumaq kimi onlayn vasitələrdən istifadə edilməsi mümkündür. Beləliklə, söz

ehtiyatının artırılması yeniyetmələrin həm yazı, həm də oxu bacarıqlarına təsir edən mühüm faktorlardan biridir.

Ən əsası şagidlərə qrammatika, lüğət təlimi keçildikdən sonra, yazının növləri, yazı prosesinin müxtəlif mərhələləri və həmin mərhələlər zamanı istifadə edilən fəaliyyət növləri tədris edilməlidir.

Ümumiyyətlə, yazı bacarıqlarına bir sistem halında yanaşmalı, inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif amillər nəzərə alınmalı, istifadə edilən metod və strategiyalar həmin amillərə uyğun seçilib, tətbiq edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramova Ə.S. Şagirdlərdə təfəkkürün inkişafı, Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962
2. Hüseynova G. Kurikulum təliminə praktiki baxış, Bakı, Hədəf, 2018
3. İbrahimova N. İngilis dilinin praktik kursu, Bakı, Nurlan, 2004
4. Aliyev M. Modern methodology in English Language Teaching, Bakı, Nurlan, 2003
5. Anderson N., Nunan D. Practical English Language Teaching, New York, Mc-Graw- Hill, 2003
6. Billows F.L. Techniques of Language Teaching, London, Longmans, 1961
7. Ferris, Dana R/ Treatment of Error in second language student writing, Michigan Series on Teaching Multilingual Writerts, 2002
8. Hedge, Tricia, Writing. 2nd ed. New York, Oxford UP, 2005
9. Hyland, Ken. Second Language Writing, 7th ed. New York, Cambridge UP, 2009
10. Tompkins, Gail E. Teaching Writing: Balancing Process and Product, Columbus, Merrill, 1990.

Nizami əsərlərinin dil və üslub özəllikləri

Həqiqət Məmmədova

ADPU, XDM-nin müəllimi

<https://orcid.org/0000-0002-8483-5421>

Xülasə

Nizami sənətinin möcüzələri, həmişəyaşarlılığı bəlkədə onun öz doğma xalqının fikri -estetik ənənələri ilə bağlı olmasıdır. Çünki Nizami içindən çıxdığı doğma ədəbi mühitə bağlı sənətkar idi. Əsərlərində elmi-fəlsəfi fikirlərin yer alması, ezackar sənət nümunələri yaratması şairin hörmətini daha da artırmış, bu gün həyatda olmasa da ölməzlik qazanmasına səbəb olmuşdu.

Nizami dünyanı dərinləndirən və öz əsərlərində bunlardan bəhs edən bir sənətkardır. Bəlkə də elə buna görədir ki Nizami yaradıcılığı mövzu rəngarəngliyinə görə daha çox sevilir. Nizaminin "Xəmsə" başlığı altında birləşdirilən irihəcmli epik əsərləri-"Sirlər xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl", "İskəndərnamə" insanların daxili aləminin saflaşmasına, özlərini dərk edib anlamalarına xidmət edir.

Məqalədə də məhz dahi söz ustası Nizami yaradıcılığının bəzi məqamlarına toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, söz dünyası, sənətkar, həmişəyaşarlıq, Xəmsə, yaradıcılıq

Языковые и стилистические особенности произведений Низами

Хагигат Мамедова

Резюме

Низами был художником, связанным с родной литературной средой. Включение научных и философских идей в его произведения, создание шедевров искусства повысило уважение к поэту и привело его к бессмертию, пусть и не в сегодняшней жизни. Низами-художник, который глубоко понимает мир и говорит о нем в своих произведениях.

Возможно, поэтому работы Низами более популярны из-за разнообразия тем. Масштабные эпические произведения Низами,

объединенные под названием «Хамса»-«Сокровище тайн», «Хосров и Ширин», «Лейли Меджнун», «Семь красавиц», «Искендернаме», служат очищению внутреннего мира людей, понять себя.

В статье также затрагиваются некоторые аспекты творчества Низами.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, мир слов, художник, вечность, "Хамса", творчество

Language and stylistic features of Nizami's works

Haqiqat Mammadova

Summary

Nizami was an artist connected to his native literary environment. The inclusion of scientific and philosophical ideas in his works, the creation of masterpieces of art increased the poet's respect, and led him to the immortality, though not in life today. Nizami is an artist who has a deep understanding of the word speaks about it in his works.

Perhaps this is why Nizami's work is more popular due to the variety of topics. Nizami's large –scale epic works combined under the title "Khamasa" – "Treasure of Secrets", "Khosrov and Shirin", "Leyli and Majnun", "Seven beauties", "Iscondername" serve to purify the inner world of people to understand themselves .

The article also touches on some aspects of Nizami's work.

Key words: Nizami Ganjavi, the world of words, artist, eternity, "Khamasa", creativity

Aktuallıq. Bəşər mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yeri olan, Azərbaycan ictimai-bədii fikrin inkişafında xüsusi rol oynayan dahi sənətkarlardan biri, bəlkə də birincisi Nizami Gəncəvidir. Nizami irsinin həmişəyaşarlığı onunla ölçülür ki, onun yaradıcılığı məkan və zaman tanımır. Nizami Gəncəvi qələmindən çıxan əsərlər dünya ədəbiyyatının ən qiymətli əsərləri kimi bu gün də sevilir və oxunur. Nizami dünyanı dərinləndirən və öz əsərlərində bunlardan bəhs edən bir sənətkardır. Bəlkə də elə buna görədir ki Nizami yaradıcılığı mövzu rəngarəngliyinə görə daha çox sevilir. Fəlsəfi şair kimi yaddaşlara, qəlblərə köçən Nizami Gəncəvi yaradıcılığı həmişə aktual olub, əsərlərinin öyrənilməsi təhlilə cəlb edilməsi şərh ediləcək məsələlərin aktuallığını şərtləndirir.

Annotasiya. Nizami yazılı söz sənətinin mahir bilicisi idi. Elə buna görə də çox gənc yaşlarından yazıb-yaratmağa başlamış, yazdığı qəzəllər dillər əzbəri olmuş, məclislərdə oxunmuş, tez bir zamanda qəlblərə yol tapa bilmişdir. Çünki Nizami əsərləri insanlığa nəcib duyğular, pak mənəviyyat, ədalətli olmaq, pis əməllərdən uzaq durmaq kimi fikirlər aşılayırdı. Nizami Gəncəvi əsərlərini oxuduqca sanki bütün məsələlərdən hali olursan. Nizami yaradıcılığı dərin mənə, hikmətli sözləri ilə qəlblərə yol tapır. Nizami dühası bizə yol göstərir, gələcəyimizə işıq salır. Biz bu əsərləri oxuduqca sanki tərbiyə olunur, başqalarını da tərbiyə etməyə çalışırıq. Nizami əsərlərinin bu cəhətləri tədqiq edilmişdir.

Metod. Məqalədə müqayisəli-qarşılaşdırma, təsviri və təhlili metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş. Bildiyimiz kimi, ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 5 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə 2021-ci il "Nizami Gəncəvi İli" elan edilmişdi. 880 il bundan öncə bu dünyaya göz açan dahi şair ölməzliyin, əbədi yaşarlılığın ən yüksək zirvəsində dayanıb. Çünki Nizami bizlərə elə bir qiymətli irs qoyub getmişdir ki, bizlər o irsdən bəhrələnir, onun qələmindən süzülüb gölən sözlərin təsir gucu ilə dünyanın sirlərindən xəbərdar oluruq.

İctimai-bədii fikri global miqyasda və bütün əsrlərdə düşündürən bəşəri problemlərin heyramiz bir ustalıqla sənət şərhli Nizami bədii irsinin həmişəyaşarlığını təmin edən başlıca cəhətdir. İnsan şəxsiyyəti və qürurunun, insan əqli və iradəsinin, onun tükənməz və coşqun istedadının əzəmətinə şeirin ecəzkar qüdrəti ilə təsdiqləyən bir sənəddir Nizami poeziyası(1, 470).

Nizami yaradıcılığına xas olaqın əsas cəhətlərdən biri də sözə verilən qiymətdir. Söz qəlbın məhsuludur. Başa düşənlər, həssaslar məclislərdə, ariflər, bilicilər yanında sözün bayrağı hər bayraqdan üstündür. Qılıncların ala bilmədiyi ölkələri söz vasitəsilə almaq olar. Söz sahibi, şair üzgüçüyə, söz mirvariyyə bənzəyir. (1, 562).

Sözün dəyəri, yaxşı sözün bu dünyada əbədi olması fikri sonralar Şərq aləmində də müəyyən fikirlərin formalaşmasına şərait yaratdı. Sözlə bağlı dəyərli əsərlər yazıldı. Dahi Nizami sözə elə bir qiymət verdi ki:

Sözdən incə, kəsərli heç nə yoxdur həyatda.
Düşüncənin munisi, gözəl sirdaşı sözdür,
Unutma ki, insanın əzəl sirdaşı sözdür.
Tacidar tac sahibi sözü sanıb cahanda, Ariflər
söz qədrini sözlə anıb cahanda.

Gah dillərdə tərənə, əllərdə ələmdi o.

Gah qələmlə süslənən füsunkar sənəmdi o.

Sanma bayraq söz qədər zəfər çalar hər yanda,

Qələm öz qüdrətinə ölkə alar hər yanda.(4, 57).

Nizami sözün insan həyatında ecazkar qüvvəyə malik olduğunu, dünyanın gözünün ilk dəfə sözlə açılması ideyasını, fikirlərini qüdrətli poetik bir dillə tərənnüm etmişdir. Hətta "Sirlər xəzinəsi" əsərində şair sözlə bağlı "Sözün qüdrəti" adlı ayrıca fəsil vermiş, sözün şəninə ən ləyaqətli, ən dəyərli **sözlər işlətmişdir**:

Sözü - qızıl yatağı altunla tutdu qoşa,

Dedi söz sərrafına: "De, hansı gəlir xoşa?

Səncə köhnə qızılmı, təzə sözmü yaxşıdır"?

Söz sərrafı söylədi: "Söz dünyanın naxşıdır!"

Söz qasidi bələdsiz başa vurur yolları.

Söz - hünər meydanında yenər mərd oğulları.

Söz - gümüş sikkəsidir, dirhəm - tozu da deyil,

Qızıl - itdən urvatsız, qorxaq tazı da deyil.

Söz

hər yerdə hakimdi, hamıdan baş da odur,

Dünyanın sərvətidir, inci qaş-daş da odur.

Ürəksizlər qafildir ürək sözündən belə,

Sözün şərhı artıqdır sözün özündən belə.

Söz durduqca, sorağı qoy dünyaya car olsun,

Nizaminin şöhrəti sözlə daim var olsun!(4, 58).

Deyilmədən əvvəl söz sahibinin əsiridir, deyildikdən sonra işə sahibi sözün əsiridir. Gərək dilindən elə sözlər çıxa ki, sonradan peşman olmayasan. Söz hər yerdə hakimdi. Dünyada insanı var edən, yaşadan da sözdür, insanı gözdən salan, məğlub duruma salan da sözdü. Nizami əsərlərində sözlərin seçiminə ciddi yanaşmış, həqiqi sənət nümunələri yarada bilmişdir. Şairin qiyməti onun yazdığı əsərlə ölçülür. Nizami yaradıcılıq aləmində özünəməxsus yol seçmiş, söz və ifadələrə, onların işlənmə məqamına xüsusi diqqət yetirmişdir. Hələ min il bundan əvvəl böyük Firdovsi yazırdı. Sözün qədrini bilin, həyatda ancaq söz yadigar qalır.

Nizaminin "Xəmsə" başlığı altında birləşdirilən irihəcmli epik əsərləri "Sirlər xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl", "İskəndərnamə" insanların daxili aləminin saflaşmasına, özlərini dərk edib anlamalarına xidmət edir. Bu əsərləri oxuduqca insanlar əxlaqi, etik, tərbiyəvi mövzulardan nəticə çıxarır.

İnsanın əxlaqi saflığı uğrunda mübarizə aparan N.Gəncəvi bütün əsərlərində bu işə xidmət edən dahiyənə fikir və ideyalar söyləmişdir. Ondan sonra gələn böyük şair

və yazıçıların, filosof və pedaqoqların demək olar ki, əksəriyyəti həmin fikir və ideyalardan bəhrələnmiş, onları daha da inkişaf etdirmişlər.

Nizami sənətinin möcüzələri, həmişəyaşarlılığı bəlkədə onun öz doğma xalqının fikri-estetik ənənələri ilə bağlı olmasıdır. Çünki Nizami içindən çıxdığı doğma ədəbi mühitə bağlı sənətkar idi. Əsərlərində elmi-fəlsəfi fikirlərin yer alması, ezackar sənət nümunələri yaratması şairin hörmətini daha da artırmış, bu gün həyatda olmasa da ölməzlik qazanmasına səbəb olmuşdu. Şair özü də əbədiyaşarlığın sirrini söz ilə ölçürdü. İnsan ölüb gedir, lakin söz həmişə yaşayır. Bu ideyanı şairin "Xosrov və Şirin" poemasında daha yaxşı hiss etmək mümkündür:

Bildim hər məkanda məni sevən var, Hər
kəs qucağında bir gəlin saxlar.
Öz can tilsimimi mən də doğradım,
Ondan hər beytimə nişan bağladım.
Dedim: "Məni görmək istəsə hər kim,
Beytimdə görünər ona surətim. Mən
məhv olub getsəm, örnəyimdir bu,
Yusif kimi itsəm, köynəyimdir bu.
Örtsə də gözəlin torpaq üzünü
Ürəklərdən silməz onun sözünü.
Bütün örtülmüşlər bizə zahirdir,
Xıız adını çəkdi, Xıız hazırdır.
Şəri oxunanda bu Nizaminin Özü
də hər sözdə görünər yəqin.
Gizlənib özünü verməzmi nişan Sənə hər
beytində bir sirr danışan?

Yüz il sonra sorsan bəs o hardadır?

Hər beyti səslənər: "Burda, burdadır!" (3,373).

Nizami əsərlərində dövrün bütün problemlərinə toxunmuş, onların həlli yollarını da göstərmişdir. Nizami yaradıcılığının mərkəzində insan və onun taleyi məsələsi dururdu. Nizami əsərlərində ideal məhəbbətin tərənnümü, ədalətli cəmiyyət, zülm və haqsızlıqlara qarşı barışmaz münasibət, mənəvi cəhətdən saf və təmiz olmaq kimi məsələlər yer almış, şair yaradıcılığı boyu da bu məsələləri böyük ustalıqla şərh etmişdir. Nizami əsərlərində insanların pis əməllərdən uzaq qaçması, yaxşı işlər ilə cəmiyyətə xidmət etməsi ideyasını da önə çəkmiş, bütün yaradıcılığı boyu da bu amala sadıq qalmışdır.

Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"yə daxil olan birinci əsəri "Sirlər Xəzinəsi"dir. Bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatında ilk irihəcmli əsər olmaqla yanaşı, dərin fəlsəfi məzmunla malik bir əsərdir. Bu əsərdə yaradılış, həyat, insanların vəzifələri, əxlaqi görüşlər, əməkçi insana münasibət, dövrün haqsızlıqlarına qarşı mübarizə kimi məsələlər yer almışdır. Şair hər bir əsərində vətəndaş-şair mövqeyindən çıxış edir, qaranlıq dünyaya işıq salaraq öz sənətinin qüdrəti ilə insanları məruz qaldığı bəlalardan xilas etməyə çalışmışdır. İnsanların mənəvi cəhətdən saflaşması, özünü dərk etməsi Nizami əsərlərinin təntənəsi idi.

İnsan mənəvi-əxlaqi cəhətdən saf olmalı, hər şeyi dərk edib nəticə çıxarmalı, dövrün haqsızlıqlarına boyun əyməməlidir. İnsanlıq mərtəbəsinin bütün xilqətlərdən üstün olmasını önə çəkən şair yazırdı:

Sən, ey fələklər qədər uca, dəyərli İnsan!
Nazını çəkməkdədir bu yer, bu göy, kəhkaşan.
Heç xəbərin varmı ki, səsin yetişir hara
Sənin zənn etdiyindən xeyli ucalıqlara! (2, s.125).

Humanizm ideyaları şairin yaradıcılığında aparıcı mövzu olmaqla, Yaxın Şərq ədəbiyyatında öz təntənəsini məhz Nizami yaradıcılığında tapdı. Çünki şairin böyük qəhrəmanlarından tutmuş kiçik qəhrəmanları da bu ideyalar altında tərbiyə olunur və sadə insan portreti ilə bizlərə təqdim edilir. Bütün əsərlərində də məhz bu əhəmiyyətə davam edir.

"Sirlər Xəzinəsi" əsəri bu gün bizə ən yaxşı sifətləri aşılayır: doğruluq, düzgünlük, saflıq, pak mənəviyyat, əməyə məhəbbət, xeyirin şəhər üzərində qələbəsi və s.

Şair şərəfli əmək, onun insana qazandırdığı hörmət məsələlərinə də həssas yanaşmış, əməkçi insanların yaratdıqları hər bir işi alqışlamışdır. H.Araslı yazırdı: "biz Nizamidə şah, vəzir surətləri ilə yanaşı çoban, əkinçi, daşkəsən, kərpickəsən surətlərinə, alim surətlərinə, xüsusən o dövr ədəbiyyatında müstəsna bir yer tutan müsbət qadın surətlərinə tez-tez təsadüf edirik" H.Araslı onu da əlavə edir ki: "Nizami xalqların səadətini, istiqlaliyyətini, onların hər cür zülm və istismardan azad olmasını istəyib bütün ömrünü bu uğurda sərf etmişdir. Nizami əməkçi insanın hüququ uğrunda mübarizə aparmışdır. Nizami öz xalqını bütün dünyada şöhrətləndirmiş və bütün xalqların bərabər hüquqlu mədəni həyatını arzulamışdır"(5).

Bu mənada, "Kərpickəsən qocanın hekayəti" daha çox maraq doğurur.

Şam şəhərində xeyli qoca bir kişivardı, Pəri kimi, cin kimi camaatdan qaçardı.

Toxuyardı özünə yaşıl otlardan köynək,
O, ruzi qazanardı hər gün kərpic kəsərək (2, 117).

Kənardan bunu gören bir gənc qocaya acıyır. Qocaya deyir ki, səndən bir qarın çörəyi heç kim əsirgəməz. Ona görə də özünə bu qədər əziyyət vermə.

Müdrək qoca cavabında deyir:

Qoca dedi: “Cavansan, belə cahillik etmə!

Əl çək acı sözlərdən, mənə ağıl öyrətmə!...

Onunçün öyrətdim ki, əlimi bu sənətə, Bir
gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə. Mən bir
kəsə deyiləm xəzinədən ötrü möhtac, Əlimin
zəhmətilə toxdur gözüm, deyil ac.

Məni bu ruzi üçün günahkar sayma, bəsdir, Düşünsən,
bilərsən ki, dediklərin əbəsdir” (2, 117).

Kişinin sözlərində sağlam həyat fəlsəfəsi vardır, hər kəsi öz həyatına nəzər salmağa, kim olduğunu anlamağa yönəldilən bir fəlsəfə. Şair cavan oğlanın görkəmində bir peşmanlıq, qocada isə məğrurluq hissini verməklə əməkçi insanın məğrur, yenilməz obrazını yaratmışdır.

Bu məsələdən bəhs edən A.Quliyev qeyd edir ki, "Humanist mütəfəkkirin belə mövqeyi onun insan şəxsiyyətinə atəşin vurğunluğundan və sonsuz hörmətindən irəli gəlirdi. Nizami üçün insan ən uca varlıqdır. Həyatın bütün nemətləri və gözəllikləri yalnız insan naminə mövcuddur. Ömür insana şərəfli və layiqli yaşamaq üçün verilmişdir. İnsan yaşamaq və yaratmalıdır. Mütəfəkkirin məntiqinə görə, nəinki əmək və öz zəhməti ilə yaşamaq, hətta ləyaqətli və məğrur yaşamağın özü insan üçün şərəf işidir(5).

Böyük şair əsərlərində müsbət əxlaqi keyfiyyətləri tərənnüm etməklə kifayətlənmir, hətta insanın mənəviyyatını korlayan mənfi, zərərli əxlaqi sifətləri ifşa etməkdən belə çəkinmir. Şair bütün bunları öz əsərlərində yaratdığı obrazların dili ilə bizlərə təqdim edir.

Şairin yaradıcılığında ata-anaya hörmət birinci yerdə dayanır. Ata-ana- ya hörmət edilməli, onların qayğısına qalınmalıdır. Çünki insanı ucaldan, insanı insan edən insani hisslərdir. Bu fikirlər Nizami yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir.

Sən ey yerdə fələyi heyərdə qoyan insan, Yer
də, göy də nazınla daim oynayan insan.

Ülviyyət aləmindən xəbərdarsan deyə sən,
Qüdrətinlə şərəfsən, şansan yerə, göyə sən.

“Əgər insansan, insanlığı sev”(2, 125).

Onu da qeyd edək ki, şairin sevə-sevə yaratdığı müsbət obrazların hamısı digər əxlaqi keyfiyyətləri ilə yanaşı, özünün yüksək bəşəri hissləri, insanpərvərliyi ilə diqqət çəkir, oxucunun qəlbinə yol tapır.

Əlbəttə, Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında insan amili aparıcıdır. Şair insanları xoşbəxt görmək amalı ilə yaşayır. Əsərlərində sevən insan obrazını yaratmaqla da insanda ən ülvü hissləri tərbiyə edir. Sevən insanın hər şeyə qadir olduğunu göstərir. İnsan məhəbbətinin tərbiyəedici, dəyişdirici rolunu ön plana çəkir. Biz bu kimi məsələləri "Xosrov və Şirin" əsərində görürük. Əsərin qəhrəmanı Xosrov həyatın mənasını yüngül həyat tərzini keçirməkdə, əylənməkdə görür. Xosrov Şirini sevir. Lakin ilk baxışda bu sevgi həqiqi sevgi olmayıb, adi həvəsdən ibarət idi. Əgər bu həqiqi sevgi olsaydı Xosrov Məryəmlə, Şəkərlə evlənməzdi.

Əsərdə Nizaminin sevə-sevə yaratdığı qəhrəman -Şirin məhəbbət, səadət mücəssiməsi kimi Xosrovin həyatında təkənnəverici qüvvə olur. Şair Şirinin ülvü, pak eşqi ilə Xosrovu tərbiyələndirmək yolunu seçir. Şirinin təsiri ilə Xosrov sadıq bir həyat yoldaşı, ədalətli bir hakimə çevrilir. Elə Nizami sənətinin də qüdrəti məhz burda idi.

"Xosrov və Şirin" Yaxın Şərq ictimai -bədiî fikir tarixində yeni bir hadisə idi. İstər qayə və məqsəd, istər süjet-kompozisiya və bədiî sənətkarlıq ecəzlarına görə Nizami bu əsəri ilə yeni bir yaradıcılıq məktəbinin əsasını qoydu-insan və onun mənəvi aləmi problemini epik şeirin istiqamətverici özəyinə çevirdi(1, 524).

Nizami öz sehirli qələminin gücü ilə yazıb-yaradır, insan qəlbinin dərinliklərinə nüfuz edir. Məhəbbətin qüdrət və əzəmətinə başqa bir qəhrəmanın simasında bizlərə təqdim edir. Məhəbbət mövzusu nə qədər aparıcı olsa da, öz kamillik sənət təcəssümünü məhz Nizami poeziyasında tapır. Şair ideal məhəbbətin qüdrət və əzəmətinə bir deyil, iki abidə ucaltmışdır: "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun".

İdeal insan, kamillik həyat tərzini axtaran şair bu arzusuna da çatır. "Yeddi gözəl" əsəri vasitəsilə ictimai ədalət problemi önə çəkilir və əsər bütövlükdə bu amalin təqdiminə həsr edilir. Əsərin qəhrəmanı Bəhram daim inkişafda olur. Nizami xəyallarının gücü ilə öz qəhrəmanını yaradır.

Şair ideal insan, ideal cəmiyyət axtarışlarını davam etdirir və nəticədə "İskəndərnamə" əsərini yazır. "İsgəndərnamə" poemasında görürük ki, İsgəndər dünyaya göz açan zaman atası Feyləqus qəmi, kədəri ataraq, öz mehrniməhəbbətini oğluna salır, hamıya ləl-cəvahir paylayır, müşkü və meyi sel kimi axıdır. Atası İsgəndərə ox atmağı, kaman dartmağı, qılınc vurmağı öyrətdikdən sonra dövrünün ən bilikli filosofu olan Niqumaşi ona müəllim və tərbiyəçi təyin edir. Niqumaş İsgəndərə hikmətlərlə dolu dərin biliklər öyrədir, heç bir gəncin almadığı tərbiyə verir.

Ölkələr fəth edən İskəndər şairin romantik görüşlərinin daşıyıcısıdır. Şair İskəndərin həyat və fəaliyyəti fonunda əsl səadətə, ölməzliyə gedən yolu göstərir. İskəndəri elmin gücü ilə kamilliyə doğru aparır. Şair həqiqətə doğru can atan

qəhrəmanını bizlərə təqdim edir. Əsər sübut edir ki, insanlıq qarşısında şərəflə çalışmağın özü elə ölməzlikdir.

Beləcə, XII əsr Azərbaycan bədii fikri öz yüksək zirvəsini dahi Nizami yaradıcılığında tapdı. Nizami ideal gözəl, ideal qəhrəman, ideal məhəbbət, ideal cəmiyyət yaratdı. Yaratdığı ideal cəmiyyətdə özünün ideal arzularını həyata keçirdi. Bununla da insanların qəlbinə yol tapdı.

Nəticə. Nizami qədər qüdrətli söz deyə bilən ikinci bir şairə rast gəlmək çətin məsələdir. Ədəbiyyatımızda çox qüdrətli söz ustaları vardır, lakin Nizami qədər hər sözü yerli yerində demək onlara nəsib olmayıb. Bu gün ədəbiyyatımızda şeir Nizami vasitəsi ilə yüksək səviyyəyə, mədəni formaya gəlib çıxmışdır. Böyük iftixar hissi ilə deyə bilərik ki, bugün Şərqin şeiriyyəti Nizami kimi dühaların sayəsində dünya poeziyasının ən pik nöqtəsi sayılır. Bu nöqtəyi-nəzərdən Nizami əvəzsiz sənətkar olaraq bəşəriyyətin hafizəsində əbədi yaşayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. II cild. Bakı: Elm, 2007, 632 s.
2. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004, 264 s. 3.
- Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 392 s.
4. N. Gəncəvi. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
- 4."Səs" qazeti, 10 fevral 2016.

Nəsr mətnlərində koqeziya əlaməti kimi anaforik təkrarların struktur-semantik xüsusiyyətləri

Gülər Süleymanova

ADPU-nun doktorantı

suleymanlielgun2015@gmail.com

orcid.org 0000-0001-5657-6410

Xülasə

Nəsr mətnləri onları təşkil edən cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsi, bağlılığı əsasında formalaşır və sintaksisin əsas tədqiqat obyekti bağlılıq məsələsidir. Bağlılıq nəticəsində söz birləşmələri yaranır, cümlə də bu əsasda formalaşır; cümlələr arasında əlaqə və bağlılıq nəticəsində kiçik və böyük həcmli mətnlər təşəkkül tapır. Nəsr mətnlərində komponentlər arasında özünü göstərən məna və sintaktik bağlılıqları məsələsini koqeziya öyrənir. “Koqeziya” termini latınca “kahaesus” sözündən olub, dilimizdə “bağlı, bağlanmış, qoşulmuş” mənalarını verir. Keçən əsrin 90-cı illərinə kimi Azərbaycan dilçiliyində mətnin strukturu və semantikasi bir-birilə üzvi şəkildə, vəhdətdə deyil, ayrı-ayrılıqda bir-birindən təcrid olunmuş şəkillərdə öyrənilmişdir. Halbuki mətnin struktur-semantikasını bir-birindən ayrı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür, çünki hər bir mikro və makro mətn özündə iki cəhəti – həm struktur, həm də semantik tərəfləri birləşdirmiş olur, yəni onun həm rəngarəng quruluşu, həm də müxtəlif mənası, məzmunu olur ki, bütün bunları koqeziya vasitə və əlamətləri özünü göstərir və obyektiv və subyektiv hadisələrin təsvirində, informasiyanın bu cür şəkillərdə təqdimində bu dil vasitə və üsulları olduqca mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: nəsr, mətn, koqeziya, əlamət, vasitə, anaforik təkrar

Текст научной работы на тему «Структурно-семантические особенности анафорических повторов как признака связности в прозаических текстах»

Гюляр Сулейманова
докторант АГПУ

Резюме

Прозаические тексты формируются на основе взаимосвязанности составляющих их предложений, и основным объектом изучения синтаксиса является вопрос о связи. В результате связи образуются словосочетания, и на этой основе формируется предложение; Малые и большие тексты образуются в результате связи и связи между предложениями. Сплоченность изучает значение и синтаксические связи между компонентами в прозаических текстах. Термин «сплоченность» происходит от латинского слова «kahaesus», что на нашем языке означает «замкнутый, сомкнутый, соединенный». До 90-х годов прошлого века структура и семантика текста в азербайджанском языкознании изучались не органично, не в единстве, а в изолированных образах. Однако структурно-семантику текста невозможно представить отдельно, потому что каждый микро- и макротекст сочетает в себе два аспекта - и структурный, и семантический, т. е. имеет красочную структуру, а также различный смысл и содержание. средства и признаки сцепления, и эти языковые средства и приемы играют очень важную роль в описании объективных и субъективных событий, в представлении информации в таких образах

Ключевые слова: проза, текст, связность, знак, средство, анафорический повтор.

Structural-semantic features of anaphoric repetitions as a sign of cohesion in prose texts

Gular Suleymanova
Doctoral student of ASPU

Summary

Prose texts are formed on the basis of the interconnectedness of the sentences that make them up, and the main object of study of syntax is the question of connection. As a result of the connection, word combinations are formed, and the sentence is formed on this basis; Small and large texts are formed as a result of connection and connection between sentences. Cohesion studies the meaning and syntactic connections between components in prose texts. The term "cohesion" comes from the Latin word "kahaesus", which in our language means "closed, closed, joined". Until the 90s of the last century, the structure and semantics of the text in Azerbaijani linguistics were studied not in an organic way, not in unity, but in isolated images. However, it is impossible to imagine the structural-semantics of the text separately, because each micro and macro text

combines two aspects - both structural and semantic aspects, ie it has a colorful structure, as well as different meanings and content. , all these means and signs of cohesion, and these linguistic means and methods play a very important role in the description of objective and subjective events, in the presentation of information in such images.

Keywords: prose, text, cohesion, sign, means, anaphoric repetition

Aktuallıq. Nəsr mətnlərində komponentlər arasında özünü göstərən mənə və sintaktik bağlılıqları məsələsini koqeziya öyrənir. Mətnlərdə özünü göstərən koqeziya əlamətlərindən biri də anaforik təkrarlar hesab olunur ki, məqalədə bu sintaktik qəliblərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Annotasiya. Təqdim etdiyimiz məqalədə nəsr mətnlərində işlənən anaforik təkrarların struktur-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmış və təhlil edilmişdir.

Metod. Məqalədə təsviri, müqayisəli, qarşılaşdırma və üslubi metodlardan, müasir dilçiliyə dair üsullardan istifadə edilmişdir.

Giriş. Nəsr mətnləri ən vacib sintaktik göstəricilərindən olan təkrarlardan təcrid olunmuş şəkildə təsəvvür etmək bu qədər çətindir.

Bəzən nəsr mətnlərinin monoloqlarında anaforik təkrarlar sual intonasiyası şəklində qurulur və bütöv mətni birləşdirməkdə “nə üçün” sual qəlibi əsas vasitə kimi çıxış edir. Məs: *Axşam Qumrunu daha ağır bir kədər almışdı: Nə üçün insan qara günləri öz əlilə yoğurur? Bu nədir? Nə üçün mən Qədri gözləyən fəlakəti görmədim? Nə üçün kor oldum? Nə üçün öz əlimlə onu qızıl güllə qabağına göndərdim* (4, 73).

Verilmiş bu monoloji nitq aktında 5 sual cümləsindən istifadə olunmuş, obrazın hiss-həyəcanı, psixoloji vəziyyəti qabarıqlaşdırılmış, mətni birləşdirən koqeziya vasitəsi kimi “nə üçün” sual əvəzliyindən sintaktik bütövlərin başlanğıc mövqelərində □ anaforik formada yararlanılmışdır. Başqa sözlə desək, həmin anaforik təkrardan mətnyaradıcı faktor kimi istifadə edilmiş və mətn boyu həmin anaforalar emosionallıq keyfiyyətini gücləndirməyə xidmət göstərmişdir. “Mətnin təkrar tərkibi müəyyən bir obyekt ətrafında onun dərk edilməsi ilə bağlı toplanmışdır” (1, 192). Bu mətndə anaforik təkrardan ibarət qəliblər məlum personajın ölüm səhnəsinin açılmasına xidmət edən ritorik sual suallar şəklindədir.

Nəsr mətnlərinin koqeziyası bir sıra linqvistik faktorların koməyi ilə reallaşdırılır ki, burada anaforik təkrarlar mühüm yerlərdən birini tutur və bu tip təkrarlar mətnin həm struktur, həm də semantik əlaqələrini vəhdətdə formalaşdırır. Mətnə koqeziya vasitə və üsulların əksini tapması və işləklik intensivliyinə malik olmasından asılı olaraq bəzi rus dilçiləri statik, dinamik və

qarışıq mürəkkəb bütövləri ayırmağı məsləhət görürlər (2, 152; 3,257). Müşahidələrimiz göstərir ki, nəsr mətnlərində anaforik təkrarların paralel əlaqə prinsipi ilə düzələn formaları daha aktiv şəkildə çıxış edir. *Bakının iqlimindəki müxtəlifliyi hamı deyir: **Bir gün** isti, **bir gün** soyuq, **bir gün** küləkli, **bir gün** durğun, **bir gün** açıq, **bir gün** tutqun hava* (4, 143).

Bu nümunəyə “qavranma, düşünmə və gerçəkliyin şüurla dərkində baş verən mental prosesləri, habelə onların resrezentasiyalarının növ və formalarını tədqiq edən” (5, 8) koqnitiv dilçilik elminin tələbləri səviyyəsindən və ya tələblərindən yanaşdıqda aydın olur ki, 6 dəfə başlanğıc mövqedə çıxış edən anaforik təkrarlar “iqlim” konseptini reallaşdırmağa xidmət göstərir və “hava” iqlim konseptinə aid olan ən mühüm növlərdən biridir və buraya havanın isti və soyuq, küləkli və durğun, açıq və tutqun olması kimi göstəricilər daxildir. Mikromətndə təktərəkibli cümlə strukturunda təzahür edən “bir gün” anaforik təkrarı hava şəraitinin əlamətlərini müxtəlif günlərə bölür və sanki “iqlim” konsepti ilə “zaman” konsepti güclü vəhdət təşkil edərək təsvir obyektini obrazlaşdırır. Sintaktik bütövde “məkan” konsepti də öz ifadəsini “giriş” cümlədə bakı xüsusi ismi –toponimi vasitəsilə tapır və beləliklə də, mikromətnin konseptual transformasiyanı bu cür sxemləşdirmək mümkündür: “məkan” konsepti (Bakı) □ “zaman” konsepti (bir gün) □ “iqlim” konsepti (isti, soyuq, küləkli, durğun, açıq, tutqun). Deməli, “məkan” və “iqlim” konseptləri “zaman” konseptinin ətrafında cəmləşirlər. Həmin sintaktik bütövde anaforik təkrardan sonra işlədilən leksik vahidlərdə ziddiyyət çaları qabarıq şəkildə (isti-soyuq; küləkli-durğun; açıq-tutqun) əks olunmuş, antonim cütlüklər vasitəsilə “Bakının iqlimi haqqında real təsəvvür məzmunu gerçəkləşdirilmişdir” (6, 353). Fikrimizcə, nəsr mətnlərində koqeziya vasitələrinə koqnitiv dilçiliyin tələbləri səviyyəsindən yanaşmaqla daha effektiv linqvistik təhlillər aparmaq olur və bu cür təhlillərlə doğru-düzgün elmi nəticələr əldə etmək mümkündür.

Nəsr mətnlərində yazıçının fərdi üslubundan, həm də ifadə və təsvir olunan əfhumların, hadisələrin məzmunundan, keyfiyyətindən asılı olaraq anaforik təkrarlar rəngarəng konseptlərin ifadəçisinə çevrilə bilər. Məsələn, aşağıda verəcəyimiz kontekstdə “zaman” konsepti “indi” zərfinin iki dəfə təkrarı yolu ilə reallaşdırılır: *İndi azərbaycanlılar, görmürsən atlanıb o yan – bu yana çapan əfsərləri? İndi işlər dəyişib, xəyalına ayrı zad gəlməsin Qumru!* (9, 12).

Nəsr mətnlərində koqeziya vasitəsi kimi anaforik təkrarlardan istifadə yazıçının hadisələrə hissi-psixoloji münasibəti ilə bağlı olur və bu cür təşkil edilən mikromətnlərdə emosional-psixoloji cəhətlər üstünlüyü ilə özünü təzahür etdirir. Məs: ***Hanı** o aləm? **Hanı** insanları şirinməzaq edən sevdəyi - ədalət? **Hanı**, hanı bəs? O gəncliyin ilk günlərindən ədalət həqiqət axtarmadığı yer qalmışdımı?* (9, 23).

Burada sual məzmunu 4 dəfə təkrar işlədilən “hani” sual əvəzliyinin köməyi ilə yaradılır, mətni təşkil edən sintaktik üzvlər arasında həmin söz işləklilik intensivliyi ilə seçilir. Semantik aspektindən yanaşdıqda aydın olur ki, personaj haqq-ədalət axtarışındadır, deməli, mətndə “ədalət, həqiqət” sindromu konseptuallaşdırılır.

Nəsr mətnlərində cümlə modeli anaforik təkrarlar da aktiv şəkildə özünü göstərir. Məs: O da can idi, o da insan idi. O da öz atını, məhz öz atını qamçılayıb yaşıl dağlara dırmanmaq, cıdırlarda oynatmaq, bərkə düşəndə ova da getmək istəyirdi (9, 57).

Mikromətnin başlanğıc cümləsi mürəkkəb quruluşa malik olub ki, iki anaforik cümlə əsasında qurulmuşdur. Sonuncu cümlədə də cümlə modeli anaforik təkrarın bir ünsürü – “o da” işlənir. Fikrimizcə, V.V.Vinoqradov məhz bu cür halları nəzərə alaraq qeyd edirdi ki, “mətn daxilində hətta bütün cümlə özünü sintaqma kimi göstərə bilər. Belə olduqda biz onu öz-özlüyündə deyil, daha böyük mürəkkəb birliyin komponenti və ya məna hissəsi kimi götürə bilirik” (12, 128).

Mikromətdə anaforik təkrarlar əsasında qurulan sintaktik vahidlərdə semantik cəhətdən informasiya kifayət qədər deyil, sadəcə olaraq şəxs haqqında məlumat verilir, emosional keyfiyyət gücləndirilir. Növbəti cümlədə təkrarın “o da” elementi saxlanılmaqla digər nitq vahidlərinin, daha çox feili bağlama tərkiblərinin köməyi ilə mətnin semantik məzmunu genişləndirilir və daha doğrusu, dolğunlaşdırılır.

Nəsr mətnlərinin struktur-semantik təşkilində cümlə modeli anaforik təkrarların özünəməxsus yerləri var və onlar sözsüz ki, komponentlər arasında struktur-semantik əlaqə yaradan vasitə kimi çıxış edir. Məs: ***Mən gələcəyəm, mən gələcəyəm***, sizin mal-mülkünüzü əlinizdən almaq üçün, ***mən gələcəyəm***, haram pullarla tikdirdiyiniz möhtəşəm sarayları darmadağın etmək üçün, ***Mən gələcəyəm***, xalqımıza xoşbəxtlik bəxş etmək üçün (7, 38).

Bu monoloji nitq aktında kifayət qədər inversiya – söz sırasının pozulması ilə müşahidə olunur və temanın gedişində yazıçı 4 dəfə “mən gələcəyəm” cümlə modeli anaforadan istifadə edir və həmin təkrarlardan sonra gələn sintaktik vahidlər vasitəsilə personajın “gəlmə” səbəblərini bədii aspektdə izahatını verir və həmin səbəbin aydınlaşdırılmasında və yaxud verilməsində “üçün” köməkçi sözü mühüm rol oynayır. Deməli, mikrotemada söhbət haqqın, ədalətin bərpasından gedir. İlk cümlələrdə “gəlmək” haqqında ümumi məlumat verilir və sonrakı cümlələrdə onun səbəbləri açılır. Bu cür anaforik təkrarlar mətni bir tema ətrafında birləşdirir, mikrotemanın yazıçı istəyinə müvafiq şəkildə açılışına kömək edir.

Nəsr dilində koqeziya əlamətlərindən biri paralellikdir. Digər təkrar növləri kimi, anaforik təkrarlar da mətn komponentlərini əlaqələndirən vasitələrdəndir. Mətn mühitində anaforik təkrarlar silsilə şəkilli olur və həmin silsilədən olan söz müstəqil mənalı vahid ola bilər. Məs: *Onun çöldən tutduğu ovu da, dağların bəxş etdiyi ceyranı da saxlamağa ixtiyarı yoxdur; çünki **Bahar** yetimdir, **Bahar** nökdir, **Bahar** adamsızdır* (10, 77).

Burada sadə cümlələrin paralel birləşməsində “Bahar” şəxs adı əsas vasitə kimi çıxış edir və yazıçı həmin personajın vasitəsilə kasıbçılığın bəlalarını verməyə çalışmış və öz düşüncələrini paralel cümlələrlə, yaxud sinonim cümlələrlə təbii və obrazlı şəkildə əyaniləşdirə bilmişdir.

Mətn komponentlərində eyni vaxtda həm sözün, həm də cümlənin təkrarı anafora mövqeyində özünü göstərir. Məs: ***Kim bilir, bəlkə** it meşədə azıb, kim bilir, bəlkə* iti tutublar. ***Kimbilir, bəlkə** iti öldürüblər* (7, 41).

Mikromətnə “***kim bilir***”, “***bəlkə***” isə söz şəklində təkrarlardır. “Kim bilir” təkrarı ilə açılan və həmin təkrarlarla qapanan bu sintakti bütövün komponentlərinin paralel birləşməsində bəlkə modal sözünün də rolu az deyildir. Bu cür bədii mühakimə ilə yazıçı itin axtarışı haqqında anaforik təkrarlarla müəyyən – güman, şübhə, ehtimallı təəssürat yaradır.

Nəsr mətnlərində koqeziya əlaməti kimi anaforik təkrarlar sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlələrin bir-birini struktur baxımdan mütləq eynilik rejimində izlənməsindən yaranır. Sözlər, söz birləşmələri, cümlələr bu şəkildə bir-birini izləyirsə, onlar paralel komponentlərə çevrilirlər və beləliklə də həm mikro, həm də makro mətnlər yaradırlar. Bir misala diqqət yetirək: *Yadına düşdü. Yadına düşdü ki, səhər-səhər itin yalını verməyib. Yadına düşdü ki, onun zəncirini də boşaltmayıb* (7, 32).

Təbii ki, bu mətnin hər üç komponentində anaforik təkrar özünü göstərir və onlar altından xətt çəkilmiş eyni strukturlu cümlələr şəklində öz ifadəsini tapır. İnformasiyavericilik baxımından mətnin birinci cümləsində boşluq hiss olunur və digər cümlələrdə nələrin yaddan çıxması ilə bağlı məlumatlar sintaqmlar vasitəsilə doldurulur, informasiyalar dolğunlaşdırılır. Deməli, mətnin birinci komponenti ilə müqayisədi ikinci və üçüncü komponentləri tam şəkildə təqdim edilmişdir.

Nəticə. Beləliklə, yazıçılarımız koqeziya əlaməti kimi anaforik təkrarlarla həyat hadisələrinə özlərinin bədii-estetik münasibətləri prizmasından yanaşmış, bədii təsvirlərini bu sintaktik qəliblərin köməyi ilə rəngarəng spektrlər ilə canlandırmağa müvəffəq olmuşlar. Söz, söz birləşməsi, cümlə modelində özünü göstərən anaforik təkrarlar nəsr mətnlərinin bədii tərtibatında mühüm rol oynayaraq sintaktik bütövlərdə müəyyən üslubi xüsusiyyətlər kəsb edir və

bununla da mətnlər maksimum bədii-emosional keyfiyyətlərə yiyələnir. Bədiemosional qəlib və keyfiyyətlərlə təqdim olunan nəsr mətnləri ö növbəsində oxucunu məftun edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisin nəzəri problemləri. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş II nəşri. Bakı, MTM-Innovation, 2016, 360 s.
2. Крюгов С.Е., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения. Москва, 1977.
3. Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Синтаксис. Пунктация. II часть, Москва, 1981.
4. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. IV cild, Bakı, “Gənclik”, 1968, 423 s.
5. Novruzova N. Mətnin koqnutiv təhlilinin nəzəri əsasları // Filologiya məsələləri, 2017, №1, s.3-11
6. Hüseynova H. Mir Cəlalin bədii əsərlərinin dili və üslubu. Bakı, “Elm”, 2008, 504 s.
7. Əfsəroğlu K. Gilavar (roman və hekayələr). Bakı, “Mürtəcim”, 2019, 312 s.
8. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və prespektivləri. Bakı, “Mürtəcim”, 2015, 120 s.
9. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, “Gənclik”, 1968, 473 s.
10. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Təhsil”, 2009, 496 s.
11. Винаградов В.В. Проблемы русской синтаксиси. Москва, 1981, 320 стр.

Qədim türk abidələrinin dilində köməkçi nitq hissələri

Gülmar Muxtarzadə

ADPU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müəllimi e-mail:

muxtarzadegulnar@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5388-5373

Xülasə

Qədim türk yazılı abidələri yüksək səviyyədə inkişaf edib sabitləşmiş ədəbi dildə tərtib olunmuşdur. Bu da onu göstərir ki, qədim türk yazı dili eramızın V əsrindən daha əvvəl yaranmış və uzun inkişaf yolu keçmişdir.

Nitq hissələrinin bir-birindən təcrid olunması danışiq dili meydana çıxdığı vaxtdan başlayır. Beləliklə, deyə bilərik ki, qədim türk yazılı abidələrində rast gəlinən nitq hissələrinin əmələ gəlməsi, onların semantik və morfoloji cəhətdən bir-birindən ayrılıb sabitləşməsi hadisəsinin min illərlə tarixi vardır. Bu səbəbdən türk yazılı abidələrinin morfoloji quruluşunu öyrənərkən qədim türk dilinin V – X əsrlərdəki qrammatik quruluşu deyil, həmin əsrlərdən daha əvvəlki dil hadisəsini öyrənmək kimi başa düşmək lazımdır.

Məqalədə qədim türk abidələrinin dilində işlədilən köməkçi nitq hissələrindən bəhs olunur.

Açar sözlər: qədim, türk, abidə, dil, köməkçi nitq hissələri

Вспомогательные части речи в языке древнетюркских памятников

Гульнар Мухтарзаде АГПУ

**,Преподаватель кафедры
азербайджанского языкознания**

Е-почта: muxtarzadegulnar@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5388-5373

Резюме

Древние турецкие письменные памятники состоялись от развивающихся высоким уровнем фиксированных литературных языков.

Это показывает, что древнетюркская письменность возникла до V века нашей эры и прошла долгий путь.

Изоляция друг от друга этих частей речи еще начинается от возникновения разговорной речи. Итак можем сказать, что развитие частей речи в древних письменных памятниках, история разделения и стабилизации их друг от друга имеет тысячи лет истории.

Поэтому когда изучается морфологическая структура турецких письменных памятников, не V-X столетняя структура грамматики древнего турецкого языка, а нужно понять изучение еще раннего языкового история.

В статье говорится об использовании вспомогательных частей речи в древних памятниках турецких языков.

Ключевые слова: древний, турецкий, памятник, язык, вспомогательные части речи

Auxillary parts of speech in the language of ancient turkish monumets

Gulnar Mukhtarzade

The lecturer at the department of Azerbaijan linguistics, ASPU

email: muxtarzadgulnar@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5388-5373

Summary

Ancient Turkish written monuments are highly developed and compiled in a stabilized literary language. This shows that the ancient Turkic written language orginated before the 5th century AD and has come a long way.

Isolation of parts of speech begins with the emergence of spoken language. Thus, we can say that the formation of parts of speech found in ancient Turkish written monuments, their semantic and morphological separation and stabilization have a history of thousands of years. For this reason, when studying the morphological structure of Turkish written monuments, it should be understood not as the grammatical structure of the ancient Turkic language in the V – X centuries, but as a study of linguistic events before those centuries.

The article discusses the auxiliary parts of speech used in the language of ancient Turkish monuments.

Keywords: ancient, monument, language, auxiliary parts of speech

Aktuallıq. Məlumdur ki, dünyada inkişaf etməyən dil yoxdur. Bəzən bu inkişaf o qədər ciddi olur ki, hətta bir dilin iki ayrı-ayrı dövründəki vəziyyəti bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir, iki müxtəlif dil təsiri bağışlayır. Məsələn, ingilis dilinin XVI yüzilliyə qədərki vəziyyəti ilə indiki vəziyyəti, qədim və müasir yunan dili, sanskrit, praktik (pali) və hind (müasir) dili belə inkişafa ən yaxşı nümunə ola bilər (6, 7).

Türk dilləri isə iltisacı quruluşlu dillərdəndir. Belə dillərin morfoloji quruluşunda inkişaf nisbətən ləng gedir, min illər boyu bir o qədər də nəzərə çarpmayan dəyişikliklər olur. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin morfologiyasını müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası ilə müqayisə etsək, bunu aydın görürük. Müasir Azərbaycan dilində hazırda mövcud olan bütün nitq hissələri göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində də mövcud olmuşdur. Əsas nitq hissələri indiki kimi, hətta bəzi kateqoriyalar mənə çalarına görə müasir Azərbaycan dilinə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. Köməkçi nitq hissələri və təqlidi sözlərin inkişafı isə nisbətən zəif idi.

Annotasiya. Məqalədə qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənən köməkçi nitq hissələri: qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və nida haqqında elmi məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş. V–IX əsrlərdə yazılması ehtimal edilən qədim türk yazılarının tədqiqi belə bir fikri yürütməyə əsas verir ki, köməkçi nitq hissələri o dövrdə az inkişaf etmiş, öz təşəkkül dövrünü keçirmişdir. Onların bir qismi abidələrin yazıya alınmasından daha öncə əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçilməsi yolu ilə formalaşmış, bəzilərində isə bu proses hələ də davam etmişdir.

Abidələrin dilində işlənmiş köməkçi nitq hissələri əsasən, türk mənşəli olması, türk dilinin qrammatik quruluşunun tələbləri ilə əmələ gəlməsinə görə diqqəti cəlb edir. Müasir dilimizdə köməkçi nitq hissələri adı altında təqdim edilən bütün söz qruplarına qədim türk yazılarında rast gəlinir.

Orxon-Yenisey abidələri dövründən başlayaraq, türk dillərində köməkçi nitq hissələri diferensiallaşır və müstəqil leksik-qrammatik kateqoriyaya – nitq hissələrinə çevrilir. (6, 439)

Müasir dilimizdə olduğu kimi, tarixən də köməkçi nitq hissələri müstəqil mənə bildirməyən, heç bir suala cavab verməyən, ayrılıqda cümlə üzvü kimi işlənməyən, cümlədə qrammatik mənə yaradan, müəyyən mənə çalarlığı aşılayan, ara-sıra şəkilçiləşməyə meyl edən dil vahidlərindən olmuşdur.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində köməkçi nitq hissələrindən qoşma, bağlayıcı, ədat xüsusi olaraq fərqləndirilir. Həmçinin Göytürk abidələrinin dilində də köməkçi nitq hissələrindən qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlərin işləndiyi müşahidə edilir.

Qoşmalar adlar və adlarla feillər arasında qrammatik əlaqə yaradan köməkçi nitq hissələrindəndir. Abidədə qeydə alınan qoşmalar bunlardır:

TEQ – Azərbaycan dilində bənzətmə mənası bildirən kimi, təq qoşmasını ifadə edir. Məs.:

Kağan süsi böri **teq** ermis, yağısı koy **teq** ermis (Xaqan atamın qoşunu qurd kimi olmuş, düşməni qoyun kimi olmuş).

TEQİ – Məsafə bildirən “kimi” qoşmasının sinonimidir. Məs.:

Yinçü üqüz keçə Temir Kapıgka **teqi** süledim (İnci çayını keçərək Dəmir Qapıya kimi qoşun çəkdim).

ÜÇÜN – səbəb-məqsəd mənasını bildirir və dilimizdəki həmin qoşma ilə eyni funksiyanı yerinə yetirir. Məs.:

Özüm, kutum bar **üçün** kağan olurtım (Özümün bəxtim olduğu üçün xaqanlıq taxtına öyləşdim).

ÖTRÜ – digər qoşmalara nisbətən yazılı abidələrin dilində az işlənmiş və səbəb mənasındadır.

Məs.: Anta **ötrü** kağanıma ötüntüm (Buna görə də xaqanıma müraciət etdim).

ARA – arasında Məs.:

Ekin **ara** kisi oğlu kılınmış (Bunların ikisinin arasında insan oğlu yaranmış).

BİRLE – qoşması birgəlik mənasını ifadə edir və “ilə” qoşmasının qədim variantıdır. Məs.:

İnim Kül tiqin **birle** sözleşdimiz (Kiçik qardaşım Kül tiqin ilə razılığa gəldik).

KODI – adla feil arasında qrammatik əlaqə yaradaraq istiqamət bildirən qoşmadır. Məs.:

Ol sub **kodi** bardınız (O çayın axarı istiqamətində getdik).

KİSRE – zaman mənası bildirir, müasir dilimizdə “sonra” sözünün sinonimidir. Kisrə (sonra) qoşması türk dillərində “son” mənası ifadə edən kis sözündən törəmişdir. (9, 137) Məs.:

Yağru kontukda **kisre** anıǵ biliq anta öyür ermis (Yaxında məskən saldıqdan sonra orada pis vərdişlərə yiyələndilər).

TAPA – Yön, istiqamət, tərəf bildirir. Məs.:

Yeti yeqirmi yaşına tanut **tapa** süledim (İyirmi yeddi yaşında tanutlar tərəfə qoşun çəkdim).

SAYU –istiqamət bildirir. “Sayu” qoşması xakas, qumıq, yakut və s. türk dillərində işlənir. (9, 136) Məs.:

Yir **sayub** axırdıǵ (Hər tərəfə dağılıb getdiniz).

ÜZƏ (“üzərində”, “üstündə”) – Göytürk dilində **üzə** sözü həm zərf, həm də qoşma kimi işlənir. Göytürk dilində bu qoşma ya yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş sözləri, ya da heç bir şəkilçisi olmayan sözləri idarə edir. Məs.:

Kişi oğlınla üzə üçüm-apan Bumin kağan, İstəmi kağan olurmış (İnsan oğlunun üstündə əcdadlarını Bumin xaqan, İstəmi xaqan oturmuş).

AŞA (“aşırı”, “aşaraq”) – Göytürk dilində **aşa** sözünü aş(maq) feilindən - a, -ə şəkilçisi vasitəsilə yaranmış feili bağlama kimi də, qoşma kimi də qəbul etmək etmək olar. Hər iki vəziyyətdə **aşa** sözü özündən əvvəl gələn adları idarə edir. Buna görə də onun feili bağlama, yaxud qoşma olduğunu təyin etmək çətindir. Göytürk dilində **aşa** qoşması ismin təsirlik halında işlənən sözləri idarə edir. Məs.:

İlgerü Kadirkan yışıǵ **aşa** bodunıǵ ança konturtımız (Şərqə Kadirkan meşəli bağları aşırı xalqı elə yerləşdirdik);

Ben, bilgə Tonyukuk Altun yışıǵ **aşa** kəltimiz (Mən, müdrik Tonyukuk, Altun meşəli dağları aşırı gəldik).

Bağlayıcı qədim türk yazılı mətnlərində az işlənmişdir. Ancaq buna baxmayaraq, həm tabeli, həm də tabesiz bağlayıcılara rast gəlinmişdir.

Tabesizlik bağlayıcıları:

1. **YEME** – tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərini və həmcins üzvləri əlaqələndirməyə xidmət etmişdir. Bu bağlayıcı müasir Azərbaycan dilindəki **da, də** iştirak bağlayıcısının funksiyasını yerinə yetirir. Məs.: Ol sabın esidip, tün **yeme** udısıqım kalmez erti (O sözləri işitdikcə, gecə də yuxum gəlmədi);
2. **TA** – cümlənin eynicinsli üzvləri arasında qrammatik əlaqə yaradır və iştirak bildirir. Məs.:

Oğlı **ta** kağan bolmış erinç (Oğlu da xaqan olmuş).

Tabelilik bağlayıcıları:

1. Anı üçün – ol əvəzliyinin üçün qoşması ilə birləşməsindən yaranmışdır. Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümləsini əlaqələndirir. Məs.:

Kisi balıqqa əkğalı kəlti, Besbalık **anı üçün** oztı (Adamlar dəvətimlə şəhərə gəldilər, ona görə Beşbalık şəhəri xilas oldu).

2. TIYİN – səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında əlaqə yaradır.

Anı üçün (onun üçün), tiyin (deyə) bağlayıcıları müasir türk dillərində işlədilməkdədir. Tiyin bağlayıcısına tiyin/deyin (deyən) variantlarında Azərbaycan dilinin dialektlərində bu gün də rast gəlinir. (9, 140)

Qədim türk yazılı abidələrində ədatlar bir o qədər də çox işlənməmişdir. Orxon-Ynisey mətnlərində aşağıdakı ədatlar işlənməmişdir:

1. OK/KÜK (axı) – adlardan, feillərdən sonra işlənərək fikrin təsir gücünü artırır. Məs.:

İşig-küçig bertim **ok** (Bütün gücümü sərf etdim axı);

Kaç nen erser ölürtəçi **kük** (Hər necə olsa bizi məhv edəcək axı).

Ehtimalagörə, “kük” ədatı ok+ki tərkib hissələrindən ibarətdir və qədim yazılarda az işlənməmişdir. (9, 140)

Müasir Azərbaycan dilində işlənən “axı” ədatı ehtimal olunur ki, ok ədatından törəmişdir.

2. AZU (məgər) – cümlənin əvvəlində işlənib, sual anlayışı bildirir. Məs.:

Azu bu sabımda igid bar ğu? (Məgər nitqimdə yanlışlıq var?)

3. QÜ/ĞU (mı⁴) – göytürk yazılarında işlənərək sual məzmununu gücləndirməyə xidmət etmişdir. Qüvvətləndirici ədatlardır. Şəkilçiləşmiş ədatdır. Məs.:

Bödkə köriqme beqler, **qü** yanıltaçısız (Taxta itaət edən bəylər, siz axı (tez) yanılacaqsınız).

4. TÜĞÜL – “yok (yox)” və “ol (o)” sözlərinin birləşməsindən yaranmış, xəbər şəklinin inkarını bildirən ədatdır. Məs.:

Türk bodun, öləsikin, biriyə Çuğay yış tüğül, Tün yazı konayın tisər (Ey türk xalqı, bir hissən güneydə, Çuğay yışda deyil, Tün çölündə məskən salmaq desə, öləcəksən).

5. MU – sual ədatıdır. Həm göytürk, həm də uyğur yazılarında işlənməmişdir. Məs.:

Kağan **mu** kısıyım? (Xaqan olmasına çalışımmı?).

Danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirən köməkçi nitq hissəsinə modal sözlər deyilir. Türkoloji ədəbiyyatda göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində iki modal sözün **erser** və **erinç** sözlərinin işləndiyi göstərilir. Belə ki, Ə.Rəcəbli “erser” feilini modal söz hesab etmir. Fikrini belə əsaslandırır: “**Erser** sözü xalis feildir, o, **ir/er** naqis feilinin şərt şəklidir; əsas feillərdə olduğu kimi, **ir/er** naqis feilinin şərt şəkli də təsriflənmişdir. Şərt şəklində işləndiyi üçün **ir/er** feili təsriflənmədiyindən onu modal söz hesab etmək lazım gəlsə idi, onda tam leksik-semantik mənası olan və feilin şərt şəklində işlənən bütün feilləri (təsriflənmədikləri üçün) modal söz kimi qəbul etmək lazım gələrdi. Eyni məntiqlə feilin nəqli keçmiş zamanında işlənən **ermiş** feilini də modal söz kimi götürmək lazım olardı. Onda, yenə də təsriflənmədiyi üçün, nəqli keçmiş zamanda işlənən bütün leksik-semantik mənalı feilləri də modal söz hesab etmək lazım gələrdi. Bütün bunlara görə, **erser** naqis feilini modal söz hesab etmək olmaz”. (7, 462)

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində **erinç** sözü aşağıdakı məqamlarda işlənir:

1. Bu söz sifətlərdən sonra işlənir. Məs.:

Buyurkı yemə biliksiz **erinç** (Buyruqları da biliksiz imiş).

2. Bu modal söz əvəzliyə qoşulur. Məs.:

Barduk yirdə edgüg ol **erinç** (Getdiyi yerlərdə yaxşısı o idi).

3. **Erinç** sözü şühudi keçmiş zamanda işlənən leksik mənalı feillərdən sonra işlənir. Məs.:

Türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin, özümün ol tenri kağan olutı **erinç** (Türk xalqımın adı, şöhrəti yox olmasın deyə, özümü o tanrı xaqan oturtdu). Üzə tenri, iduk yir, sub kağan kun taplamadı **erinç** (Üstdə göylər, müqəddəs yer, su xaqan bəxtini qorumadı);

Otuz ərig başlayu tutuğka badı **erinç** (Otuz döyüşçüyə başçılıq edərək tutuka bağlandı).

4. **Erinç** sözü nəqli keçmiş zamanda işlənən leksik mənalı feillərdən sonra işlənir. Məs.:

Tenri yarlıkadük üçün, mən kazğanduk üçün türk bodun kazğanmuş **erinç** (Tanrı buyurduğu üçün, mən qazandığım üçün türk xalqı qazanmış);

Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kanım İltəris kağanıg, ögim İlbilgə katunıg tenri töpəsintə tutip yögərü kötürmüş **erinç** (Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə, atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı götürmüş);

Anta kisrə inisi kağan balmış *erinc*, oğlu ta kağan bolmış *erinc* (Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş);
İçikdük üçün tenri ölütmüş *erinc* (Tabe olduğu üçün tanrı öl demiş).

5. *Erinc* sözü *-dük* şəkilçili feili sifətlərə qoşulur. Məs.:

Anta kisrə inisi eçisin tæg kılınmaduk *erinc*, oğlu kanın tæg kılınmaduk *erinc*, biligsiz kağan olurmış *erinc* (Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığından, oğlu atası kimi olmadığından, biliksiz xaqan oturmuş).

Nidalar insanın müxtəlif hisslərinin, hadisələrə emosional münasibətinin ifadəsidir. Türk dillərində nidalar subyektin hissi və iradi oyanışını bildirən sözlərdir. Nida qrammatik cəhətdən dəyişmir, əşyanın adını, əlamətini, miqdarını və s. bildirmir, cümlə üzvləri və cümlələr arasında əlaqə yaratmağa xidmət etmir və özü də cümlə üzvü ola bilmir.

Orxon abidələrinin dilində nidaların işlənməsinə təsadüf edilmir. Ehtimal olunur ki, bu, Orxon mətnlərinin üslubu ilə əlaqədardır. Yenisey abidələrinin dilində isə iki nidanın – *yıta* və *ıyu* nidalarının işləndiyinə təsadüf edilir. Hər iki söz “əfsus”, “heyf”, “ah” mənalarını bildirir. *Yıta* nidasının *ıyu* nidasına nisbətən daha çox işləndiyinə təsadüf edilir. Hər iki nidanın göytürk OrxonYenisey yazısı abidələrinin dilində işlənməsinə dair bir neçə nümunəyə nəzər salaq. Məs.:

1. Kök tenride gün, ay azıdım, yerimə *yıta*, sizimə adırılım (Mavi göydə günü, ayı görmədim, yerimdən əfsus, sizdən ayrıldım).
2. Kadaşım adırıldım, *ıyu*, kuyda kunçuyum adırıldım, səkiz oğlım adırıldım, *ıyu* (Dostumdan ayrıldım, əfsus, sarayda xanımından ayrıldım, səkkiz oğlumdan ayrıldım, əfsus).
3. Üç oğlıma adırıldım, *yıta*, bökmədim (Üç oğlumdan ayrıldım, əfsus doymadım).
4. İnim, eçim *yıta*, adırahı bardınız, *yıta* (Kiçik qardaşım, böyük qardaşım, əfsus, ayrılaraqgetdik, əfsus).

Nəticə.

Qədim türk yazılı abidələrində köməkçi nitq hissələri bilavasitə türk köklü olması ilə diqqəti cəlb edir. Bu da belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, qədim türk dilində köməkçi nitq hissələri başqa dillərin təsiri altında deyil, türk dilinin öz qrammatik quruluşunun tələbi ilə əmələ gəlmişdir.

Qədim türkabidələrinin dilində işlənən köməkçi nitq hissələri ilə müasir Azərbaycan dilində istifadə olunan köməkçi nitq hissələrini müqayisə etsək, görərik ki, elə bir əhəmiyyətli dəyişiklik baş verməmişdir. Nümunə olaraq qeyd edə bilərik ki, bağlayıcıların tabeli və tabelsiz olmaqla iki yerə bölünməsi həm

qədim türk abidələrinin dilində, həm də müasir Azərbaycan dilində özünü göstərir. Burada fərqli məqamlara da rast gəlirik. Bir sıra köməkçi nitq hissələrinin müasir dilimizdə fonetik dəyişikliyə uğraması, dialekt kimi işlənməsi hallarını da müşahidə edirik.

Ədəbiyyat

1. Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. I cild. Göytürk yazısı abidələri. I hissə, Bakı: "Nurlan", 2009, 568 s.
2. Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. II cild. Göytürk yazısı abidələri. II hissə, Bakı: "Nurlan", 2009, 464 s.
3. Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. III cild. Qədim uyğur yazısı abidələri. I hissə, Bakı, "Elm və təhsil", 2010, 664 s.
4. Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. IV cild. Qədim uyğur yazısı abidələri. II hissə, Bakı, "Elm və təhsil", 2010, 500 s.
5. Gülxanım Vəliyeva. Qədim türk dili (dərs vəsaiti). Bakı, 2013, 118 s.
6. Rəcəbli Əbülfəz Əjdər oğlu. Göytürk dilinin morfologiyası. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2002, 475 s.
7. Əlisa Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti və pedaqoji institutlar üçün dərslik. Bakı, "Maarif", 1993, 336 s.
8. Qızılgül Abdullayeva. Qədim türk yazılı abidələri. Bakı, 2002.
9. Nizami Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, "Elm və təhsil", 2015, 596 s.
10. Ziya Göyalt. Türkçülüyn əsasları. Bakı, "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, 2010, 208 s.
11. <https://kayzen.az/blog/kulturologiya/17687/q%C9%99dim-t%C3%BCrkyaz%C4%B1%C4%B1-abid%C9%99l%C9%99ri.html>
12. https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C9%99dim_G%C3%B6yt%C3%BCrk_yaz%C4%B1s%C4%B1
13. <http://old.xalqqazeti.com/az/news/culture/71283>
14. <https://turuz.com/book/title/qedim-turk-yazili-abideleri-orta-turk-dovru-f-rzeynalov-urmu-turuz-2014>
15. <https://aem.az/index.php?newsid=462>

Qədim türk yazılı abidələri – Tonyukuk irsi

Nəzrin İsmayılova

ADPU, Filologiya fakültəsi, müəllim email:

nezrinismayilova011@gmail.com orcid

ID:0000-0002-4565-9664

Xülasə

Göytürk abidələri bütün türkdilli xalqların daşlara həkk olunmuş ilk tarixi sənədləri, türkdilli ədəbiyyatın ilk poetik nümunələridir. Bu abidələr Tonyukuk, Kül-tigin və Bilgə xaqanın şərəfinə yazılmışdır. Kül-tigin və Bilgə xaqan abidələrinin mətnləri ilə müqayisədə Tonyukuk abidəsi bir qədər fərqli qrafik və linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu abidənin müəllifi Tonyukukdur və mətn onun dilindən söylənir. O, öz müdrik məsləhətləri ilə türk xaqanlarına yol göstərmiş. baş verəcək hadisələri qeyri-adi uzaqgörənliyi ilə duymuş, bir çox qanlı döyüşlərin qarşısını tədbirlə almağa müvəffəq olmuşdur. Tonyukukun türk dövlətinin sərhədlərinin genişlənməsində və xarici siyasət sahəsində əvəzsiz xidmətləri vardır. Abidə, məqbərə kompleksinə daxil olan iki daşdan ibarətdir. Daşlar məbədin şərq divarına paralel olaraq, bir-birindən bir neçə metr məsafədə basdırılmışdır. Cənub daşının hündürlüyü 1 m 70 sm, ikinci daşın hündürlüyü 1 m 60 sm-dir. Ümumilikdə, bu abidə 62 sətirdən ibarət olmuş, birincidə 35, ikincidə isə 27 sətirlik yazı vardır. Orxon-Yenisey abidələri, eləcə də Tonyukuk yazılı abidəsi türk xalqının milli-mənəvi varlığına, qəhrəmanlığına ucaldılmış əbədiyyət abidələridir. Tonyukuk dövlətçiliklə müdrikliyi özündə birləşdirən kamil şəxsiyyətdir. Onun mətnləri qədim türk müdrikliyinin canlı abidəsidir.

Açar sözlər:qədim türklər, göytürk, abidələr, Orxon-Yenisey, dilçi, daşlar, yazı, qəbilə, Tonyukuk, xaqan, bilgə

Памятники древней турецкой надписи - наследие Тонюкука

Назрин Исмаиловa

АГПУ, факультет филологии, преподаватель

Э-почта: nezrinismayilova011@gmail.com

orcid ID: 0000-0002-4565-9664

Резюме

Памятники Гойтюркам - первые исторические документы всех тюркоязычных народов, высеченные на камнях, первые поэтические образцы тюркоязычной литературы, написанные в честь Тонюкука, Култигина и Билга-кагана. По сравнению с текстами памятников Култигина и Билга-кагана, памятник Тонюкук имеет несколько иные графические и языковые особенности. Автор этого памятника - Тонюкук, и текст написан на его языке. Своим мудрым советом он руководил турецкими хаганами, с необычайной дальновидностью предчувствовал события и сумел предотвратить многие кровопролитные сражения. Неоценимые заслуги Тонюкука в расширении границ турецкого государства и в области внешней политики. Памятник состоит из двух камней, входящих в комплекс мавзолея. Камни были закопаны параллельно восточной стене храма, на расстоянии нескольких метров друг от друга. Высота южного камня 1 м 70 см, высота второго камня 1 м 60 см. В целом памятник состоял из 62 линий, в первой - 35 линий, а во второй - 27 линий. В целом, орхоно-енисейские памятники, как и письменный памятник Тонюкук, - это памятники вечности, воздвигнутые во имя национально-духовного бытия и героизма турецкого народа, Тонюкук - совершенный человек, сочетающий в себе государственность и мудрость. Его тексты - живой памятник древнетюркской мудрости.

Ключевые слова: древние турки, гойтурк, памятники, ОрхонЕнисей, лингвист, камни, письмо, племя, тонюкук, хаган, мудрец

Monuments of ancient turkish writing - the legacy of Tonyukuk

Nazrin Ismayilova

ASPU, Faculty of Philology, teacher
email: nezrinismayilova011@gmail.com
orcid ID:0000-0002-4565-9664

Summary

Goyturk monuments are the first historical documents of all Turkishspeaking peoples engraved in stones, the first poetic examples of Turkishlanguage literature. These monuments were written in honor of Tonyukuk, Kultigin and Bilga Khagan. Compared to the texts of the Kul-tigin and Bilga Khagan monuments, the Tonyukuk monument has some different graphic and linguistic

features. The author of this monument is Tonyukuk and the text is spoken in his language. He guided the Turkish khagans with his wise advice, sensed the events with extraordinary foresight, and managed to prevent many bloody battles. Tonyukuk's invaluable services in expanding the borders of the Turkish state and in the field of foreign policy. The monument consists of two stones included in the mausoleum complex. The stones were buried parallel to the east wall of the temple, several meters apart. The height of the southern stone is 1 m 70 cm, the height of the second stone is 1 m 60 cm. In general, the monument consisted of 62 lines, the first has 35 lines and the second has 27 lines. Finally, the Orkhon-Yenisei monuments, as well as the Tonyukuk written monument are monuments of eternity erected to the national-spiritual existence and heroism of the Turkish people. Tonyukuk is a perfect person who combines statehood and wisdom. His texts are a living monument of ancient Turkish wisdom.

Key words: ancient turks, goyturk, monuments, Orkhon-Yenisei, linguist, stones, writing, tribe, Tonyukuk, khaqan, sage.

Aktuallıq. Daş kitabənin yazarı və ya sifarişçisi olan Tonyukuk türk tarixçisi və böyük dövlət xadimi olmuşdur. O, VIII yüzillikdə Göytürk xaqanlığı dövründə yaşayıb, İltəris Xaqan, Qapağan Xaqan və Bilgə xaqanın baş vəziri, həmçinin bir sıra müharibələrdə Göytürk ordusunun komandanı olmuşdur. Abidəni Tonyukuk özü tikdirib və kitabədəki yazılar onun dilindən söylənilib. Bu səbəbdən o, ilk türk tarixçisi hesab edilir. Kitabədə o, ilk 47 sətirdə İltəris xaqan və Qapağan xaqan dövrlərindən bəhs edir, sonrakı sətirlərdə isə özündən bəhs edərək Göytürk tarixi ilə bağlı mühüm məlumatlar vermişdir. Bundan əlavə, Tonyukuk Çindən qaynaqlanan dinlərin türk boyları arasında yayılmasına imkan vermədiyini və bunların türklərin aktiv həyatına uyğun gəlməyən, onların döyüş qabiliyyətini zəiflədə bilən anlayışlar olduğunu bildirib.

Annotasiya. Məqalədə Orxon-Yenisey abidələrindən biri olan Tonyukuk abidəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, onu digər abidələrdən fərqləndirən qrafik və dil xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi, bu qədim göytürk abidəsinin tarixi keçmişinin araşdırılması və öyrənilməsi bəzi türkolox və dilçi alimlərin yazılarına istinad edilmiş, Tonyukuk yazılı abidəsində işlənən mükəllimələr nümunələr əsasında tədqiq edilmişdir.

Metod. Məqalədə təsviri, tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş. Qədim türk yazılı abidələri eramızın V əsrində yaranmışdır. Bu abidələrin günümüzdə qədər gəlib çatan ən əski nüsxələri VII-VIII əsrlərə aiddir. Göytürk hərfləri ilə yazılmış bu kitabələr bütün türk xalqlarının tarixində böyük ədəbi-tarixi əhəmiyyətə malikdir. Göytürk abidələri bütün türkdilli xalqların

daşlara həkk edilmiş ilk tarixi sənədləri, türkdilli ədəbiyyatların ilk poetik nümunələridir.

Göytürk kitabələrində ilk dəfə olaraq türk millətinin adı çəkilmiş, türkün tarixi ilk öncə bu daşlar üzərində yazılmışdır. Bu daş kitabələr istər dilçilik, istər ədəbiyyatşünaslıq, istər tarix, istər nitq mədəniyyəti, istərsə də fəlsəfə baxımından bu gün də hər hansı bir türk xalqı, türk milləti üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. **Orxon–Yenisey** abidələri adlandırılan bu kitabələr *Göytürk* abidələri kimi məşhurdur. Bu abidələr *Tonyukuk*, *Kül-tigin* və

Bilgə xaqanın şərəfinə yazılmışdır. Kül-tigin və Bilgəxaqan abidələrinin mətnlərinə nisbətən Tonyukuk abidəsi bəzi fərqli qrafik və dil xüsusiyyətlərinə malikdir. Tonyukuk abidəsinin üslubu daha az dəbdəbəlidir. Tonyukuk daha sadə dildə, xalq dilində danışmağa çalışır, mükəllimədən, atalar sözü, zərb-məsəllərdən istifadə edir.

Bəzi qaynaqlarda Tonyukukun 710-716-cı illərdə öldüyü göstərilir. Tonyukuk üç türk xaqanının - İltəris xaqan, Qapağan xaqan və Bilgə xaqanın vəziri olmuşdur. Türk xaqanları İltəris, Qapağan və Bilgə xaqan aşına qəbiləsinə, Tonyukuk isə aşidə qəbiləsinə mənsub olmuşdur. Tonyukuk türk xaqanlığının ən bacarıqlı dövlət xadimlərindən və qoşun sərkərdələrindən biri hesab edilirdi. Abidənin özündə də göstərilirdi ki, gəncliyində Çin sarayında təlim-tərbiyə almış, dövrünün savadlı adamlarından biri olmuş, sonralar düşmənlərə qarşı döyüşlərdə və bütövlükdə xaqanlığın xarici siyasətində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. [6,7]

Tonyukuk abidəsinin qoyulma tarixi mübahisəlidir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, abidə təxminən 716-cı ildə qoyulmuşdur.

V.Tomsen abidənin 725-ci ildə, A.N.Kononov isə 712-716-cı illər arasında qoyulduğunu söyləyir. A.N.Kononovun göstərdiyi tarixi heç cür qəbul etmək olmaz. Çünki, Tonyukuk abidəsi 716-cı ilə qədər, yəni Tonyukuk Kül-tigin tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırılana qədər heç cür qoyula bilməzdi, çünki bu dövr onun şöhrət və qüdrətinin zenit vaxtıdır və şikayətlənməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Tonyukuk abidəsi isə, bir növ, «şikayətnamədir». Bu abidənin müəllifi Tonyukuktur və mətn onun dilindən söylənilir. O öz ağıllı məsləhətləri ilə türk xaqanlarına yol göstərmiş, baş verəcək hadisələri qeyri-adi uzaqgörənliyi ilə duymuş, bir çox qanlı döyüşlərin qarşısını tədbirlə almağa müvəffəq olmuşdur. Türk dövlətinin sərhədlərinin genişləndirilməsində, xarici siyasət sahəsində də Tonyukukun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. L.N.Qumilyev qədim türklərdən danışarkən Tonyukukun dövlət və xalq qarşısındakı xidmətlərini xüsusi qeyd etmiş, bu xidmətlərinə görə onu «Türklərin Bismarkı» adlandırmışdır. [1,2]

Tonyukuk abidəsi məşhur səyyah Dmitri Aleksandroviç Klements (1848-1914) arvadı Yelizaveta Nikolayevna Klements (1853/54 - 1914) tərəfindən 1897-ci ildə Monqolustanın paytaxtı Ulan-Bator şəhərindən 66 km cənub-şərqdə Nalayxa adlanan yaşayış məntəqəsi ilə Tola çayının (Orxon çayının qoludur) sağ sahili arasında, Bayın-Tsokto adlanan yerdə tapılmışdır. Abidə məqbərə kompleksinə daxil olan iki daşdan ibarətdir. Daşlar məbədin şərq divarına paralel şəkildə bir-birindən bir neçə metr aralı yerə basdırılmışdır.

Cənubdakı daşın hündürlüyü 1 m 70 sm, ikinci daşın hündürlüyü 1 m 60 sm-dir. Bütövlükdə abidə 62 sətirdən ibarət olmuş, birincidə 35 sətirlik, ikincidə 27 sətirlik yazı vardır..Tonyukuk abidəsi V.Radlov və V.Tomsen tərəfindən nəşr edilmişdir. H.N.Orkun yazır ki, Tonyukuk abidəsinin 18-ci sətrinə qədər İltəris xaqandan, oradan 48-ci sətrinə qədər Kapağan xaqandan, sonrakı mətn Tonyukukun özündən bəhs edir.[1,3]

Bu abidə bir sıra səbəblərdən həm dilçi, həm də tarixçi üçün maraqlıdır. Tonyukuk abidəsi tarixçi üçün ona görə maraqlıdır ki, abidənin mətnini Tonyukuk özü yazmış(yaxud onun dilindən yazılmış), öz gözləri ilə gördüyü, özünün şahidi və iştirakçısı olduğu hadisələri təsvir etmişdir və abidə tarixçi üçün əvəzsiz ilkin mənbə hesab olunur. Dilçi üçün isə bu abidənin qiyməti o qədər böyükdür ki, onu qiymətləndirmək mümkün deyildir. Birincisi, Ongin, Kül-tigin və Bilgə xaqan abidələri aşına qəbiləsinə, Tonyukuk abidəsi isə aşidə qəbiləsinə mənsub olduğu üçün həmin abidələrlə bu abidənin dili arasındakı fərqi (fərqləri) araşdırmaq üçün dilçinin əlinə imkan düşür. İkincisi, Tonyukuk dövrünün ən savadlı türklərindən biri, bəlkə də birincisi olmuşdur. Bu abidə həmin dövr türk ziyalısının, daha doğrusu, aşidə qəbiləsindən çıxmış türk ziyalısının şifahi nitqinin nadir nümunəsidir. Tonyukuk türk millətinin keçmişi və gələcəyini düşünürdü, o yanar ürəklə yazırdı: *“Türk milləti öldü, qurtardı, yox oldu. Türk millətinin yerində dörd boy qalmadı. Meşədə, çöldə qalmış olanlar toplanıb 700 oldular. İki bölüyü atlı, bir bölüyü piyadə idi. Yeddi yüz nəfəri idarə edən beş nəfərin böyüyü şadi idi. Yardımçı mən oldum. Bilgə Tonyukuku qağanı edəlim, düşündüm. Tanrı bilik verdiyi üçün onu qağan etdim. Çinlini, kitayı, oğuzu çox öldürdük. Yardımçısı mən idim”*.

Bu sözlər Tonyukukun şəxsiyyətini ortaya çıxarır. Buradan görürük ki, o, bilikli, zirək bir vəzir olmuş, ömrü boyu türk tayfalarının taleyini düşünmüş, onları birliyə çağırmışdı. Eyni zamanda, kitabələrdə Tonyukukun dilindən yazılmışdı: *“Mənim millətim ordadır. Türk boyu yenə qarşıqlıq içindədir. Oğuz yenə dardadır. Dar gündə birləşmək türkün müqəddəs, pozulmaz adətidir. Onlar öz sadəətini ancaq birlikdə axtarır, birliyi pozanlara qarşı amansız olurlar. Birliyi dirlik sayırdılar”*. Üçüncüsü, Tonyukuk abidəsinin dili türk şifahi üslubunun nümunəsidir. Bu baxımdan da Tonyukuk abidəsi tədqiqatçıda maraq doğurmalıdır (4, 25-26).

Bir məsələni də qeyd etmək istərdim ki, Orxon-Yenisey abidələri dilinin tədqiqatçılarının böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, abidələrin mətnlərində tez-tez işlənən və Tonyukukun da öz adı üçün təyin, yaxud epitet kimi işlətdiyi

«*bilgə*» sözü «*idarə edən, hökmdar*» mənasını ifadə edir. Rus türkoloqlarından A.N.Kononov bu fikri ən qızgın müdafiə edənlərdən biridir. O deyirdi ki, mən göytürk dilindəki *bilgə*sözünün «*idarə edən, hökmdar*» kimi tərcümə edilməsi ilə razılaşmıram. Birincisi, bu sözün kökü bil «*bilmək*» felidir, -*gə* morfemi müasir Azərbaycan dilindəki “-ici” sözdüzəldici şəkilçisinə uyğun gəlir. Göytürk dilinin *bilgə* sözü Azərbaycan dilinin *bilici* və ya ərəb dilindən alınmış *müdrək* sözünə uyğun gəlir, bu söz*bilici*sözünə həm mənə, həm də şəkilcə, *müdrək* sözünə mənəca uyğundur.

İkincisi isə, *Bilgə* sözü göytürk abidələrinin mətnlərində tez-tez kağan «*xaqan*» sözündən əvvəl işlənir. A.N.Kononov bu söz birləşməsini «*правлящий каган*», yəni «*idarə edən xaqan*» kimi tərcümə etməyi təklif edirdi.

Tonyukuk abidəsi bu cürnlə ilə başlayır: “*Bilgə Tonyukuk hen özüm Tabğaçilirjə kılıntım*”. Görəsən, Tonyukuk kimi və ya nəyi idarə edirdi? Əlbəttə ki, türk dövlətini idarə etmirdi. O vəzir olduğu dövrdə türk xaqanlığının hökmdarı, padşahı, əvvəlcə İltəris, sonra ardıcıl olaraq Qapağan və *Bilgə* xaqan olmuşdur. Belə çıxır ki, Tonyukuk bu xaqanları idarə etmişdir. Abidənin bütün mətni boyu Tonyukuk istər İltəris xaqanın, istərsə Qapağan xaqanın adlarının qarşısında, bir dəfə də olsun, *bilgə* sözü işlətmir, öz adının qabağında isə bu təyini on altı dəfə işlədir.

Bütün bunlardan belə bir nəticə çıxır ki, göytürk dilindəki *bilgə* sözünü Azərbaycan dilinə türk mənşəli *bilici* və ya onun sinonimi ərəb mənşəli *müdrək* sözü ilə tərcümə etmək lazımdır (5, 37).

Tonyukuk abidəsini türk dilində ilk dəfə transkripsiya və mətn şəklində məşhur türk tədqiqatçısı H.N.Orkun nəşr etmişdir. Digər türk tədqiqatçısı Mühərrəm Ergin də Tonyukuk abidəsini bir neçə dəfə nəşr etmişdir.

Azərbaycanda qədim türk abidələrini, o cümlədən Tonyukuk abidələrini dilçilər, ədəbiyyatçılar, sənətsünaslar, tarixçilər və coğrafiyaşünaslar müxtəlif istiqamətdə tədqiq edib öyrənmişlər. Azərbaycanda Tonyukuk abidəsinin ilk nəşri 1976-cı ildə A.M.Məhərrəmov və Ə.C.Şükürov tərəfindən həyata keçirilmişdir. Ə.Rəcəbli isə Tonyukuk abidəsini 1993-cü ildə «Orxon-Yenisey abidələri» adı altında nəşr etdirmiş və mətbuatda Tonyukukun şəxsiyyəti haqqında ayrıca məqalə çap etdirmişdir.

Bütövlükdə, Orxon-Yenisey abidələri, həmçinin Tonyukuk yazılı abidəsi türk xalqının milli-mənəvi varlığına və qəhrəmanlığına ucaldırılmış əbədiyyət abidəsidir. Tonyukuk dövlətçiliklə müdrikliyi özündə birləşdirən kamil bir şəxsiyyətdir. Onun mətnləri qədim türk müdrikliyinə yaşayan abidəsidir. Tonyukukun 1300 illik yubileyinin UNESCO səviyyəsində qeyd edilməsi

dünyada ədəbiyyata, milli mədəniyyətlərə, ən əsası, bütün dövrlər üçün qiymətli olan müdrikliyə olan planetar ehtiramın əyani ifadəsidir.

Nəticə. VIII əsrdə Mərkəzi Asiyada Orxon çayı vadisində ucaldılmış Tonyukuk abidəsi türk xalqlarının ən qədim ortaq yazılı qaynaqlarından biri hesab olunur. Qədim türk-runik əlifbası ilə yazılan kitabə türklərin dövlətçilik tarixinə, onların yaşam və həyat tərzinə, digər dövlətlər və xalqlarla münasibətlərinə, müstəqillik uğrunda apardıqları mübarizəyə işıq tutur. 62 sətirdən ibarət olan və Göytürk hərfləri ilə yazılan mətnin əsas mövzusunı türklərin savaş strategiyaları, çinlilərə qarşı istiqlal mübarizəsi, Tonyukukun türk milləti üçün göstərdiyi səylər təşkil edir. Tonyukuk abidəsi tarixi bir sənəd olmaqla yanaşı, türk dilində yazılmış ilk mənbələrdən biri olduğu üçün türk

dilinin xüsusiyyətlərini əks etdirməsi baxımından dilçilik və ədəbiyyat baxımından əhəmiyyətli bir qaynaqdır. Tonyukukun əsrlər boyu nəsildən-nəsilə ötürülən sözləri türk xalq nağıllarının da mövzusu olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Aydemir, H. Tonyukuk / Tunyukuk Adı Üzerine, International of Old Uyghur Studies, 2019, səh 171-184
2. Atalay, Besim. Divanü Lügati't – Türk, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2006
3. Bilge Tonyukuk Kazılarında 1300 Yıllık Öğrenme Kılavuzu, Milliyet gazetesi, 2016 <https://www.milliyet.com.tr>
4. Xudiyev.N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, Elmvə təhsil, 2015, 299 s, səh 21-29
5. Rəcəbli.Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, I hissə, Bakı, Nurlan, 2006, 325 s, səh 33-41
6. Rəcəbov Ə, Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993
7. Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Dərslik. Bakı, Maarif, 1993, 336 s
8. Vəliyeva.G. Qədim türk dili, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Elm və Təhsil, 2013, 61 s

Linqvistika problemləri. Cild 3, №1, 2022, s.259-266

Nəsr mətnlərinin monoloqlarında parselyatların struktur-semantik xüsusiyyətləri

Gülöyşə Əhmədzadə
ADPU-nun doktorantı
Orcid/kod-0000-0003-4190-4017

Xülasə

Nəsr mətnlərinin müəyyən hissələrində sözlər, söz birləşmələri, mürəkkəb cümlə komponentlərindən ibarət elementlər bazis, özü, əsas cümlə -

söyləmə daxil ola bildiyi halda, müəyyən səbəblər ucbatından mikromətnin strukturuna daxil ola bilmir, “sanki qəflətən yada düşən acib bir element kimi əsas cümləyə əlavə edilir – qoşulur. Nitqin bu cür qurulması qoşulan hissənin semnatik zəifliyinə deyil, əksinə, aktuallaşmasına səbəb olur. Nitq prosesində yaranan bu cür əlaqəli cümlələrdən birincisinə əsas (özül) cümlə, sonrakına qoşulma konstruksiya deyilir. Qoşulma konstruksiyalar bir çox hallarda bir özül cümlənin bölünməsi, parçalanması əsasında əmələ gəlir, ona görə də dilçilikdə bu hadisəyə “parselyasiya”, qoşulma konstruksiyalara isə “parselyat” da deyilir” (3,103; 4, 17). “Parselyasiya” termini fransız sözü olub, mənası “kiçik hissələrə ayrılma, bölünmə” deməkdir. “Qoşulma konstruksiyalar əsas cümlə ilə həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bağlı olur və bir bütöv təşkil edir; əvvəlki cümlədə söylənmiş fikri dolğunlaşdırmaq, dəqiqləşdirmək, izah etmək, konkret nümunələrlə genişləndirmək, isbat etmək, zənginləşdirmək məqsədi güdür” (5, 239).

Nəsr mətnlərində təsadüf edilən qoşulma konstruksiyalar bazis, özül cümlə ilə həm semantik, həm strukturca möhkəm əlaqədə özünü göstərir ki, məqalədə bu cəhətlərə toxunulur, həmçinin həmin konstruksiyaların bazis cümləyə bağlanmasında rolu olan qrammatik vasitələr də təhlil süzgəcindən keçirilir.

Açar sözlər: nəsr mətni, bazis cümlə, qopma, qoşulma, parselyasiya.

Структурно-семантические парцеллы в монологах прозаических текстов

Гулойша Ахмададе

Резюме

В отдельные части прозаического текста в структуру микротекста по каким-либо причинам могут включаться слова, словосочетания, элементы составных компонентов сложного предложения, даже если основное, основное, главное предложение - речь может быть включено, «как бы вдруг добавлено». к основному предложению как странный элемент - присоединяется. Такая структура речи приводит не к смысловой слабости связной части, а к ее актуализации. Первое из этих родственных предложений, образованных в процессе речи, называется главным (основным) предложением, следующее — соединительной конструкцией. Во многих случаях сложные конструкции строятся на членении основного предложения, поэтому в языкознании это явление называется «парселированием», а сложные конструкции также называются «парселиат» (3, 103; 4, 17). Термин «парселяция» — это французское слово, означающее «разделение на мелкие части». «Союзные конструкции связаны с главным предложением как семантически, так и грамматически и образуют единое

целое; оно имеет целью дополнить, уточнить, пояснить, расширить, доказать и обогатить мысль, высказанную в предыдущем предложении, конкретными примерами» (5, 239). Сложные конструкции, встречающиеся в прозаических текстах, тесно связаны с основным предложением как семантически, так и структурно.

Ключевые слова: прозаический текст, основное предложение, разрыв, соединение, разбор

Structural-semantic of parcels in monologues of prose texts features

Guloysha Ahmadzade

Summary

In certain parts of the prose text, words, phrases, elements of complex sentence components can be included in the structure of the microtext for some reason, even if the basic, basic, main sentence - speech can be included, "as if suddenly added to the main sentence as a strange element - joins. This structure of speech leads not to the semantic weakness of the connected part, but to its actualization. The first of these related sentences formed in the process of speech is called the main (basic) sentence, the next is called the connecting construction. In many cases, compound constructions are based on the division of a basic sentence, so in linguistics this phenomenon is called "parselation", and compound constructions are also called "parseliat" (3,103; 4, 17). The term "parselation" is a French word meaning "division into small parts." "Conjunctive constructions are connected to the main sentence both semantically and grammatically and form a whole; aims to complete, clarify, explain, expand, prove and enrich the idea expressed in the previous sentence "(5, 239).

The compound constructions found in prose texts are closely related to the basic sentence, both semantically and structurally.

Keywords: prose text, basic sentence, break, join, parse.

Annotasiya. Nəsr mətnlərinin monoloq nitqində parsellərin üslubi imkanları araşdırılır. Nitq prosesində yaranan bu cür əlaqəli cümlələrdən birincisinə əsas (özül) cümlə, sonrakına qoşulma konstruksiya deyilir. Qoşulma konstruksiyalar bir çox hallarda bir özül cümlənin bölünməsi, parçalanması əsasında əmələ gəlir, ona görə də dilçilikdə bu hadisəyə “parselyasiya”, qoşulma konstruksiyalara isə “parselyat” da deyilir”, məqalədə bu kimi məsələlər araşdırılır.

Aktuallıq. Müasir nəsr mətnlərində parselyatlar sintaktik bütövlərin daha çox son hissələrində özünü təzahür etdirir, bazis cümlədə işlənmiş üzvün dəqiqləşdirilməsi, genişləndirilməsi, unudulmuş üzvün yada salınması məqsədilə işlədilir. Parselyatları müəyyənləşdirmək üçün mətn əsasdır, çünki onlar mətn daxilində formalaşır və bazis cümlədən kənarda qoşulma konstruksiyalar öz əhəmiyyətini itirir. Qoşulma konstruksiyalar bazis cümlələrindən kənara çıxması, həmin cümlədən qopub-ayrılması şəklində təzahür edir və belə konstruksiyalar demək olar ki, bütün cümlə üzvlərini əhatə edir ki, onların nəsr mətnləri üzrə təhlili aktuallığı şərtləndirən məsələlərdəndir.

Metod. Məqalədə qarşılaşdırma metodundan istifadə olunmuşdur.

Giriş. Nəsr mətnlərində qoşulma konstruksiyalar bazis cümləni ağır informasiya yükündən azad edir, nitq axını prosesində əsas söyləmədən qopmaqla, ayrılmaqla lazım olan fikrin emosional tərzdə ifadəsinə imkan yaradır, nitqi poetik bir şəkə salır. İstər söz, istər söz birləşməsi, istərsə də cümlə modelli parselyatlar “nitqi sadələşdirir, lirizmi gücləndirir, nitqə emosionallıq verir, onun təsir gücünü artırır. Odur ki, bədii dildə, xüsusən nəsr dilində qoşulma konstruksiyalara tez-tez müraciət edilir. Bu cür nitq vasitələrindən hələ keçən əsrdə nəsr və dramaturgiya ustalarımız istifadə etmişlər, lakin qoşulma konstruksiyalar bir bədiilik vasitəsi kimi, 60-cılar nəsrinin nümayəndələrini daha da çox cəlb etmişdir” (5, 243). Nəsr mətnlərində müşahidə olunan qoşulma konstruksiyaları strukturlarına görə aşağıdakı kimi təhlilə cəlb edə bilərik:

1) Söz, yəni bir sözdən ibarət qoşulma konstruksiyalar. Bu tip parselyantlar nəsr dilində çoxluq təşkil edir. Məs: ***Dünən gizlicə görüşmüşdülər. Meşədə*** (2,201). Bir sözdən ibarət “meşədə” qoşulma konstruksiya özündən əvvəlki cümlədən qopub ayrıca işlənərək yer zərfliyi vəzifəsində çıxış edir, hərəkətin icra olunan yerini bildirir.

2) Söz birləşməsi modelli qoşulma konstruksiyaların nəsr mətnlərində aktivliyi müşahidə olunur. Məs:

Murad isə əksinə, bezib bezar olmur, gələcək hüquqşünas kimi Sovetsini bütün əyər-əskiyilə, yaxşı-pisiylə əsl məktəb sayırdı – həyat məktəbi (2, 18). Əsas cümlədən qopan “həyat” sözü qoşulma konstruksiyada ikinci növ ismi birləşmə modelli forma yaratmış, cümlə üzvünün dəqiqləşdirilməsi üçün istifadə olunmuşdur və bazis cümlə olmasa, qoşulan hissə adi söz birləşməsinə çevrilər, fikir bitkinliyi olmaz.

Mikromətnlərdə söz birləşməsi modelinə mümkün olan parseyutlar ardıcıl şəkildə işlənərək personajın xarici görünüşün müəyyən cəhətlərini təyin etməyə istiqamətləndirilir. Məs: *Şəhərdə adamlar var ki, geyim-keçimləri, şurşumlarıyla bir-birlərinə bir-birinə bənzəsəydilər, daha çox allərindəkitəşbeh və başlarındakı təvərə papaqla* (2, 16).

Göründüyü kimi, qeyd olunmuş qoşulma konstruksiya dəqiqləşdirici xarakter daşıyaraq əsas cümlədəki söylənilən fikrin daha dəqiq şəkildə ifadə edilməsinə xidmətgöstərir, sintaktik bütövün ümumi məzmunu ilə tam şəkildə bağlanır. Strukturca qoşulma konstruksiya 2 söz birləşməsi əsasında qurulmuş və həmin söz birləşmələri arasında “və” bağlayıcısından istifadə olunmuşdur.

Nəsr mətnlərində bəzən əsas cümlədə təyin ümumiləşdirici söz şəklində çıxış edir, parselyatlar vasitəsilə onun həmcinsləri sadalanır və sadalanan hissələrdəki qoşmalarda ixtisarlar özünü göstərir. Məs: *İnsanlar isə heç dəyişməyiblər, yenə də köhnə xasiyyətdə, köhnə qırımdadılar – yovuşmaz, soyuqqanlı, qaraqabaq* (2, 14). Təyindən ibarət qoşulmalarda aydın şəkildə görünür ki, söz birləşmələrinin əvvəlində işlənməli olan “xasiyyət”, “qırım” buraxılmışdır.

Mikromətnlərdə həmcins üzvlər şəklində qoşulma konstruksiyaların işləklik intensivliyi müşahidə olunur. Məs: *Hə elədir, məni tanıyıb, təbbəssümü də əvvəlkidi, dəyişməyib – imilq, şipşirin* (2, 15). Burada əsas cümlədə ümumiləşdirici söz verilmiş, qoşulma hissədə isə həmin sözün əlamətləri həmcins üzvlər vasitəsilə sadalanır.

3) Cümlə strukturuna malik qoşulma konstruksiyalara da nəsr mətnlərində ara-sıra rast gəlmək olur. Məs: *Onun bu dəminə - donuna daldada söz də qoşmuşdular – “Eşşək olasan, çulun məxmər”* (6, 70 – cümləsinin qoşulma hissəsini bərpa etsək, aforizm səciyyəli həmin mətn bütöv şəkildə belə alınar: *“Eşşək olasan, çulun məxmərdən ola”*. Strukturca qoşulma konstruksiyalar yarımçıq cüqmlələrə oxşasalar da onlar arasında əsaslı fərqlər mövcuddur, fikrimizi aşağıdakı mikromətn əsasında əsaslandırma bilərik: *Evlərin arasıyla üzüyuxarı dikləndi. Yalın döşünə sarı* (6, 31). Quruluş baxımından bu mikromətn yarımçıq cümləyə çox oxşayır, bazis cümlənin məzmunu əsasında bu cümləni

bütöv şəklə salmaq mümkündür: *Evlərin arasıyla üzüyuxarı, yalın döşünə sarı dikləndi*". Bu cümlədə parselyat hadisəsi ləvğ olunur. "yarımçıq cümlələrdə" "məlum"u ifadə edən üzvlər buraxıldığı, rasiona, yeni fikirlər ifadə edən üzvlər saxlandığı kimi, qoşulma konstruksiyalarda da informasiyanın məlum olan hissəsi əsas cümlədə verilmiş olduğundan yeni informasiya edən üzvlər qoşulur (parselləşdirilir). Lakin yarımçıq cümlələrdə üzvlərin buraxılma səbəbləri başqa, qoşulma konstruksiyalarda başqadır. Yarımçıq cümlələrdə buraxılacaq üzvlər qabaqcadan planlaşdırılır, başqa sözlə, hansı üzvün (və ya üzvlərin) işlənəcəyi əvvəlcədən nəzərdə tutulur, qoşulmalarda isə vəziyyət başqa cürdür; əsas cümlə planlaşdırıldıqdan sonra qoşulma konstruksiyalar yada düşür. Yarımçıq cümlələr əksərən əvvəlki cümlədən doğan sual əsasında meydana çıxdığı halda, qoşulma konstruksiyalar əvvəlki cümlədə "yaddan çıxanı", nitq prosesində yada düşəni əlavə etmək məqsədi daşıyır. Bütün bunlarla yanaşı, qoşulma konstruksiyaları qoşulma yarımçıq cümlələr də adlandırmaq olar" (5, 243).

"Nitq prosesi öz-özlüyündə informasiya mübadiləsidir" (7,76). Bu mübadilə zamanı faktların emosional rəngarəngliyi bir çox üslubi vasitələrlə bərabər, həm də qoşulma konstruksiyalar hesabına reallaşır. Nəsr mətnlərində özlərinə yer tutan parselyatları psixolinqvistika elminin metod və üsulları ilə təhlilə cəlb etmək olar. Belə təhlil prosesində mütləq ekstralingvistik faktorlar nəzərə alınmalıdır, çünki burada ekstralingvistik faktorlar kimi situasiya, psixoloji durum, informator və adresatın aparıcı amillərdir. Başqa sözlə desək, qoşulma konstruksiyalarda "yaddançıxma", "unudulmuş üzv və onun bazis cümlədən sonra işlədilməsi" psixolinqvistik faktorlardır, ekstralingvistik səciyyə daşıyır. Bütün bunlar geniş və əhatəli bir tədqiqat işinin obyektinə ola bilər. Biz isə öz növbəmizdə nəsr mətnlərində parselyatların müxtəlif cümlə üzvlərinə uyğun gələn struktur-semantikasının təhlilini davam etdirərək yeri gəldikcə onların koqnoziasına da nəzər salmağa cəhd edəcəyik. Müxtəlif cümlə üzvlərindən ibarət olmasına görə qoşulmaları aşağıdakı kimi saf-çürük edə bilərik:

1) Mübtədadan ibarət parselyatlar nəsr mətnlərində yeri gəldikcə istifadə olunan qoşulmalardır ki, mübtədanın həmcinsləri şəklində özünü göstərir. Məs: *Dünən bostandan xeyli tərəvəz yığmışdı. Xiyar.Pomidor. Göygöyərte* (6, 45); *Dünən yuxarı getmişdilər. Şəfi müəllim, Fərhad* (8, 101) və s. Bu mikromətnlərdə qoşulma konstruksiyalar strukturca həmcins üzv formasındadır.

2) Xəbərdən ibarət qoşmalarda yazıçının məqsədi həmin cümlə üzvünü izah etmək, genişləndirməkdir. Məs: *Abutalıb çox kinoya baxmışdı. Yorulmuşdu* (6, 33); *Ağacda ərik çox idi. Xörəkləmişdi*.

3) Tamamlığın parselləşməsi mikromətnlərdə daha çox müşahidə olunur və onlar strukturca əlavə cümlələri xatırladır. Məs: *O, qaranlıqda sanki aydın şəkildə seçirdi. Niyazi, xalığı (6, 108); Vəzifəyə təzə qoymuşdular. İki cavan oğlanı (6,65).*

4) Təyindən ibarət qoşmalarda təyin əksərən təyinlənənlə birlikdə parselləşir, bəzən bazis cümləyə ayrıca da qoşulur. Məs: *Ucaboylu oğlan idi. Enlikürək (6. 108); Arazın o tayında da yığnaq vardı. Arvadlı-kişili (6, 68) və s.*

5) Zərflilər hərəkətin müxtəlif cəhətləri ilə bağlı olduğundan onlara bir qədər geniş prizmadan yanaşmağı lazım bilir.

Bəzi nəsr mətnlərində sifətlə ifadə olunan xəbər mürəkkəb struktura malik cümlənin birinci komponentində işlənir, ikinci komponentində isə təkrarın qarşısını almaq üçün onun işlənməsinə bir o qədər vacib olmadığına görə xəbər parselyasiya hadisəsinə məruz qalır. Məs: *Buna bənzər söhbətləri həyat arvadlarından az eşitməmişdik və hamımız bu fikirdəyik ki, donuzlar murdarsa, onların yiyəsi də... (2, 111).* Mikromətnin (onların yiyəsi də...) düzəlməsində parselyasiya hadisəsi güclü poeziyada xəbərin bazis cümlədən kənara çıxması ilə üzə çıxır və onu çoxnöqtə durğu işarəsi əvəz edir. Belə tipdən olan cümlələr xəbərin ellipsisindən ibarət yarımçıq cümlə də hesab olunmalıdır. Parselyat hadisəsinə məruz qalmış cümlədən əvvəlkində sərt məzmunu təsdiq çalarında öz əksini tapır.

Bəzən mətnlərdə tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci tərəfində xəbər ikinci cümlədə onun buraxılması ilə nəticələnir və ikinci komponent qoşulma – konstruksiya şəklini alır. Məs: *Nə o danışdı, nə də Anisiya xala (2, 92).* Bu mikromətnin ikinci komponenti ilə nə, nə də inkarlıq bağlayıcısı ilə əlaqələndirilmiş və tabesiz mürəkkəb cümlənin birləşdirmə məna əlaqəsi ilə formalaşan cümlə tipi yaradılmışdır və həmin bağlayıcılar ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirmə vəzifəsini yerinə yetirmişlər.

Nəsr mətnlərinin monoloji nitq aktlarında bazis cümlədən qopub ayrılan zaman zərfliyindən ibarət qoşulma konstruksiyalar daha çox müşahidə olunur və onların əksəriyyəti tarixi hadisələri özündə dürüst əks etdirir. Məs: *Hərbi Komissarlığa gəlmişdim. 7 May Radio günündə (2, 11); Bir çoxları kimi, mənim də atamı Sibirə sürgün etmişdilər. 36-cı ildə (3, 42).*

Hər iki mətndə zaman zərfliləri aktuallaşaraq qoşulma konstruksiyaların yaranmasında fəallıq göstərir, mətn düzəltmə faktoru kimi çıxış edir.

Mikromətnlərdəki qoşulma – parselyatlar bazis cümlənin xəbəri ilə daha çox semantik cəhətdən bağlı olduğundan monoloqlarda onlara daha çox rast gəlinir. Ə.Abdullayev yazır ki, “Azərbaycan dilində bəzən elə qoşulma konstruksiyalara təsadüf edirik ki, onlarda həm yer, həm də zaman zərfliləri birlikdə aktuallaşır, cümlə şəklində remalaşır. Mətdən qopan yer və zaman zərfliləri əsas – bazis cümlə ilə möhkəm bağlanır. Bu bağlılıq mətdə məntiqi bağlılıq kimi xarakterizə olunur. Aşağıdakı mətn, fikrimizcə, məntiqi bağlılıq nəticəsində formalaşmış, sözsüz ki, burada parselyasiyanın mühüm rolu olmuşdur. Bağlılıq bu cür mətnlərin əsas əlaməti sayılır, məhz bağlılıq əsasında cümlələrin sadə ardıcılığı müxtəsər və geniş cümlə tiplərində ola bilər. Məs: *Mən onun döyüldüyünü gördüm. Dünən təxminən saat 1-də. Avtobusda* (2, 108). Strukturca birinci parselyat - qoşulma konstruksiya geniş, ikincisində isə müxtəsər cümlə tipindədir.

Bəzən nəsr mətnlərində parselyatlar həmcins üzvlər şəklində özünü göstərir və belə konstruksiyalarda həmcins üzvlərdən sonra “var” predikatının parselyat şəkli daha çox özünü göstərir. Məs: *Hətta elə ölkələr var ki, orada bu rəqəmdən qaçırlar, nə 13 nömrəli ev, mənzil var, nə tramvay, nə avtobus* (2, 1112); *Qapılar taybatay açıq, mal-ərzaqla tıxılı dükan-bazar ağzına qalıb, nə satıcısı var, nə də alıcısı* (2, 13). Hər iki mikromətnin özül cümlələrinin məzmunu əsasında onları struktur baxımdan bütöv şəklə salmaq mümkündür. Hərəketin zamanı, tərz, məqsədi, miqdarı, səbəbi ilə bağlı zərflilər parsellərə ayrılıb yenidən cümləyə, yəni bazis cümləyə qoşula bilirik ki, onlar bu növlər üzrə aşağıdakı kimi nəzərdən keçirə bilərik:

1. Zaman zərfliyinin parselyatı nəsr mətnlərində işləklik intensivliyi ilə seçilir. Məs: *Danışır ki, donmuş cəmdəklər gəlirdi, dava vaxtının – 41-ci ilin peçatıyla* (2, 17); *O, müharibən gec qayıtdı. 46-cı ilin sonlarında* (2, 108).

2. Yer zərfliyinin bazis cümləyə qoşulması ilə yaranan parselyatlar nəsr monoloqlarında çox işlənir. Məs: *Deyim ki, indi uşaq da qalmayıb, çörək dəhincə gediblər. Rusyeta, Sibirə* (2, 22); *Gördüm ki, Xaim gəlib.Bakıdan* (2,23) və s.

3. Miqdar zərfliyinin parselyatı monoloqlarda geniş cümlə şəklində çıxış edir. Məs: *Çoxlu geyim-keçim seçmişdi. Özü də cəmi-cümlətəni 100-cə manata* (2, 108); *Bir kilo yağ almışdı. Vur-tut üçcə manata* (6, 102).

4. Tərz zərfliyinin parselyatı əsas cümlədən ayrılaraq hərəketin əlamətini bildiri, quruluşca həmcinsləşmiş üzvlər şəklində olur. Məs: *Yol gedirdi: gahasta-asta, gah qaça-qaça, gah otura-dura* (6, 101).

5. Səbəb zərfliyinin bazis cümləyə qoşulması ilə yaranan qoşulma cümlələr bir sıra qrammatik vasitələrin köməyi ilə formalaşdırılır. Məs: *İşə vaxtında çata bilməmişdi. Dərin yuxuya getdiyindən, bir az da tənbəlliyi ucbatından* (2, 201).

6. Məqsəd zərfliyi nəsr monoloqlarında üçün, ötrü qoşmalarının köməyi ilə formalaşdırılır və qoşulma konstruksiyalarda da bu köməkçi vasitələrdən istifadə olunur. Məs: *Yəqin ki, bu gün gəlməyəcək. İşə pozmaq üçün* (6, 201).

Nəticə. Nəsr mətnlərinin monoloqlarında qoşulma konstruksiyalardan istifadə sintaktik informasiyanın emosional-poetik tərzdə oxucuya ötürülməsində mühüm rol oynayır. Yazıçılarımız nitq prosesində bu cür cümlə konstruksiyalarına geniş yer verməklə mətndəki lirizmi – poetik çalarları axıcı, ahəngdar şəkildə vermək məqsədi güdmüşlər. Mikromətnlərdə cümlə üzvləri ilə yanaşı, budaq cümlələr də parsellər şəklində ayrılabilir ki, bunları da bazis cümlə vasitəsilə yerlərinə bərpa edib, budaq cümlə növlərini düzüst təyin etmək mümkündür. Qoşulma konstruksiyalar struktur-semantik baxımdan olduqca maraqlı cümlə tiplərindəndir və onların struktur və semantikasını vəhdətdə götürüb təhlil etməklə dəyərli elmi nəticələr əldə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. “Zərdabi LTD”, MMC, Bakı, 2011, 222 s.
2. Əfsəroğlu Kamil. Gilavar (roman və hekayələr). Bakı, “Mürtəcim”, 2019, 312 s.
3. Məşədiyev Ə. Felyeton dilində bəzi danışq xüsusiyyətləri (parselyasiya), Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri, Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası, 1985, №2, s.17-19.
4. Kazımov İ. Azərbaycan dilində parselyasiya hadisəsi. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, 1989, №2, s.17-19.
5. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Təhsil”, 2007.
6. Əfsəroğlu Kamil. Çadır (roman və hekayələr). “Orxan”, NDM, Bakı, 2020, 336 s.
7. Həbibova K. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarının dilində qənaət prinsipinin psixolonqvistik şərhə // “Türkologiya” jurnalı, Bakı, 2011, №4, s.75-84.
8. Əhmədov Sabir. Dünyanın arşını (roman), Bakı, “Yazıçı”, 1988, 302 s.

Türk dillərində xüsusi nitq hissələrinin tədqiqi vəziyyəti

Süsən Hüseynova

AMEA-nın dissertantı

nazlim2013@inbox.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8842-1085>

Xülasə

Məqalədə türk dillərində xüsusi nitq hissələrindən, onların xarakterik cəhətlərindən, dildə işlənmə formasından söz açılır. Müxtəlif nümunələr əsasında təhlil olunur. Xüsusi nitq hissələrinə daxil olan kateqoriyaların söz, nitq hissəsi olub-olmamasını elmi cəhətdən əsaslandırmaq, onların bir-birindən və digər leksik-qrammatik söz qruplarından fərqi göstərmək, həddunu müəyyənləşdirmək, bu söz kateqoriyalarının leksik-semantik təsnifini vermək, söz yaradıcılığı prosesindəki iştirakını şərh etmək, fonetik, qrammatik, habelə üslubi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, eyni zamanda türk dillərində xüsusi nitq hissələri ilə bağlı olan və burada sadalanmayan başqa məsələləri öyrənmək təxirəsalınmaz və problemli məsələlər kimi türkologiyanın qarşısında durur.

Açar sözlər: türk dilləri, xüsusi nitq hissəsi, modal sözlər, nida, təqlidi sözlər.

Состояние изученности особых частей речи турецких языков

Гусейнова Сусан

Резюме

В статье рассматриваются особые части речи в турецких языках, их особенности, формы развития в языке. Это проанализировано на различных примерах. . Научно обосновать, являются ли категории, входящие в особые части речи, словами или частями речи, показать их отличия друг от друга и других лексико-грамматических групп слов, определить их границы, дать лексико-семантическую классификацию этих категорий слов, прокомментировать свое участие в словообразовании. Уточнение фонетических, грамматических, а также стилистических особенностей, а также изучение других вопросов, связанных с конкретными частями речи

тюркских языков, которые здесь не перечислены, является актуальной и проблемной выпуск для тюркологии.

Ключевые слова: турецкие языки, особая часть речи, модальные слова, восклицание, имитация слов.

The state of research of special parts of speech in turkish languages

Huseynova Susen

Summary

The article discusses special parts of speech in Turkish languages, their characteristics, the form of development in the language. It is analyzed on the basis of various examples. To substantiate scientifically whether the categories included in special parts of speech are words or parts of speech, to show their differences from each other and other lexical-grammatical word groups, to define their boundaries, to give lexical-semantic classification of these word categories, to comment on their participation in word formation Clarification of phonetic, grammatical, as well as stylistic features, as well as the study of other issues related to specific parts of speech in the Turkic languages, which are not listed here, is an urgent and problematic issue for Turkology. This, the analysis of research on specific parts of speech shows that there are still many issues to be explored in the study of specific parts of speech, and there is a need for a comprehensive study. Despite the fact that some work has been done in Turkology on the basis of such necessity, they are not systematic.

Keywords: Turkish languages, special part of speech, modal words, exclamation, imitation words.

Annotasiya. Xüsusi nitq hissələrinə aid edilən nidalar, təqlidi sözlər və modal sözlər müxtəlif sistemli bütün dillərdə mövcud olduğu kimi qohum türkcələrdə də mövcuddur. Azərbaycan dilçiliyində xüsusi nitq hissələrinin funksional qrammatika, qrammatik semantika və funksional-struktur aspektdə tədqiqi və təsnifini qənaətbəxş hesab etsəkdə, belə qrammatik xüsusiyyətlərin türkologiyada müqayisəli istiqamətdə tədqiqini lazımı səviyyədə hesab etmək mümkün deyildir. Məqalədə türk dilərində xüsusi nitq hissələrinin tədqiqi vəziyyəti araşdırılmış və geniş şəkildə şərh edilmişdir.

Aktuallıq. Türk dillərində xüsusi nitq hissələrinin müqayisəli şəkildə daha dərindən tədqiq olunmasına ehtiyac duyulmaqdadır. Sözü gedən mövzu mürəkkəb və çoxaspektlidir. Məhz belə zərurət zəmnində türkologiyada müəyyən işlər görülməsinə baxmayaraq, bunlar sistematiklik xarakteri daşımır.

Metod. Məqalədə, əsasən, müqayisəli-qarşılaşdırma, təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur.

Giriş. Ümumtürk dillərinin mükəmməl və ortaqlı qrammatikasının yaradılması üçün bütün dil yaruslarında olduğu kimi, xüsusi nitq hissələrinin də hərtərəfli araşdırılmasına ehtiyac duyulmaqdadır və bu məsələ türkologiya elminin qarşısında duran ən vacib problematik məsələlərdən biridir. Müəyyən bucaqlardan türkologiyada bu məsələlərə yanaşılsa da, ancaq görülməsi işlər də

Türk dillərində xüsusi nitq hissələrinin tədqiqi vəziyyəti...

az deyildir. Türkologiyanın indiki zamanında modal sözlərin, təqlidi sözlərin və nidaların müqayisəli yöndə tədqiqi olduqca aktuallıq kəsb edən məsələlərdəndir ki, bu istiqamətdə M.Kərimbəyin, B.Çobanzadənin, Ə.Dəmirçizadənin, M. Hüseynzadənin, Ə.Abdullayevin, Z.Əlizadənin, Y.Seyidovun, Q.Kazımovun, B. Xəlilovun, M.Adilovun, A.Aslanovun, C.Əfəndiyevin, Ş.Sarıbayevin, M. Şirəliyevin, C.Cəfərovun, H.Mirzəzadənin, N.Dimitriyevin və başqalarının xidmətləri xüsusi dəyərləndirməyə layıqdır. Türkologiyada nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri, eyni zamanda bu prinsiplər əsasında nitq hissələrinin bölgüsü ilə bağlı mübahisəli və ziddiyyətli fikirlər davam etməkdədir. Belə ki, bəzi türkoloqlar (N. Kononov, N.Məmmədov, C.Cəfərov və b.) nitq hissələrini "əsas" və "köməkçi" - deyə 2 bölgüdə qruplaşdırırlar ki, bu da özünü doğrultmur. Digərləri (T.Makarov, C.Malov, M.Hüseynzadə, F.Zeynalov, M.Adilov, A.Axundov, A.Aslanov, K. Hacıyev, Q.Kazımov, B.Xəlilov) isə nitq hissələrini "əsas", "köməkçi" və "xüsusi nitq hissələri" -deyə 3 böyük qrupa bölürlər ki, bunlar türkologiyada elmi baxımdan ağlabatan görünür.

Əsas, köməkçi, xüsusi nitq hissələrinin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri, oxşar və fərqli cəhətləri, köməkçi nitq hissələrinin yaranışı və inkişaf yolları, tərkibi, mahiyyəti və bir sıra keçici hallar və s. nəzəri qrammatika məsələləri türkologiyada mübahisəli problemlər olaraq qalır.

Azərbaycan dilçiliyində xüsusi nitq hissələrinin funksional qrammatika, qrammatik semantika və funksional-struktur aspektdə tədqiqi və təsnifini qənaətbəxş hesab etsək də, belə qrammatik xüsusiyyətlərin türkologiyada müqayisəli istiqamətdə tədqiqini lazımı səviyyədə hesab etmək mümkün deyildir.

Xüsusi nitq hissələrinə aid edilən nidalar, təqlidi sözlər və modal sözlər müxtəlif sistemli bütün dillərdə mövcud olduğu kimi qohum türkcələrdə də mövcuddur.

Xüsusi nitq hissəsi kimi nidalar haqqında A.İ.Smirnitskinin apardığı araşdırmalar xüsusi maraq doğurur və bu qrammatist göstərir ki, nidalar intellektual semantikanın qarşılığıdır və onların qrammatik xüsusiyyətləri kontekstdən, situasiyadan, intonasiyadan yozulur, hərəkət və jestlər həmin mənanı və xüsusiyyətləri tamamlayır.

B.A.İlyis, doğru olaraq, göstərir ki, türkoloqlar uzun zaman nidanı nitq hissəsinə aid etmək üçün mübahisələr etmiş və nəticədə həmin problem həll olunmuş, bu qrupdan olan vahidlər xüsusi nitq hissələrinə daxil edilmişdir. Alim haqlı olaraq onu da qeyd edir ki, hər bir dilin özünün nidaları vardır. Bu dillənin nidasında elə fonem iştirak edə bilər ki, o, başqa dildə yoxdur və yalnız həmin dil üçün səciyyəvidir. Nida qohum, hətta qohum olmayan dillərdə də fonetik tərkibcə uyğun gələ bilər, lakin semantik çaralarına, intonasiyasına, vurğu, heca quruluşuna və heca tipinə görə onlardan əsaslı şəkildə fərqlənə bilər (1, 140; 2, 161; 3, 34).

Azərbaycan dilinə aid qrammatika kitablarında birmənalı şəkildə qeyd olunur ki, insanların hiss və duyğularını adlandırmadan, birbaşa ifadə edən sözlər (ah, oh, eh, uf və s.) hissələri bildirdiyinə görə spesifik mənaya və çoxmənalılığa malik olur. Morfoloji əlamətləri olmasa da, cümlə üzvü kimi çıxış edə bilməsə də, nida söz-cümlə funksiyasında işləyə bilər. Əslində modal sözlər kimi, nidalar da münasibət bildirir, lakin modal sözlərdən fərqli olaraq, nidalar bunu dolayı yolla - hissələrlə ifadə edirlər (4, 34, 5, 476).

Qısaca olaraq deyə bilərik ki, türkologiyada nidaların qrammatik xüsusiyyətləri barədə İ.A.Batmanovun, N.K.Dimitriyevin, A.N.Kononovun, S.Usmanovun, Ş.Y.Sarıbayevin, R.Kunqurovun və digərlərinin əsərlərində geniş elmi məlumatlara rast gəlmək olur və bu elmi mənbələrdə ziddiyyətli və mübahisəli fikirlər də az deyildir.

Ümumtürk dillərində modal sözlər modallığın leksik yolla ifadəsinə xidmət edir və modallıq kateqoriyası haqqında türkologiyada müxtəlif və bir birinə zidd fikirlər mövcuddur. Ümumtürk dillərində modal sözlərin mövqeyi haqqında real və ziddiyyətli, mübahisəli fikirlər N.K.Dimitriyevin, N.A.Baskakovun, A.N.Kononovun, İ.A.Pokrovskayanın, M.Z.Zəkiyevin, N.Sarsevin, T.Banquoğlunun, R.Rüstəmovun və digər türkoloq əsərlərindən qaynaqlanır. Belə ki, N.K.Dimitriyev başqırd dilində modal sözləri ədatlarla müstəqil mənalı sözlər arasında keçid mövqedə dayandığını göstərir (6, 130). N.A.Baskakov modal sözlərlə ədatları birlikdə verir və onları qrammatik xüsusiyyətlərinə görə demək olar ki, leksik şəkildə eyniləşdirir (7, 371). N.Baskakov türk dillərində modal sözləri təsnif edərkən onu təsdiq, inkar, sual növlərini fərqləndirmişdir: təsdiq modal sözlər evet, şübhəsiz, tabi, mutlaka, elbette, tamam və s.; inkar modal sözlər yok, hayır, hiç və s.; sual modal sözlər: aceba, sanki, yani.

A.N.Kononov da türk dilinin qrammatikasına həsr etdiyi əsərində modal sözləri ayrıca bir köməkçi nitq hissəsi kimi deyil, "Modal ədatları" adı altında ədatın bir növü kimi öyrənməyi daha məqsədə uyğun sayır (8, 345, 9, 115). Müəllif ədatlarla modal sözləri köməkçi söz hesab edir və onların hər ikisini "ədatlar", "xüsusi ədatlar", "ad-ədatlar" terminləri adı altında araşdırır, eyni zamanda modal sözlərlə ədatları bir başlıq altında izah etmişdir. O, modal sözləri üç dərəcəyə bölmüşdür:

- 1) sözlərin nitqdə mənasının müxtəlif mənə çalarlarını ifadə edən söz;
- 2) nitqdə modal və modal-iradə çalarlarını daxil edən söz; 3) norma yaratma funksiyasını yerinə yetirən söz.

A.N.Kononov modal sözlərin birinci qrupuna işte, hatta, hep, bari sözlərini nümunə gətirir. İkinci qrupa ha, be, bele, bakalım, güya, tıpkı, sanki, üçüncüyə isə mümkün, yok, gerek, lazım, demek və s. sözləri aid edir.

Türk dillərində xüsusi nitq hissələrinin tədqiqi vəziyyəti...

Modallara xüsusi nitq hissəsi kimi baxış ilk dəfə özbək dilində olmuşdur. Belə ki, modal sözlər bu dildə əsas və köməkçidən ayrılaraq xüsusi nitq hissəsi kimi təqdim olunmuşdur.

Özbək dilçisi R.A.Kamilcanovun namizədlik işindəki modal sözlərin struktur-semantik təsnifatı ilə bağlı bölgülər ciddi maraq doğurur. Semantik bölgüdə modal sözlərin ifadə imkanları nəzərə alınmışdır. Struktur təsnifdə isə "komponentli modal sözlər" ifadəsi onun özünəməxsusdur (yəni modal sözlərdən bəhs olunan tədqiqatlarda belə bir terminə rast gəlmək olmur). Müəllif həmin modal sözlərin semantikasını altı qrupda müəyyənləşdirmişdir. İlk sovet türkoloqu İ.A.Bağmanov modal sözləri haqlı olaraq xüsusi nitq hissəsi adlandırır. Qazax dilçiliyində modal sözlər xüsusi leksik-qrammatik kateqoriya kimi E.N.Canpeisovtərəfindən tədqiq olunmuşdur.

İ.A.Porkovskaya qaqauz dilində modal sözləri ədatlardan ayırır və onların bir köməkçi nitq hissəsi kimi zərflərə yaxın olmalarını vurğulayır (9, 261).

Modal sözlər barəsində N.E.Petrov yakut dilində modal sözlərin xüsusi və funksional növlərini bir-birindən ayırır. Xüsusilərin bu türk dilində sayının altmış olduğunu qeyd edir. Funksional modal sözləri ismi və feili modal sözlər kimi təhlil etmişdir.

M.Z.Zəkiyev tatar dilinin sintaktik strukturundan danışarkən ara sözlərin ifadə vasitəsi kimi modal sözlərin də mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd etmiş və tatar, eyni zamanda türkcələrdə ara söz kateqoriyasının formalaşması üçün modal sözlərin xüsusi rol oynadığını göstərir (10, 52) və türkoloqun bu fikrinə etiraz edən Azərbaycan dilçisi Z.Təhməzov yazır ki, ancaq həm türk dillərinin

materialları, həm də Azərbaycan dili materialları, göstərir ki, əslində modal sözlərin varlığı ara sözlər deyil, əksinə ara sözlərin varlığı onların formalaşmasını şərtləndirir (9, 116). Azərbaycan dilçisinin bu fikri ilə biz də şərikik.

Z.Əlizadə modal sözləri leksik-qrammatik kateqoriya kimi öyrənmiş, modal sözləri mənaca danışanın müəyyən etdiyi fikrin real varlığa və danışanın öz söylədiyi fikrinə qarşı münasibətini ifadə edən sözlər kimi araşdırmışdır. Modal sözləri ətraflı tədqiq etmiş Z.Əlizadə haqlı olaraq yazır ki, dildə təcridən yaranmış və öz müasir mənasını yalnız tarixi inkişafın gedişində qazanmış bir çox abstrakt sözlər əmələ gəlmişdir. Belə bir prosesdə, çox zaman ayrı-ayrı sözlərin məna əlaqəsi cümlə üzvlərinin məna əlaqəsi ilə uyğun gəlmir, yeni keyfiyyət kəsb etmiş sözlər qrupu cümləni bir növ tamamlamağa, aydınlaşdırmağa, cümləyə əlavə çalarlar verib, onu izah etməyə xidmət edir ki, bunlar modal sözlər adlanır.

F.Zeynalov məqaləsində türk dillərində modal sözlərin əhatə dairəsini dəqiq müəyyənləşdirmiş, modallığın ifadə vasitələrinin müxtəlifliyini göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, F.Zeynalov türkologiyada müqayisəli qrammatika sahəsində böyük işlər görmüş, o cümlədən köməkçi nitq hissələrinin də müxtəlif qohum türk dilləri arasında mövqeyini və s. xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmışdır.

Türkologiyada müqayisəli aspektdə təqlidi sözlər demək olar ki, olduqca az tədqiq olunub. Həmin sözlərin mənasının xarakteri, belə sözlərin səs tərkibinin obyektiv varlığa, hadisəyə münasibətinin uyğunluğu, funksiyası barədə Azərbaycan, Rus, Avropa dilçiliyində ziddiyyətli və mübahisəli fikirlər olduqca çoxdur. Avropa və Rus dilçilərindən V.Pizani, B.Xal, A.M.Peskovski, A.A.Reformatski və başqaları təqlidi sözləri, hətta ondan əmələ gəlmiş isim və feilləri söz hesab etməyərək dil sistemindən kənar hesab edirlər. Hətta R.V. Pazuxin onları dil sistemindən çıxarmağı təklif edir.

Azərbaycan dilçiliyində təqlidi sözlərin tədqiqi vəziyyətini qənaətbəxş hesab etmək olar və bu barədə K.Hacıyev, M.Adilov dəyərli araşdırmalar aparmışlar. Hətta keçən əsrin 70-ci illərinin sonlarından indiyə kimi çap edilən vəsaitlərdə də bu söz qruplarının qrammatik xüsusiyyətlərinə geniş yer verilmişdir.

Nəticə. Beləliklə, xüsusi nitq hissələrindən bəhs olunan tədqiqatların təhlili göstərir ki, xüsusi nitq hissələrinin tədqiq vəziyyətində hələ də araşdırılacaq məsələlər çoxdur və hərtərəfli araşdırılmasına ehtiyac duyulmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Илийси Б. А. – Материалы к изучению киргизского наречия. «Уч. Зар. Казанского университета», 1980, стр. 140-143.

2. Стирницкий А. Н. – к вопросу о слове. – Сб. «Вопросы теории и истории языка в свете трудов И. В. Сталина по языкознания». М., 1952, 183 стр.
3. Hacıyev K. B. Azərbaycan dilində nidaların fonetik xüsusiyyətləri. – ADU-nun “Elmi əsərləri” (dil və ədəbiyyat), Bakı, 1972, 64-72 s.
4. Hacıyev K. B. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. “Çaşıoğlu”, Bakı 1999, 164 s.
5. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, 510 s.
6. Димитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М., -Л., 1948, 210 стр.
7. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. ч.2., М., 1952, 542 стр.
8. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., -Л., 1956, 569 стр.
9. Təhməzov Z. Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi. Bakı, 2017, 152 s.
10. Закиев М. З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963, 432 стр.
11. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, “Maarif”, 1981, 347 s.

Linqvistika problemləri. Cild 3, №1, 2022, s.273-280

**Akademik T.Hacıyevin türkoloji araşdırmalarında Yusif Balasaqunlunun
“Qutadqu-bilik” və Mahmud Kaşğarinin “Divani – lüğət-it-türk”
əsərlərinin linqvistik idealizəsi**

Osman Əhmədzadə

ADPU-nun doktorantı

<https://orcid.org/0000-0003-36714673>

Xülasə

Yusif Xac Nacibin “Qutadqu-bilik” və Mahmud Kaşğarinin “Divanilüğət-it-türk” əsərləri eyni dövrdə yazılmış ulu türk abidələrindəndir, yəni hər ikisi XI əsrdə qələmə alınmışdır. Yusif Balasaqunlunun əsəri poema janrındadır və hikmətli, nəsihətamiz kəlamlar xəzinəsidir. Mahmud Kaşğarinin əsəri ilə tam və bütöv ensiklopedik sözlük səviyyəsindədir. “Qutadqu-bilik” əsəri Azərbaycanda uzun illər mütəxəssislərin diqqətindən kənarda qalmış, məhz buna görə də qədərincə tanınmışdır və onun tanınması, təbliğ edilməsi əsərin tədqiq – təhlil işlərini gecikdirmişdir. Bəzi türk və şərq mənbələrində bu əsər haqqında tədqiqat işlərinə rast gəlinir. “Qutadqu-bilik” elə bir dövrdə yaradılmışdır ki, “həmin vaxt

islamin, islam fəlsəfəsinin, islam mədəniyyətinin geniş coğrafiya boyunca türklüyə nüfuz etdiyi bir dövrdür” (1,127). T.Hacıyev “Qutadqu-bilik” əsərinin təhlili prosesində öncə onun yarandığı dövrü xarakterizə edir. Alim Mahmud Kaşğarının “Divan”ı haqqında da tarixi poetika istiqamətində də orijinal fikirlər söyləyir ki, məqa lədə tədqiqatçının hər iki əsər haqqındakı mülahizələri idealizə edilir.

Açar sözlər: “Qutadqu-bilik”, Balasaqunlu, Kaşğari “Divani-lüğət-ittürk”, Tofiq Hacıyev

**Лингвистическая идеализация произведений Юсифа Баласагунлу
«Гутадгу-билик» и Махмуда Кашгари «Дивани-словарь-ит-тюрк» в
тюркологических исследованиях академика Т.Гаджиева**

Осман Ахмадзаде

Резюме

«Гутадгу-билик» Юсифа Хаджа Наджиба и «Дивани-люгет-ит-тюрк» Махмуда Кашгари относятся к числу великих тюркских памятников, написанных в один и тот же период, т.е. оба были написаны в 11 веке. Творчество Юсифа Баласагунлу относится к жанру стихов и представляет собой кладезь мудрых, поучительных изречений. Он находится на уровне полного и полного энциклопедического словаря Махмуда Кашгари. Работа «Гутадгу-билик» уже много лет находится вне поля зрения азербайджанских специалистов, поэтому она так известна, а ее признание

и популяризация задержали исследование и анализ произведения. Некоторые турецкие и восточные источники содержат исследования этого произведения. Кутадгу-билик был создан в то время, когда «ислам, исламская философия и исламская культура проникали в тюркизм через широкую географию» (1,127). В процессе анализа произведения «Гутадгубилик» Т. Гаджиев в первую очередь характеризует период его создания. «Диван» ученого Махмуда Кашгари также содержит оригинальные идеи в области исторической поэтики, и в статье идеализируется взгляд исследователя на оба произведения.

Ключевые слова: «Гутадгу-билик», Баласагунлу, Кашгари «Дивани-словарь-ит-тюрк», Тофиг Гаджиев.

Linguistic idealization of Yusif Balasagunlu's "Gutadgu-bilik" and Mahmud Kashgari's "Divani-dictionary-it-Turk" works in the Turkological researches of academician T.Hajiyev

Osman Ahmadzade

Summary

Yusif Khaj Najib's "Gutadgu-bilik" and Mahmud Kashgari's "Divanilügət-it-türk" are among the great Turkic monuments written in the same period, ie both were written in the 11th century. Yusif Balasagunlu's work is in the genre of poems and is a treasure trove of wise, instructive sayings. It is at the level of a complete and complete encyclopedic dictionary by Mahmud Kashgari. The work "Gutadgu-bilik" has been out of the attention of specialists in Azerbaijan for many years, which is why it is so well known, and its recognition and promotion has delayed the research and analysis of the work. Some Turkish and oriental sources contain research on this work. Qutadgu-bilik was created at a time when "Islam, Islamic philosophy, and Islamic culture were penetrating Turkism across a wide geography" (1,127). In the process of analyzing the work "Gutadgu-bilik" T. Hajiyev first characterizes the period of its creation. The scholar Mahmud Kashgari's "Divan" also has original ideas in the field of historical poetics, and the article idealizes the researcher's views on both works.

Keywords: "Gutadgu-bilik", Balasagunlu, Kashgari "Divani-dictionary-it-turk", Tofig Hajiyev.

Annotasiya. Qutadgu-bilik" əsəri Azərbaycanda uzun illər mütəxəssislərin diqqətindən kənarda qalmış, məhz buna görə də qədərincə tanınmışdır və onun

tanınması, təbliğ edilməsi əsərin tədqiq – təhlil işlərini gecikdirmişdir. Bəzi türk və şərq mənbələrində bu əsər haqqında tədqiqat işlərinə rast gəlinir. “Qutadqu-bilik” elə bir dövrdə yaradılmışdır ki, “həmin vaxt islamın, islam fəlsəfəsinin, islam mədəniyyətinin geniş coğrafiya boyunca türklüyə nüfuz etdiyi bir dövrdür” Məqalədə Tofiq Hacıyevin qədim abidələrin poetikasına dair mülahizələri saf-cürük edilir.

Aktuallıq. Tofiq Hacıyevin dilçilik görüşlərinin tədqiqi istiqamətində dəyərləndirilməsi baxımından mövzu aktualdır.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli metod tətbiq olunmuşdur.

Giriş. Tofiq Hacıyevin hər iki qədim abidə üzərindəki araşdırmaları yeni konsepsiya əsasında yerinə yetirilmişdir və şübhəsiz ki, tədqiqatın mənzərəsi o zaman dolğun olur ki, milli əsərlərin tarixi təkamülü bədii fikrin yeni qanunları, kateqoriyaları əsasında öyrənilsin. İstər Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik”, istərsə də M. Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsəri tədqiqatçı tərəfindən tarixi poetika istiqamətində araşdırılmış, nəzəri-praktiki zəruriliyi ilə diqqəti cəlb edən nəticələrə gəlinmişdir. Təsadüfi deyil ki, T.Hacıyevin “Qutadqu-bilik” haqqında araşdırmaları işıq üzü görən kimi dilçi – türkoqların, ədəbiyyatşünasların diqqətini cəlb etdi və geniş əks-səda doğurdu, sanballı mötəbər elmi mənbə kimi mütəxəssislərin qədərincə yararlandığı qiymətli mənbəyə çevrildi. Tofiq Hacıyev tarixi poetik istiqamətdə apardığı araşdırmasının başlanğıc hissəsində “Qutadqu-bilik” poemasında İslam motivlərini üzə çıxarır və Balasaqunlunun bu əsərini islam ideyaları ilə dolu bir bədii mənbə kimi səciyyələndirir. Alim poemanın poetik strukturunu nəzərdən keçirir və bu prosesdə əsərin janrı təyin edilir, süjet tipləri araşdırılır. Əsərin poetik sistem və struktur etibarilə tarixi təkamüldə araşdırılmağa daha çox möhtac olduğunu nəzərə alan Tofiq müəllim onun poetik məziyyətlərini struktural-semiotik təhlil üsulu ilə izləmiş və demək olar ki, əksər məqamlarda istəyinə nail olmuşdur. Tədqiqatçı poemadakı beytlərin bəzilərini struktural-semantik istiqamətdə təhlilə cəlb etmiş, onları “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında, Füzulinin əsərlərində məzmun paralellərini müəyyənləşdirir və bu da o deməkdir ki, Yusif Balasaqunlu yaşadığı dövrdə dastan mətnlərinə yaxşı bələd olmuşdur. Füzulinin bəhrələnməsi də onu göstərir ki, bu dahi şairimiz hikmət və nəsihətlərlə dolu bu əsəri dönə-dönə oxumuş və ondan əsərlərində bəhrələnməyə çalışmışdır.

T.Hacıyev “Qutadqu-biliyi”n müqəddiməsinin 77 beytdən ibarət olduğunu müəyyənləşdirir və müqəddimənin poemaya əlavə edilməsini çox sonralara aid edir. O, müqəddimədən belə aşkar edir ki, “Müqəddimə o zaman yazılıb ki, poema ölkə-ölkə dolaşılıb, oxunaraq qəbul olunub. Müxtəlif xalqlarda verilən

adlardan hər biri poema haqqında dəyərli professional təhlilin nəticəsi olan rəydir” (1, 131). Yaxın Şərqdə, Çində, Maçində, Yaxın Asiyada, Orta Asiyada, Qərbdə geniş oxucu kütləsi qazanan bu əsər qədərincə qiymətləndirilmişdir. “Bu çox əziz bir kitabdır; bilən üçün bir elm dənizidir. Məşriq hökmdarı, maçinlilər bəyi, elmlı, məlumatlı, dünyanın irəli gələnləri – hamı bu kitabı bəyənmişdir, xəzinəsinə qoyub saxlamışdır” (3, 9). “Qutadqubilik”in bu gün elmə üç nüsxəsi məlumdur və T.Hacıyev araşdırma prosesində Türkiyə nəşrindən istifadə etmişdir. Alim təhlil prosesində sanki tərcüməçi kimi də çıxış edir. Belə ki, əvvəlcə o, türk dilindəki hər hansı bir mətni verir və onu sətri tərcümə yolu ilə müasir dilimizə çevirir, dilimiz üçün arxaikləşmiş leksik vahidləri çağdaş dilimizdəki qarşılığı ilə verir və bütün bunlar müasir oxucu üçün əsərin oxunuşunu olduqca asan bir şəkllə salır. Tədqiqatçının nəzərincə, “Bir az sonra Yusif Balasaqunlunun sənəti üstündə ucalan daha bir ulu türk şairi Nizami Gəncəvinin dilindəki nüfuzedici təşbehlər, mübaliğələr, alqışlar burada, XI əsr türkcəsində öz kamilliyi ilə insanı heyrləndirir, müstəqim və məcazi ifadələrin növbələşməsi Xas Nacibin sənət xalisının naxışları kimi əlvanlıq yaradır” (1, 133). Alim poemanın poetik özəlliklərini ümumtürk kontekstində təhlil süzgəcindən keçirir ki, bu da olduqca özünü doğruldan tendensiyaadır, çünki “Anadilli şeirin poetik formalarının qaynaqlarının tədqiqi uzun illər ortaq türk mənəvi dəyərlərindən təcridlə öyrənilmişdir” (6, 11) ki, bu da müəyyən tarixi əsərlərin poetik özəllikləri, yaranma dövrü haqqında tam təsəvvür yarada bilmirdi. Bədii reallığın, poetik kateqoriyaların tarixi məziyyətlərini izləmək baxımından T.Hacıyevin istifadə etdiyi üsul və ya təhlilə cəlb etdiyi tendensiya tam şəkildə özünü doğruldur.

Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik” əsəri demək olar ki, bütün türk xalqlarının tarixi-mədəni mirasıdır. Əsərdə elə söz qatları var ki, onlar türk xalqlarının konkret tarixi-milli birliyin formalaşması və inkişafı haqqında informasiyavericilik gücünə malikdir və həmin söz qatları müasir dövrümüzdə də ümumtürk dillərində işlənməkdədir. T.Hacıyev həmin söz qatlarının hamısını deyil, bəzilərini təhlilə cəlb edir, deyim disturlarının poetik məziyyətlərini hərtərəfli bir şəkildə açır, ümumtürk dillərinin XI əsr mənzərəsi haqqında dolğun təsəvvür yarada bilir. Orijinal üslub və dəsti-xəttə malik alimin araşdırmalarından belə aydın olur ki, Yusif Balasaqunlunun “Qutadqubilik” əsəri “...genetik cəhətdən qohum olan qədim türk qəbilələrinin söz sənətinin dərin qatları ilə çuğlaşır və onlarla ümumi olan bir çox xüsusiyyətlərə malikdir” (7, 19-20) və türk xalqlarının yaratdığı mədəniyyət abidələri ilə nə qədər dil baxımından səsleşsə də, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə də seçilir.

Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik” əsəri başdan-başa müdrik kəlamlar toplusudur və burada insan, həyat, cəmiyyət, var-dövlət, yaxşılıq-pislik, yaşayış-ölüm və s. məfhumlar haqqında çoxlu sayda müdrik kəlamlar, aforimlər toplanmışdır. Əsər əsasən dialoqlar, “dedim-dedi” konsepsiyası əsasında qurulmuşdur. Sual-cavab modeli üzərində qurulan şeir mətnlərində fəlsəfi dəyərləndirmələr olduqca yüksək səviyyədədir və riyazi distur səciyyəsi kəsb edir. Məsələn, “qılinc və qələm” disturunu T.Hacıyev fəlsəfi aspektdə belə açıqlayır: “Əsərdə qələmlə qılincin vəhdəti ideyası da irəli sürülür: qılinc və baltanı özünə mühafizəçi et, qılinc qarovulçu olsa, bəy rahatlığa qovuşar. Qılinc qırıldananda düşməni quruldanmaz, qılinc qınına girərsə, bəyin rahatlığı qaçar. Bu, Orxan-Yenisey dastanlarından gələn “Xaqan həm müdrik – ağıllı, həm də cəsur, yəni əli qılincli olmalıdır” təyinatlıdır ki, türkün düşüncəsi zaman-zaman buna qayıdır, öz hökmdarını ağıl və qılinc sahibi görmək istədiyini dönə-dönə bəyan edir” (1, 145). Deməli, qədim yazılı abidə mətnin yazılı digər yazılı bir mətnlə tutuşdurulması T.Hacıyevin elmi üslubunu səciyyələndirən əsas əlamətlərdən biri kimi olduqca böyük dəyər kəsb edir.

“Qutadqu-bilik” poemasının əsas obrazları Odqurmuş və Öydülmüşdür və əsərin dialoq quruluşu bu surətlərin sual-cavab modelləri üzərində qurulmuşdur. T.Hacıyev poemanın dialoji quruluşunu və fəlsəfi məzmununu Füzulinin “Rind və Zahid” poeması ilə müqayisə edir. Süjet və fəlsəfi məzmun etibarilə hər iki əsərdə oxşarlıqlar görünür. Tədqiqatçı eyni zamanda Balasaqunlunun sözügedən poeması ilə Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” poeması arasında da ədəbi-fəlsəfi qayəsinə görə oxşarlıqları müəyyənləşdirir və düzgün olaraq vurğulayır ki, “hər iki poema cəmiyyətdə, insanlar arasında ədalətli münasibətlərin qurulmasını və inkişafını ictimai qayə kimi alır, lakin Nizamidə ayrı-ayrı ibrətli hekayətlər, nüsxə əfsanələr əsasında müəyyən tərbiyəvi nəticələr çıxarılsa, bu iş Yusif Balasaqunluda sual-cavab sistemi ilə aparılır” (1,150). Tədqiqatçının çoxlu sayda müəyyənləşdirdiyi məzmun və semantik paralellər göstərir ki, Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik” poeması özündən sonra yaranan türk poeziyasının inkişafına da böyük təsir göstərmişdir.

Tədqiqatçı “Kutadqu - bilik” poemasının dil və üslub xüsusiyyətlərini, eyni zamanda əsərdəki ifadələri, hikmətli sözləri, forma-qəlib rəngarəngliyini və sair bir sıra başqa poetika məsələlərini saf-çürük etmiş və belə qənaətə gəlmişdir ki, Balasaqunlunun bu əsəri ərəzla yazılmış ilk məlum türkdilli poemadır. Alim riyazi hesablama üsulu ilə müəyyənləşdirir ki, poemada Yusif Xac 173 tuyuq – dördlük işlətmişdir və bunun ardınca göstərir ki, “Doğrudur, tuyuqlar ərəz vəznindədir. Bu forma, məsələn, fars şeirində yoxdur, ancaq türk şeirində işlənir. Bunun məziyyəti odur ki, ərəzun içərisinə türk cinası, bayatı – mani qafiyələri və

deməli, türk xalq şeirinin melodiyası daxil olur” (1, 153). Hesablamalarımıza görə, T.Hacıyev “Kutadqu - bilik” poemasının poetikasına, üslub tərzinə həsr etdiyi irihəcmli məqaləsində 70-dən çox dördlüyü – tuyuğu linqvistik təhlilə cəlb etmiş və o təhlillərini təkcə dil istiqmətində deyil, həm də ədəbi istiqamətdə apraraq poemanın gözəl dillə və yüksək sənətkarlıqla yazıldığı qənaətinə gəlir.

Tofiq Hacıyev türkoloji aspektdə araşdırdığı böyük həcmli məqalələrindən biri də Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” ensiklopedik xarakterli əsəridir. Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk”ü tarixdə qələmə alınan ilk türk lüğətidir. Adi sözlük deyil, eyni zamanda yazıldığı dövrün, zamanın xarakterik cizgilərini müəyyənləşdirən güzgüsüdür, min il öncəki düşüncəni bugünə gətirən, tanıdan mötəbər bir qaynaqdır. Burada istifadə edilmiş sözlər, söyləmlər, ifadələr, cümlələr, ədəbi nümunələr – şeirlər, atalar sözləri və məsəllər, hikmətli kəlamlar hələ də canlıdır” (8, 5). Türkoloji arenada dil tarixi ilə məşğul olan elə bir mütəxəssis tapmaq olmaz ki, araşdırma prosesində M.Kaşğarının “Divanı”na müraciət etməmiş olsun, ondan qədərincə bəhrələnməsin. T.Hacıyevin nəzərincə, Mahmud Kaşğari yaşadığı dövrdə türk milləti haqqında digər müasirləri kimi dastan da yaza bilərdi, lakin o, bu yolla getmədi, lüğət yazıb-yaratmağı üstün tutdu. Alim “Divan”a müxtəlif aspektlərdən yanaşır. Kaşğarının türklərin mənəviyyatına necə qiymət verməsi, türkün böyük coğrafiyasının hansı məkanları əhatə etdiyini və s. məsələləri açıqlayır. “Divan”dakı şeir mətnlərinin kəmiyyətini müəyyənləşdirir. Tədqiqatçının hesablamasına görə, “Divan”da 158 bənd dördlük, 90 beyt şeir vardır. Bu, bir yerdə 812 misradır (həcmi bir poema kimi görünür) (2, 157). T.Hacıyev Kaşğarının təqdim etdiyi poetik nümunələrin növlərini, janrlarını müəyyənləşdirir və onları poetik nümunələrin növlərini, janrlarını müəyyənləşdirir və onları poetik növ – forma – janr aspektlərində və eyni zamanda, onları vəhdətdə sintez edir. Və şeir mətnlərinin heca tipləri, strukturası, məntiqifunksional xüsusiyyətləri üzərində geniş dayanır. “Divan”da atalar sözləri və məsəllərin Kaşğari tərəfindən toplanması heç bir şübhə yeri qoymur, lakin dördlüklər, yəni heca vəznində söylənmiş mətnlər barədə uzun illərdir ki, türkologiyada mübahisə və mülahizələr səngimək bilmir. T.Hacıyev belə düşünür ki, “Divan”da elə şeirlər – dördlüklər və beytlər var ki, bunlar döyüş səhnələri, konkret qəhrəmanlarla, yer adları ilə, tarixən olmuş hadisələr və yaşamış insanlarla bağlıdır. Bəlkə də bunlar bir dastandan, bir hekayətdən alınmış şeir parçalarıdır ki, “Divan”ın müxtəlif cildlərinə və müxtəlif səhifələrinə səpələnmişlər (2, 158).

Mahmud Kaşğari hər şeydən əvvəl böyük linqvistoloq alimdir və vaxtilə Qərb alimlərinin görə bilmədikləri linqvistik – təhlil işlərini bu böyük

ensiklopedik zəkaya malik alim yerinə yetirmişdir. T.Hacıyev “Divan”da əksini tapan şeir mətnlərini struktur-semantik planda, özü də bu linqvistik kateqoriyaları bir-birindən ayırmır, vəhdətdə analiz edir, şeir mətnlərində qafiyə və qafiyəsizlik amillərini açarkən alliterasiya özəlliklərini aydınlaşdırır. Bütün bunlarla bərabər, sözlərin semantik funksiyalarını, etimoloji mənalarını çözləyir, sanki Kaşğarının etimoloji təhlillərinə müasirlik donu geydirir.

M.Kaşğarının “Divanın”da əksini tapan şeir mətnlərində müxtəlif motivlər qabarıq şəkildə özünü göstərir və bu motivlər müəyyən fəlsəfi, bəşəri, sosial ideyanın açılışına xidmət edən, gerçəklikdən gələn, inikas səciyyəli, dennotativ vahidlərdir. T.Hacıyev bu dennotativ vahidləri zəngin poetik örnəklər əsasında təhlilə cəlb edir və daha konkret desək, tədqiqatçı tədqiqatçı onları mətnlərin fonetik, leksik-semantik, morfoloji, sintaktik yarusları ilə üzvi şəkildə araşdırır.

Balasaqunlunun “Kutadqu-bilik” əsərində istifadə etdiyi təhlil metodunu Tofiq müəllim Kaşğari “Divanı”nın linqvistik təhlilinə də cəlb edir. Belə ki, əvvəlcə, “Divan”dakı şeir mətninin orijinal formasını verir və onları müasir dilimizə çevirir və təhlillərini çətin sözləri, müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş sözləri izah etməklə təqdim edir. Məsələn, tədqiqatçının təhlil nümunələrindən birinə nəzər salaq: “Qorxmazlıq təlqin olunan, oğulun döyüşdə bərkiməsi söylənən, ürəklə döyüşə girən igidin etdiyi qəhrəmanlığı göstərən bir poetik örnək “Divan”da aşağıdakı kimi verilmişdir: *Örkəm gəlib oğradım*

Arsılanlayu kökrədim

Alplar başın toğradım

Emdi məni kim tutar (5, 125).

(Öpkəm gəldi, getdi (öpkə - öfgə ağ ciyərdir, maraqlıdır ki, bu gün ciyərlə, cəsəratlı adama “ciyərlə” deyirlər). Aslan kimi kükrədim, İgidlərin başını kəsdim, İndi kim məni tutar).

Riyazi hesablarımıza görə deyə bilərik ki, T.Hacıyev ensiklopedik lüğətdən 40-dan çox şeir mətnini bu yöndə təhlil etmiş, son dərəcə geniş, rəngarəng və dəyişkən olan motiv və motivasiyaların poetik funksiyalar üzrə - bədii təsvir vasitələri ilə bağlılığını, semantik resurslarını aşkarlamışdır. “Divan”da əksini tapan folklor mətnlərinin dili olduqca obrazlı bir şəkildədir. T.Hacıyev obrazlılıq yaradan vasitələrin demək olar ki, hər birinə ayrı-ayrılıqda nəzər salır, fonetik xüsusiyyətlərindən tutmuş sintaktik cümlə tiplərinə qədər onları analiz edir və onların müxtəlif mətnlərdə rəngarəng linqvistik şəkillər aldığını, şaxələndiyini faktdır.

Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik” poeması ilə Kaşğarının “Divanı” bir onilliyin məhsuludur. Tofiq Hacıyev hər iki əsərdəki adları çəkilən

qəhrəmanları müqayisə edir və həmin şeir qəhrəmanlarının farsdan və türkdən olduğu kimi qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirilir. Bu baxımdan tədqiqatçının Alp Ər Tonqa haqqındakı mülahizələri olduqca maraq doğuran məsələlərdəndir. Tofiq müəllimin nəzərinə, Alp Ər Tonqa türkdür. Çox mötəbər türk tarixçisi Zəki Vəlidiyə görə, e.ə. VII əsrdə öz hakimiyyətinin qızıl dövrünü yaşayan Sakalar dövlətinin hökmdarının adı Alp Ər Tonqa olmuşdur. Müəllif Çin və İran mənbələri əsasında türk dastanlarında Alp Ər Tonqa, İran qaynaqlarında Əfrasiyab adı ilə tanınan məşhur qəhrəmanın prototipi kimi Saka hökmdarını götürür (9, 18- 19, 36).

Yaxın dövrün Türkiyə araşdırmaçılarının tədqiqatçılarına söykənərək Tofiq Hacıyev göstərir ki, “Araşdırmalarda sözü gedən sərkərdənin daha sonrakı tarixi dövrlərin Tonqa Təkin adı daşıyan alp – qəhrəmanlarından biri olduğu haqqında bu ehtimallar vardır (F.Körpülü, Tələt Təkin). Son tədqiqatların birində Tonqa Təkinin tarixi prototipi ilə bağlı daha bir yeni versiya irəli sürülür. Və bu versiyada “Divan”dakı Alp Ər Tonqa 587-600-cü illərdə Şərqi Göytürkün hökmdarı Tonqa Turan adlı sərkərdə ilə eyniləşdirilir (10, 101-102). Tofiq Hacıyev belə qiymətli mənbələrə istinad edərək bu günkü və gələcək türk nəsiləri üçün Alp Ər Tonqanın kimliyini dürləşdirir.

Tədqiqatçı eyni zamanda, “Divan”da adı çəkilən Su adlı hökmdarın da kimliyinə aydınlıq gətirir.

Nəticə. Beləliklə, Tofiq Hacıyevin Balasaqunlunun “Kutadqu-bilik” və Mahmud Kaşğarının “Divan”ının poetik özəllikləri haqqında araşdırmaları sistemli xarakterə malik olub, hər iki tarixi mənbənin dil zənginliyinin təhlilini özlərində ehtiva etdirir və alimin araşdırmaları türkologiya elmində müəyyən boşluqların doldurulmasına yönəldilir. Tədqiqatçının zəngin elmi tezləri hər zaman türkologiyanın aktual problemlərinin tədqiqində istifadə mənbəyi kimi qiymətini itirməyəcəklər.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev T.İ. Yusif Xac Nacib. “Qutadqu-bilik”. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, II cild, Bakı, “Elm”, 2007, s.127-154.
2. Hacıyev T.İ. Mahmud Kaşğarlı. Divani-lügət-it-türk. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, II cild, Bakı, “Elm”, 2007, s. 157-181.
3. Kutadqu-bilig. Metin. III baskı, Ankara, 1991, s.
4. Kabaklı A. Türk edebiyatı, c.I, İstanbul, 1967, s.

5. Kaşğarlı M. Divani-lüğət-it-türk, çevirəni: Besim Atalay, c.I, Ankara, 1939, c.II, 1990, c. III 1941, c.IV 1942.
6. Alişanlı Ş. Tarixi poetika və ədəbiyyatşünaslığın müasir mərhələsi. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. II kitab. Poetik fikrin təkamülü. Bakı, "Elm", 2006, s.19-61.
7. Hüseynoğlu K. Azərbaycan xalq şeirinin qaynaqları və inkişaf yolları. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası, II kitab, Bakı, "Elm", 2006, s.19-61.
8. Kazımov İ.B. Mahmud Kaşğari "Divanı" və çağdaş türk dilləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 224 s.
9. Zeki Velidi Toğan. Umumi türk tarixinə giriş. İstanbul, 1981.
10. Rene Qrousset. Bozkır imparatorluğu. İstanbul. 1970.

**Poeziyada omonim dialektizmlər məna-ifadə ahəngdarlığı yaradan
linqviokultural vahidlər kimi**

Yeganə Salahova

ADPU-nun doktorantı, GDU-nun müəllimi

<https://orcid.org/0000-0001-9423-880X>

Xülasə

Poeziyada omonim dialektizmlərin misilsiz sənət dili faktı kimi, estetik hadisəyə çevrilməsi söz sənətkarından böyük ilham, zəhmət, məharət, yaradıcılıq axtarırları tələb edən mühüm bir məsələdir. Omonim dialektizmlər öz poetik siması ilə seçilən nitq vahidləri olub, bədii mühitdə oxucu diqqətini dərhal özünə çəkən, şeir dilinin poetik dəyərini mükəmməl şəkildə təmin edən, ahəngdarlıq, melodiya, orijinal ritm yaradan linqviokultural faktorlardandır və bu faktorlar şeir sənətinə təkrarsız forma gözəllikləri bəxş edir. Şeir sərraflarının poetikləşdirmə prosesində nitqin səs quruluşunun tərkibinə xüsusi önəm vermələri güclü sənətkarlıq aktı kimi dəyərləndirilməlidir və söz sənətkarlarının omonim dialektizmlərin əksər növlərinə göstərdikləri həssaslıq heyranə doğurur, vacib dil atributu kimi estetik mühiti formalaşdırır ki, məqalədə belə mühüm məsələlər şərh edilir.

Açar sözlər: dialektizmlərin omonimliyi, linqviokultural, poeziya, səslənmə effektivliyi.

**Омонимические диалектизмы в поэзии как лингвокультурные
единицы, создающие смысловую гармонию**

Егана Салахова

Резюме

Превращение омонимичных диалектизмов в поэзии в эстетическое явление как факт несравненного языка искусства — важный вопрос, требующий от художника большого вдохновения, трудолюбия, мастерства и творчества. Омонимические диалектизмы - это единицы речи, отличающиеся своим поэтическим образом, один из лингвокультурных факторов, который сразу привлекает внимание читателя в художественной среде, прекрасно обеспечивает поэтическую ценность поэтического языка, создает гармонию, мелодичность, своеобразный ритм, эти факторы придают

искусство поэзии неповторимой красоты. Тот факт, что поэты уделяют особое внимание составлению звукового строя речи в процессе поэтизации, следует считать сильным актом мастерства, а чуткость художников слова к большинству видов омонимичной диалектики поражает, формируя эстетическую среду как важным языковым атрибутом.

Ключевые слова: омонимия диалектизмов, лингвокультурология, поэзия, звуковая результативность.

Homonymous dialectisms in poetry as linguocultural units that create semantic harmony

Yegana Salahova

Summary

The transformation of homonymous dialectisms in poetry into an aesthetic phenomenon, as a fact of incomparable language of art, is an important issue that requires great inspiration, hard work, skill and creativity from the artist. Homonymous dialectisms are units of speech distinguished by their poetic image, one of the linguocultural factors that immediately attracts the reader's attention in the artistic environment, perfectly provides the poetic value of the poetic language, creates harmony, melody, original rhythm, and these factors give the art of poetry unique beauty. The fact that poets pay special attention to the composition of the sound structure of speech in the process of poeticization should be considered as a strong act of mastery, and the sensitivity of word artists to most types of homonymous dialectics is astonishing, forming an aesthetic environment as an important linguistic attribute.

Keywords: homonymy of dialectisms, linguocultural, poetry, sound effectiveness .

Aktuallıq. Poetik obrazlılığın sferasında digər nitq vahidləri kimi omonim dialektizmlərin də özünə yer alması zərif, incə, ahəngdar, melodik nitq nümunələri yaratmaq üçündür. Uzun illər Azərbaycan dilçiliyində omonim dialektizmlərin şeir dilində linqvokulturoloji kökləri xüsusiyyətlərinin koqnitiv aspektdə tədqiqat orbitindən kənarda qalması olduca təəssüf doğuran bir məsələdir. Şeir dilinin forma və keyfiyyətlərinin mükəmməlləşdirilməsində dialektizmlərin omonimliyi də ən qiymətli linqvistik materiallardan biridir və onlar poetik mətnlərdə öz sərrast və parlaq ifadəsini tapır ki, belə cəhətlərin linqvokultural aspektdə təhlili mövzunun aktuallığını kifayət qədər şərtləndirir.

Poeziyada həmçinin omonim dialektizmlərin ayrı-ayrı konseptlərin leksik vahidləri kimi çıxış etməsi və onların konseptual münasibətlərinin araşdırılması koqnitiv dilçilik elminin inkişafı üçün olduqca zəruridir.

Annotasiya. Poeziyada omonim dialektizmlərin linqvokultural xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

Metod. Məqalədə təsviri metod tətbiq olunmuşdur.

Giriş. Omonim dialektizmlər ədəbi dilə məxsus variantları ilə şeir mətnlərinin müəyyən formaya salınmasında, müvafiq ritmik ölçü – biçimlər çərçivəsinin tənzimlənməsində, ahəngdarlıq və melodik səslənmə çalarlarının zənginləşdirilməsində, bir sözlə, poetik mətnin şeirləşdirilməsində olduqca əhəmiyyətli rolə malikdir. Formaca eyni, mənaca müxtəlif anlayışların ifadəçiləri olan omonim dialektizmlərin poeziyada istifadəyə cəlb olunması hər şeydən əvvəl mühüm sənətkarlıq aktı kimi dəyərləndirilməlidir, çünki onların poetik mühitdə estetik gözəlliyi, xüsusən əksər hallarda cinas mövqeyində işlədilməsi, mənəvi sərvət ləyaqətlərini özlərində cəmləşdirməsi oxucuda güclü heyranlıq doğurur və onlar ifadəlilik potensialı, ruhi qüvvəsi, üslubi gücü ilə oxucunu sehləyə bilir. Omonimik vahidlər kimi (ədəbi dildəki omonimlər nəzərdə tutulur – Y.S.), omonim dialektizmlərdə şeirin mühüm linqvistik göstəricisi kimi estetik mühiti formalaşdırır, səs ladlarını dinamikləşdirir, mətnə səs, söz oynaqlığı gətirir. Məs: *Bir ağıdır, **bayatıdır** o nəğmə, Füzulinin **boyatıdır** o nəğmə, İllər ötür **boyatıdır** o nəğmə, Yenə o nəğməni yaza bilmirəm* (11, 104).

Bu bəndin poetik obrazı, yəni əsas motivləşdirilən “nəğmə” məfhumudur və omonim sözlər həmin anlayışlı sözə təhkim vəziyyətdədir. Şair birinci misradakı “bayatı” sözünə **-dır** xəbər şəkilçisini artıraraq onu isimlə ifadə olunmuş xəbər vəzifəsində işlədir və “bayatı” şifahi xalq ədəbiyyatının ən oynaq, ən populyar janrının adıdır. İkinci misrada çıxış edən “Boyat” sözü qədim türk tayfalarından birinin adıdır və klassik şairimiz Məhəmməd Füzulinin Boyat tayfasından olduğuna misrada işarə edilir. Elmi mənbələrdə də qeyd edilir ki, Boyat selcuq – oğuz tayfalarından biri olmuş **“boyat // bayat”** tayfasının adındandır. Tayfa selcuq oğuzlarının yürüşlərində (11-12 əsrlərdə) iştirak etmişdir. XV əsrdə Səfəvilər hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başladıqda bir hissəsi qızılbaş tayfa ittifaqının tərkibinə daxil olmuşdur. Dədə Qorqud, Füzuli bayat tayfasından idi (1, 910). Bu omonimik vahidlərin digər bir komponenti üçüncü misrada “boyatıdır” sözüdür və bu leksik vahid şivə səciyyəlidir və Qərbi Azərbaycanın Kalinino şivəsində “köhnə” mənasını bildirir (2, 71). Mətnə motivləndirici leksik vahid “nəğmə” sözüdür və “bayatı, boyat” omonim dialektizminin əsasına şəkilçilər artırılaraq (-dır, -dır) motivləndirici sözün səciyyələndirdiyi əlaməti bildirir, deməli “əlamət” konseptini gerçəkləşdirir. Aydın ki, mətnə kənar vəziyyətdə “bayat” (tayfa adı), boyat (əlamət) isim və

sifət kimi işlənərək “əşya, obyekt”, “əlamət” konseptlərinin ifadəçiləri kimi çıxış edir və həmin sözlərə müəyyən şəkilçilərin artırılması ilə feildən ibarət derivatlar düzəldilir. Həmin şəkilçilər arırlan sözlər hərəkət mənasını ifadə edərək konseptuallaşır, hərəkət münasibətlərini ifadə edir.

Həqiqətən də, şeir mətnində bu omonim sözlərin lirik variantları ilə çıxış etməsi olduqca məzmunlu şəkllə salmış və onun forma quruluşunun bütün aspektlərini də eyni dərəcədə tənzimləmişdir. Başqa sözlə desək, “forma və məzmun arasındakı maksimum uyarlılıq yaradan omonimlər misradakı fikir və hisslərin ritmik axarına səbəb olur və bədii mətni emosionallaşdırma işində başlıca rol oynayır, təcnisin ifadə sistemində özünəməxsus yer tutur” (3, 123).

Şeir dilində poetik icad təsiri bağışlayan omonim dialektizmlərin ən mükəmməl nümunələrini sənət meydanında sözün əsil mənasında öz poetik nəfəsi ilə tanınan fitri istedad sahibləri yaradır. Poetik mühitdə omonim dialektizmlərin bütün növləri – omoqraflar, omoformlar eyni səs tərkibli sözlər onu göstərir ki, misraların, bəndlərin elastik tərtibində onlar olduqca mühüm rol daşıyır, çünki onlar həm bədii məzmun, həm də poetexnik tərtibat üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Nümunəyə diqqət yetirək: *Harayım, fəryadım həç yerə yetmir, Qəddim yaya dönüb ey, Dərəlayəz! Bədəndə qalmayıb hey, Dərəlayəz! Mən səni anıram hey, Dərəlayəz!* (5, 56)

Hər misrasından kədər süzülən bu bəndin üçüncü və dördüncü sətirlərində istifadə edilən “**hey**” omonim dialektizmləri mətnin ümumi ruhunu, aparıcı “kədər” motivini qabardır, düşündürücü mənə, məzmun çaları yaradır, sadəliyə və təbiiliyə xüsusi ton verir. Mətnin üçüncü misrasından aydın şəkildə görünür ki, “**hey**” sözü özündən əvvəl işlənmiş “qalmayıb” feili ilə qırılmaz əlaqədədir, frazeoloji birləşmə modelindədir, sadəcə olaraq söz birləşməsində inversiya hadisəsi baş vermişdir, lirizm meyarları üçün məhz belə edilmişdir. Bu frazeoloji dialektizm Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində “gücü qalmamaq” anlamını bildirir (2, 172). Eyni zamanda omonimik vahid kimi “**hey**” sözü Qərbi Azərbaycanın İrəvanın şivəsində “*səs, cavab*”, Çəmbərək, Meğri şivələrində isə “*güc, qüvvə*” mənalarında işlənir (2, 172). Dördüncü misradakı “**hey**” sözü “anıram” feili ilə əlaqələnərək “fasiləsiz, aramsız, mütəmadi” mənalarını bildirir. Eyni cür səslənib müxtəlif mənalar ifadə edən bu dialektizmlərin hər ikisi fellə semantik cəhətdən güclü əlaqələnərək “hərəkət” konseptinin əlamətini reallaşdırır. Mətnin leytmotivində aktiv obyekt kimi lirik “mən” dayanır və onun kədərdən yaranmış əlamətləri canlandırılır. Belə ifadələr konseptual münasibətləri ilə dünya dil modelində də adekvat ifadəsini tapa bilir.

Müasir Azərbaycan poeziya nümunələri arasında elələrinə rast gəlirik ki, həmin poetik örnəklərin dilində işlənən dialektizmlərin omonimliyini linqvistik təhlil süzgəcindən keçirmə məqamlarında müəyyən dialektoloji lüğətlərdən

istifadəyə ehtiyac hiss olunmur, çünki həmin örnəklərdə belə sözlərin omonimliyinə poetik aspektdə geniş yer verilir və poetik-linqvistik təhlil bu istiqamətdə yerinə yetirilir. Alim-şairə Mahirə Nağıqızının “Dərs” adlı şeiri bu baxımdan olduqca xarakterikdir: *Birinin saçlarına vədəsiz, Yağdısı qar, demək çaldı saçları, Hərdən də ürəyimdə, Kədər tüğyan eyləyir, Onda da Dəlidağlı, “Saritel” çal deyirəm! Ay mənim gözəl gülüm! Hələ onu demirəm... Qəmlər yürüş eyləyib, Ömrü çalıb gedirlər, Dönürəm ötən günə, O toya, o dünyinə... O süd uyuşsun deyə, Maya gətirir anam! Qatığı çalsın deyə...* (6, 40).

Bu şeir mətnində şair müstəqil leksik mənaya malik, formaca eyni, mənaca müxtəlif olan “**çal**” sözündən istifadə etmiş, həm də həmin sözləri bədii aspektdə doğru-dürüst etimolojişdirmişdir. Dialektoloji lüğətlərdə də göstərilir ki, “**çal**” sözü əksər şivələrdə “saçın ağarması”, Basarkeçər, Cəbrayıl, Göyçay, Mingəçevir, Şəki, Zəngilan dialekt və şivələrində “süpürmək”, Cəbrayıl, İsmayılı şivələrində “süpürmək”, Ağdam, Böyük Qarakilsə, Cəbrayıl, Çəmbərək şivələrində “döymək, vurmaq” mənalarında işlənir (7, 30).

“Çalmaq” dialektizminin bəzi poetik örnəklərinin fikir düzümündə, bədii obrazlılığında, semantik motivləşmədə rolu kifayət qədər nəzərə çarpacaq dərəcədədir. Məs: *Atdılar dənizə, dalğalar aldı, Dəniz vəhşiləri atıldı, çaldı* (9, 129). *Biz qələm çalaq ki, namərdə, yada, Axırda bu millət kötük olmasın* (11, 148). *Yaxın dursam köhlən mənə təpik çalır, Büdrəyirəm oğul, uşaq çəpik çalır, Dürməyimə toyuq-cücə dimdik çalır, Qocalmışam* (11, 156); *Saçların harada qanad çalırdı, Gülüşün dağlarda sönüb qalırdı* (19, 236); *Çalladı saçlarım bəyaz qar kimi, Tanrıdan rüsxət olsa, burda ölərdim* (19, 303).

Həm Mahirə Nağıqızının, həm də Hüseyn Kürdoğlunun şeir nümunələrində **çal** sözü qəbul etdiyi morfoloji göstəriciləri nəzərə almamaq şərtilə eyni formada çıxış edir və müxtəlif mənalar ifadə edərək hər bir mikromətnin semantik nüvəsində, başqa sözlə, semantik motivləşməsində mühüm rol oynayır. T.Hacıyev Azərbaycan şivələrində “çalmaq” sözünün omonimliyindən bəhs edərək göstərir ki, “çalmaq” – “biçmək, vurmaq”, “südə maya atmaq”, “süpürmək”, “oğurlamaq” kimi mənalar bildirir. “Çalmaq” omonim sözünün mənaları nə qədər müxtəlif olsa da, onların arasında ümumi etimoloji bir mənə yaxınlığı nəzərə çarpır. Bu sözün 1, 2, 3 və 4-cü mənalarının, hansının-hansından asılı olursa-olsun, bir-birindən törəməsini qəbul etmək mümkündür, lakin sonuncu mənə (oğurlamaq), o biri mənaların heç birində yox, məhz “süpürmək” mənəsindən nəşət etmişdir. Hətta bu sonuncu iki mənə arasındakı omonimlik o biri mənalara nisbətən bir qədər yarımçıqdır; bu iki gözün (*çalmaq* – *oğurlamaq*, *çalmaq* – *süpürmək*) arasında, az da olsa, məcazi mənə yaxınlığı hələ tamamilə üzülməmişdir (8, 288).

Qeyd etməliyik ki, dünya dil mənzərəsindən yanaşdıqda “çalmaq” dialektizmi “hərəkət” konsepti ilə birbaşa əlaqəlidir və müxtəlif sistemli dillərdə həmin sözün mənalarının işlənməməsi təbii haldır, lakin onun vahid funksional əlamət ətrafında birləşməsi absurddur. Etnolinqvokultural səviyyədə təhlillər göstərir ki, müxtəlif sistemli dillərdə “oğurlamaq”, “süpürmək”, “südü mayalandırmaq”, “biçmək”, “saçın ağarması, rəngi” və s. kimi mənaları ifadə edən rəngarəng leksik vahidlər mövcuddur və onların söz cildlər – formaları arasında kəskin fərqlər olsa da, məna-anlam baxımından, yəni mentallaşma, yaxud dərkedilmə cəhətdən əsaslı fərqlər yoxdur. Daha konkret desək, müxtəlif dillərin daşıyıcılarının “çalmaq” sözünün mənaları barədə təsəvvürləri eyniyyət təşkil edə bilər, yəni dünya xalqlarının demək olar ki, hamısında “həyət, küçə və s. obyektlər süpürülür”, “Müəyyən şeylər oğurlanır”, “Süddən qatıq, pendir əldə etmək üçün mayadan istifadə olunur”, “ot biçilir” və s. Bütün bunlar “çalmaq” omonim dialektizminin koqnitiv əsasla malik olduğunu göstərir. “Bu əsas mədəniyyətlə birbaşa bağlılığa malikdir” (17, 23). Dünya dil daşıyıcılarının mədəniyyətlə yaxınlığı dialekt təsəvvüründə də yaxınlığa zəmin yaradır, ona görə də “çalmaq” omonim dialektizmi mədəniyyətlərarası konseptual səciyyə kəsb edir, kontekst səviyyəsinə yüksəlir.

Poeziyada dialektizmlərin omonimliyindən istifadə poetik obrazlılıqda bir mühüm linqvistik vasitədir və onlar semantik motivləşmənin nüvəsini təşkil edir. Omonim dialektizmlər də şairdən – söz sənətkarından gərgin axtarış və yaradıcılıq əzabı tələb edir. B.İnberin dili ilə desək, “... Yaradıcılıq prosesində şair döyüşür, işlətdiyi sözü, təşbehi, qafiyəni tapmaq üçün yorulub haldan düşənə qədər fikirləşir. Sanki söz və ifadələr qələm sahibi ilə pələng kimi güləşir” (9, 48). Şeir dilində omonim dialektizmlərin sərrast seçimi və yerli-yerində, məqamında işlədilməsi poetik obrazlılığın vacib şərti, sənətin və sənətkarın əbədi ehtiyacı, “... bədii əsərin uzunömürlülük meyarı, yaddaqalmanın ölçüsüdür” (10, 94). Aşağıdakı şeir mətnlərinin rədif qəlibində işlədilən omonim dialektizmlərin hər biri yerli-yerində, məqamında işlədildiyindən gözəl səslənir, şairin sənətkarlıq keyfiyyətlərini çox dolğun şəkildə inikas etdirir: *Yıxdı məni, qaçdı baxtın köhləni, Taqətim yox, nə yüyürüm, nə çatım. Yaxın gəlməz ha musqurum, yalvarım, Geri gəlməz nə yüyənəm, nə çatım* (11, 135).

Bu bəndin ikinci misrasında, rədif mövqeyindəki **çatım** sözü feilidir, ədəbi dilə məxsusdur. Üçüncü misradakı yənə də həmin mövqedəki söz şivə sözüdür və Azərbaycan dilinin İmişli, Yevlax, “ip, kəndir” (7, 93) mənasında işlənir. Buradakı **çatım** dialektizmi ilə növbəti bəndin rədif mövqeyindəki omonim variantını həm məntiqi vurğunun, həm də etimoloji mənənin köməyi ilə fərqləndirmək mümkündür. Nümunəyə nəzər salaq: Titrək əlim palankeşi qulaqlar, Bu fağıra nə yükləyim, nə **çatım**? (11, 135).

Şair üçüncü misrada **çatım** sözünü **yükləyim** sinonim variantı ilə işlətdiyindən onun mənası dərhal anlaşılr.

Həqiqətən də **çatmax** feili dialektizmi İmişli, Yevlax şivələrində “yükləmək” mənasını bildirir (7, 94).

Şeirin üçüncü bəndinin sonuncu misrasında “**çatım**” feili dialektizmi odun, od-ocaq anlayışları ilə semantik baxımdan uyğunlaşdırıldığından mənası da tez başa düşülür: *Qocalığın soyuğu var qanımda, Odun yoxdur, ocağıma nə çatım?* (11, 135).

Buradakı “**çatım**” feili dialektizmi “yandırmaq, qalamaq” mənasını bildirir və həmin mənada Azərbaycan dilinin Basarkeçər, Çəmbərək şivələrində işlənir (7, 94).

Növbəti bəndin sonuncu misrasında da “**çatım**” sözü ismi dialektizm kimi çıxış edərək “uçuq” və “zədə” sinonim dubletləri ilə işlənərək onlarla semantik cəhətdən güclü poetik-məntiqi rabitə səciyyəsidir: *Dağ başında qüdrətindən bir qalayam, Nə zədəm var, nə uçuğum, nə çatım* (11, 135).

Birinci misrada lirik “mən” özünü qüdrətli bir qala kimi təşbəhləndirir və bu qalada heç bir zədənin, uçuğun, çatın olmadığı qənaətidir və misrada sinonim sözlər arasında şair üç dəfə **nə** bağlayıcısından istifadə etməklə inkarlıq məzmununu gerçəkləşdirir və **çatım** sözü Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində “çatdax” şəklində işlənərək “yarıq, para-para (torpaqda, əlin üstündə)” (2, 96) mənasında işlənir. Şair bu misrada çatım // çatdax dialektizmini 3 dəfə sadalanan şəkildə təkrar işlədilərək məxrəc yaxınlığı ilə eyniyyət təşkil edən sözlərdən fikir və hisslərinin ritmik axarını gücləndirmək və eyni zamanda, mətni emosionalaşdırmaq məqsədilə yararlanmışdır: *Dağlara bax, vermiş kürək-kürəyə, Dağ çatımı nə çatımdır, nə çatım!*

İkinci misrada çatım sözü və eyni zamanda nə əvəzliyi təkrar formaları ilə birbaşa “dağ” sözünə semantik cəhətdən təhkim vəziyyətdədirlər və bunlar da bir daha sübut edir ki, omonim dialektizmlər mükəmməl poetiklik, gözəl səslənmə, rəngarəng semantik çalarlar yaratmaq işində ən dəyərli linqvistik vasitələrdəndir.

Şeir mətnlərinin qafiyə sistemində cinas mövqeyində işlənən omonim dialektizmlər daha cəlbedici, daha təsirli və emosional səciyyəlidir və onlar həm semantik, həm də forma əlamətləri ilə üzvi bağlılıq yaradaraq estetik əhəmiyyət kəsb edir. Səs tərkibi ilə eyni, etimoloji və mənə baxımından müxtəlif olan “belə qafiyələr gözlənilməzliyə və mənə təsiri ilə oxucunun diqqətini özünə cəlb edir, onu düşünməyə sövq etdirir” (12, 76). Məs: *Sözüm ilə sönməz bir od qalayam, Qızıl mənəm, nə dəmir, nə qalayam, Dağ başında qüdrətdən bir qalayam, Nə zədəm var, nə uçuğum, nə çatım* (11, 135).

Həqiqətən də, mətnin birinci misrasında işlənən Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində, həm də keçid şivələrində “yandırmaq” mənasında (2, 225; 8, 288) çıxış edən “qalamaq” sözü gözlənilməzlik təsiri bağışlayır. Bu söz eyni zamanda keçid şivələrində “bir qabı ağzınacan doldurmaq” (8, 288) mənasını da ifadə edir. Diqqətlə nəzər saldıqda hiss olunur ki, onların arasında ümumi etimoloji bir mənə yaxınlığı var, çünki qalamax – “od, ocaq yandırmaq” mənası ilə “bir qabı ağzınacan doldurmaq” arasında semantik uzlaşdırma, yadlaşma prosesi baş verməmişdir. Daha konkret ifadə etsək, ocaq odunla doldurulub yandırıldığı kimi, bir qab da ağzına qədər doldurula bilir və mənə yaxınlığı da buradan pərvəriş tapır. Şeir mətnində isə “qalayım” dialektizminin ədəbi dilə məxsus digər sözlərlə etimoloji mənaları bir-birindən tamamilə uzaqlaşmış, birinci misrada bu söz od, ikincisində dəmir, üçüncüsündə abidə, tikili anlayışları ilə əlaqəli şəkildə çıxış edərək mətnin ritm-intonasiya elastikliyini təzahür etdirir. Fikrimizcə, hər üç omonim söz “qalaq” sözündən təşəkkül tapmışdır, od-ocaq yandırılmazdan əvvəl odun məmulatları qüllə şəkilli yığılır. Qala tikilən prosesdə bu daşlar da üst-üstə yığılaraq inşa edilir. Deməli, bu sözlərdə həqiqi mənə yaxınlığı hələ tamamilə üzülmemişdir. Bunlarla müqayisəsə dəmir məmulatının adını bildirən “qalay” omonimik sözü onlardan tamamilə uzaqlaşmışdır.

Poetik mühitdə fikrin obrazlı ifadəsi, emosionallıq və ekspressivlik yaratmaq baxımından geniş imkanları ilə seçilən “çatım” omonim dialektizmi koqnitiv əsaslıdır, çünki həmin sözlərin mənə postulatları müxtəlif dillərin daşıyıcılarının təsəvvürlərində eyniyyət təşkil edir. Birinci mikromətnə “çatım” omonim dialektizmi misralarda “predmet” və “hərəkət” anlayışlarını konseptuallaşdırır, ikincisində hər iki leksik vahid “hərəkət”, üçüncüsündə “predmet”, dördüncüsündə “əlamət” konseptinin reallaşmasına xidmət göstərir.

Poetik obrazın daxili və xarici aləmini səciyyələndirmək də eyni səs cildinə malik dialektizmlər müstəsna rol oynamaqla yanaşı, mətni şeyrləşdirən linqvistik faktor kimi də özünü göstərir. Məs: *Gör neçə işimiz var, Gecəgündüzümüz var, Həm ala geyimimiz, Həm ala üzümüz var* (13, 46). Fikrimizcə, üçüncü misradakı “ala” sözü “müxtəlif rəngdə olan” (burada paltara aid), dördüncü misradakı isə “qırmızı” (məcazi mənada) mənasında işlənmişdir və hər iki omonimi sözün sonunda “a” saitinin artımı baş vermişdir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində hər iki söz işlənir və Qazax və Bərdə şivələrində “hiylə, yalan” (14, 27), Qazax, Göyçay, Tovuz, Yevlax dialekt və şivələrində “alaq”, Şəki dialektində “göyərzi, tərəvəz”, Bakı dialektində “xəstəlik nəticəsində üzə əmələ gələn ağ ləkə”, Dərbənd, Xaçmaz şivələrində “üstündə toyuqlar otarmaq üçün düzəldilmiş yer” mənalarını bildirir (15, 17). Sair mətnə “ala üz” ifadəsini, şübhəsiz ki, metoforikləşdirərək “hiyləgər üz, yalançı sifət” anlamını işlətməmişdir. Metafikləşdirmə koqnitiv əsas üçün zəmin yaradan vasitədir. Qeyd

etməliyi ki, həmin ifadə “ələmət” konseptinin gerçəkləşməsinə istiqamətləndirilmişdir. Qədim türk sözlüklərində də “al” sözü “qırmızı, qızıl”, “hiylə, yalan” mənalarında işlənmişdir. Nəzərdən keçirdiyimiz şeir mətnində birinci “ala” sözü həqiqi mənada, ikincisində isə “hiyləgər üz, yalançı sifət” mənasında çıxış etmişdir. M.Kaşğari lüğətində al sözünün XI əsrdə həm “qırmızı, qızıl”, həm də “hiylə” mənalarında işləndiyini göstərmişdir (18, 148). Bəzi türk mətnlərində bu qədim söz “dil” sözü ilə yanaşı işlənərək “hiylə, yalan” mənasını bildirir. Məs: Ağıl kamil olsa, al eyləməz dil, Ağlın bəlasını dil çəkə bilməz (11, 112).

Nəticə. Poeziyanın poetik obrazlılığının qaynağında omonim dialektizmlər də mühüm yerlərdən birini tutmaqla konseptuallaşır, dünyəvilik keyfiyyəti ilə yanaşı, linqvokultural xüsusiyyətləri təcəssüm etdirən ən vacib dil vahidlərdən olub obrazlı fikirlərin xarakterini dolğun və aydın şəkildə inikasetdirmə gücünə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, “Azərbaycan Ensiklopediyası” nəşriyyat-poliqrafiya birliyi. 1999, 588 s.
2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 440 s.
3. Hüseynov M. Aşıq Ələsgərin söz ümmanı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 312 s.
4. Xələfli Ə.R. Həsərət körpüsü. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2003, 256 s.
5. Həsən M. Hanı o səndəki el, Dərələyəz?! Bakı, “Qismət”, 2002, 192 s.
6. Nağıqızı N. Ruhun beşiksə, tanı vətəndir. Bakı, 2017, 328 s.
7. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Ankara, 1994, 374 s.
8. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri. III cild, “Elm”, 2018, 412 s.
9. Инбер Б. Вдохновение и мастерство. Москва, «Наука», 1961, 201 стр.
10. Cabbarov X. Bədii ədəbiyyatda obrazlılıq. Bakı, “Yazıçı”, 1981, 221 s.
11. Kürdoğlu H. Yurduma qurbandır sözüm. Bakı, “Sabah”, 2005, 516 s.
12. Allahverdiyeva K.H. Azərbaycan şeirinin qafiyəsi haqqında. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1984, №1, 7479 s.
13. Nəcim Sinə. Üzü dağlara. Bakı, 2002, 156 s.
14. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1964, 510 s.

15. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 568 s.
16. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk (tərcümə edən: R.Əsgər), I c., Bakı, “Ozan”, 2006, 512 s.

**Qədim dövr ingilis dilinin formalaşmasına təsir edən
ən mühüm tarixi hadisələr**

Lamiyə Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Doktorant <https://orcid.org/0000-0001-5774-0411>

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə ingilis dilinin dövrləşməsinin ilkin mərhələsindən bəhs olunur. Bu dövr 450-1066-cı illəri əhatə edir. Baxmayaraq ki, qeyd olunan tarixi dövrə qədər Selt tayfaları Britaniya adalarında məskunlaşan ilk əcnəbi tayfalar olmuşlar, tədqiqatçılar ingilis xalqının və dilinin formalaşma tarixinin adanın qədim german tayfaları Cutlar, Anqlo və Saksonlar tərəfindən işğal edildiyi V əsrdən başladığını qeyd edirlər. Məqalədə Britaniya adalarını işğal edən və öz sivilizasiyalarını buraya gətirən xalq və tayfaların dilləri tədqiq olunur. Anqlo-Saksonlardan əvvəl adalara gəlmiş Selt tayfalarının dili, eləcə də, Roma İmperiyası genişlənməsi nəticəsində adalara gəlmiş yunan və latın dilləri qədim ingilis dilinin fonetik, qrammatik və leksik sisteminə güclü təsir etməklə bu dilin təkamülündə mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: Qədim ingilis dili, təkamül, alman tayfaları, diaxronik tədqiqat, köç etmə, yazılı abidə

**Влияние на формирование древнеанглийского
самые важные исторические события**

Ламия Алиева

Резюме

В представленной статье рассматривается начальный этап периодизации древнеанглийского языка. Этот период охватывает 450-1066 годы. Хотя до упомянутого исторического периода кельты были первыми иноземными племенами, поселившимися на Британских островах, исследователи отмечают, что история формирования английского народа и языка восходит к V веку, когда остров был оккупирован древними германскими племенами ютлеров, англов и саксов. В статье исследуются языки народов и племен, вторгшихся на Британские острова и принесшие

сюда свои цивилизации. Таким образом, язык кельтских племен до англосаксов, а также греческий и латинский языки, используемые Римской империей на островах оказали огромное влияние на фонетическую, грамматическую и лексическую системы, сыгравшие важную роль в эволюции древнеанглийского языка.

Ключевые слова: древнеанглийский язык, эволюция, германские племена, диахроническое исследование, миграция, рукопись.

Influence on the formation of ancient English the most important historical events

Lamiya Aliyeva

Summary

The presented article deals with the initial stage of the periodization of the Old English language. This period covers the years 450-1066. Although the Celts were the first foreign tribes to settle in the British Isles till the shown historical period, researchers note that the history of the formation of the English people and language dates back to the 5th century, when the island was occupied by the ancient Germanic tribes of the Jutes, Angles and Saxons. The article explores the languages of the peoples and tribes that invaded the British Isles and brought their civilizations here. Thus, the language of the Celtic tribes before the Anglo-Saxons, as well as the Greek and Latin languages used by the Roman Empire on the islands strongly influenced the phonetic, grammatical and lexical systems and played an important role in the evolution of Old English.

Key words: Old English, evolution, Germanic tribes, diachronic investigation, migration, manuscript

Aktuellhə. Məsir ingilis dilinin formalaşması müxtəlif tarixi hadisələrin bir-birinin ardınca baş verdiyi mərhələlərlə müşayət olunmuşdur. Tədqiqatçılar ingilis dilinin təkamül dövrünü üç mərhələyə bölürlər: qədim, orta və məsир dövr. Məsir ingilis dili bu üç formalaşma və təkmilləşmə dövrünü keçərək bir zamanlar işğalçı bir tayfanın dilindən məsир dövrümüzdə beynəlmiləl bir dilə çevrilənə qədər böyük inkişaf yolu keçmişdir. Təqdim olunan məqalədə qədim ingilis dilinin formalaşmağa başladığı ilkin dövrlərdən, həmin dövrü səciyyələndirən ən mühüm tarixi hadisələrdən bəhs olunduğuna görə məqalənin mövzusunu aktual hesab etmək olar.

Annotasiya. Hər bir xalqa məxsus olan təbii dilin formalaşması uzun əsrlərin məhsulu olmaqla dilin aid olduğu xalqın yaşadığı tarixi özündə bariz

şəkildə əks etdirir, eləcə də ingilis dili. Sözügedən məqalədə ingilis dilinin dövrləşməsinin ilkin mərhələsindən, eramızdan əvvəl I-V əsrləri əhatə edən dövrdən, Britaniya adalarında baş verən ən mühüm tarixi hadisələrdən bəhs olunmuşdur.

Metodlar. Təqdim olunan məqalədə ingilis dilinin formalaşmasının ilkin dövrləri və onun bu təkamül mərhələsində hansı dillərin təsirinə məruz qalması tarixilik baxımından tədqiq olunduğuna görə məqalənin yazılmasında tariximüqayisəli və diaxronik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Giriş. Məqalənin mövzusu müasir ingilis dilinin keçdiyi təkamül dövrünün birinci mərhələsi olan qədim ingilis (Old English) dilinin formalaşdığı dövrün ən ilkin mərhələsini (450-750 - ci illər) əks etdirən mühüm tarixi hadisələrə həsr olunmuşdur. Məqalədə Britaniya adalarının Selt tayfaları, qədim dövrün güclü quldarlıq dövləti Roma İmperiyası və alman tayfaları Cutlar, Anqlo və Saksonlar (Jutes, Angles, Saxons) tərəfindən işğal olunduğu, bu tayfa və xalqların Britaniya adalarına gətirdikləri sivilizasiya və məhrumiyyətlərdən, onların dilinin yerli tayfaların dilinə necə təsir etdiyi və s. məsələlər diaxronik aspektə şərh olunmuşdur.

Əsas hissə. İstənilən bir təbii dilin formalaşması heç də sadə proses olmayıb əsrlər, qərinələr tələb edən, dilin aid olduğu toplumun tarixən yaşadıklarını özündə əks etdirən və bəşər övladının milyon illər boyunca qazana bildiyi ən əsas, əvəzolunmaz milli sərvətidir. Dil ictimai-tarixi hadisə kimi bir millətin varlıq atributlarından biri olmaqla cəmiyyətdən kənarda mövcud ola bilməz. “ *Dil cəmiyyətlə birlikdə yaranır və onunla birlikdə inkişaf edir. Xalqın həyatında, yaşayışında, şüurunda baş verən dəyişikliklər onun dilində öz əksini tapır*” [1, s.4].

Dilin əsas funksiyası onun insanlararası ünsiyyəti yarada bilməsi olduğundan dil insan cəmiyyətində baş verən hər cür dəyişikliyi özündə əks etdirir. Dil zamanın süzgəcindən keçərək formalaşır və bir xalqın milli dili olmaq statusunu qazanır. Xüsusilə, əgər dil keşməkeşli tarix yaşamış bir xalqa məxsusdursa. Qeyd olunan mülahizə ingilis dili üçün xüsusilə səciyyəvidir. Çünki qədim və orta dövr ingilis dilinin formalaşması yalnız işğalçı müharibələr, çəkişmələr mühitində baş vermişdir. Bu səbəbdən, “*İngilis dilinin tarixini əks etdirən əsas hadisələr işğalçıların tarixidir*” [4, p.2] fikri tam ingilis dili üçün xarakterikdir.

Britaniya adalarında yaşayan ingilis xalqının və dilinin yaranması və təkamülü çoxəsrlik tarixi hadisələrlə zəngindir. Bu baxımdan, müasir ingilis dilinin dövrləşməsinin diaxronik aspektdən tədqiqi hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Müasir ingilis dili tarixən Avropa qitəsindən Britaniya adlarına müxtəlif məqsədlərlə köç edən tayfaların, qədim quldarlıq dövlətlərinin təsiri

altında formalaşmış, fonetik, qrammatik və leksik cəhətdən böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Britaniya adalarında yaşayan yerli tayfalar, habelə Şimal dənizini keçərək adalara miqrasiya edən yadelli tayfalar bu torpaqlarda işğal, qarət məqsədilə əsrlər boyunca müharibələr törətmişlər, yerli əhalini ya məhv etmiş, ya da özlərinə tabe etmişlər.

Britaniya adalarının ilkin sakinlərindən bəhs edən S.D.Zaytseva qeyd edir ki, *“London şəhərindən 160 km-lik məsafədə yerləşən və Daş çevrələr (qövsilər) (Stonehenge) adlandırılan tarixi yer Britaniya adalarının qədim sakinləri haqqında məlumat verir. Alimlər bu daşların hansı məqsədlərlə istifadə olunduğunu tapa bilməsələr də, onların bizim eradan əvvəl (A.D.) 1900-1600-cü illərə aid olduğunu güman edirlər. Daşların qərribə düzülüşü və hamar forması burada hansısa sivilizasiyanın olmasından xəbər verir. Bu yerdən qədim insanların məzar yeri və ya günəşə sitayiş yeri olaraq istifadə etdikləri güman olunur”* [8, p.14]

Araşdırmalara görə təxminən eramızdan üç min il əvvəl Avropa qitəsinin çox hissəsində və Britaniya adalarında iber tayfaları yaşamışlar. Bu tayfalar haqqında elmə çox az məlumdur, çünki onların heç bir yazılı abidəsi qalmamışdır.

Eramızdan əvvəl VI-III əsrlərdə Avropa qitəsinin şərqindən qərbinə doğru böyük bir ərazidə Selt tayfaları (*Celtic tribes*) məskunlaşmışlar. Sonralar bu tayfaların bir çoxu Britaniya adalarını zəbt etmişlər. Ən güclü Selt tayfası hesab olunan Britonlar demək olar adanın əksər hissəsini, İrlandiya adasının cənub hissəsini ələ keçirərək adanı Britaniya adlandırmışlar. Adanın şimal hissəsi Skot tayfaları tərəfindən zəbt olunur və sonralar Şotlandiya adlandırılır. Adanın o zamankı sakinləri olan iberləri Selt tayfaları məhv edirdilər. Onlar ya Seltlərə tabe olur, ya da adanın dağlıq hissəsinə, Uelsə doğru qaçırdılar.

Selt tayfalarının da öz yazılı abidəsi olmamışdır. Britaniya adaları haqqında ilk dəfə olaraq yunan yazılı mənbələrində bəhs olunmuşdur. Tarixin atası hesab olunan Herodot V əsrdə yazırdı ki, *“Finikiyalılar Britaniya adalarına qalay üçün gəmilərlə gəlirdilər. Onlar qalaydan tunc düzəltmək üçün istifadə edirdilər”* [8, p.17].

Bütün qədim xalqlar kimi, Selt tayfaları da öz Allahları, qəhrəmanları haqqında əfsanələr, əsatirlər və rəvayətlər yaratmışdılar. Onların yazısı olmadığı üçün onlar qeydə alınmamışdır, yalnız xalq yaradıcılığı nümunəsi kimi nəsildən-nəslə ötürülmüşdür. Onlar yalnız orta əsrlərdə yazıya köçürülmüş və *“ Celtic Sagas”*(*Seltlərin dastanları*) adlandırılmışlar. Bu yazılı abidələr Selt tayfaları, onların həyat tərz, məşğuliyyətləri, apardıqları müharibələr , onların qəhrəmanları və qəhrəmanlıqları haqqında bizə məlumat verir. Əfsanələrdə Selt tayfalarının silah və alətləri, adət-ənənələri və dinlərindən bəhs olunur. Bir

neçə əsrlər boyu Seltlər Britaniya adalarında ibtidai tayfa səviyyəsində yaşamışlar. Əmək məşğuliyyəti tədricən onların həyat şəraitini dəyişməyə başlamışdı. Əmək alətləri təkmilləşdikcə, məhsuldarlıq artmış, müəyyən qrup adamlar bundan daha çox mənimsəməyə, istifadə etməyə başlamışlar. Selt tayfalarında tədricən sinifli cəmiyyət formalaşmağa başlayırdı. Bu gün Britaniya adalarında, Uelsdə, Şotlandiyanın şimal hissəsində, İrlandiyanın qərb hissəsində Selt mənşəli dillər danışılmaqdadır. Müasir Avropa dillərində, həmçinin ingilis dilində Selt mənşəli sözlər, toponimlər hələ də işlədilir. Məsələn, ingilis dilində *Avon – river – çay, the Derwent – çay* adıdır, mənası *təmiz su* deməkdir, yer adı *Aberdeen* selt mənşəli sözdür. Avstriyada – *Bregenz*, *Wien* – *Vyana*, Belçikada – *Ardenne*s, Çex Respublikasında – *Kostany*, Fransada – *Amiens*, *Arras*, *Bourges*, *Brives*, *Lyon*, Almaniyada – *Amorbach*, *Bonn*, *Düren*, İtaliyada – *Brianza*, *Genova*, *Milano* və s. yer adları selt mənşəli toponimlərdir.

Britaniya adaları Selt tayfaları tərəfindən işğal olunduqdan bir neçə əsr sonra, təxminən eramızdan əvvəl I əsrdə o zamanların ən inkişaf etmiş sivilizasiyası hesab olunan qüdrətli Roma imperiyası tərəfindən işğal olundu. Roma imperiyası Aralıq dənizi sahillərində yerləşən ən güclü quldarlıq dövləti idi. Bu qədim dünyanın sonuncu güclü dövləti və imperiyası idi. Britaniya adalarının sakinləri olan Seltlər hələ tayfa şəklində yaşayarkən onlar dünyanın belə güclü bir imperiyası tərəfindən işğal olundular. Britaniya adaları dörd əsrə qədər bu imperiyanın təbəçiliyində olmuşdur.

Eramızdan əvvəl 55-ci ildə Yuli Sezarın başçılıq etdiyi 10.000 – lik Roma ordusu Britaniya adalarına hücum etdi. Lakin Seltlər qəhrəman kimi döyüşərək Romalıları məğlub etdilər. Onlar Gaula (o zaman Roma imperiyası Fransanı işğal edərək belə adlandırırdı) geri qayıtdılar.

54-cü ildə Yuli Sezar ikinci dəfə 25.000-lik ordu ilə Britaniya adalarına hücum etdi, Seltləri məğlub edərək adanın bəzi hissələrini ələ keçirdi, lakin adanı tam istila edə bilmədi.

Eramızdan əvvəl 43-cü ildə Romalılar üçüncü dəfə Britaniya adalarına hücum etdilər və adanın cənub-qərb hissəsini ələ keçirdilər. Bu müharibələr illərlə davam etdi. Romalılar adalarda məskunlaşmağa başladılar. Lakin ölkənin dağlıq hissələrinə Uelsə və Şotlandiyaya gedib çıxı bilmədilər.

Roma imperiyası dörd əsrə qədər bir müddətdə Britaniya adalarının əksər hissəsini zəbt edərək öz təbəçiliyində saxlamışdır. Bu müddətdə Britaniya adalarında Roma sivilizasiyası hökm sürmüşdür. Qeyd edək ki, Britaniya adalarını işğal edən hər bir dövlət bura öz sivilizasiyasını gətirmişdir, eləcə də, Romalılar. Roma işğalına qədər Britaniya sakinləri primitiv həyat tərzini keçirmişlər, orada evlər, şəhərlər olmamışdır. Romalılar adaya gəldikdən sonra onlar burada evlər tikməyə, şəhərlər, ticarət mərkəzləri, yollar, körpülər

yaratmağa başladılar, şəhər əhalisi təmiz su ilə təchiz olundu. Ölkədə mədəniyyət və ticarət sürətlə inkişaf edirdi: York, Lincoln, London əsl iri ticarət mərkəzlərinə çevrilmişdi. Romalıları artıq adanın tam sahibi kimi onu inkişaf etdirməklə məşğul idilər. Onlar gözəl, dəbdəbəli evlərdə yaşasalar da, hər zaman özlərini yerli əhalidən müdafiə edirdilər, onların evlərini Roma döyüşçüləri mühafizə edirdi. Britaniya adaları və onun ilkin sakinləri haqqında digər yazılı mənbə adalara hücum edərək Selt tayfalarına qarşı vurmuş Roma imperatoru, generalı və yazıçısı Yuli Sezarın *“Qall müharibəsi haqqında qeydlər”* (*Commentaries on the Gallic War*) əsəridir. O, əsərdə Britaniya adalarını və Selt tayfalarını təsvir etmişdir. Yuli Sezar onların tayfalar şəklində yaşadıklarını və bu tayfaların tayfa başçıları tərəfindən idarə olunduğunu qeyd etmişdir. Tayfa başçıları daha ağıllı və güclü olurdular, onları kral adlandırırdılar. Bəzən tayfaların idarə olunmasında ağıllı xanımlar da iştirak edirdilər və onları kraliça adlandırırdılar. Adanın cənub-şərqində yaşayan Seltlər daha inkişaf etmiş tayfalar idi. Onlar döyüş meydanında igidliliklə vuruşurdular.

Qeyd olunduğu kimi, Romalıları Britaniya adalarında beş əsrə qədər hökmranlıq etdilər, öz sivilizasiyalarını bu adalara gətirdilər. Britaniya adalarında *“500 ilə dək bir müddətdə romalaşma prosesi getdi. Yerli seltlər Romalıları kimi həyat tərzini keçirməyə başlasalar da, onlar selt dilində danışdılar”* [3, p.2]. Onlar Romalıların danışdığı Latın dilini başa düşmürdülər. Lakin IV əsrin sonlarından başlayaraq Roma imperiyası özü tənəzzül etməyə başladı. Aramsız davam edən qul üsyanları imperiyanın dayaqlarını sarsıtmağa başladı. Adalarda yerləşmiş Roma qoşunları öz ölkələrinə qayıdırdılar, çünki onların ölkədaxili vəziyyətləri pis idi.

407-ci ildə alman tayfaları aramsız olaraq Roma imperiyasına hücumlar edirdilər. Daxili və xarici münaqişələr imperiyanı xeyli zəiflətmişdi. Nəhayət, V əsrdə Roma imperiyası barbar alman tayfaları tərəfindən işğal olundu və Avropada sonuncu quldarlıq dövləti süquta uğradı.

Lakin Romalıların I-V əsrlərdə Britaniya adalarında qurub-yaratdıqları sivilizasiyanın izləri bu günə dək qalmaqdadır. Eyni zamanda, Romalıların adalara gətirdikləri latın dilindən ingilis dilinə xeyli sayda sözlər keçmiş, bu dil ingilis dilinin fonetik, qrammatik və leksik sisteminə güclü təsir etmişdir. Məsələn, ingilis dilində *street* – *küçə* sözü latın mənşəli *strata*, *port-liman* sözü *portus*, *wall* – *divar* sözü *vallum* sözündən yaranmışlar. Bu gün İngiltərədəki şəhərlərin çoxusunun adı latın mənşəlidir. Latın dilində *castra* – *camp* - *düşərgə* deməkdir. Roma şəhərləri güclü mühafizə olunduğundan onların əksəriyyətinin sonu bu sözlə bitir. Müasir *Chester*, *Winchester*, *Manchester*, *Leicester*, *Gloucester*, *Doncaster*, *Lancaster* və s. şəhər adları latın mənşəli sözlərdir. Lakin Romalıları bütün Britaniya adalarında möhkəmlənə bilməmişlər. Məsələn, onlar

adanın cənub-şərq hissəsində daha çox məskunlaşdıqlarına görə, adanın bu hissəsi daha da inkişaf etmişdir. Lakin Romalılar coğrafi reliyef və təbii şərait səbəbindən adanın dağlıq ərazisinə gedib çıxma bilmədilər. Qeyd edək ki, I-V əsrlərdə mövcud olan Britaniya adası tarixi mənbələrdə Roma Britaniyası (*Roman Britain*) adlandırılır.

V əsrin ortalarından başlayaraq alman tayfaları, bəzən onları barbar tayfaları adlandırırlar, Anqlolar, Saksonlar və Cutlar (*Angles, Saxons, Jutes*) Britaniya adalarını zəbt etdilər. Bu tayfalar indiki Danimarka və Almaniyanın şimal hissəsindən gələn tayfalar idi. Onlar Şimal dənizini keçərək Britaniya adalarına hücum etdilər və adanın əksər hissəsini ələ keçirərək orada məskunlaşdılar.

Alimlər ingilis xalqının və dilinin formalaşmasında Anqlo, Sakson və Cut tayfalarının tarixi rol oynadığını qeyd edirlər və İngiltərənin tarixinin və dilinin yaranmasını V əsrdə, daha dəqiq 449-cu ildə Cut tayfalarının Kentə hücum edərək oranı işğal etməsindən başladığını qeyd edirlər. Bu, alman tayfaları tərəfindən ada torpaqlarının işğalının başlanğıcı oldu. Cutlardan sonra isə digər alman tayfaları – Saksonlar və Anqlolar Britaniya adalarına hücum etdilər. Əvvəlcə onlar yalnız qarət məqsədilə gəlsələr də, sonralar artıq ada torpaqlarını işğal etməyə başladılar. Britaniya adaları demək olar yüz əlli ilə qədər olan bir müddətdə alman tayfaları tərəfindən zəbt edildi. Onlar, xüsusilə, adanın cənub-qərb hissəsini tam işğal etdilər, digər dağlıq ərazilərdə Seltlər azad şəkildə yaşayırdılar. Yeni gəlmiş alman barbar tayfaları kənd şəraitində kiçik evlərdə yaşamağı üstün tuturdular. Onlar Romalıların qurub-yaratdıqları şəhərləri, evləri, imarətləri dağıdıb ölkəni xarabalığa çevirirdilər. Yeni sakinlər çəkilmiş yolları sökür, onun materialından istifadə edərək özlərinə kiçik evlər tikirdilər.

Cutların, Anqlo-Saksonların adət-ənənələri və dilləri çox yaxın idi. Zaman keçdikcə onlar bir-birlərinə yaxınlaşaraq bir xalq oldular. Cut (Jutes) tayfasının adı tamamilə aradan qalxdı. Artıq adanın yerli sakinləri AnqloSaksonlar adlanırdı. Onlar getdikcə adada daha da möhkəmlənir, onların dilləri, dinləri və adət-ənənələri adada hökmran olurdu. Onlar yerli Selt tayfalarını *welsh – foreigner – yadelli* adlandırırdılar. Artıq Seltlər də yeni tayfalara qaynayıb-qarışır, onların adət-ənənələrini qəbul edir və dillərini danışırırdılar. Lakin adanın dağlıq hissəsində - Şotlandiyada, Uelsdə, İrlandiyanın cənub hissəsində yaşayan Seltlər hələ də öz dillərində danışır və sadə həyat tərzini keçirirdilər. İşğalçı alman tayfalarının dilləri bir-birinə çox yaxın olsa da, sonralar bu dillərin yerli tayfaların dillərinə qarışması ilə qədim ingilis dili yarandı. Qədim ingilis dilinin dövrləşməsinin tarixi alman tayfalarının 449-cu ildə (bəzi mənbələrdə 450, 470, 500 – cü illər göstərilir) adaya gəlməsindən Norman istilasınadək, yəni 1100 – cü ilə qədər olan dövrü əhatə edir.

Alman tayfaları adanın tam sakininə çevrilmişdilər. Onlar ələ keçirilmiş ərazilərdə Seltləri ya məhv edir, ya da ölkədən didərgin salırdılar. VI əsrin sonu VII əsrin əvvəllərində alman tayfaları tərəfindən adada yeddi krallıq yaradılmışdı (*the Anglo-Saxon heptarchy*) : Cənubda Sasseks, Qərbdə Vesseks, Şərqdə Esseks. Mersia, Kent, Şərqi Anqlia və Nozambriya. Sonralar bu krallıqlar birləşərək İngiltərə dövlətinin əsasını qoydular. Krallıqlar arasında adada hökmranlıq uğrunda daimi mübarizə getmişdir. Anqlo-Sakson krallıqlarında eyni bir German dilinin fərqli dialektlərində danışılmışdır. Lakin bu dialektlər çox yaxın və anlaşılan olmuşdur. Bura dörd əsas dialekt – Nosambria, Kent, Mersia və Qərbi Sakson dialektləri aid edilir. Sonralar Anqlo tayfasının Mersia krallığının dili adada vahid dil oldu. Bu dil getdikcə yerli tayfaların dili ilə qarışmağa başladı. Zaman keçdikcə Anqlo-Saksonların yaşadığı ərazi Enqland – İngiltərə, dil isə ingilis dili adlandırıldı. Beləliklə, qədim ingilis dili formalaşdı. Yeni yaranan ingilis dili öz tarixi boyu dərin dəyişikliklərə məruz qaldı.

Nəticə. Araşdırılan tarixi faktlara əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir ingilis dili keçdiyi təkamül dövründə bir çox dillərin təsirinə məruz qalmış, bu dillər ingilis dilinin fonetik, qrammatik və leksik sistemində dərin dəyişikliklərə səbəb olmuşlar. Təsadüfi deyildir ki, beş əsrə qədər Britaniya adalarında hökm sürən Roma imperiyası dövründə yunan və latın dilləri ingilis dilinə bilavasitə təsir etmişdir. Bu dövrdə katolik kilsəsinin adaların həyatının bütün sahələrinə, o cümlədən ingilis dilinə təsiri də qeyd edilməlidir. Müasir ingilis dilində bu gün işlənən sözlərin 60 faizə qədəri yunan-latın mənşəli sözlərdir. Baxmayaraq ki, Britaniya adaları bir çox tayfalar tərəfindən işğal olunub, tədqiqatçılar ingilis dilinin formalaşma tarixinin V əsrdən, Anqlo-Saksonların adalara gəlişindən başladığını əsas götürürlər.

Ədəbiyyat

1. Paşayeva M.M. İngilis dilinin tarixi (qədim dövr) (Mühazirə kursu). Bakı-1972. 136s.
2. Abdulrahimov H. Elmar. The ABC of the History of the English language. Baku, Mütərcim – 2005. 270p.
3. Carole Hough and John Corbett. Beginning Old English. 2007. 249p. www.users.pfw.edu/flemingd/Hough_Beginning_OE.pdf
4. Ekaterina Chechel. Lectures History of English. 40p. www.academia.edu/35052895/Lectures_History_of_English

5. English Vocabulary Derived from Latin.
www.enhancemyvocabulary.com
6. Rastorguyeva T.A. A History of English. Moscow, « Vyssaja skola », 1983. 347p.
7. www.history.org.uk/primary/resources/
8. Zaitseva S.D. Early Britain. Moscow, “Prosveshcheniye”, 1981. 254p.

**Müxtəlif kommunikativ tipli cümlələrdə mürəkkəb tonların
işlənməsinə dair**

B/m. İntizar Kərimova

ADU, İngilis dilinin fonetika kafedrası

intizar.karimova@adu.edu.az orcid/org: 0000-0002-5322-2446

Xülasə

Bu məqalədə müəllif intonasiya, onun tipləri, komponentləri, funksiyaları haqqında məlumat vermişdir. Müəllif məqalədə intonasiyanın cümlənin kommunikativ tiplərində əsas rol oynaması haqqında, müxtəlif növ cümlələrdə mürəkkəb tonların işlənməsi, tələffüz xüsusiyyətlərini təhlil etməyə çalışmışdır.

Məlumdur ki, şifahi nitqdə intonasiyanın rolu böyükdür. Eyni zamanda intonasiya cümlənin zahiri strukturunu müəyyən edən mühüm vasitələrdən biridir. Buna görə də nitqdə intonasiyanın oynadığı rolu müəyyənləşdirmək üçün intonasiyanın tədqiqi dilçiliyin aktual məsələlərindəndir.

Açar sözlər: intonasiya, vurğu, sintaqm, nüvə tonu, heca, ritm, enən ton, qalxan ton, tembr, temp melodiya

**О развитии сложных тонов в разных коммуникативных типах
предложений**

С/п. Каримова Интизар

Резюме

В данной статье автор попытался дать крайнюю информацию об интонации и ее типах а также о компонентах и функциях интонации. В статье сделана попытка анализировать сложные тоны в различных коммуникативных типах предложения их особенности произношения, а также роль интонации коммуникативных типах предложения.

Известно, что роль интонации в устной речи велика. В то же время интонация является одним из важнейших инструментов в определении внешней структуры предложения. Поэтому изучение интонации является одним из важнейших вопросов языкознания для определения роли интонации в речи.

Ключевые слова: интонация, ударения, синтагм, ядерный тон, слог, ритм, нисходящий тон, восходящий тон, тембр, темп, мелодия

On the development of complex tones in different communicative types of sentences

Head master. Karimova Intizar

Summary

In the article the author tried to give general notion of intonation, its types, functions and components of intonation.

An attempt is made to analyse complex tones in different communicative types of sentences, their pronunciation peculiarities a role of intonation in all communicative types of sentences.

It is known that the role of intonation in oral speech is great. At the same time, intonation is one of the most important tools in determining the outward structure of a sentence. Therefore, the study of intonation is one of the most important issues in linguistics to determine the role of intonation in speech.

Key words: intonation, stress, syntax, nuclear tone, syllable, rhythm, low rise, tempo, melody, low fall

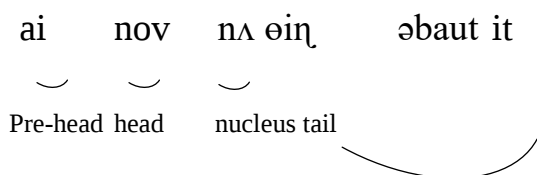
Aktuallıq. Məlumdur ki, şifahi nitqdə intonasiyanın rolu böyükdür. Eyni zamanda intonasiya cümlənin zəhəri strukturunu müəyyən edən mühüm vasitələrdən biridir. Buna görə dənitqdə intonasiyanın oynadığı rolu müəyyənləşdirmək üçün intonasiyanın tədqiqi dilçiliyin aktual məsələlərindəndir.

Annotasiya. Məqələdə şifahi nitqin əsas elementlərindən biri hesab edilən intonasiyanın funksiyaları, cümlənin zəhəri strukturunda oynadığı rol tədqiq edilmişdir. Vurğulu, vurğusuz hecalarda intonasiya dəyişmələri haqqında məlumat verilmişdir.

Metod. Tədqiqat işində təsviri, müqayisəli və qarşılaşdırma metodlarından, müasir tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Cümlənin xarici quruluşunu şifahi nitqdə əks etdirən mürəkkəb fonetik vasitə intonasiyadır. Cümlənin sadə, mürəkkəb olmasını, onun kommunikativ tiplərini intonasiya təyin edir. Hər bir cümlə və ya sintagma aşağıdakı struktur bölgülərə ayrılır:

1. Taktönü (Pre-head) – başlanğıc vurğusuz və ya zəif vurğulu hecalar
2. Şkala (head) – 1-ci vurğulu hecadan sonuncu vurğulu hecayadək olan sözlər.
3. Nüvə tonu (nuclear tone) – sonuncu vurğulu hecada tonun düşməsi.
4. Nüvədən sonrakı (tail) vurğusuz hecalar.
5. I know nothing about it

İntizar Kərimova

Bunların hər birinin öz funksiyası vardır. Ən mühüm və vacib element nüvədir. Çünki, nüvə vasitəsilə intonasiya qrupunun semantik yükünü, əhəmiyyətini üzə çıxarır, cümlənin bütövlükdə kommunikativ mərkəzini, növünü göstərir.

İntonasiya qrupunun nüvə hissəsində, müxtəlif səviyyə və istiqamətdə səs tonunun kəskin dəyişməsinə, düşüb-qalxmasına, qalxıb-düşməsinə nüvə tonları deyilir.

İngilis dilində nüvə tonları 2 qrupa bölünür.

1. (The Falling tones) – Düşən tonlar

2. Qalxan tonlar (the Rising tones) Düşən

tonlar bunlardan ibarətdir:

1. Alçaqdan düşən ton (Low Fall) The Picture is wonderful

əə 'pɪktʃər fɪz wʌndəfʊl// 2. Yüksəkdən düşən ton (the high Fall) You'd laugh at me.

jud 'lʌf ət mi://

3. Qalxıb-düşən ton (the Rise-Fall) John

told me not to come

dʒoun 'tɒld mɪ not tə kʌm//

Bu tonlar əsasən cümlənin bitdiyini, təhlilini, dəqiqliyini bildirmək üçün işlənir.

2. Qalxan tonlar da 3 yerə bölünür.

1. Alçaqdan qalxan ton (The Low Rise) Are you a student?

'a: yu ə, stju:dənt//

2. Yüksəkdən qalxan ton (the High Rise)

He is late again. hi ɪz 'Leit əgeɪn//

3. Düşüb-qalxan ton (the Fall-Rise) Nobody told me what to do about it.

'nɒvbədi 'tɒvld mi' wɒttəv du: əbaʊt it //

Bu tonlar isə bitməmiş məna qruplarında, tam olmayan, tərəddüd, dolaşıqlıq, şübhə bildirən cümlələrdə işlənir.

İngilis dilində düz xətti (neytral) tonda işlədilir.

Tonlar struktur cəhətdən iki cür olur: sadə və mürəkkəb. Düz xətti neytral, düşən və qalxan tonlar sadə, düşüb-qalxan, qalxıb-düşən və qalxıb-düşənqalxan tonlar isə mürəkkəb tonlardır.

Bu sadə və mürəkkəb tonların da müxtəlif növləri vardır. I.

Düşən tonlar:

1. Alçaq düşən ton.
2. Orta səviyyəli düşən ton.
3. Dar diapazonlu yüksək düşən ton.
4. Geniş diapazonlu yüksək düşən ton.

II. Qalxan tonlar:

1. Alçaq qalxan ton.
2. Orta səviyyəli qalxan ton.
3. Dar diapason luyük səkqalxan ton.
4. Geniş diapazonlu qalxan ton. II. Düzxətli neytral ton.

1. Yüksək səviyyəli düzxətli ton.

2. Orta səviyyəli düzxətli ton.

3. Alçaq səviyyəli düzxətli ton.

IV. Mürəkkəb tonlar (The complex tones) 1.

Yüksəkdən düşüb-qalxan ton.

2. Alçaqdan düşüb-qalxan ton.

3. Alçaqdan qalxıb-düşən ton.

4. Yüksəkdən qalxıb-düşən ton.

5. Qalxan-düşən-qalxan ton.

V. Tərkibi tonlar (Compound tones)

1. Yüksəkdən düşən və alçaqdan qalxan ton.

2. Bir neçə nisbi səviyyəli yüksəkdən düşən ton.

3. Alçaqdan qalxan və yüksəkdən düşən ton.

4. Alçaqdan qalxan və alçaq qalxan ton.

5. Yüksəkdən düşən və düşüb-qalxan ton.

6. Yüksəkdən düşüb-qalxan və düşüb-qalxan ton.

8. Yüksəkdən qalxan və alçaq-qalxan ton.

İngilis dilində cümləni tələffüz edərkən fikri qarşı tərəfə düzgün çatdırılmasında nüvə tonunun çox böyük rolu vardır.

Enən melodiya adətən cümlənin sonuncu sintaqmında işlənir və əsasən bitginlik bildirir.

Bu cür cümlələrin əksəriyyəti məzmun müstəqililiyi və xüsusişmə ifadə edir. Bu kateqoriyalara qətilik, qeyri-emosional, ciddi səslənən əmr cümlələri, bitkin, qəti, təmkinli nəqli cümlələr, aydın soyuqqanlı, təsdiq və inkar cavab tələb edən sual, təəccüb ifadə etməyən nida cümlələri daxildir.

Məs: What do you know about the climate in Spain?

1. Wbt du yu' novəbavt ʔəKLaimit in spein// Siz İspaniyanın iqlimi haqqında nə bilirsiniz?

2. She can not speak English.

si kən 'not 'spi:k ingLiS//

O ingilis dilində danışa bilmir.

İntizar Kərimova

3. Don't put them all on my table.

'dovnt 'pvt əəm 'ɔ:L on mai teibL// onların hamısını mənim stolumun üstünə qoyma.

4. What a lovely weather we are having to day!

Wot ə'lɒvLi'weəə wɪ ɑ hæviŋ tə deɪ// Nə gözəl hava var bu gün.

Enən melodiya təksintaqmlı cümlələrdəki funksiyanı həm də çox sintaqmlı cümlələrdə yerinə yetirir. Belə mürəkkəb cümlələrdə fərq ondan ibarətdir ki, enən ton sonuncu sintaqmda müəyyənləşir, əvvəlki sintaqmadakı fikri cəmləyərək yekunlaşdırır.

Məs: We noticed/that thesea was not so calm/than earlier in the morning.

Wi, notist/ dətəsi: wəznətsəka:m/dən '3:(1).lində 'mə:nı Biz
müşahidə etdik ki, dəniz indi səhərki kimi sakit deyildi.

Bəzi mürəkkəb cümlələrdə qalxan melodiya əvəzinə enən melodiyanın
işlənməsi bəzən sintaqmı müəyyən dərəcə emfatikləşdirir.

Məs: Look, he is the painter, whom I told you about yesterday.

Lvkher: ızdəpeintə/ hum ai'tovldjuəbavtyestədi// Bax,
bu sənə dünən haqqında danışdığım rəssamdır.

Qalxan tonun fonoloji funksiyaları

Ünsiyyət zamanı cümlə və sintaqm sonunda işlənən qalxan ton hər cür
qətiyyətsizlik və inamsızlıq əlamətlərini ifadə edir.

1. İngilis dilində qalxan melodiya güman, qətiyyətsizlik, tərəddüd,
bəzən də təəccüb, şübhə bildirən nəqli cümlələrdə işlənir.

Məs: It you don't find it expensive

If ju 'dovnt find it //İkspresİv//

2. Qalxan ton əmr, təhrik, yüngül xəbərdarlıq komanda ifadə edən
cümlə və sintqomlara qəti xəbərdarlıq və hədələmə çalarlığı verir.

Switch off the radio then swıtfəfə,
reıdıəden

3. Bəzi hallarda sual əvəzlikli (xüsusi sual) cümlələrində qalxan
melodiya işlənir. Rəğbət, maraq, çaşqınlıq ifadə edən bu növ cümlə və
sintaqmalarda daha aydın və inandırıcı bir cavab gözlənilir.

What's wrong with your pen?

wətsrəŋwıdʒə:(r) pen//

Ümumi sual cümlələrinin formalaşması zamanı qalxan melodiyanın
xarakterik xüsusiyyətlər açıq şəkildə özünü göstərir. Əsl maraq ümumi sual
cümlələrində melodiya, hər hansı faktın izah edilən müraciət vasitəsi olur.

Məs: Do you have time to go in for sport?

'du: ju'hæv'taım to'gov İn fə spot//

Qalxan melodiya ruhlandırıcı, səmimi, rəğbət bildirən, daha çox
sağollaşmada və səmimi dostcasına salamlaşmada təksintaqmlı nida
cümlələrində qalxan melodiya özünəməxsus bir canlanma, müsahibə qarşı etiraz,
onunla mübahisə etmək və onu inandırmağa çalışmaq meyli ifadə edir. Məs: more
tea? No, thank you mə:, ti:// 'nov, əæŋk ju://

Qalxan melodiya bəzi sintqmlarda məzmun asılılığı və tabelilik göstərir.
Beləliklə, qalxan melodiya bu funksiyaları ifadə edir:

1. Natamamlıq

2. Məzmun asılılığı
3. İmplikasiya (işarə)
4. Tərəddüd
5. Müxtəlif nəzarət formaları Sırf linqvistik planda isə:
 1. Bitişdiricilik,
 2. Ayırıcılıq
 3. Sadalama,
 4. Sual

Nəticə. Düzxətli melodiya həm enən, həm də qalxan melodiya tiplərin- dən fərqlənir. O, aydın və qəti bir kommunikativ istiqamət bildirmir. Düzxətli melodiya ilə səslənən sintaqmaların səddini müəyyənləşdirən əsas əlamət ya fasilə, ya da digər fonetik vasitələrin köməyi ilə ritmik xüsusiləşmə ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Antipova E.A. Englishin tonation . 1974
2. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı 1984.
3. Babayev S.M.English phonotics. Bakı 2005.
4. Babayev S.M.English phonology. Bakı 2004.
5. Dickushina O.İEnglish phonetics (theoretical course) 1965.
6. Zeynalov F. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik – melodic xüsusiyyətləri. Bakı 1996.
7. Zeynalov F. Praktical English phonetics. Bakı 2018.
8. Petur Roach. English phonetic sphonetics and pnuriology.

Linqvistika problemləri. Cild 3, №1, 2022, s.304-310

İngilis dilində ikidilli lüğətlərin yaranması

Hüseynova Leyla Ruslan qızı
ADPU-nun doktorantı
leyla.ruslan1983@mail.ru
orcid/org:0000-0001-5612-8837

Xülasə

Müasir dövr həyatın bütün sahələrini, o cümlədən dillərarası ünsiyyət sferasını da əhatə edən qloballaşma epoxası kimi əlamətdardır. Belə şəraitdə ortaya çıxan əsas problemlərdən biri ingilis dilinin dünyanın əsas dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə genişmiqyaslı təsiridir. Obyektiv səbəblərdən beynəlxalq ünsiyyətin əsas vasitəsinə çevrilmiş ingilis dili bir çox xalqların praktik həyatında və dilçilikdə xeyli problemlərə səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: lüğət, ikidilli, dil, beynəlxalq ünsiyyət

Создание двуязычных словарей на английском языке

Гусейнова Лейла Руслан гызы

Докторант АДПУ

Резюме

Современная эпоха отмечена как эпоха глобализации, которая охватывает все сферы жизни, включая сферу межкультурного общения. Одна из главных проблем в этой ситуации - масштабное влияние английского языка на основные языки мира, в том числе азербайджанский. Английский язык, который по объективным причинам стал основным средством международного общения, вызвал множество проблем в практической жизни и лингвистике многих народов.

Ключевые слова: словарь, двуязычный, язык, международное общение

Creation of bilingual dictionaries in English

Huseynova Leyla Ruslan gizi

Doctoral student of ASPU

Summary

The modern era is marked as an epoch of globalization, which covers all spheres of life, including the sphere of interlingual communication. One of the main problems in this situation is the large-scale influence of English on the world's major languages, including Azerbaijani. English, which for objective

reasons has become the main means of international communication, has caused many problems in the practical life and linguistics of many peoples.

Key words: dictionary, bilingual, language, international communication

Aktuallıq. İngilis lüğətçiliyi tarixində ikidilli lüğətlərin yaranması qonşu dövlətlərlə əlaqələrin yaranması ilə bağlıdır. Bu əlaqələr, əsasən, siyasi və iqtisadi sahələrdə özünü göstərmişdir. Məsələn, ingiliscə-rusca ikidilli lüğətlərin meydana çıxması İngiltərə ilə Rusiya arasında qarşılıqlı əlaqələrin ortaya çıxması ilə sıx əlaqəlidir. Bu əlaqələr 1698-ci ildə I Pyotrun Londona səfərindən sonra daha da genişlənməyə başladı. O, İngiltərədən Rusiyaya bir çox peşə sahiblərini – mühəndis, usta, riyaziyyatçı, tacir dəvət etdi. Bununla da, Rusiyada ingilis dilinə, İngiltərədə rus dilinə maraq daha da artdı. Bu maraq XVIII əsrin axırlarında və XIX əsrin əvvəllərində daha böyük vüsət aldı. Bütün bu proseslər, şübhəsiz, ikidilli lüğətlərin yaranmasına təsir etməyə bilməzdi. Nəticədə ilk dəfə olaraq XVIII əsrdə 6 dildə – rusca-yunanca-latinca-almancafransızca-ingiliscə lüğət tərtib olundu. Lüğətin müəllifi Q.A.Poletika idi. Bu lüğət həmin dövrdə geniş yayılsa da, ehtiyacı tam ödəyə bilmirdi. İngilis lüğətçiliyinin ikinci mərhələsi ikidilli lüğətlərin hazırlanması ilə əlamətdardır. Belə lüğətlərdən biri 1440-cı ildə tərtib olunmuş ingiliscə-latinca “Promptorium Parvulorum sive Clericorum” – “Təhsilli gənclər üçün xəzinə” adlanan lüğətdir. Lüğət təxminən 12 min sözü əhatə edir. Orada bəzi latın sözlərinin izahı verilmiş, sitatlar göstərilmiş və müəllif tərəfindən bəzi açıqlamalar, ifadələr, sabit söz birləşmələri, obrazlı ifadələr və s. verilmişdir.

Annotasiya. Müasir dövrdə filoloji və terminoloji lüğətlərin tərtibi, onların sözlüyünün hazırlanması, lüğət məqalələrinin tərtibi, sözlərin mənalарının adekvat tərcümə ilə açıqlanması təkcə linqvistik cəhətdən deyil, eyni zamanda xarici dillərin tədrisi prosesi üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Metod. Tədqiqatda lüğətçiliyin inkişaf tarixi əsas götürülərək təsviri, müqayisə-tutuşdurma, müqayisəli leksikoqrafik təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Giriş. 1772-ci ildə P.İ.Jdanovun tərtibçiliyi ilə yeni bir lüğət – «İngiliscə-rusca lüğət» meydana gəldi. Lüğət ideoqrafik əsaslarla tərtib olunmuş və 3 min sözü əhatə edirdi. Həmin lüğət, ona tələbatın çox olduğunu nəzərə alaraq, 1801-ci ildə təkrar nəşr olundu. Müəllif 1784-cü ildə yeni ikidilli «İngiliscərusca yeni lüğət»ni («A New Dictionary English and Russian») nəşr etdirir.

Lüğət 30 minə yaxın sözü əhatə edirdi.

1817-ci ildə Moskvada 45 mindən çox sözdən ibarət 4-cildlik ingiliscərusca lüğət də işıq üzü görür. 1838 və 1879-cu illərdə də ingiliscə-rusca lüğətlər nəşr olunmuşdur.

Dilçilik tarixində ingilis və Amerika lüğətçiliyinə dair xeyli tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu sahənin ilk araşdırıcılarından olan V.D.Arakin “Основные этапы истории в английской и американской лексикографии” məqaləsində ingilis və Amerika lüğətçiliyi tarixindən müxtəsər məlumat verir, onun tarixinin XVII əsrdən başladığını göstərir [1].

Keçmiş sovet dilçiliyində ingilis leksikoqrafiyasının bu və ya digər problemlərinə doktorluq dissertasiyalarının da həsr edildiyinin şahidi oluruq. Məsələn, L.A.Stupin XV-XX əsrlər ingilis və Amerika lüğətçiliyində normativlik problemini [2] və A.V.Kunin ingilis frazeologiyasının linqvistik fənn kimi əsas anlayışlarını və ingiliscə-rusca frazeoloji lüğətin yaradılması məsələlərini [3] araşdırmışlar.

1985-ci ildə L.P.Stupin “İngilis dilinin leksikoqrafiyası” adlı monoqrafiyasını nəşr etdirmişdir. Tədqiqatçı monoqrafiyada ingilis lüğətçiliyindən geniş bəhs etmiş, lüğətlərin tipləri, strukturu və s. haqqında ətraflı məlumat vermişdir. O həmçinin birdilli və ikidilli lüğətlər, eləcə də ayrı-ayrı müəlliflərin lüğətləri haqqında bəhs etmişdir [4].

VII əsrdən başlayaraq latın dili monastır məktəblərində də öyrənilməyə başlandı, çünki bibliya kitabları latın əlyazmalarında idi; anlaşılmayan çətin sözlər isə lüğətlər vasitəsilə şərh edilirdi. Həmin əlyazmaları sonralar da hər hansı monax tərəfindən oxunurdusa, mənası başa düşülməyən sözlər və ifadələr üzərində bu cür şərhlər aparılırdı və nəhayət həmin sözlər anqlo-saksoncaya tərcümə edilirdi. Beləliklə də, ilk sözlüklər (qlossarilər) yaranmağa başladı. Həmin sözlüklər genişləndikcə əlifba sırasına düzülürdü. Nəticədə bir neçə belə sözlük yarandı ki, bunların da ən qədimi, L.P.Stupinin qeyd etdiyi kimi, VIII-IX əsrlərə aid olanlar idi. Onlar aşağıdakılardır. Corpus Glossary, Leiden Glossary, Epina Glossary və Erfurt Glossary. L.P.Stupin göstərir ki, Corpus Glossary bu sözlüklərin birincisidir və Böyük Britaniyanın Kembric Universitetinin nəzdində olan bir kollecin kitabxanasında saxlanılır. Həmin lüğətdə cəmi 2 min söz var və onlar əlifba sırası ilə verilmişdir [4, s.53].

Orta əsrlərdə tədris müəssisələrində artıq latın dili ilə bərabər, fransız dili də öyrədilirdi. Bununla əlaqədar yeni tipli lüğətlərin meydana gəlməsini müşahidə etmək olurdu. Məsələn, 1200-cü ildə Aleksandr Nekham mətbəx əşyalarının adlarını, yemək adlarını, ev avadanlığı adlarını, kənd təsərrüfatı

alətlərinin adlarını və s.-ni özündə əks etdirən üçdilli (latınca-fransızca-ingiliscə) lüğət tərtib etmişdi. Həmin lüğət “De Nominibus Utensilium” adlanırdı.

Orta əsr Avropa sivilizasiyasında ingilis dili daha da inkişaf etməyə başladı və bununla əlaqədar lüğətçilik də inkişaf etdi. Nəhayət, VIII-XIV əsrlərdə ingilis lüğətçiliyinin tarixində latın dilin öyrənənlər üçün latıncaingiliscə, ingiliscə-latınca ikidilli lüğətlər əlyazması şəklində tərtib olunurdu [4, s. 54].

Bütün bunlar ingilis lüğətçiliyi tarixinin birinci mərhələsini təşkil edir. Həmin dövr lüğətlərinin əhəmiyyəti onda idi ki, o dövrdə həm ingilis dilini, həm də latın dilini öyrənənlər üçün mühüm bir vəsait olmuşdur.

1483-cü ildə ingiliscə-latınca “Catholicum Anglicum” (“Ümumi ingilis dili”) adlı ikinci bir lüğət tərtib edildi. Burada 8 min lüğət məqaləsi əhatə olunmuşdu. Həmin lüğətdə baş sözlər əlifba sırası ilə verilməklə qarşısında latınca ekvivalentləri göstərilmişdir. 1460-cı ildə tərtib olunduğu təxmin edilən latınca-ingiliscə “Medulla grammatical” (“Qrammatikanın ruhu”) adlı lüğətdə latın sözlərinin qarşısında ingilis ekvivalentləri verilmişdi.

İngilis lüğətçiliyinin ikinci mərhələsində artıq lüğətlərin nəşr olunması dövrü başlanır. İngiltərədə ilk dəfə işıq üzü görən lüğət “Ortus Vocabulorum” (“Söz bağı”) adlanır. Lüğət 1500-cü ildə nəşr olundu. Həmin latınca-ingiliscə lüğətin materialı 1460-cı ildə tərtib olunmuş eyniadlı lüğətdən götürülmüş və təxminən 27 min sözdən ibarət idi. Lüğətdə sözlər ingilis və ya latın ekvivalentlərindən istifadə edilməklə izah edilmişdir.

XV əsrdə İngiltərədə nəşr olunmuş digər lüğətlər C.Stenbricin 1496-cı ildə tərtib etdiyi «Vocabula» («Sözlər») və 1508-ci ildə nəşr olunmuş “Vulgaria” (“Gündəlik”) adlı leksikoqrafik əsərlərdir. Həmin əsərlər öz dövrü üçün önəmli vəsaitlərdən olmuşdur.

Həmin dövrdə (XVI əsrdə) latınca-ingiliscə lüğətlərlə yanaşı, ingiliscəlatınca lüğətlər də çap olunaraq geniş yayılmağa başlamışdı. Həmin lüğətlərdən aşağıdakıları göstərmək olar: Huloet R. Abcedarium Anglico Latinum (1552); Withals J. Shorte Dictonarie for Yange Begynners (1553); Baret J. Alvearie, or Triple Dictonarie in English, Latin and French (1573); Rider J. Bibliotheca Scholastica. «A Double Dictonarie (1589).

İngiltərədə lüğətçiliyin inkişafının dördüncü mərhələsi onunla xarakterizə olunur ki, bu vaxt lüğətlər artıq dillər üzrə əhatə dairəsini genişləndirməyə başlamışdı. Məsələn, fransız, ispan, italyan dilləri ilə də ikidilli və çoxdilli tərcümə lüğətləri yaranırdı.

İngiliscə-fransızca ilk lüğətlərdən biri 1530-cu ildə işıq üzü görmüşdü. Lüğət fransız dili dərsliyinə əlavə kimi nəşr edilmişdi. Həmin dərslik C.Palsqreyv tərəfindən “Lesclarcissement de la langue francoyse” adı ilə xüsusi olaraq ingilislər üçün tərtib olunmuşdur. L.P.Stupin bu lüğətlər seriyasından aşağıdakıların adlarını göstərir: Salesbary W. A Dictionary in Englishe and Welshe (1547); Thomas W. Principal Rules of the Italian Grammar, with a Dictionarie (1550), Hollyband C. The French Schoole-Maister (1573); Florio J. Firste Fruites, English-Italian Dictionary (1598); Stepney W. The Spanish Schoolmaster (1591); Percyvall R. Bibliotheca Hispanica, Spanish-English Dictionary (1591); Hollyband C. A Dictionary of French and English (1593); Florio C. Worlde of Wordes, Italian-English Dictionary (1598); Cotgrave R. A Dictionary of French and English Tongues (1611) [4, s. 59].

Bu dövrdə nəşr olunan lüğətlərdə, L.P.Stupinin göstərdiyinə görə, latın və yunan alınmalarından başqa, fransız, italyan və ispan dillərindən də alınmalar öz əksini tapmışdı ki, onların ümumi sayı təxminən 12 min sözdən ibarət idi [4, s. 60]. Əlbəttə, bu qədər söz tələb edirdi ki, oxucunun başa düşmədiyi klassik alınma sözlərin ayrıca lüğəti və onun izahı olsun.

Azərbaycandilli oxucularımızın klassik ədəbiyyatda işlənmiş ərəb və fars mənşəli sözləri başa düşmələri üçün «Ərəb və fars sözləri lüğəti» [5] nəşr olunmuşdu. Bundan sonra həmin lüğət iki dəfə çap olunmuşdur [6; 7; 8].

İngilis lüğətçiliyinin inkişaf tarixinin 5-ci mərhələsini təşkil edən XVII və XVIII əsrlərdə, Robert Kodrinin lüğətindən başqa, bir sıra digər lüğətlər də nəşr edilmişdi. Onlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar: 1) Bullokar C. An English Expositor: Teaching the Interpretation of the Hardest Words... Lnd, 1616; 2) Cockeram H. The English Dictionarie: or, an Interpreter of Hard English Words... Lnd., 1623; Blount Th. Glossographia: or a Dictionary, Interpreting All such Hard Words... Lnd., 1656; Phillips E. The New World of English Words: or, a General Dictionary... Lnd., 1658; Coles E. An English Dictionary: Explaining the Difficult Terms. Lnd., 1676; Anonymous. Glossographia Anglicana Nova. Lnd., 1707; Wesley J. The Complete English Dictionary, Explaining Most of Those Hard Words which are Found in the English Writers. Lnd, 1752 [4, s. 62].

İngilis lüğətçiliyinin beşinci mərhələsi bütün XVII əsr boyu nəşr edilmiş çətin sözlər lüğətlərinin nəşri ilə yadda qalır.

İngilis lüğətçiliyi tarixinin altıncı mərhələsi XVII əsr sonu və XVIII əsrin birinci yarısını əhatə etmişdir. Bu mərhələni həm də bilavasitə ingilis milli dilinin izahlı lüğətinin hazırlanması mərhələsi adlandırmaq olar. 1702-ci ildə Con

Kersinin Londonda «Texniki leksikon və ya ümumi ingilis incəsənət və elmin lüğəti» kitabı nəşr olunmuşdu (John Kersey. A New English Dictionary: or, a Compleat Collection of the Most Proper and Significant Words, Commonly Used in the Language; with a Short and Clear Exposition of Difficult Words. Lnd., 1702).

1721-ci ildə N.Beyli özünün “A Universal Etymological English Dictionary” lüğətini nəşr etdirdi.

İngilis leksikoqrafiyasının yuxarıda göstərilən beş mərhələsində lüğətçiliyin, xüsusilə ikidilli lüğətlərin inkişaf etməsinə baxmayaraq, nəşr edilmiş lüğətlər oxucuların ehtiyacını tam ödəyə bilmirdi. Bu səbəbdən ingilis milli dilinin lüğətinin hazırlanmasına ehtiyac hiss edilirdi. İtaliyada, Fransada və İspaniyada belə lüğət olsa da, XVIII əsrin ortalarına qədər ingilis milli dilinin geniş həcmli lüğəti yox idi və buna böyük ehtiyac hiss olunurdu. Belə bir vaxtda, 1746-cı ildə Londonun 5 aparıcı nəşiri belə bir lüğət tərtib etmək təklifi ilə tənqidçi və yazıçı Samuel Consona müraciət etdi. S.Conson təklifi qəbul etdi və 1747-ci ildə iri həcmli lüğətin planını tərtib edib işə başladı. 8 ildən sonra, yəni 1755-ci ildə “A Dictionary of the English Language, in which the words are deduced from their originals, and illustrated in their different significations by examples from the best writers” adı altında 2 min nüsxədə lüğət 2 cildə nəşr olundu. Birinci çapından sonra lüğət həmin vaxtlar 2-ci dəfə, 1765-ci ildə isə 3-cü dəfə təkrar nəşr olundu. Lüğətin çox tez bir zamanda geniş yayılması nəzərə alınaraq müəllif onu daha da təkmilləşdirib 1773-cü ildə 4-cü dəfə çap etdirdi. Oxucu tələbatı nəzərə alınaraq həmin lüğət 5-ci dəfə, 4-cü nəşrin təkrarı olaraq 1784-cü ildə yenidən çap olundu. 40 min sözü əhatə edən lüğət tam şəkildə əlavə ixtisarlara 1755-1786-cı illər ərzində 14 dəfə təkrar nəşr olundu. Dövrünün ən məşhur, ən işlək vəsaiti kimi ad çıxarmış S.Consonun bu lüğəti təsir gücünü itirmədi, ayrı-ayrı nəşirlər tərəfindən 1818, 1827, 1866 və 1876-cı illərdə də nəşr olundu.

İngiltərədə S.Consonun lüğətindən sonra lüğətçiliyin yeddinci mərhələsi başlanır. Bu mərhələ XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin ortalarına qədər davam edir. Bu dövrdə S.Consonun adı çəkilən və dəfələrlə təkrarən nəşr olunmuş lüğəti böyük nüfuz qazanmışdı. XIX əsrin 30-cu illərinə qədər lüğətçilik sahəsində bu lüğət nüfuzunu saxlamışdı. Bundan sonra 1837-ci ildə Çarlz Riçardsonun “A New Dictionary of the Engdlish Language” adlı lüğəti çap olundu. Lakin lüğətin əhatə dairəsi dar olduğuna, çətin qavranıldığına görə geniş yayılmadı.

Bu dövrdə Avropanın bir çox ölkəsində dilçiliyin inkişafı böyük vüsət almışdı. Uilyam Counz, Fridrix Şlegel, Frans Bopp, Rasmus Pask, Yakob Qrimm

kimi məşhur dilçilər müqayisəli-tarixi.metodun dilçilikdə formalaşmasında və bərqərar olmasında böyük rol oynadılar. İngiltərədə dilçilik sahəsində böyük nüfuz qazanmış Riçard Trenç var idi. R.Trenç 1857-ci ildə London dilçilik cəmiyyətinin iki iclasında ingilis dili lüğətinin nöqsanları haqqında məruzə ilə çıxış etdi. O, öz məruzəsində ingilis dilinin böyük Oksford lüğətinin tarixi prinsiplərlə tərtib edilməsi təklifini irəli sürdü. Bununla da ingilis lüğətçiliyinin səkkizinci mərhələsi başlayırdı.

Nəticə.Yuxarıda göstərilənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, ingilis lüğətçiliyinin üçüncü mərhələsində yalnız ikidilli – latınca-ingiliscə, ingiliscəlatınca lüğətlər daha geniş yayılmışdır. İngilis lüğətçiliyinin yaranma tarixi çox mürəkkəb bir yol keçmiş, müasir dövrdə daha da geniş inkişaf etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Аракин В.Д.Основные этапы истории новоанглийской и американской лексикографии. Иностранные языки в школе,1936,№ 6, с.50-66.
2. Ступин Л.П. Проблема нормативности в истории английской и американской лексикографии /XV-XX./. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Л., 1979. 48 с.
3. Кунин А.В. Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины и создание англо-русского фразеологического словаря. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук / МГПИИЯ. М., 1964, 48 с.
4. Ступин Л.П. Лексикография английского языка. М.: Высш. школа, 1985, 167 с.
5. Ərəb və fars sözləri lüğəti. 1966.
6. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1981.

7. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 416 səh.

8. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 472 səh.

YAZI QAYDALARI

- Məqalələr **Azərbaycan, ingilis və rus** dillərində jurnalın elektron ünvanına □ **lingvistikaproblemleri@yandex.ru** göndərilir.
- Məqalələr **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu aşağıdakı bölümlərdən ibarət olmalıdır: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (100-150 sözdən ibarət, 12 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalələrdə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərməklə məqalənin sonunda əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [1, 8].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Məqalələrin həcmi: 6-12 səhifə.
- Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.

ПИСЬМЕННЫЕ ПРАВИЛА

- Статьи на азербайджанском, английском и русском языках отправляются на электронный адрес журнала - linguistikaproblemleri@yandex.ru.
- Статьи в Microsoft Word шрифтом Times New Roman 12 pt. следует писать с интервалом 1,0. Размеры страницы: документ должен иметь поля: правое и левое 2,0 см, верхнее 2,5 см и нижнее 2,2 см.
- Название должно быть написано чёрными заглавными буквами посередине.
- Структура статьи должна состоять из следующих разделов: имя автора, отчество и фамилия, место работы, учёная степень и научное звание, ключевые слова на трёх языках и аннотация (100-150 слов, 12 пт.) Литература. Резюме, написанные на всех трёх языках, должны быть идентичны и соответствовать содержанию статьи.
- **Рисунки, графики и таблицы**, приведённые в статьях, должны быть правильными, чёткими и содержаться в тексте, а также должны быть написаны под соответствующими статьями.
- Объем статей: 6-12 страниц.
- Статьи публикуются по решению редакционной коллегии журнала на основании экспертного заключения (конфиденциально). Редакция может вернуть статью автору для исправления.
- Автор несёт персональную ответственность за любые научные нововведения или тезисы и т.д. в статье.
- Статьи, не опубликованные в журнале, не возвращаются.

WRITING RULES

- Articles in Azerbaijani, English and Russian languages are sent to the journal's email address - lingvistikaproblemleri@yandex.ru.
- Articles in Microsoft Word in Times New Roman 12 pt. should be written at 1.0 spacing. Page dimensions: the document must have margins: right and left 2.0 cm, top 2.5 cm and bottom 2.2 cm.
- The title should be written in black capital letters in the middle.
- The structure of the article should consist of the following sections: author's name, patronymic and surname, place of work, academic degree and academic title, keywords in three languages and abstract (100-150 words, 12 pt.) References. Abstracts written in all three languages must be identical and consistent with the content of the article.
- Figures, graphs and tables given in the articles must be correct, clear and contained in the text, and must also be written under the corresponding articles.
- Volume of articles: 6-12 pages.
- Articles are published by decision of the editorial board of the journal on the basis of an expert opinion (confidentially). The editors can return the article to the author for correction.
- The author is personally responsible for any scientific innovations or theses, etc. in the article.
- Articles not published in the journal will not be returned.

***Çapa imzalanmış 08.02.2022-ci il
Kağız formatı 60x84 ^{1/16}, çap vərəqi 39
Sifariş 64, sayı 100***

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+99412) 493-74-10
Email: poliqrafiya@mail.ru